

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER

75. kötet 1. szám

Budapest, 1973

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Technikai szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
BUDAPEST V., SZALAY U. 10-14. V. EMELET

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon 185—612.

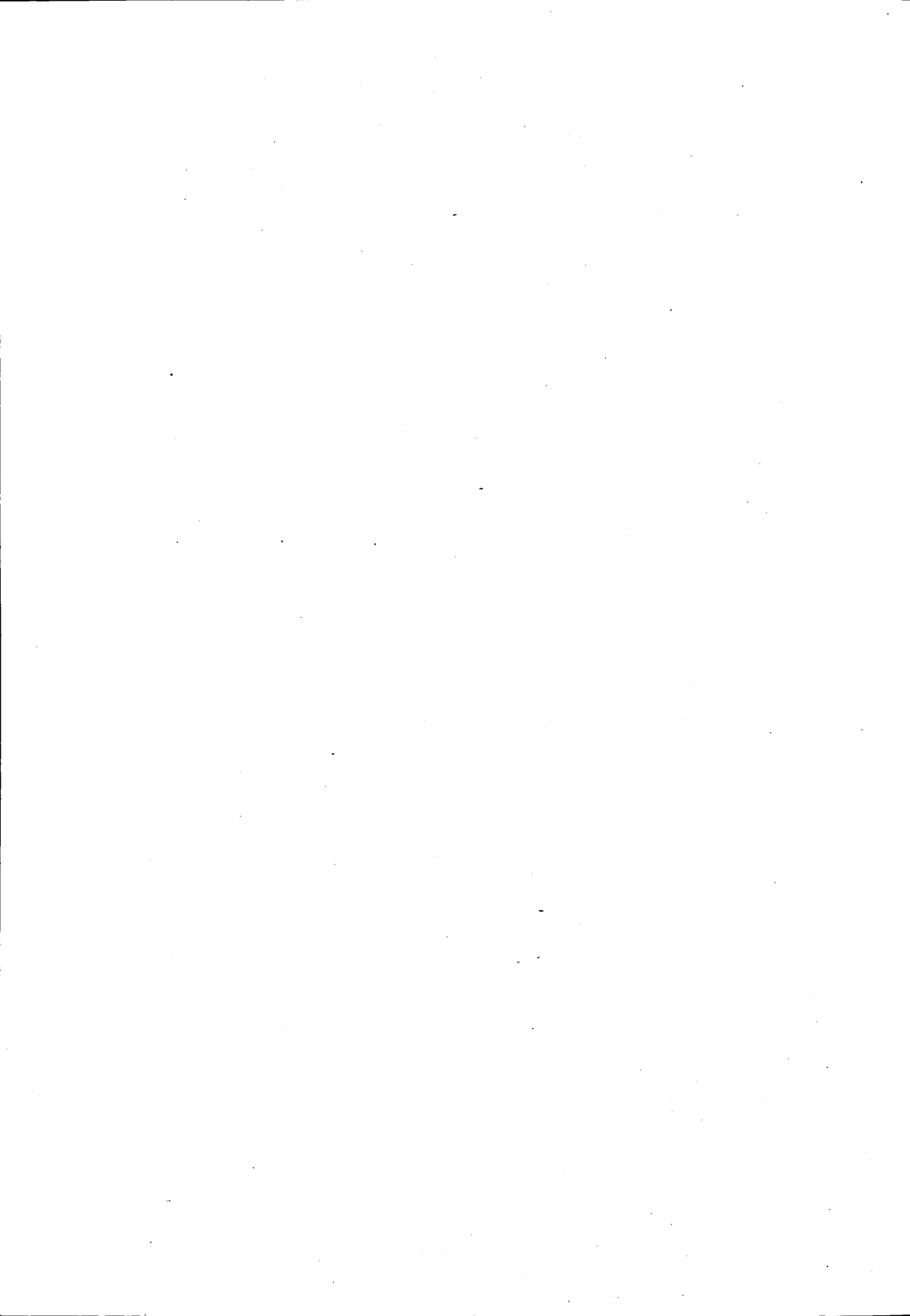
Nyelvtudományi Közlemények

A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER

HETVENÖTÖDIK KÖTET

BUDAPEST
1973

Tőszókinszünk etimológiai rétegenkénti hangstatisztikája*

1. Vegyük azt a hatezer-egynéhány vitathatatlan (teljesen motiválatlan) magyar tőszót, amelyet az ÉrtSz. önálló szócikkkel rendelkező tőszóként nyilvántart, tehát az olyanokat, mint *lát, fű, kék* stb. (E tőszavakról valamivel bővebben l. NytudÉrt. 58: 520—521.) Osszuk őket tíz etimológiai csoportra a SzófSz. nyújtotta minősítésnek megfelelően: nincs benne a SzófSz.-ban (rövidítve: „0”), fgr., magyar belső keletkezésű stb., „egyéb” (erről bővebben l. alább; rövidítve: „8”), „bizonytalan, ismeretlen stb.” (rövidítve: „9”). E csoportokon belül végezzünk hangstatisztikát — immár ne csupán a végző hangokra vonatkozóan (ezt l. NyK. 70: 200 kk.), hanem minden egyes szó minden egyes hangját felölelően.

Bevezetőül némi magyarázatra a „hang” fogalma szorul. Bizonyos célszerűségi-felhasználhatósági okokból kiindulva felmérésünk nem mindenütt és nem pontosan hangokat ábrázol, hanem az egyes hangoknak megfelelő helyesírási jeleket. Így külön szerepelnek nálunk az *a, á, b, bb* (= hosszú „b”), *c, cc, cs, ccs, d, dd, dz, ddz, dzs, ddzs* stb. . . . *z, zz, zs, zzs* szimbólumok, vagyis tulajdonképpen minden egyes olyan szimbólum, amelynek egy-egy fonéma felel meg mai felfogásunk szerint. Van azonban legalább egy kétséges pár: a *ch, cch* (ez utóbbi a magyar költészetben előfordul a *Bacchus* tulajdonnév miatt) — nem tudjuk, külön fonéma lesz-e ez, avagy nem, ezért inkább külön kezeltük őket (a *cch* tőszavainkban nem fordult elő). Aki ezzel nem ért egyet, az az ide vonatkozó (ez alatt a szimbólum alatt hozott) adatokat adja hozzá a *h, hh* alattiakhoz (NB: abban sem vagyunk biztosak, hogy lesz-e a magyar rendszerben végül is hosszú „h” fonéma — de azért inkább ezt is külön kezeltük). Van egy írásos elem, mely nyilvántartásainkban külön szerepel, itt azonban a táblázaton eltűnt: ez a „w” jel, melynek adatait a „v”-éi alá soroltuk be. Az ÉrtSz. anyagában egyetlen egyszer előfordul a „q” írásos jel, ez egyben tőszó is. Ha ennek ellenkezőjére nincs külön utalás, mégis teljesen figyelmen kívül hagytuk, mert nem lehet tudni, hogy mely hangok felelnek meg neki: „k”? „kv”? „kú”? „métermázsa”? Hasonlóan nehéz a helyzet az *y* írásos jelet tartalmazó négy szó esetében: ezt a jelet, bár nem felel meg neki önálló hang (fonéma), táblázatunkon külön kezeljük és eredményeit az összeredménybe beszámítjuk; a *brandy* miatt a magán-

* Jelen munka kiinduló adatait a KLTE Odra 1013 gépén nyertük. A szerző őszinte köszönetét fejezi ki JÉKEL PÁL tudományos munkatársnak, aki a hangfelismerő és statisztikázó programot összeállította, Sarkadi Antalné operátornak, aki a vizsgálandó anyagot lelyukasztotta és a KLTE Számológépközpont minden dolgozójának, akik a program sikeres futtatását lehetővé tették.

hangzók számításakor eggyel (ti. egy „i” hanggal) növeljük ezek mennyiségét, a *yard* miatt eggyel (ti. egy „j”-vel) növeljük ugyanakkor a mássalhangzókéét is; az *y* és *nylon* szavaknak az *y* jelölte hangelemét ugyanakkor a mássalhangzó—magánhangzó szembeállításakor nem vettük figyelembe (az *y* címszónál a „q”-éhoz hasonló nehézségek merülnek fel, a *nylon* címszónál pedig nem tudom, fel kellett volna-e vennem egy „ej” vagy „áj” diftongust — ez egészen egyedül álló lenne mai rendszerünkben). Meghagytuk végül együtt az *x* jelölte hangsoportot: még mindig könnyebb innen kívánság szerint a *k* és a *sz* (helyenként esetleg a *g* és a *z*?) hangok adataihoz hozzáadni őket, mint ha eleve oda lettek volna beolvasztva, és onnan kellene őket össze-szednie annak, akit speciálisan az *x* jelölte elem érdek. Ezen hozzáadások és elhagyások után maradt összesen 70 egységünk: köztük szerepelnek tehát külön-külön mind a rövid, mind a hosszú magán- és mássalhangzók; külön egység itt az *x*; a mondott felemás módon szerepel az *y*; nem szerepel a *q*; a *v* alatt szerepel a *w*. Ha a továbbiakban külön kikötés nélkül „hang”-ot mondunk, akkor ezen e 70 egység valamelyikét kell értenünk.

Közleményünk célja az, hogy megadja az ÉrtSz.-ban szereplő tőszó-kinésünk egészének, valamint egyes etimológiai rétegeinek az ilyen értelemben vett hangstatisztikáját: a pusztá számokhoz némi magyarázatokat is fűzve, az egyes etimológiai rétegeket e szempontból jellemezni próbálva. (Épp e magyarázó-jellemző kísérletek bátorítottak fel bennünket arra, hogy VÉRTES EDIT átfogó munkájának megjelenése után húsz évvel újra felvegyük lényegében ugyanazt a fonalat.¹) Azt lehetne ellenvetni: kár ezzel ma már a SzófSz. alapján foglalkozni, amikor hamarosan megjelenik a TESz. harmadik, befejező kötete is. Ez az ellenvetés azonban véleményünk szerint több szempontból jogosulatlan. Egyrészt: a „hamarosan” még nem ma van, az ember joggal kíváncsi ezekre az eredményekre minél előbb, még ha ezek az eredmények közelítőek is. Másrészt: korábban kimutattuk, hogy ez a közelítés a fontosabb s régebbi etimológiai rétegek esetében a TESz. megjelenése után sem fog érezhetően változni; egész etimológiai összképünk arányai várhatóan változni fognak a nemzetközi vándorszavak és az átlátszó német etimológiájuk „szaporodásával” (tulajdonképpen: első összegező etimológiai számbavételével — vö. NyK. 71: 129 kk.). És végül: valóban, hamarosan megjelenik a TESz. záró kötete is, és akkor majd rendelkezésünkre fog állni egy, a TESz. alapján készített hasonló újabb összesítés. Ám természetesen naivság lenne azt hinni, hogy a TESz. megjelentével megszűnnek az etimológiai kutatások: épp ellenkezőleg, máris látható folyóirataink hasábjain, de eleve várható is volt, hogy e munka, valamint a Magyar szókészlet finnugor elemei, hatalmas lökést adott a további etimológiai kutatásoknak. (Valami hasonló történt a matematika egyes ágaival a számológépek megjelenését követően.) Tehát mire megjelenik a TESz., máris elavult lesz — sőt, remélhetjük, hogy még rohamosabban fog avulni, mint a SzófSz. a maga megjelenését közvetlenül követő, — finoman szólva — az etimológiai (s egyéb) kutatásoknak nem éppen kedvező évek során. Egyszerűen arról van szó, hogy, függetlenül az „avulástól”, érdemes, úgy látszik, összegezőleg lezárni etimológiai kutatásainknak a SzófSz. fémjelezte korszakát (ezt a „lezárást” közismert módon már VERMES STEFÁNIA megkezdte a maga idejében, vö. NyK. 51: 435), mint-

¹VÉRTES EDIT: Adalékok a magyar nyelv hangtani szerkezetéhez. — NyK. 54: 96—141 (1952); 55: 138—180 (1953), és kivált: 56: 215—266 (1954).

egy ezzel (is) fogadni a TESz. utolsó kötetének megjelentét, hogy azután a TESz. eredményeire is összegezve visszapillantsunk; esetleg összevetéseket eszközöljünk a SzófSz. és a TESz. nyújtotta kép között stb. — Ennek a cél-
nak és a használt forrásoknak felel meg feldolgozásunk pontossága (inkább: pontatlansága?) is. Nyilván eléggé viszonylagos anyagunk körülhatárolása: „az ÉrtSz.-ban foglalt kétségtelen tőszavak”, több okból is. Először: csak a mai állapotot tekintve is él még az ÉrtSz.-on kívül is nem egy tőszó — ha pontosan nem is tudjuk, mennyi (tájnyelv, szaknyelvek stb.). Továbbá: vajon az *arc* vitathatatlan tőszó-e (ma már nyilván az), vajon a *gítár* és a *citera* két külön tőszó-e (nyilván így igaz), vajon a *szinkronciklofazon* is a jelzett vitathatatlan magyar tőszavak közé tartozik-e (nem oda tartoz-
n é k : szerencsére nem szerepel az ÉrtSz.-ban) stb.? Annyit mindenesetre mondhatunk, hogy hatezer-egynéhány tőszót vizsgáltunk át (a pontos szám éppenséggel megvan a NytudÉrt. i. h. — de ne nézze meg az olvasó, nincs szüksége akkora pontosságra), ez közel harmincezer hangot jelentett (a pontos szám megvan itt az 1. táblázat végén). Természetes, hogy ez nem a magyar tőszavak összessége, mint ahogy az egyes etimológiai rétegek sem véglegesek, sőt még csak nem is tükrözik egészen pontosan a SzófSz. képviselte helyzetet, saját apparátusunk pontatlanságai (az emberi beavatkozás) miatt. Helyeztük úgy az olvasó, hogy az ÉrtSz.—SzófSz. forráspárból itt egy jó nagy mintát kap — ez a minta megközelíti a forráspár teljes anyagát, arányai is rend-
kívül közel állnak a forráspárban meglévő objektív arányokhoz. Bizonytalan-
nak talán a század százalékokat kell tekintenünk az 1. táblázaton; tulajdon-
képpen valószínűleg még ez is túlzott és csupán látszólagos pontosság a pre-
misszák említett gyengesége miatt. (A TESz. eredményei már pontosabbak
lesznek, de ott a premisszák is erősebbek.)

2. Ezek után közreadom az 1. táblázatot. Úgy kell olvasni, mint egyéb hasonló táblázatokat: A „0”, „8” és „9” jelentésére a bal szélső oszlopban
vö. fentebb, 1. alatt. Az egyes sorokban, illetőleg oszlopokban k ö z é p e n
elhelyezett álló kurrens számok abszolút értékek. Például: fgr. tőszavaink
összességében 175-ször fordult elő az *a* hang, 72-szer az *á*, 24-szer a *b* stb.;
illetőleg, egyetlen oszlop mentén haladva: az *a* 1431-szer fordult elő a SzófSz.-
ban nem szereplő tőszavak között, 175-ször a fgr. tőszavak között, 226-szor
a magyar belső keletkezésűek között stb. Az abszolút számok fölött jobbra
írt dőlt szám százalékos érték; 100,00 = az adott etimológiai rétegben elő-
forduló összes hang. Tehát, példánknl maradva: az összes fgr. tőszóban
előforduló összes hang 8,19%-a *a*, 3,37%-a *á*, 1,12%-a *b* stb. Az abszolút
számok alatt balra elhelyezett dőlt számok esetében viszont 100,00 = az adott
hang összes előfordulása a tőszókinck egészen belül. Tehát: az összes elő-
forduló *a*-k 46,75%-a a SzófSz.-ban nem szereplő tőszavakban áll, 5,72%-a
a fgr-ok között, 7,38%-a a magyar belsők között stb. A táblázat „szélein”
(a legalsó sorban és a legutolsó oszlopban) a vizsgált tőszókinck egész z é r e
vonatkozó adatok találhatóak. Eszerint tehát a vizsgált tőszókinck egész hang-
állományának 10,40%-a volt *a*, 3,90%-a *á*, 2,60%-a *b* stb.; másrészt a vizs-
gált hangállomány 45,97%-át adták a SzófSz.-ban nem szereplő elemek,
7,26%-át a fgr-ok, 7,76%-át a magyar belsők stb. (Ezek az arányok eltérnek
a NytudÉrt. 58: 521 alatt közölt táblázatétól: azok az adatok a s z a v a k
számára vonatkoznak, míg az itt közöltek a h a n g o k é r a. Például: tőszó-
kinckünk 10,10%-a fgr., minden tizedik s z ó tőszókinckünkben fgr. — ám

	a	á	b	bb	c
Nincs benne a SzófSz-ban: e	10,57 1431 46,75	3,52 477 41,55	2,64 357 46,67	0,01 1 33,33	1,52 206 45,58
fgr	8,19 175 5,72	3,37 72 6,27	1,12 24 3,14	0,00 0 0,00	0,09 2 0,44
magyar	9,89 226 7,38	3,24 74 6,45	2,45 56 7,32	0,00 0 0,00	2,45 56 12,39
török	6,70 82 2,68	4,50 55 4,79	4,42 54 7,06	0,00 0 0,00	0,08 1 0,22
szláv	15,12 447 14,60	4,57 135 11,76	2,87 85 11,11	0,03 1 33,33	2,23 66 14,60
német	8,04 137 4,48	6,22 106 9,23	2,17 37 4,84	0,00 0 0,00	2,82 48 10,62
latin – görög	14,71 149 4,87	5,33 54 4,70	1,78 18 2,35	0,00 0 0,00	1,88 19 4,20
neolatin	13,22 55 1,80	5,53 23 2,00	2,16 9 1,18	0,00 0 0,00	1,92 8 1,77
egyéb	6,48 7 0,23	6,48 7 0,61	1,85 2 0,26	0,93 1 33,33	0,00 0 0,00
bizonytalan	8,66 352 11,50	3,57 145 12,63	3,03 123 16,08	0,00 0 0,00	1,13 46 10,18
Össz/hang	3061 10,40	1148 3,90	765 2,60	3 0,01	452 1,54

táblázat

ec	cs	cca	d	dd	dz	dda
0,09 12 70,59	1,03 140 31,75	0,07 9 75,00	2,43 329 46,53	0,01 1 25,00	0,01 2 33,33	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	1,17 25 5,67	0,00 0 0,00	1,82 39 5,52	0,05 1 25,00	0,05 1 16,67	0,00 0 0,00
0,04 1 5,88	2,01 46 10,43	0,09 2 16,67	2,54 58 8,20	0,00 0 0,00	0,04 1 16,67	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	3,27 40 9,07	0,00 0 0,00	1,80 22 3,11	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,30 68 15,42	0,00 0 0,00	2,84 84 11,88	0,00 0 0,00	0,03 1 16,67	0,00 0 0,00
0,12 2 11,76	0,47 8 1,81	0,06 1 8,33	1,88 32 4,53	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,10 1 5,88	0,59 6 1,36	0,00 0 0,00	2,17 22 3,11	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,24 1 5,88	2,88 12 2,72	0,00 0 0,00	1,20 5 7,07	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	4,63 5 7,07	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,36 96 21,77	0,00 0 0,00	2,73 111 15,70	0,05 2 50,00	0,02 1 16,67	0,00 0 0,00
17 0,06	441 1,50	12 0,04	707 2,40	4 0,01	6 0,02	0 0,00

	dzs	ddzs	e	é	t
e	0,10 13 72,22	0,00 0 0,00	5,87 794 43,89	1,31 177 30,84	1,64 222 52,86
fgr	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	8,19 175 9,67	3,42 73 12,72	3,23 69 16,43
magyar	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	7,09 162 8,96	1,97 45 7,84	1,40 32 7,62
török	0,25 3 16,67	0,00 0 0,00	5,15 63 3,48	2,21 27 4,70	0,16 12 0,48
szláv	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	5,95 176 9,73	1,72 51 8,89	0,14 4 0,95
német	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	4,11 70 3,87	3,70 63 10,98	2,23 38 9,05
latin-görög	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	5,13 52 2,87	1,38 14 2,44	1,38 14 3,33
neolatin	0,24 1 5,56	0,00 0 0,00	3,37 14 0,77	2,64 11 1,92	1,68 7 1,67
egyéb	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	9,26 10 0,55	4,63 5 0,87	0,00 0 0,00
bizonytalan	0,02 1 5,56	0,00 0 0,00	7,21 293 16,20	2,66 108 18,82	0,79 32 7,62
Össz/hang	18 0,06	0 0,00	1809 6,14	574 1,95	420 1,43

táblázat

ft	g	gg	gy	gey	h	hh
0,09 12 80,00	2,14 289 41,29	0,01 1 14,29	0,18 24 14,81	0,01 1 33,33	1,45 196 41,00	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,34 50 7,14	0,09 2 28,57	1,31 28 17,28	0,05 1 33,33	3,60 77 16,11	0,00 0 0,00
0,13 3 20,00	2,06 47 6,71	0,00 0 0,00	0,88 20 12,35	0,00 0 0,00	2,58 59 12,34	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	1,96 24 3,43	0,00 0 0,00	1,96 24 14,81	0,00 0 0,00	0,74 9 1,88	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,43 72 10,29	0,00 0 0,00	0,14 4 2,47	0,00 0 0,00	1,12 33 6,90	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,46 42 6,00	0,00 0 0,00	0,12 2 1,24	0,00 0 0,00	1,41 24 5,02	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,07 21 3,00	0,10 1 14,29	0,59 6 3,70	0,00 0 0,00	0,39 4 0,84	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	2,64 11 1,57	0,00 0 0,00	0,48 2 1,24	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	3,70 4 0,57	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,93 1 0,21	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	3,45 140 20,00	0,07 3 42,86	1,28 52 32,10	0,02 1 33,33	1,85 75 15,69	0,00 0 0,00
15 0,05	700 2,38	7 0,02	162 0,55	3 0,01	478 1,62	0 0,00

	ch	i	t	j	jj
o	0,12 16 100,00	6,54 885 58,34	0,51 69 44,52	0,98 133 43,46	0,02 3 50,00
fgr	0,00 0 0,00	3,32 71 4,68	1,17 25 1,61	1,82 39 12,75	0,09 2 33,33
magyar	0,00 0 0,00	5,25 120 7,91	0,44 10 6,45	1,01 23 7,52	0,04 1 16,67
török	0,00 0 0,00	3,60 44 2,90	0,57 7 4,52	0,65 8 2,61	0,00 0 0,00
szláv	0,00 0 0,00	2,98 88 5,80	0,17 5 3,23	1,22 36 11,76	0,00 0 0,00
német	0,00 0 0,00	4,46 76 5,01	0,23 4 2,58	1,06 18 5,88	0,00 1 0,00
latin--görög	0,00 0 0,00	4,34 44 2,90	0,20 2 1,29	0,49 5 1,63	0,00 0 0,00
neolatin	0,00 0 0,00	4,57 19 1,25	0,48 2 1,29	0,72 3 0,98	0,00 00 0,00
egyéb	0,00 0 0,00	1,85 2 0,13	1,85 2 1,29	1,85 2 0,65	0,00 0 0,00
bizonytalan	0,00 0 0,00	4,13 168 11,07	0,71 29 18,71	0,96 39 12,75	0,00 0 0,00
Össz/hang	16 0,05	1517 5,15	155 0,53	306 1,04	6 0,02

táblázat

k	kk		ll	ly	lly	m
5,08 688 41,60	0,27 36 73,47	4,63 627 49,25	0,58 79 54,86	0,28 38 19,90	0,00 0 0,00	3,59 486 48,36
5,76 123 7,44	0,00 0 0,00	5,66 121 9,51	0,80 17 11,81	0,89 19 9,95	0,00 0 0,00	2,90 62 6,17
5,21 119 7,19	0,13 3 6,12	3,85 88 6,91	0,31 7 4,86	0,61 14 7,33	0,00 0 0,00	4,16 95 9,45
9,16 112 6,77	0,08 1 2,04	2,78 34 2,67	0,33 4 2,78	0,82 10 5,24	0,00 0 0,00	1,96 24 2,39
7,07 209 12,64	0,00 0 0,00	3,72 110 8,64	0,20 6 4,17	0,91 27 14,14	0,03 1 50,00	2,67 79 7,86
4,63 79 4,78	0,35 6 12,24	4,46 76 5,97	1,00 17 11,81	1,64 28 14,66	0,00 0 0,00	3,23 55 5,47
4,15 42 2,54	0,00 0 0,00	4,94 50 3,93	0,20 2 1,39	0,99 10 5,24	0,10 1 50,00	5,13 52 5,17
3,61 15 0,91	0,00 0 0,00	4,57 19 1,49	0,24 1 0,69	0,72 3 1,57	0,00 0 0,00	6,01 25 2,49
3,70 4 0,24	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	5,56 6 0,60
6,47 263 15,90	0,07 3 6,12	3,68 148 11,63	0,27 11 7,64	1,03 42 21,99	0,00 0 0,00	2,98 121 12,04
1654 5,62	49 0,17	1273 4,32	144 0,49	191 0,65	2 0,01	1005 3,41

	mm	n	nn	ny	nny
o	0,06 8 100,00	5,24 709 55,52	0,10 13 50,00	0,38 52 18,84	0,01 2 25,00
fgr	0,00 0 0,00	2,48 53 4,15	0,09 2 7,69	2,01 43 15,58	0,19 4 50,00
magyar	0,00 0 0,00	3,59 82 6,42	0,09 2 7,69	1,49 34 12,32	0,04 1 12,50
török	0,00 0 0,00	3,19 39 3,05	0,00 0 0,00	1,80 22 7,97	0,00 0 0,00
szláv	0,00 0 0,00	3,72 110 8,61	0,10 3 11,54	1,42 42 15,22	0,03 1 12,50
német	0,00 0 0,00	4,69 80 6,26	0,06 1 3,85	0,65 11 3,99	0,00 0 0,00
latin - görög	0,00 0 0,00	5,03 51 3,99	0,39 4 15,38	0,20 2 0,72	0,00 0 0,00
neolatin	0,00 0 0,00	4,81 20 1,57	0,00 0 0,00	1,68 7 2,54	0,00 0 0,00
egyéb	0,00 0 0,00	2,78 3 0,23	0,00 0 0,00	0,93 1 0,36	0,00 0 0,00
bizonytalan	0,00 0 0,00	3,20 130 10,18	0,02 1 3,85	1,53 62 22,46	0,00 0 0,00
Össz/hang	8 0,03	1277 4,34	26 0,09	276 0,96	8 0,03

táblázat

o	ó	ö	ő	p	pp	q
5,02 679 45,75	2,11 285 54,08	0,48 65 21,38	0,27 37 27,82	3,42 463 49,05	0,13 18 69,23	0,00 0 0,00
3,98 85 5,73	1,31 28 5,31	1,82 39 12,83	1,17 25 18,80	1,36 29 3,07	0,09 2 7,69	0,00 0 0,00
5,21 119 8,02	1,27 29 5,50	1,49 34 11,18	0,70 16 12,03	3,37 77 8,16	0,13 3 11,54	0,00 0 0,00
5,15 63 4,25	2,13 26 4,93	3,68 45 14,80	1,55 19 14,29	1,80 22 2,33	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
5,99 177 11,93	1,25 37 7,02	1,01 30 9,87	0,10 3 2,26	4,26 126 13,35	0,03 1 3,85	0,00 0 0,00
4,99 85 5,73	1,64 28 5,31	1,11 19 6,25	0,18 3 2,26	4,05 69 7,31	0,12 2 7,69	0,00 0 0,00
5,43 55 3,71	2,17 22 4,17	0,20 2 0,66	0,00 0 0,00	4,24 43 4,56	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
6,01 25 1,68	1,44 6 1,14	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	4,09 17 1,80	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
2,78 3 0,20	0,93 1 0,19	0,00 0 0,00	0,93 1 0,75	0,93 1 0,11	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
4,75 193 13,01	1,60 65 12,33	1,72 70 23,03	0,71 29 21,80	2,39 97 10,28	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
1484 5,04	527 1,79	304 1,03	133 0,45	944 3,21	26 0,09	0 0,00

I.

	r	rr	s	ss	sz
o	7,22 977 44,53	0,03 4 50,00	2,02 274 43,29	0,10 13 72,22	2,56 347 46,83
fg	5,38 115 5,24	0,14 3 37,50	2,20 47 7,42	0,05 1 5,56	3,51 75 10,12
magyar	7,13 163 7,43	0,04 1 12,50	1,66 38 6,00	0,04 1 5,56	2,54 58 7,83
török	9,32 114 5,20	0,00 0 0,00	2,45 30 4,74	0,00 0 0,00	2,70 33 4,45
szláv	7,17 212 9,66	0,00 0 0,00	1,42 42 6,64	0,00 0 0,00	3,42 101 13,63
német	10,44 178 8,11	0,00 0 0,00	3,17 54 8,53	0,12 2 11,11	0,94 16 2,16
latin – görög	8,29 84 3,83	0,00 0 0,00	3,95 40 6,32	0,10 1 5,56	0,39 4 0,54
neolatin	8,65 36 1,64	0,00 0 0,00	2,40 10 1,58	0,00 0 0,00	1,20 5 0,67
egyéb	12,04 13 0,59	0,00 0 0,00	2,78 3 0,47	0,00 0 0,00	2,78 3 0,40
bizonytalan	7,43 302 13,76	0,00 0 0,00	2,34 95 15,01	0,00 0 0,00	2,44 99 13,36
Össz/hang	2194 7,45	8 0,03	633 2,15	18 0,06	741 2,52

táblázat

szz	t	tt	ty	tty	u	ú
0,19 26 66,67	5,26 712 50,07	0,61 82 90,99	0,21 28 37,84	0,03 4 23,53	3,07 416 59,60	0,30 41 28,28
0,23 5 12,82	4,16 89 6,26	0,09 2 2,18	0,05 1 1,35	0,05 1 5,88	1,08 23 3,30	1,45 31 21,38
0,09 2 5,13	3,54 81 5,70	0,18 4 4,40	0,39 9 12,16	0,26 6 35,29	1,79 41 5,87	0,61 14 9,66
0,08 1 2,56	4,91 60 4,22	0,00 0 0,00	0,16 2 2,70	0,08 1 5,88	1,39 17 2,44	1,64 20 13,79
0,00 0 0,00	3,75 111 7,81	0,00 0 0,00	0,24 7 9,46	0,14 4 23,53	1,76 52 7,45	0,17 5 3,45
0,12 2 5,13	5,51 94 6,61	0,12 2 2,18	0,12 2 2,70	0,00 0 0,00	2,11 36 5,16	0,23 4 2,76
0,00 0 0,00	5,33 54 3,80	0,10 1 1,10	0,59 6 8,11	0,00 0 0,00	2,57 26 3,72	0,00 0 0,00
0,00 0 0,00	6,01 25 1,76	0,00 0 0,00	0,48 2 2,70	0,00 0 0,00	1,92 8 1,15	0,24 1 0,69
0,93 1 2,56	5,56 6 0,42	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
0,05 2 5,13	4,68 190 13,36	0,00 0 0,00	0,42 17 22,97	0,02 1 5,88	1,94 79 11,32	0,71 29 20,00
39 0,13	1422 4,83	91 0,31	74 0,25	17 0,06	698 2,37	145 0,49

	ü	ű	v, w	vv	x
ø	0,43 58 38,93	0,10 14 20,00	1,39 189 38,89	0,00 0 0,00	0,18 24 100,00
fgr	0,94 20 13,42	0,61 13 18,57	3,09 66 13,58	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
magyar	0,53 12 8,05	0,22 15 7,14	2,14 49 10,08	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
török	0,98 12 8,05	1,55 19 27,14	1,06 13 2,67	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
szláv	0,17 5 3,36	0,00 0 0,00	1,45 43 8,85	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
német	0,12 2 1,34	0,00 0 0,00	0,94 16 3,29	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
latin - görög	0,20 2 1,34	0,00 0 0,00	1,09 11 2,26	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
neolatin	0,48 2 1,34	0,00 0 0,00	0,48 2 0,41	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
egyéb	0,93 1 0,67	0,93 1 1,43	5,56 6 1,23	0,00 0 0,00	0,00 0 0,00
bizonytalan	0,86 35 23,49	0,44 18 25,71	2,24 91 18,72	0,00 10 0,00	0,00 0 0,00
Össz/hang	149 0,51	70 0,24	486 1,65	0 0,00	24 0,08

táblázat

y	z	zz	zs	zsz	össz/etim.	%
0,03 4 100,00	1,16 157 46,31	0,01 2 50,00	0,55 75 50,00	0,00 0 0,00	13532	45,97
0,00 0 0,00	1,82 39 11,50	0,05 1 25,00	0,09 2 1,33	0,00 0 0,00	2137	7,26
0,00 0 0,00	1,27 29 8,55	0,00 0 0,00	0,31 7 4,67	0,00 0 0,00	2285	7,76
0,00 0 0,00	1,06 13 3,83	0,00 0 0,00	0,16 2 1,33	0,00 0 0,00	1223	4,15
0,00 0 0,00	1,18 35 10,32	0,00 0 0,00	0,74 22 14,67	0,00 0 0,00	2957	10,04
0,00 0 0,00	0,82 14 4,13	0,00 0 0,00	0,94 16 10,67	0,00 0 0,00	1705	5,79
0,00 0 0,00	0,20 2 0,59	0,00 0 0,00	1,38 14 9,33	0,00 0 0,00	1013	3,44
0,00 0 0,00	0,24 1 0,29	0,00 0 0,00	0,72 3 2,00	0,00 0 0,00	416	1,41
0,00 0 0,00	4,63 5 1,47	0,00 0 0,00	0,93 1 0,67	0,00 0 0,00	108	0,37
0,00 0 0,00	1,08 44 12,98	0,02 1 25,00	0,20 8 5,33	0,00 0 0,00	4063	13,80
4 0,01	339 1,15	4 0,01	150 0,51	0 0,00	29439	100,00

ezen ősi elemek természetesen rövidebbek, egyenként általában kevesebb hangból állnak, mint fiatalabb lexemáink, ezért az itt közölt 7,26 %-os arány a hangok vonatkozásában.)

A táblázat felvet néhány többé-kevésbé technikai jellegű kérdést, ezekre szeretnék az alábbiakban röviden kitérni.

Az egyes „vegyes” etimológiai rétegekkel kapcsolatosan a következő a helyzet. A „0”-sokkal részletesen foglalkoztunk (NyK. 71: 129 kk.): majdnem fele részben nemzetközi vándorszavak meg átlátszó német kölcsönzések ezek. — Korábban (NyK. 70: 205) utaltunk arra, hogy az „egyéb” kategóriából, összetételének tarkaságánál fogva, semmiféle következtetést nem vonhatunk le. Egészítsük ki itt az akkor mondottakat a következőkkel. Az ide vont 25 szó jó részét a SzófSz. által egységesen „iráni”-ként minősített elemek alkotják (ahol a TESz. I—II. kötete lényegében ugyanígy nyilatkozik, ott zárójelben semmi sem áll a szó mögött): *bűz*, *büszke* (TESz. e kettőről, illetőleg a *bűz* közös töről: vitatott, 1. iráni, 2. magyar belső; megjegyzendő, már a SzófSz. is így nyilatkozik: „talán iráni”, mi azonban az ÉrtSz. gépi feldolgozásakor az olyan s ahhoz hasonló módosító megjegyzéseket, mint „talán”, „valószínűleg”, „esetleg” stb. nem tudtuk figyelembe venni, s gyakran úgy tekintettük, mintha ott sem állnának — a TESz. gépi feldolgozását viszont már eleve úgy készítettük elő, hogy mind a történeti [első előfordulás stb.], mind az etimológiai adatok mellett egy külön, tíz érték valamelyikét felvehető oszlop áll az efféle finom filológiai megjegyzések rögzítésére, vö. MNy. 65: 148, 149), *egész* (SzófSz.: „talán”, TESz. vitatott: talán iráni, közelebről alán), *vám*, *vár²*, *város*, *vásár*; SzófSz. „alán”: *asszony*, *nemez*, *verem*, *vért*; SzófSz. „árja”: *tíz*. Ez ősi elemek mellett vannak azután itt jóval frissebb „egyéb” kölcsönzések: cigány (*dádé*, *rajkó*), lapp (*mintá*), héber (*rabbi*), angol (*sport*, *sztrájk*), arab (*tózsér*). — A „bizonytalan”-ok nagy része ősi elem, eredete épp ezért vitatott. — Végül, valaki talán vegyesnek tekinti (vagy legalábbis nehezen megfoghatónak) a magyar belső keletkezésű elemeket: részben felsoroltuk korábban (NyK. 70: 205—206).

A biztos etimológiájúak között is szemet szúrhat egy-két dolog. Inkább csupán példaként arra, hogy milyen kérdések vetődhetnek itt fel és milyen jellegű lehet a megoldásuk, utalok a következőre. A fgr. eredetű tőszavaink között két ízben is szerepel a *c* hang. Hogyan lehet ez? Íme: *arc*, *hurcol* (ez utóbbi mint származék a *hord* tőből — *hurc*-tő nem lévén, az *-ol* elemet nem foghattuk fel képzőnek, így ez a szó bekerült a tőszavak közé). És a két *zs*, ugyancsak a fgr. eredetűek között? Íme: *darázs* (SzófSz.: *valószínűleg* fgr. eredetű; TESz.: „Ismeretlen eredetű. ... A szóvégi hang eredetileg *s* lehetett...”), *morzsa* (SzófSz.: ... végső elemzésben a ... *mar* ige származéke; TESz.: vitatott: 1. < *mar¹*; 2. hangut.-hangfestő).

3. Az egyes etimológiai rétegek jellemzését ezek után több oldalról is meg lehet közelíteni.

a) Az anyag felkínálkozó, számos lehetséges nyelvészeti csoportosításából ragadjunk ki néhányat.

Az összes hang hány százaléka magánhangzó? Erre a kérdésre ad választ a 2. táblázat. Az eredmény első pillanatra talán kissé mehökkentő: honnan a latin-görög és kivált a szláv eredetű elemek mai alakjának ez a nagy — a finnugorokénál és a magyar belsőknél mindenestre nagyobb — magánhangzósága? Kissé képletesen, de talán nem hami-

san szólva azt kell mondanunk, hogy nyelvünket épp a magánhangzó— mássalhangzó-arány tekintetében, a dús mássalhangzócsoportok vonatkozásában vehemens és tömeges támadás érte a Kárpát-medencébe kerültekor (a korábbi, török, iráni stb. kölcsönzések e szempontból nem tették ennyire próbára nyelvünk — nyelveink — ősének rendszerét); erre nyelvünk egész-

2. táblázat

Sorszám	Etimológiai réteg	Valamennyi hang hány százaléka magánhangzó
1	latin — görög	41,658
2	szláv	40,954
3	török	40,229
4	finnugor	40,009
5	neolatin	39,904
6	bizonytalan	39,700
7	magyar	39,694
8	német	37,126

séges rendszere túlzott reakcióval válaszolt, és így mára elértük azt, hogy a szláv eredetű elemek a maguk összességében aránylag több magánhangzót tartalmaznak, mint szókincsünk ősbibb rétegei. Bármilyen szépen hangozzék is azonban a „túlzott reakció”, csupán biomorf hasonlat marad, ha a folyamat konkrét nyelvi lejátszódását nem vesszük figyelembe. E folyamat okai eléggé ismertek (az én figyelmemet erre BENKŐ LORÁND és KÁLMÁN BÉLA hívta fel személyes beszélgetés során). Az ómagyar kor hajnalára magunkkal hozott elemek, függetlenül attól, hogy ősi örökségként őriztük-e meg őket, vagy valamilyen ősi kölcsönzés eredményeképpen, jelentős részükben CVCV felépítésűek voltak; ezekről az alakvégi V közismert módon hamar lekopott. Míg tehát a CVCV felépítés korában a mássalhangzó—magánhangzó arány durván szólva 50—50 százalékos volt, addig a CVC korra a magánhangzók aránya ezen elemeink között 33 százalékra esett vissza. A szláv kölcsönzések hosszabbak voltak, meg más felépítésűek is: a *mezsgye*-félékben a C : V arány eleve 60 : 40 százalék volt (tehát jobb, mint az ősbibb elemekben); másokban némi átalakítás után ilyenné lett (*asztag*, *asztal* stb.); olykor még egy-egy magánhangzó kidobására is futotta ezen a jó arányon belül (*málna*, *medence*). Különösen erős volt nyelvünk reakciója szókezdő mássalhangzócsoport esetében, kivált, ha eleve hosszabb (kéttagú) elemről volt szó, vö. *berkenye*, *borona*¹, *borona*², *borostyán*¹, *cseresznye* stb. (C : V = 57 : 43). Alább, a 4. pontban látni fogjuk, hogy bizonyos korreláció van a szavak szótári alakjának hossza és magánhangzóssága között: rövidebb szóban aránylag több mássalhangzó-megfér, és megfordítva: a hosszabb alak eleve nagyobb magánhangzó-arányt indikál. Itt, a tulajdonképpen tőszavak etimológiai rétegeiben ez a szabályszerűség még nem érvényesül kellő zavartalansággal. Íme, az egyes etimológiai rétegekre jellemző átlagos szóhossz (a zárójelben közölt első szám — hangokban, a második — szótagokban mért hossz): 1. lat.-gör. (5,63, 2,34), 2. neolat. (5,47, 2,18), 3. szláv (5,21, 2,13), 4. német (5,17, 1,92), 5. magyar (4,60, 1,82), 6. bizonytalan (4,58, 1,82), 7. török (4,43, 1,78), 8. fgr. (3,50,

1,40). Jól látható, hogy ez a sorrend nem egyezik meg a 2. táblázaton adódóval: a neolatin elemek hosszabbak ugyan, mégis elég kevés bennük a magánhangzó; másrészt a törökök meg a finnugorok rövidek ugyan, de ehhez képest sok bennük a magánhangzó. Érdekes a helyzet a német jövevényszavakkal, ezt a következő módon tudjuk érzékeltetni. Alább fogunk közölni adatokat egész tőszókincsünk magánhangzóságára, átlagos hosszára stb. vonatkozóan: azokat az adatokat úgy fogjuk megkapni, hogy az egyes tőszavakban tapasztaltak számtani közepét vesszük. Egy ilyen középértékre természetes módon erősen hat az, hogy milyen fajta szóból volt több az anyagban: esetünkben például mindenféle átlag a „SzófSz.-ban nem szereplő” és a „SzófSz.-ban bizonytalanak minősített” elemekhez fog közelebb állni, tekintettel arra, hogy e két rétegből volt a legtöbb (az egész hanganyag közel 60 százaléka). Most azonban tekintsünk el az egyes rétegek nagyságától, szerepeltessünk minden egyes réteget egyenlő súllyal. Akkor a 2. táblázat, illetőleg az itt felsorolt értékek alapján azt kapjuk, hogy a vizsgált rétegek átlagos szóhossza 4,82 hang/szó vagy 1,92 szótag/szó, a magánhangzók az összes hang 39,909%-át teszik ki. Nos, látható, hogy a német réteg elemei szótagokban mérve éppen átlagos hosszúságúak, ám a magánhangzók aránya bennük a legkisebb, tehát jóval az átlag alatt van (éppen ezért természetesen hangokban mért hosszuk némileg magasabb is az átlagosnál). Külön vizsgálat tárgyát kellene képeznie annak, hogy míg nyelvünk rendszere, mint láttuk, oly sikeresen felvette a harcot a szláv mássalhangzó-torlódásokkal, miért s hogyan blokkolt le a beözönlő német kölcsönzésekkel szemben. Vajon arról van-e szó, hogy a német kölcsönzések szerencsésebb szótagstruktúrájuk (például: nem tartalmaznak annyi *s z ó k e z d ő* mássalhangzó-csoportot, mint a szlávok)? Vagy: a német elemek tömegükben már később jöttek, amikor nyelvünk rendszerének korábbi vehemens ellenakciója lecsitult, kezdett hozzáidomulni egyes mássalhangzó-csoportokhoz? Vagy: a német mássalhangzó-csoportok elfogadhatóbbak voltak nyelvünk rendszere számára, mint a szlávok? Vagy: társadalmi okok játszottak közre (durván szólva: a szlávok elnyomottak voltak, a németek a legrosszabb esetben viszonylag független iparosok)?

A magánhangzók hány százaléka mély és hány magas? Erre a kérdésre a választ a 3. táblázat tartalmazza, mégpedig kétféle módon: (i) az *i, í* (és a *brandy y*-vel jelölt eleme) nélkül; (ii) az *i*-kkel együtt. Történetileg nyilván az (i) ad hívebb képet, mert a (ii) esetében óhatatlanul az összes *i* a „magasak” közé kerül. („Óhatatlanul”, ha nem akarunk a mai szinkrón anyagba történeti elemeket becsempészni, és így az *ír¹* ige *í*-jét valahogy az *ír²* fn-mn [nemzetségnév] *í*-jétől megkülönböztetni.) A sorrendet éppen ezért az (i)-nek megfelelően alakítottuk ki. Egyébként látható, hogy nincs elvi eltérés az (i) és a (ii) szerinti eredmények között. Durván szólva: tőszókincsünk legősibb rétegeiben még közel egyenlő arányban szerepelnek a mély és a magas magánhangzók; ahogy azután haladunk korunk felé előre az időben, a fiatalabb s fiatalabb rétegekben egyre inkább többségbe kerülnek a mély magánhangzók. A valóságban még sarkítottabb a helyzet: tekintettel arra, hogy az *-izmus*-t, az *-istá*-t magyar képzőnek vettük, az e véggel ellátott elemek nem szerepelnek a tőszavak között; sőt, minden olyan eset is, ahol a szóvégen felismerhető gyakori idegen szóvég áll (mint: *-or*, *-tor*, *-us*, *-um* stb.) kikerült a szigorú értelemben vett tőszavak köréből (ezekről l. alább, 4.), tehát a 3. táblázat ezeket az adatokat sem tartalmazza, jóllehet világos, hogy ezek mind vagy majdnem mind a mély magánhangzók arányát

emelték volna. Jellemző a „bizonytalan” etimológiájúak helyzete: rögtön legősibb elemeink után következnek e szempontból — főntebb említettük, hogy valóban ősi elemek teszik ki a zömüket. Ugyancsak megnyugtató a fentebb szintén érintett „0”-sok fiatal, a németek és a szlávok közötti, helye, valamint a latin-görögök és a neolatinok „közelsége” egymáshoz. — Egyébként, bár ez távolról sem hangstatisztikai kérdés, hozhatok adatokat arra vonatkozóan, hogy a szigorú értelemben vett tőszavak zömét kitevő névszók (főnevek, főnév-melléknevek, melléknév-főnevek stb.) hogyan illeszkednek. Mély hangrendű toldalékokat kap (100 = az adott etimológiájú szavak): 1. fgr. 55, 2. török 59, 3. bizonytalan 63, 4. magyar 66, 5. német 76, 6. szláv 82, 7. neolatin 83, 8. latin-görög 92. Ez a sorrend teljesen megfelel a 3. táblázatbelinek: az *i*-k (és, egyes esetekben: a zárt *ē*-k meg az *é*-k) a hangállományban nem zavarták meg a tulajdonképpeni (a történetnek megfelelő, ma: a ragozási rendszerben tükröződő) szóstatisztikai képet — ahol a hangállomány egészében több a mély magánhangzó, ott az illeszkedés szemszögéből is több lexikális elem minősült mélynek. Az is jól látható, hogy az időben előre haladva viszonylag kevesebb mély magánhangzó a hangállományban biztosítani tudja egyre több lexéma mély toldalékolását: a fgr. állományban például még 55% a mélyek aránya — toldalékolás szempontjából is 55% kap mély toldalékot, ugyanígy a török elemek között (59—59%) —, ugyanakkor a latin-görög állományban a magánhangzóknak 81%-a mély, a szavak 92%-a mély toldalékolású. A mély magánhangzók ezen nagyobb aktivitása (potenciális vagy alakítani súlya) természetesen következik ma érvényesülő illeszkedési törvényünkből.

3. táblázat

Sorszám	Etimológiai réteg	A magánhangzók hány %-a mély	
		(i)	(ii)
1	finnugor	54,55	48,42
2	török	58,71	52,71
3	bizonytalan	60,95	53,50
4	magyar	64,74	55,46
5	német	71,61	62,56
6	„0”	71,41	61,32
7	szláv	76,30	70,44
8—9	latin—görög	81,38	72,51
	neolatin	81,38	71,08

Az 1. táblázat adatai módot adnak arra, hogy nyelvészetileg érdekes egyéb csoportokat is kiragadjunk belőle és azok egyedeinek eloszlását vizsgáljuk. Megnéztük például a kvantitás kérdést. A mássalhangzók körében nem találtunk túlságosan érdekes képet: a mássalhangzók 1—4%-a bizonyult hosszúnak. Az egyes rétegek sorrendje a hosszú mássalhangzók aránya szerint (100,00 = az összes mássalhangzó az adott rétegben): 1. fgr. 3,4, 2. német 3,3, 3. magyar 2,7, 4. latin-görög 1,9, 5. szláv 1,0, 6. török 1,0, 7. neolatin 1,0. A vizsgált tőszóállomány összes mássalhangzójának mindössze 2,9%-át alkották a hosszú mássalhangzók, azt kell tehát mondanunk, hogy tőszókincseink egészében felettébb ritkák ezek az elemek. Ha mégis szótári állományunk vagy valamely szöveg vizsgálata során viszonylag több hosszú

4. táblázat

Etimológiai réteg	Mély		Össz mély	Magas		Össz magas	Össz	
	hosszú	rövid		hosszú	rövid		hosszú	rövid
„0” 5429	24,12 803 14,79	75,88 2526 46,53	3329	14,14 297 5,47	85,86 1803 33,21	2100	1100 20,26	4329 79,74
fgr. 855	31,64 131 15,32	68,36 283 33,10	414	30,84 136 15,91	69,16 305 35,67	441	267 31,23	588 68,77
magyar 907	23,26 117 12,90	76,74 386 42,56	503	18,81 76 8,38	81,19 328 36,16	404	193 21,28	714 73,72
török 499	38,40 101 20,24	61,60 162 32,46	263	30,51 72 14,43	69,49 164 32,87	236	173 34,67	326 65,33
szláv 1211	20,75 177 14,62	79,25 676 55,82	853	16,48 59 4,87	83,52 299 24,69	358	236 19,49	975 80,51
német 633	34,85 138 21,80	65,15 258 40,76	396	29,54 70 11,06	70,46 167 26,38	237	208 32,86	425 67,14
lat. – gör. 422	24,84 76 18,01	75,16 230 54,50	306	13,79 16 3,79	86,21 100 23,70	116	92 21,80	330 73,20
neolatin 166	25,42 30 18,07	74,58 88 53,01	118	27,08 13 7,83	72,92 35 21,08	48	43 25,90	123 74,10
egyéb 40	44,44 8 20,00	55,56 10 25,00	18	40,91 9 22,50	59,09 13 32,50	22	17 42,50	23 57,50
„9” 1613	27,69 239 14,82	72,31 624 38,69	863	24,53 184 11,41	75,47 566 35,09	750	423 26,22	1190 73,78

mássalhangzóra bukkanunk, akkor ezt az adott rétegre (szócsoporra, stílusra stb.) erősen jellemzőnek kell majd tekintenünk. — A magánhangzók körében a helyzetet összegezően a 4. táblázat rögzíti: a jobbra felül elhelyezett, dőlt szedésű százalékos értékek itt az adott etimológiai réteg adott hangrendű magánhangzóinak összességére vonatkoznak, míg a balra lent elhelyezett értékek esetében 100 = az adott etimológiai réteg összes magánhangzója

abszolút értékben emlékeztetőül megadva az etimológiai réteg megnevezése alatt). Némileg áttekinthetőbb és értékelhetőbb képet kapunk, ha az egyes etimológiai rétegeket sorrendbe állítjuk aszerint, hogy magánhangzó-állományuk hány százaléka hosszú: 1. török 35, 2. német 33, 3. fgr. 31, 4. neolatin 26, 5. latin-görög 22, 6. magyar 21, 7. szláv 19. Ehhez hasonló sorrendet kapunk akkor is, ha külön az egyes etimológiai csoportok mély magánhangzóit tekintjük száznak, ebből hosszú: 1. török 38, 2. német 35, 3. fgr. 32, 4. neolatin 25, 5. latin-görög 25, 6. magyar 23, 7. szláv 21; illetőleg az egyes csoportok magas magánhangzóit, ebből hosszú: 1. fgr. 31, 2. török 31, 3. német 30, 4. neolatin 27, 5. magyar 19, 6. szláv 16, 7. latin-görög 14. A török—német—ünnugor eredetű szavak mindenképpen olyan csoportot alkotnak, ahol durván szólva minden harmadik magánhangzó hosszú (ezen belül: a hosszúak között viszonylag több, a magasak között viszonylag kevesebb a hosszúak aránya), másrészt közel vannak egymáshoz a latin-görög, magyar és szláv eredetűek: itt csupán minden negyedik-ötödik magánhangzó hosszú, sőt a magasak között csupán minden hatodik-nyolcadik. Majdnem minden egyes magánhangzó-párra jellemző minden egyes rétegben, hogy a megfelelő rövid magánhangzó gyakoribb, mint a hosszú. Kivétel: az *u* és az *ú*, valamint az *ü* és az *ű* a török csoporton belül; az *u* és az *ú* a fgr.-on belül: e párok esetében a hosszú magánhangzó gyakoribb, mint a rövid (pontos számokat l. I. táblázaton).

Végső soron véleményünk szerint érdemes lenne az itt közölt adatokat megkülönböztető jegyekre (featurekre) bontva vizsgálni: a magánhangzóság—mássalhangzóság, a palatalitás—velaritás, hosszúság—rövidség ebben az összefüggésben csupán kiragadott példák voltak egy rendszeres feature-elemzésből. Lehet, hogy egyes featurek kvantitatív-diakrón vizsgálatára egészen triviális eredményeket hoz (nem is beszélhetünk egészen diakróniáról, hiszen a szavakat *m a i m a g y a r* hangállományuk szerint vizsgáljuk); másutt talán meglepőbbeket. Lehet, hogy eredményeink nagyobb része, talán éppenséggel mindegyike triviális a magyar nyelvtörténet ismerőinek; számunkra a szláv eredetűek mai alakjának viszonylag magas magánhangzó-aránya, valamint szókincsünk fokozatos mélyülése váratlan volt. (A mélyülésnek messzemenő rendszerbeli következményei kezdtek jelentkezni nézetünk szerint — ezzel másutt kívánunk foglalkozni.)

b) A másik fő kutatási—feldolgozási lehetőség: tekintsünk el attól, hogy itt hangokról (fonémákról, feature-mátrixokról stb.) van szó és rendszerezük a kapott eredményeket tisztán mennyiségi szempontból, bizonyos elemi matematikai műveletek segítségével.

Tekintsük meg az 1. ábrát. Ott az 1. táblázat egyes sorait átrendeztük előfordulási gyakoriságok szerint, és ezen átrendezésnek az „elejét” (a leggyakoribb néhányszor tíz elemet) érzékeltettük szokásos módon körgrafikonainkon. A ritkább elemeket tisztán technikai szempontból hagytuk el: azokat már nem lehetne jól ábrázolni, mi pedig ezekkel az ábrákkal lényeges dolgot akarunk illusztrálni. Figyeljük meg, mennyire egyenletesen oszlanak meg az egyes elemek az egyes csoportokban. Minél több elem esik egy adott hányadot — egy negyedre, felet, 87%-ot stb. — szimbolizáló területre (vagy, ami ugyanez: minél kevesebb elem marad az „ábrázolhatatlanul kicsik” fertályában), annál egyenletesebbnek kell tekintenünk az eloszlást. Az 5. táblázat a rajzoknál pontosabban (csak nem olyan szemléletesen) érzékelteti, mit akarunk mondani: azon a táblázaton már eleve az eloszlás egyenletessé-

gének sorrendjében állítottuk fel az egyes rétegeket, a legegyszerűsebbel kezdve és haladva a kevésbé egyszerűen megosztlók felé. Ismét egy közelítő kronológiai sorrendet kaptunk az egyes rétegekre vonatkozóan: elég közel állnak egymáshoz egyrészt a fgr., magyar, török elemek, mint egyszerűbben megosztlók, másrészt a szláv, neolatin, latin—görög lexémák, mint kevésbé egyszerűen megosztlók. Ismét szépen megtalálják a maguk helyét a viszonylag ősi „bizonytalanok” (1-a), meg az újabb „0”-sok (3-a). Próbáljuk meg interpretálni a kapott eredményt. Mit is jelent az, hangokról szól-

5. táblázat

Sorszám	Etimológiai réteg	Hány különböző hang teszi ki az összeállomány			
		25	50	75	87
		százalékát?			
1	finnugor	3,5	9,5	18,0	25,0
2	magyar	3,2	8,5	17,5	23,5
3	török	3,0	8,2	17,0	23,0
4	német	3,1	8,1	15,1	21,0
5	szláv	2,4	7,0	14,5	20,0
6	neolatin	2,2	7,2	13,5	19,0
7	latin—görög	2,2	7,2	12,5	18,5
(1—a	bizonytalan	3,2	9,2	18,0	24,0
3—a	„0”	3,1	8,0	15,0	21,5)

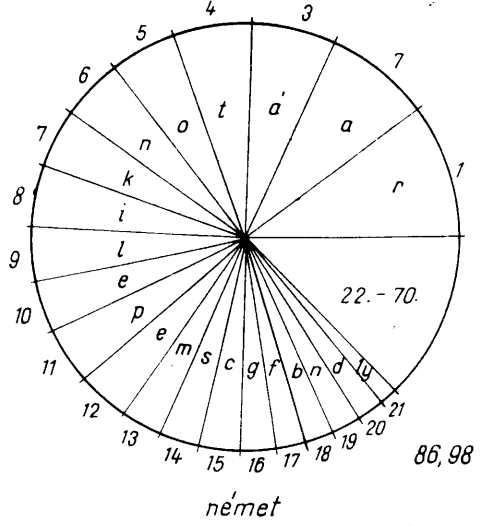
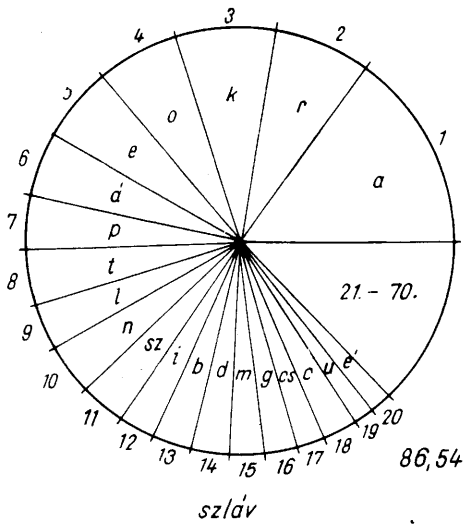
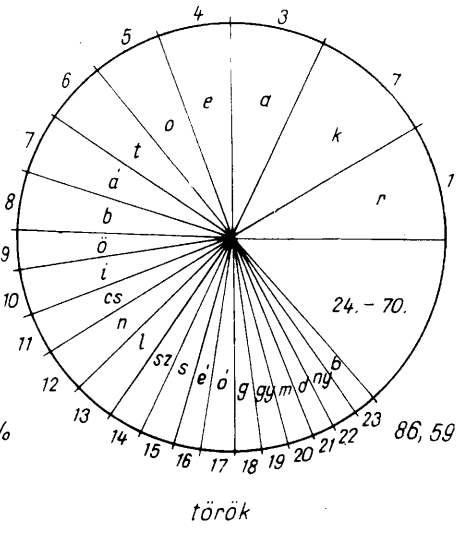
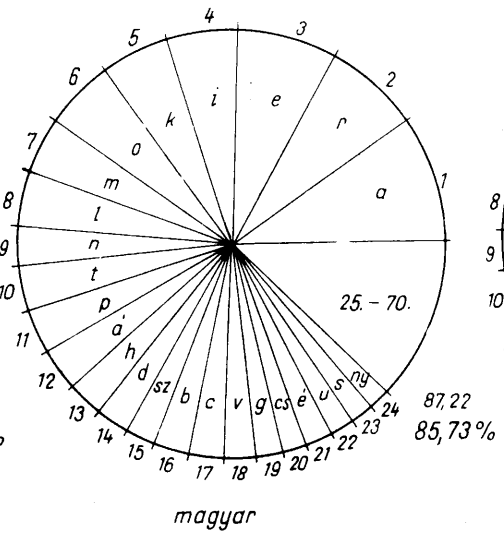
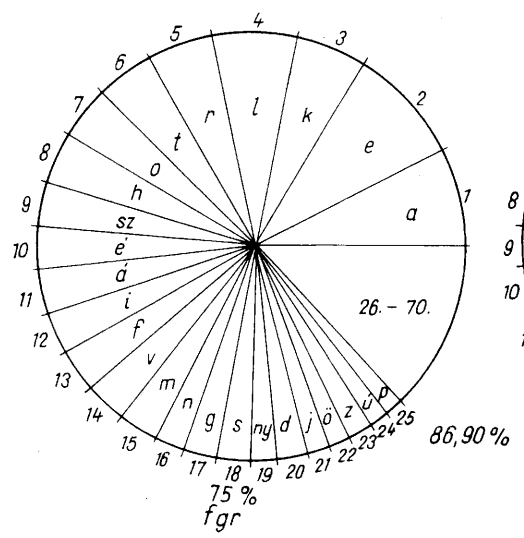
ván, hogy „egyszerűsebb eloszlás”. Nevezhetnénk ezt (szótárt vizsgálva) „otthonosságnak” is: minél egyszerűsebben eloszlanak valamely réteg lexémái a rendelkezésre álló hangállomány nagy részén, annál jobban kihasználják azt az állományt, annál jobban rajta vannak azon az állományon, annál inkább „otthon” vannak benne. Nos, nem meglepő az eredmény: tőszókincsünkben a hangállományhoz képest a mondott értelemben legotthonosabban a fgr., török, magyar belső elemek szerepelnek; legkevésbé otthonosan pedig az említett fiatalabb kölcsönzött rétegek elemei. (Szövegeket vizsgálva kissé másként kell interpretálnunk az eloszlás egyszerűségét: minél egyszerűsebb az eloszlás, annál szívesebb, hangokban gazdagabb a szöveg — minél kevésbé egyszerű, annál egyszínűbb, a szó bizonyos etimológiai értelemben „monotonabb”. Ez távolról sem kíván értékítélet lenni: a szó értéke esztétikai céljának megfelelően, ösztönösen vagy kevésbé ösztönösen, választhat „szürkébb” anyagot és „szívesebbet”).

Az 5. táblázat kissé nehézkesnek tűnhet az egyes csoportok eloszlása egyszerűségének érzékeltetésére. Próbáljuk meg valahogy egyetlen, az egyes csoportokra jellemző, értékkel kifejezni ugyanezt, vagy legalábbis valami ehhez hasonlót.² Ebből a célból állítsunk össze minden egyes etimológiai csoport részére egy-egy azonos felépítésű táblázatot, a következő módon. A hangokat nem ábécé-rendben soroljuk fel, hanem csökkenő gyakoriságuk

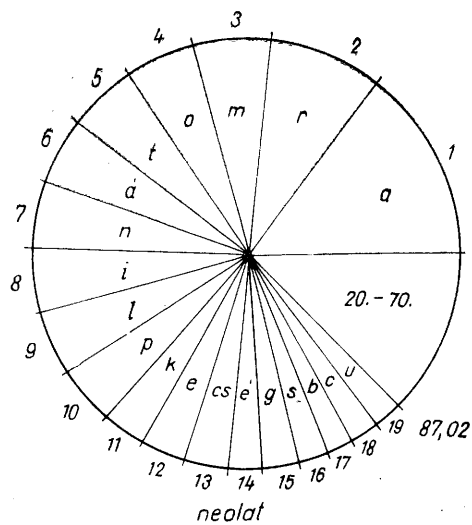
² Más célból ugyanezt a módszert alkalmazza V. A. MOSKOVICZ következő könyvében: Статистика и семантика. Изд-о «Наука», Москва. 1969. — 24 k. — Arra a körülményre, hogy MOSKOVICZ módszerét itt alkalmazhatjuk, NAGY FERENC tudományos kutató hívta fel a figyelmemet. Ugyanő számos további jó ötlettel szolgált az anyag feldolgozása során, ezért őszinte köszönetemet kívánom kifejezni.

sorrendjében, minden egyes hang mellé odaírva, hányszor fordult elő. Ha ezt a munkát elvégeztük, akkor például a fgr. réteg számára egy olyan felsorolást kapunk, mint amilyent a 6. táblázat mutat. (Az 1. ábra körgrafikonjai mögött is eleve egy-egy ilyen felsorolás húzódik meg.)

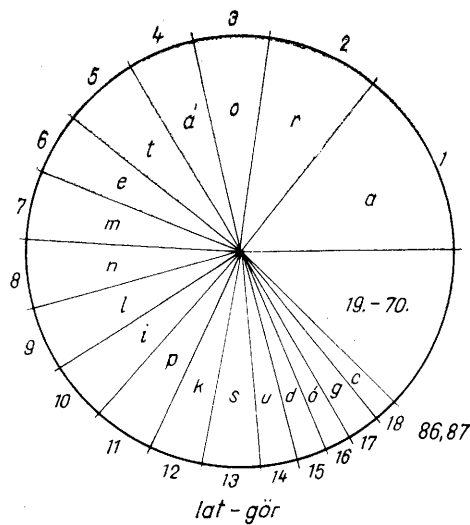
Ezenkívül még azt láthatjuk a 6. táblázaton, hogy a csökkenő gyakoriságban egymást követő hangokat (hangok csoportjait) bizonyos szakaszokra osztottuk. Tettük ezt a következő módon: a *bb*-től kezdődően leválasztottuk a nullások (egyetlen egyszer sem előfordulók) csoportját. A fennmaradókat, tehát a legalább egyszer előfordulókat, kilenc további egyenlő csoportra osztottuk úgy, hogy a beosztás alapjául az előfordulásokat vettük. A legkevesebbszer, vagyis egyszer előfordulók (*dd*, *dz* stb.) és a leggyakrabban, vagyis 175-ször előfordulók (*a*, *e*) között a távolság (gyakoriság szerint mérve) 175, ezt osztjuk kilenc egyenlő részre, akkor egy-egy osztály 19,45 „széles” vagy „magas” lesz. Más szóval, ha a 0-sok osztályát, mint utolsó osztályt, tekintjük a X. osztálynak, akkor az ezt megelőző, IX. osztály 0,01—19,46-ig fog tartani (vagyis, hangokban: a *zz*-től fel egészen a *ly*-ig: ez utóbbi 19-szer fordul elő, tehát még éppen a 19,46-os határon belül van), a VIII. osztály 19,47-től 38,91-ig (figyeljük meg a határt az *ú* és a *z* között: ez utóbbi a maga 39-es előfordulásával már túlesik a VIII. osztály felső határán, a VII.-be), a VII. 38,92-től 58,36-ig, VI.: 58,37—77,81, V.: 77,82—97,26, IV.: 97,27—116,71, III.: 116,72—136,16, II.: 136,17—155,61 (ez az osztály egyetlen hanggal sem volt képviselve a fgr.-ok között), I.: 155,62—175,06 (ide esik be az *a* és az *e*). Adjunk rendre bizonyos súlyt az egyes osztályoknak: az I.-é legyen, mondjuk, 1,0, a II.-é 0,9, III. 0,8 . . . IX. 0,2, X. 0,1. És végül adjunk súlyt (számértéket) az egész rétegnek, a rá jellemző eloszlásnak úgy, hogy az I.—X. osztály mindegyikébe tartozó elemek számát megszorozzuk az adott osztály 0,1—1,0-ig terjedő súlyával, e szorzatokat összeadjuk, s az így kapott eredményt tekintjük az adott réteg eloszlási súlyának (természetesen szerencsésebb nevet is lehetne ennek a jellemzőnek találni), jelöljük *v*-vel. A v_{fgr} ezek szerint így alakul: az I. osztályban volt két elem, $2 \times 1,0 = 2,0$, II. — 0,0; III. szintén két elem (*k* és *l*), $2 \times 0,8 = 1,6$, IV. egy elem (*r*): $1 \times 0,7 = 0,7$. . . IX. 20 elem, $20 \times 0,2 = 4,0$, X. 17 elem, $17 \times 0,1 = 1,7$. A szorzatokat összeadva végül azt kaptuk, hogy $v_{fgr} = 21,40$. Ez így önmagában semmit sem mond, ám ha rendre kiszámítjuk a többi rétegre is ezt az értéket és a *v*-k csökkenő nagyságrendjébe állítjuk az egyes rétegeket, ezt kapjuk: 1. fgr. 21,40, 2. magyar 19,80, 3. török 18,90, 4. német 16,80, 5. latin—görög 16,00, 6. neolatin 15,90, 7. szláv 15,80. Világos, hogy a *v* értéke elméletileg 70 és 7 között mozoghat: az előbbi, maximális értéket akkor venné fel, ha mind a 70 hang egyenlő, legnagyobb gyakorisággal állna (mint a fgr.-ok között csupán kettő tette: az *a* és az *e*); az utóbbi, minimális értéket akkor, ha minden egyes elem 0-szor állna, vagyis egyik vizsgált hang sem fordulna elő egyszer sem az adott rétegben, az adott réteg ideálisan idegen az adott hangokhoz. (Ez az idegenség olyan nagy fokú, hogy a valóságban elő sem fordulhat: nem lehet olyan etimológiai réteg, amely csak nemlétező hangokból áll.) Minél nagyobb a *v* értéke, annál több viszonylag gyakoribb hangot tartalmazott az adott réteg, annál több hangot kihasznált az adottakból — és megfordítva: minél kisebb a *v* értéke, annál jobban megközelíti az „ideálisan idegen” (valóságban nem is létező) réteget. Nos, így tekintve ezek a számok már valóban kifejeztek valamit: valami olyat, amit az 5. táblázat kissé körülényesebben fogott meg. A tíz osztályra bontás teljesen önkényes volt —

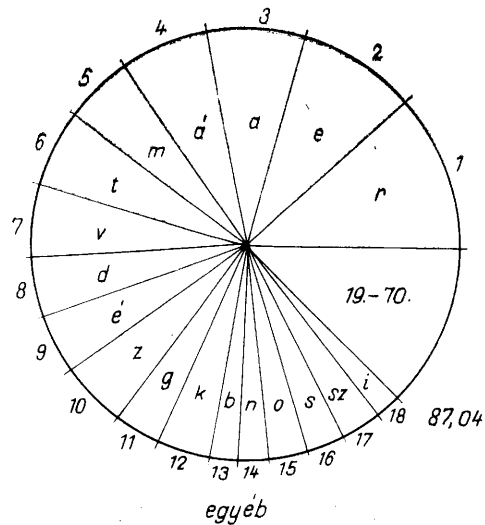
1. ábra

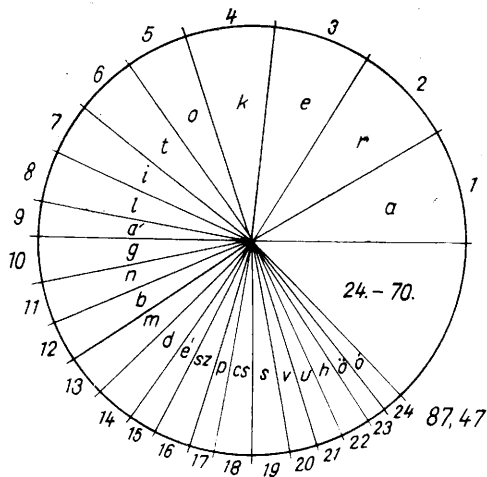
neolat

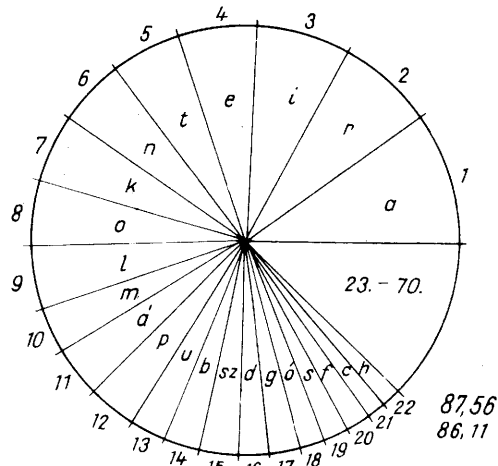
lat-gör

egyéb

bizonytalan

nincs benne a Szófsz.-ban

1. ábra (folyt.)

lehetett volna kisebb, tehát finomabb osztályokat is létrehozni, ám már ezzel a durva felosztással is elértük célunkat. A „súlyozás” mértéke (1,0, 0,9, 0,8 stb.) szintén önkényes volt. Tegyük még hozzá, hogy általános esetben elegánsabb, ha nem a v -vel magával, hanem $\frac{v}{N}$ -nel dolgozunk, ahol N a számi-

tásba vett elemek száma (esetünkben: 70). A $\frac{v}{N}$ értéke néhány réteg szá-

mára: fgr. — 0,306, magyar — 0,283 ... szláv — 0,226. A $\frac{v}{N}$ „értelmesebb” mint maga a v : megmondja, hogy az adott réteg hangjainak melyik osztály-

6. táblázat

Hang	Gyako- riság	Hang	Gyako- riság	Hang	Gyako- riság	Hang	Gyako- riság
a	175	d	39	c	2	hh	0
e	175	j	39	gg	2	ch	0
		ö	39	jj	2	cch	0
k	123	z	39	nn	2	kk	0
l	121			pp	2	lly	0
r	115	ú	31	tt	2	mm	0
		p	29	zs	2	vv	0
t	89	gy	28	dd	1	x	0
o	85	ó	28	dz	1	y	0
		es	25	ggy	1	zsz	0
h	77	í	25	as	1		
sz	75	ó	25	ty	1		
é	73	b	24	tty	1		
á	72	u	23	zz	1		
i	71	ü	20				
f	69			bb	0		
v	66	ly	19	cc	0		
m	62	ll	17	ccs	0		
		ű	13	ddz	0		
n	53	ssz	5	dzs	0		
g	50	nny	3	ddzs	0		
s	47	rr	3	ff	0		
ny	43						

ban van mintegy a súlypontja. Így a fgr. 0,3-as érték azt jelenti, hogy e rétegen belül a súlypont a VIII. osztályban van (annak az értéke volt 0,3), míg a szlávé majdnem egy teljes osztállyal lejjebb, a IX. osztályban (0,2-es érték).

Mint mindenféle matematikai modell, ez is alkalmazható a legkülönbébb területeken: a szemantikától kezdve (ahonnan mi is kölcsönöztük, vö. I. sz. lábjegyzet) például egészen az antroponimikáig, amikor az N (a vizsgált elemek száma) mondjuk az *István, József, Lajos* stb. előforduló keresztnévek mennyisége és a feladat az, hogy valamely terület és/vagy kor névadási eloszlását jellemezzük úgy, hogy az egységesen szembeállítható legyen más területek és/vagy korok névadási gyakorlatával (a nevek eloszlásával). Ez a jellemzés természetesen sommás lesz: a módszer nem érzékeny arra, hogy konkrétan *József* volt-e a leggyakoribb keresztnév, vagy *Abelard*; egy ilyen jellemzés segítségével várhatóan inkább bizonyos nyelven túli okok lennének kitapinthatók, mint például valamely közösség konformizmusa—atomizáltsága a névadásban; diakrón síkon: valamely közösség elszigeteltsége—nyíltsága, hagyománytiszteletének foka stb. Ugyanilyen sommás jellemzést kaptunk itt a hangok tekintetében is.

A hangokat azonban egyéníthetjük is, például a következő módon. Számozzuk meg az egyes hangokat gyakoriságuk sorrendjében és nevezzük ezt a sorszámot rangnak (r). Így például a 6. táblázaton az r_a (= 'az a hang rangja') = 1., $r_e = 2.$, $r_k = 3.$. . . $r_y = 69.$, $r_{zss} = 70.$ (Bár itt egyedítettünk, valójában megint eltekintettünk a hangok természeti mivoltától, tehát még a matematikai módszereken belül maradtunk: „rangja”, tehát gyakorisági sorszáma lehet például a keresztnév-anyag minden egyes típusának; valamely több jelentésű szó egyes jelentéseinek; valamely szónak a gyakorisági szótárban stb. — arról már nem is beszélve, hogy a nyelven kívül az élet mennyi más területén lehet értelme bizonyos rangsorolásnak, s akkor minden olyan területen alkalmazhatók az itt következő vagy ahhoz hasonló módszerek.) Vegyük számba, hogy a fgr., magyar, török stb. listák mindegyikén az egyes hangok milyen rangot kaptak, állapítsuk meg az adott hang számára a legmagasabb rangot (r_{\max}) és a legkisebbet (r_{\min}), majd képezzük a két érték különbségét, melyet d -vel fogunk jelölni. A 7. táblázaton közöljük az egyes d értékeket és a hozzájuk tartozó elemeket (azokat a hangokat, ahol a d ekkora értékű volt; technikai okoktól itt és minden további, a rangra alapuló számításnál összesen 72 elemmel dolgozunk: szerepeltetjük a q -t is, meg a w -t is; a 8-as — „egyéb” — etimológiájú elemeket itt számításán kívül hagytuk, mert e kis számú s heterogén csoport erősen torzította az eredményeket). A táblázatot a következő módon kell érteni: A hosszú zss elem minden egyes etimológiai rétegben azonos rangot kapott, ezért esetében az $r_{\max} - r_{\min} = d = 0$. (Egyik etimológiai rétegben sem fordult elő, ezért mindenütt ugyanazt a 72.-es rangot kapta.) Nem volt egyetlen olyan hang sem, amelynél $d = 1$. Ha az „egyéb” réteget nem számítjuk, a 15—24 d -s maximális távolság jellemző: e távolság valamelyike lép fel összesen 34 esetben, tehát majdnem az esetek felében. Amely hangok ennél lényegesen kisebb d értékeket mutatnak fel, azokról azt mondhatjuk, hogy tőszó-kincśünk minden egyes etimológiai rétegére szinte egyaránt jellemzőek, egy-egy etimológiai réteg szemszögéből tehát nem szignifikánsak. Ilyen az a (ném.: 2., tör.: 3., az összes többi rétegben 1.), az r (tör., ném.: 1., fgr.: 5., a többiben: 2.), az o (már kissé szórtaabb sorrenddel: lat.—gör.: 3.; szl., neol.: 4.; tör., ném.: „9”: 5.; ma.: 6.; fgr.: 7.; „0”: 8.), az e , k , i , n stb. Sajátos a

7. táblázat

d	hangok	d	hangok	d	hangok
0	zsz	16	tty, y	31	kk
1	—	17	ccs, dz, jj, m	32	—
2	a	18	ff, ggy, ch, cch, v	33	—
3	—	19	gy, hh	34	ő
4	r, vv	20	pp	35	—
5	o	21	cs, ly	.	.
6	í, t	22	cc, dd, dzs, sz, zz	39	h, tt
7	—	23	b, bb, c, ddz,	40	ű
8	á		ddzs, ssz	41	ú
9	d, g, i, l	24	f, gg, nny, ty, zs	42	—
10	e, k, n, q, s	25	—	.	.
11	ó	26	rr, ss	.	.
12	j, ll, w	27	—	.	.
13	ü	28	x	48	ö
14	é, mm, u, z	29	lly		
15	ny, p	30	nn		

helyzet a 0-s előfordulású *zsz, vv* hangokkal: ők éppen teljes hiányukkal jellemzők egyaránt minden rétegre. Talán még érdekesebb nyelvészeti szempontból a másik vég, a nagy *d*-k tartománya. Itt nyilván polarizált helyzetről kell beszélnünk: egy vagy több rétegben valamely hang viszonylag gyakori (kis sorszámú), a többiben viszonylag ritka — így adódik a nagy különbség. Valóban: az *ő* 48-as maximális rangkülönbségét az adja, hogy *e* hang igen gyakori a török rétegben (a 9., vö. *bögöly, bölcs, bölcső, bölény, csök, csökik, gödény, görény, gyöngy, gyötör, gyümölcs*: összesen 45 *ő*, vö. 1. táblázat; ugyanonnan az is kiderül, hogy míg az összes hangnak mindössze 4,15%-a fordul elő a különféle török eredetű lexémákban, addig az összes *ő*-nek majd négyszer ennyi, közel 15%-a), ám egyszer sem fordul elő a neolatin elemek között. Az *ú* a fgr. *s* a török rétegre jellemző (egyenként a 24. helyen) — teljesen hiányzik viszont a latin—görögök közül. Némileg más a helyzet az *ű*-vel: viszonylag gyakori a törökök között (a 26.), közepes helyen áll a fgr. és magyar csoportban — ám egyetlen sincs belőle szláv, német, latin—görög, neolatin jövevényeink között. A *h* a 8. a fgr.-ok sorában (ott több mint kétszer annyi, mint a fgr.-ok átlagos súlya a hangok között: *ha*⁽¹⁾, *hab, had, hogy*⁽¹⁾, *hagyma, haj*¹, *hajó, hajt*¹, *hal*¹, *hal*² stb., ritkán szó belsejében: *felhő* — itt épp a *h* eredete tisztázatlan, vö. TESz. *felleg* a. — és szóvégen: *juh, méh*¹); ugyanakkor teljesen hiányzik a neolatinok közül. Még néhány viszonylag nagy *d*-s hang, utána zárójelben + jellel az a réteg, amelyre jellemző, — jellel, amelyben ritka: *tt* (+, „0”, —, „9”), *ő* (+tör., —lat.—gör.), *kk* (+ném., —fgr.), *nn* (+lat.—gör., —tör.), *lly* (+lat.—gör., szl., —, „0”), *x* (+, „0”, —[az összes többi réteg]), *rr* (+fgr., —, „9”), *ss* (+ném., lat.—gör., —, „9”).

A 4. részben látni fogjuk, hogy az egyes hangok megkaphatják sorszámukat (rangjukat) a tőszókincs egészében elfoglalt helyük (gyakoriságuk) szerint, ezek az értékek, mint sorszámok, természetesen egész számok lesznek 1.—72.-ig. Ám eljárhatunk úgy is, hogy az egyes hangoknak az egyes rétegekben elért rangjait vesszük és ennek átlagát írjuk mellé (jelölve: \bar{r}). Az \bar{r} már nem okvetlenül egész szám. Így tőszókincsünk leggyakoribb hangjának, az

a -nak esetében $\bar{r} = 1,33$ (ha az „egyéb” réteget továbbra is elhagyjuk; ha azt számításba vesszük, akkor 1,5), mert rangja hét rétegben 1., egyben 2. (ném.), egyben 3. (tör., ugyancsak 3. az „egyéb” kategóriában is), akkor

$$\bar{r}_a = \frac{(7 \times 1) + (1 \times 2) + (1 \times 3)}{9} = \frac{12}{9} = 1,33 \quad (1)$$

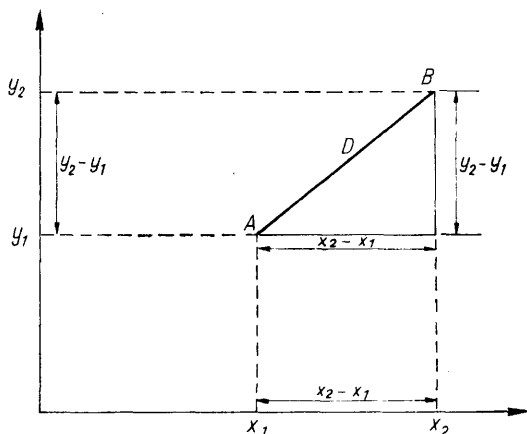
hasonló módon a második leggyakoribb hang, az r átlagos rangja 2,11 (ha az „egyéb” kategóriát is vesszük, akkor véletlenül éppen 2,0) és így tovább. A 4. alatt tárgyalandó rang megmondja, hogy az adott hang ténylegesen hányadik helyet foglalt el mai tőszókincseinkben. Ám mai tőszókincseinkön a különféle etimológiai rétegek különféle arányban osztoznak: legtöbb bennük az olyan, ami benne sincs a SzófSz.-ban, vagy ismeretlen—vitatott eredetű. Ezek a természetes, egész sorszámok tehát az e két rétegben kialakult sorrendhez fognak leginkább hasonlítani, ha akarjuk, ha nem — e két réteg tagjai a maguk nagy számával mintegy „elnyomják” a többiek szavazatát. Az \bar{r} értéke viszont éppen abban van, hogy érzéketlen az egyes rétegek számosságára: a 108 neolatin szavakban kialakult hang sorrendje épp olyan súllyal számít bele az átlagba, mint a 13 532 „ θ ”-s hang alapján kialakult sorrend. Az \bar{r} azt mutatja, milyen lenne a hangok sorrendje, ha minden egyes etimológiai réteget ugyanannyi hang képviselne szókincseinkben.

A rangokra épülő eddigi legszebb konstrukció véleményünk szerint a következő. Alkossunk egy pontthalmazból egy hetvenkét dimenziós teret. Az egyes dimenziókat jelöljük rendre a következő szimbólumokkal: a, \acute{a}, b, bb stb. . . . z, zz, zs, zzs . E jelöléssel egyben rámutattunk, mit kívánunk megfeleltetni az egyes dimenzióknak. Egy-egy pontnak viszont feleltessünk meg egy-egy etimológiai réteget (csoportot): minden egyes pontot egy-egy szám-hetvenkettes határoz meg, ahol is a számértékeket természetes módon az egyes dimenziókban mért rang adja meg. Így például a „fgr.”-ként interpretált pont koordinátái (vö. a 6. táblázat adataival): $a = 1, \acute{a} = 11, b = 31, bb = 54, c = 40, cc = 55, cs = 28, ccs = 56, d = 20, dd = 47, dz = 48, ddz = 57, dzs = 58, ddzs = 59, e = 2, \acute{e} = 10, f = 13, ff = 60, g = 17, gg = 41, gy = 26, ggy = 49, h = 8, hh = 61, ch = 62, cch = 63, i = 12, \acute{i} = 29, j = 21, jj = 42, k = 7, kk = 38, l = 9, ll = 29, ly = 36, lly = 69, m = 10, mm = 52, n = 6, nn = 47, ny = 19, nny = 38, o = 7, \acute{o} = 27, \acute{o} = 22, \acute{ó} = 30, p = 25, pp = 44, q = 67, r = 5, rr = 39, s = 18, ss = 50, sz = 9, ssz = 37, t = 6, tt = 45, ty = 51, tty = 52, u = 32, \acute{u} = 24, \acute{u} = 33, \acute{u} = 36, v = 14, vv = 68, w = 69, x = 70, y = 71, z = 23, zz = 53, zs = 46, zzs = 72. (A számok tehát, ismételjük meg, azt fejezik ki, hogy az adott csoporton belül h á n y a d i k, csökkenő gyakoriságok sorrendjében, az adott hang: a fgr.-ok között az a az első, az \acute{a} a tizenegyedik, a b a harmincegyedik és így tovább.) Minden további etimológiai réteget is ugyanígy meghatározunk egy-egy szám-hetvenkettessel — ahhoz hasonlóan, ahogy a szokásos síklapon egy számpárossal jellemzünk egy pontot (például: $x = 2, y = 3$), ahogy a térben egy számhármassal ($x = 3, y = -5,6, z = 99$) stb. Könnyűszerrel és egészen elemi ismereteket felhasználva ki tudjuk számítani mármost két pont távolságát a két-dimenziós koordináta-rendszerben (l. 2. ábra): az A és B pont közötti távolságot felfoghatjuk úgy, mint egy derékszögű háromszög átfogóját. Az egyik befogó hossza: $x_2 - x_1$, a másiké: $y_2 - y_1$. Tekin-$

tettel arra, hogy a Pitagorasz-tétel értelmében a derékszögű háromszög átfogójának négyzete egyenlő a két befogó négyzetének az összegével, ha az A és B közti távolságot D -vel jelöljük, ezt is írhatjuk: $D^2 = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2$, ebből pedig

$$D = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2} \quad (2)$$

Ha még egy harmadik dimenzió is van, akkor a két pont három dimenzióban mért távolságának a négyzete egyenlő a három dimenzió mindegyikében felvett értékek különbsége négyzeteinek az összegével — és így tovább. A kapott eredmény számszerűen kifejezi a két pont közötti távolságot az

2. ábra

adott többdimenziós térben. Nem kell itt metrikus értelemben vett távolságra gondolni, mégis kezelhető értékeket kapunk, amelyeket értelmezhetünk. A kérdést ezek után úgy tehetjük fel: vajon milyen lesz a távolság az egyes etimológiai rétegek között? A részletes választ a 8. táblázat tartalmazza, melyről két pont közötti távolságot éppen úgy le lehet olvasni, mint a közönséges, például városok egymás közötti távolságát feltüntető táblázatokról. (A vegyes „egyéb” réteget figyelmen kívül hagytam. A szükséges számításokat részben manuálisan — megfelelő táblázatok, asztalszámológép stb. — segítségével végeztem, ezért a benne előforduló hibák vár, hatóan egy nagyságrenddel nagyobbak lesznek, mint az egyéb értékek esetében. melyeket közvetlenül elektronikus gépekről kaptunk.) Így, mondjuk, a fgr csoport távolsága a SzófSz.-ban nem szereplő, modernebb elemektől 93,34, a magyar belső keletkezésűekétől viszont csupán 70,61, a törökökétől már 85,56, a szlávokétól 93,08 stb. Talán plasztikusabbá válik a táblázat, ha etimológiai csoportonként úgy rendezzük, hogy a hozzá közel állókat közelebb, a tőle távolabb állókat távolabb soroljuk fel. Íme: a **fgr.** réteghez a legközelebb van a magyar, majd sorra így következnek a távolodó csoportok: „9”, török, szláv (ezek az átlagosnál közelebb voltak a kiindulástól vett fgr. réteghez); „0”, német, latin—görög, neolatin (ezek voltak az átlagosnál távolabb — a továbbiakban az átlagostól inneni s túli határt csupán egy pontosvesszővel

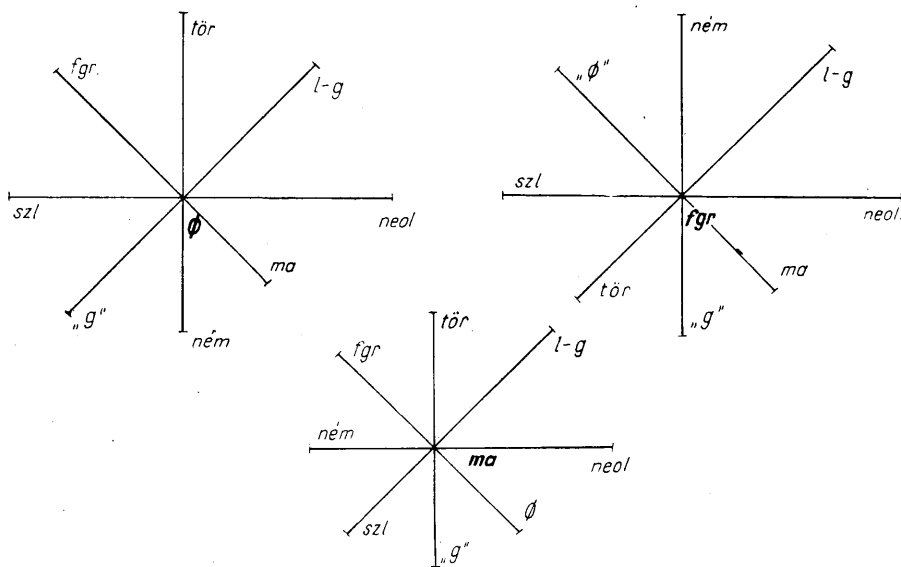
fogom jelezni; a pontos számértékek természetesen leolvashatók a 8. táblázat-ról); **magyar:** „0”, szláv, német, fgr., török; latin—görög, neolatin; **török:** „9”, magyar, szláv; fgr., német, „0”, neolatin, latin—görög; **szláv:** „9”, magyar, neolatin, latin—görög, német; török, „0”, fgr.; **német:** magyar, latin—görög, „0”, szláv; „9”, neolatin, török, fgr.; **latin—görög:** neolatin, német, szláv, magyar; „9”, „0”, török, fgr.; **neolatin:** latin—görög, szláv, német, „9”; magyar, török, „0”, fgr. Az eredmények egyáltalán nem mondanak ellent

8. táblázat

„0”	fgr	magyar	török	szláv	német	latin—görög	neolatin	„9”	
0	93,34	63,46	97,63	92,42	72,33	99,58	110,65	88,03	„0”
	0	70,61	85,56	93,08	93,57	112,88	119,48	77,55	fgr
		0	72,54	66,13	66,58	87,70	96,08	65,61	magyar
			0	79,92	90,41	108,04	97,83	97,63	török
				0	75,00	74,08	71,97	63,26	szláv
					0	71,82	83,61	80,25	német
						0	65,65	91,58	lat. —görög
							0	88,07	neolatin
								0	„9”

alapvető várakozásunknak; ennek alapján, ahol eltérés van a várttól, azon érdemes elgondolkodni: vajon nem az itt felhozott számoknak van-e igazuk, és nem a mi a priori (mérés nélküli) elképzelésünk a hamis. Nagyon szép s megnyugtató például a sorrend, ami a latin—görög vagy a neolatin után kialakul: valami effélel vártunk volna is (bár nem tudom, bizonyított tény-e, hogy a közeli rokon nyelvek hozzánk átkerült, tehát bizonyos értelemben véletlenszerűen megválogatott szavai mai magyar alakjukban ennyire hasonlítanak egymáshoz a maguk összességében — ha eddig ez nem volt bizonyítva, akkor egyelőre fogadjuk ezt az empirikus eredményt bizonyíték helyett). Ám mit szóljunk például ahhoz, hogy a német kölcsönszavak egészéhez a magyar belső keletkezésűek állnak a mondott értelemben a legközelebb? Itt abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy utalhatok a „magyar belső keletkezésű” szavak egy tekintélyes csoportjára tett korábbi megállapításomra, amikor még csak „szemmel” vizsgáltam azokat az elemeket, s alkalmasint nem is sejtettem, hogy ennyire atomjaira bontva is látni fogom őket. Eszerint a „magyar” -a végűek egy része gyanús, -ca, -ka stb. szöveget tartalmaz, vannak köztük szláv mintára keletkezett hangutánzó, elvonások, elhomályosult összetételek, jól ismert külső hatásra jöttek létre stb. (vö. NyK. 70: 205). Nos, úgy látszik, ami érvényes volt az -a végűekre, az nem kis-mértékben áll erre az egész csoportra. Jellemzők az e magyar csoport körül kialakult távolságok: a fgr.-okhoz valóban a magyarok vannak a legközelebb; ugyanakkor a „magyarok” minden más réteghez a legközelebb vannak, mintegy központban állnak úgy, hogy belőlük vezet a legrövidebb út valamennyi többi csoport felé, ha az egy pontból kiinduló utak összességének átlagos hosszát tekintjük. Nézzük meg a „magyar” csoportot követő felsoro-

láts s a nekik megfelelő számokat: csak a latin—görög és a neolatin van kissé távolabb a magyaroktól, a többi mind elég szorosan körülötte áll. Ilyen alapon nem kell különösnek tartanunk, hogy a magyarból kiindulva a fgr. csak a negyedik legközelebbi állomás (láttuk, hogy fordítva nem ez a helyzet), s hogy a németből kiindulva éppenséggel a magyar a legközelebbi „rokon”. Érdekes, hogy e szempontból a másik póluson — a finnugor csoport áll: a belőle kiinduló utak átlagos hossza a legnagyobb. A „minden más csoport-hoz közeli” magyar belső és a „minden más csoporttól távoli” finnugorok között foglal helyet a többi réteg: az átlagosnál rövidebb össz-úthosszal a „9”, a szláv és a német; az átlagosnál hosszabbal — a török, a latin—görög, a SzófSz.-ban nem szerplő és a neolatin. Egyébként, ha már ennyire biztosan mozgunk a távolságok között, megnézhetjük, mi áll közelebb s mi távolabb a két „vegyes” csoporthoz. Íme: „Ø”: magyar, német, „9”: szláv, fgr., török, latin—görög, neolatin; „9”: török, szláv, magyar; fgr., német, „Ø”, neolatin, latin—görög. Valóban, mintha a „Ø”-sok kissé „fiatalabbak” lennének, a „9”-esek pedig régebbiek — mint korábban említettük, más forrásból is ez a kép alakul ki e két rétegről. A 3. ábra ezeket a távolságokat érzékelteti három réteg szemszögéből („Ø”, fgr., magyar).

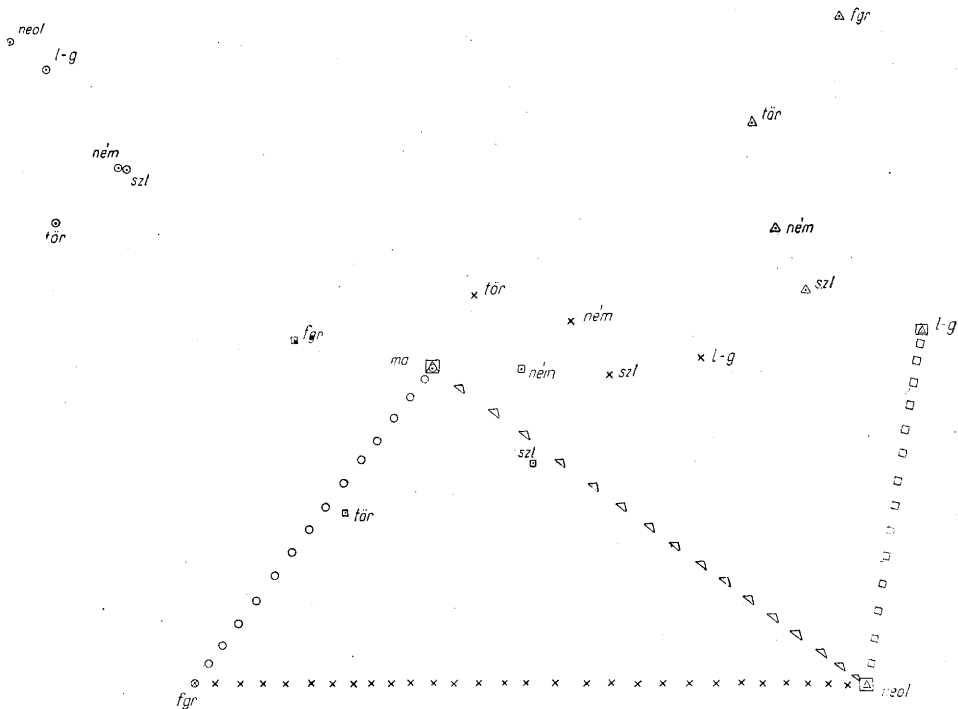
3. ábra

Az egyes rétegek kölcsönös közelségét, illetőleg távolságát másként is lehet érzékeltetni. Kölcsönösen legközelebb vannak egymáshoz a következő párok: „Ø” és magyar, latin—görög és neolatin, török és „9”. Egyoldalú közelség esete áll fenn, amennyiben az elsőként felsorolt és vastagon szedett nyelvhez a második legközelebb van, de e másodikhoz valamely más nyelv áll legközelebb: **fgr.** — magyar, **szláv** — „9”, **német** — magyar. Kölcsönösen legtávolabb vannak egymástól: fgr.—neolatin. Egyoldalúan a vastagon szedett nyelvtől legtávolabb helyezkedik el a másodikként közölt nyelv: „Ø” —

neolatin, magyar — neolatin, török — latin—görög, szláv — fgr., német — fgr., latin—görög — fgr., „9” — latin—görög.

Joggal vetődik fel egy olyan kérdés is, hogy egyáltalán mely pontok vannak a legközelebb egymáshoz (abszolút értékben, nem viszonylag) és melyek a legtávolabb. Íme, a legközelebbi két pont: török—„9” = 51,58, majd szláv—„9” = 63,26, magyar—„9” = 65,61 és csak ezt követi a latin—görög—neolatin = 65,65. Kár, hogy a „9”-es kategória maga kissé szétfolyó (vagy éppen ezért van annyi mindenhez közel? egyébként, mint fentebb láttuk, a magyar után rögtön a „9” következik az összetak rövidege tekintetében); ha ezt leszámítjuk, akkor valóban az áll legközelebb, amit vártunk. Másrészt az egymástól legtávolabbi pontokat még könnyebb rögtön kiemelni a táblázatból: fgr.—neolatin, majd fgr.—latin—görög, „0” —neolatin és török—latin—görög (ezek voltak azok a pontok, amelyek egymástól több mint 100 egységre helyezkedtek el).

Tekintsük meg végül a 4. ábrát. Ezen kiemeltünk négy etimológiai réteg-párt (az ábra alsó sorában: „fgr.—neol.”, bal oldalt: „fgr.—

4. ábra. Magyarázat: A körökkel (o o o) jelzett szakasz a fgr. és a magyar, a háromszögekkel (Δ Δ Δ) — a magyar és a neol., az ikszekkel (x x x) a fgr és a neol., a négyzetekkel (□ □ □) a neol. és a lat.—gör. rétegek közötti távolsággal arányos. Az e szimbólumokkal azonos szimbólumok az egyes rétegeknek e két-két rétegtől való távolságával arányosak, így tehát egymás között nem, csupán az alappárral hasonlíthatók össze. Például: az ábra bal felső sarkában elhelyezkedő, körrel jelzett tör., szl., ném., l-g., neol. rétegek távolsága itt a fgr.—ma. rétegpártól értendő; az ezzel mintegy átellenben elhelyezkedő, háromszöglek a ma.—neol. rétegpártól való távolsággal arányosak; stb.

ma.”, jobb középén: „ma.—neol.”, jobb szélén: „l.-g.—neol.”). A „fgr.—ma.” rétegpár szimbolizálta szakasztól balra fent elhelyezkedő köröcskének az e szakasztól mért távolsága érzékelteti a megfelelő etimológiai rétegek távolságát a kiemelt rétegpártól; a „ma.—neol.” rétegpárhoz a kis háromszögekkel szimbolizált rétegek tartoznak; a „fgr.—neol.”-hoz az x-szel jelöltek, végül a „neol.—l.-g.”-hoz az ábra középrészén és attól valamivel jobbra elhelyezkedő kis négyzetek. Az ábráról rögtön szemléletessé válik, hogy például a „fgr.—ma.” rétegpártól a török, a szláv és a német szinte egyenlő távolságra van (ezen belül a török mégis inkább a fgr.-hoz közelebb, az utóbbi kettő — a magyarhoz); jóval messzebb (egymáshoz viszont közel) helyezkedik el tőlük a latin-görög és a neolatin réteg: mindketten a magyarhoz észrevehetően közelebb vannak, mint a fgr.-hoz. Figyeljük meg a távolságok eloszlásának két típusát: a fgr.—magyar párhoz tartozó távolságok egyre nőnek (a török és a neolatin között itt 57 egység a különbség), hasonlóan a neolatin—latin-göröghöz tartozók (a maximális különbség, a fgr. és a szláv között: 86 egység) — ez a helyzet, ha rokon nyelveket emeltünk ki egy párba: ők egymáshoz a térben eléggé közel vannak, viszont a többi réteg tőlük távolabb; másrészt a fgr.—neolatin és a magyar—neolatin párhoz tartozó távolságokat (maximális különbségek: 18, 36), melyek kevésbé különböznek egymástól: nem rokon nyelvek kerültek párba.

Minták összehasonlításakor azok n -dimenziós térben mért távolságának összehasonlítása szintén igen elterjedt módszer az élet számos területén; nyelvészetben (megintcsak a szemantikában) már legalább másfél évtizeddel ezelőtt is éltek vele.³ El lehet képzelni, hogy az egyes minták között a távolság még kisebb is, mint itt, ha eleve olyan mintákat hasonlítunk össze, amelyek feltételezésünk szerint egy és ugyanazon automatáról (gépsorról stb.) jöttek le: például egy és ugyanazon költő egyenként eléggé hosszú életműdarabjait. A mi itteni mintáink is egy gépcsaládról jöttek le végső soron (ti. mind a mai magyar tőszókincs tagjai voltak, mai magyar hangalakjukban; nagyon meggyőző véleményünk szerint e szempontból az a körülmény, hogy ezen belül épp a tulajdonképpeni magyar belső keletkezésűek voltak a legközelebb az összes többi réteghez, ők voltak mintegy a tömegközéppontban); ám eleve feltételeztük, hogy e gépcsaládon belül annak különféle tagjaitól származnak, ahol is e tagok között eleve természetes volt bizonyos kisebb (fgr.—magyar, latin-görög—neolatin stb.) vagy nagyobb (fgr.—neolatin, török—neolatin stb.) távolságokat feltételezni. Láttuk, hogy ezek a távolságok már ezen a szinten, a hangok szintjén is, eléggé szépen bejöttek.

4. Mit mondhatunk ezek után összegező módon, immár az egyes etimológiai rétegektől függetlenül, hatezer-egynéhány valódi tőszavunk képviselte hangjaink összességéről, ezen szavak egész hangállományáról?

Hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, lépünk egy kissé ki teljesen motiválatlan, tulajdonképpeni tőszavaink (a továbbiakban ezeket fogjuk a *m o r f* tőszavaknak nevezni) köréből. Állítsuk velük szembe azokat a kétes tőszavakat, amelyek valamely gyakori idegen eredetű előtagot hordoznak (mint *mikroszkóp*, *bibliotéka* stb.): nevezzük ezeket *E - m o r f* tőszavaknak („előmotivált”) — volt ilyen forrásunkban kétszáz-egynéhány. És vegyünk

³ CHARLES E. OSGOOD—GEORGE J. SUCI—PERCY H. TANNENBAUM, *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press. Urbana, 1957. — 91 kk.

fel még egy népesebb kétes tőszócsoportot azokét, amelyek esetében a szó végén van valamely gyakori idegen eredetű elem (mint *pliszé, imitáció, kli-ens* stb.): nevezzük ezeket U - m o r f tőszavaknak. Világos, hogy miért kétes az E-morf és az U-morf tőszavak tőszói státusa: nehezen lehetne magyar szempontból azt állítani, hogy a *mikroszkóp* — összetett szó, ám ugyanakkor a naiv magyar beszélő is érez valami gyanúsát (ti. szokatlanul gyakran s hasonló jelentéssel ismétlődőt) ezekben az elemekben éppen úgy, mint a gyakori idegen végűekben, amelyeket mégsem lehet magyar képzős alakulatoknak felfogni. (E felosztást, a pontos számszerű adatokkal együtt l. Nytud.Ért. 58: 520—521.) E két kontroll-csoport segítségével már mondhatunk valamit maguknak az amorf tőszavaknak az összességéről is.

Az átlagos szóhosszokat és egyben a magánhangzók arányát az összes hanghoz a 9. táblázat tartalmazza. Jól látható az, amit fentebb egyszer már érintettünk: korreláció van már így a szótári alakban is az átlagos szóhossz és a magánhangzósság között: minél hosszabb a szó, aránylag annál több magánhangzót kell tartalmaznia. (Ezért is került együvé ezen a táblázaton

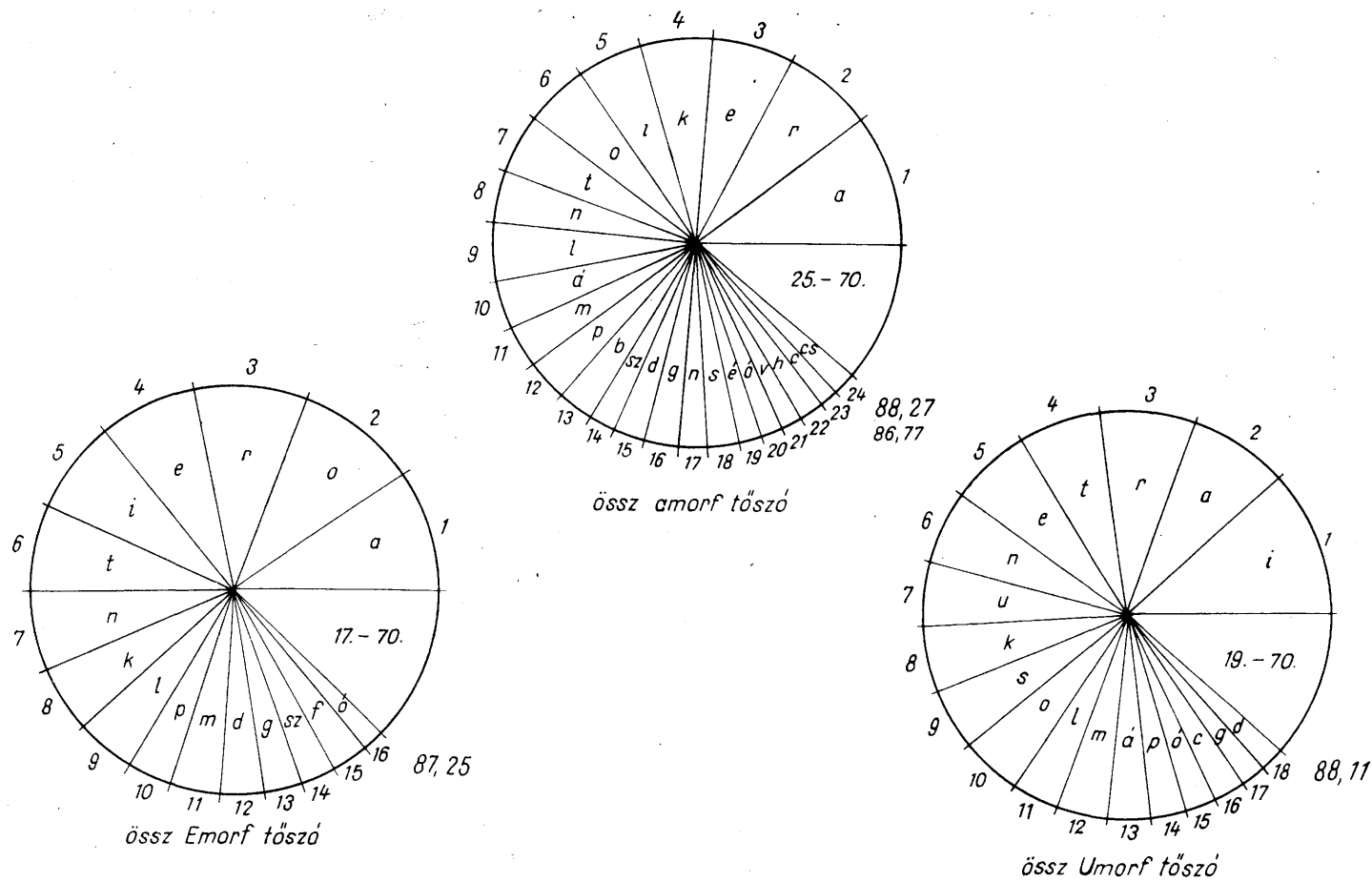
9. táblázat

Átlagos szóhossz és magánhangzósság

Tőszótípus	Átlagos szóhossz		Az összes hang hány százaléka magánhangzó?
	hangokban	szótágokban	
amorf	4,851	1,940	40,000
E-morf	7,925	3,236	40,837
U-morf	8,240	3,665	44,477

két olyan, első pillanatra diszparátnak tűnő, jelenség, mint a hossz és a magánhangzósság.) Itt megint nincs közvetlen szerepe a szó származásának: az amorf tőszavak között természetesen, a fentebb látott arányban, vannak ősi elemek; az E-morfok és U-morfok között a dolog természeténél fogva egyetlen fgr., magyar belső, török elemet sem találunk. Nincs közvetlen köze a magánhangzósságnak a szó korához sem: az E-morf és U-morf tőszavak természetesen mind egészen fiatalok, vagyis olyan korban jelentek meg nyelvünkben, amikor az már a feltevések szerint eléggé hozzászózott a mássalhangzó-csoportokhoz.

Tekintsünk végre az 5. ábrára. A felső középső kör érzékelteti a helyzetet az amorf tőszavak összességében: látjuk, hogy a leggyakoribb hangok az *a, r, e*; látjuk, hogy 23—24 hang adja ki az egész állomány 87—88%-át. Ennél kevésbé „otthonosak” a magyar hangrendszeren az E-morfok: a 16 leggyakoribb hang osztozik az állomány 87%-án, valamivel jobban eloszlának mai hangkészletünkön az U-morfok. Mint fentebb, úgy most is mindezt pontosabban is érzékeltethetjük számokkal (l. 10. táblázat). Az amorf szavaknak ez a szembenállása az U- és E-morfokkal egyben megerősíti annak a korábbi elképzelésünknek a helyességét, amely szerint az eloszlás egyenletesebb voltát kell éppen mint „otthonosságot”, „meghonosodottságot” interpretálni.

5. ábra

10. táblázat

Tőszótypus	Hány különböző hang teszi ki az összes állomány			
	25	50	75	87
százalékát?				
amorf	3,2	8,2	16,5	23,0
U-morf	2,8	7,0	12,5	17,4
E-morf	2,8	6,0	11,5	16,0

Ezzel a vizsgálatunkkal párhuzamosan költői (s egyéb) szövegeket is feldolgoztunk hasonló módon. Az itt közölt adatok tehát nem csupán ön-magukban érdekesek számunkra, valamint egy esetleges további összehasonlítás céljából a TESz. utáni állapottal, hanem azért is, mert összevethetők magyar szövegek hasonló adataival. Szövegekben, ahol egyes gyakori elemek igen gyakran ismétlődnek; ahol egyes szavak gyakori toldalékos alakjaikban jelennek meg és így tovább — részben más törvényszerűségek uralkodnak, mint a szótárban. Szövegek ilyen szintű statisztikai feldolgozásában számos elődünk is volt, akiknek az eredményeihez hasonlíthatjuk a mieinket. Ez azonban már másik, bár ezzel szorosan kapcsolatos téma.

PAPP FERENC

Звуковая статистика разных этимологических пластов корневых слов венгерского языка

1. Было обработано примерно шесть тысяч корневых слов венгерского языка, взятых в их современной форме, расклассифицированных предварительно с помощью САМ по этимологическим пластам, так что в результате получена звуковая статистика для каждого из этимологических пластов, установленных на основе этимологического словаря Г. Барци.

2. В табл. 1 даны сводные количественные результаты: по столбцам — звуки, по строкам — этимологические пласты.

3. Некоторые частные результаты и дальнейшая обработка этих данных: В табл. 2 показано, какой процент всех звуков занимают гласные по разным этимологическим пластам. В табл. 3 показано, какой процент гласных (данного этимологического пласта) является велярным. В табл. 4 показано, какой процент гласных является длинным, а какой — кратким. В рис. 1 изображается нагруженность отдельных звуков в разных этимологических пластах. Табл. 5 содержит некоторые сводные результаты этих же данных.

Вводится понятие ранга: это — порядковый номер данного звука в данной этимологической группе при условии, что звуки перечислены и перенумерованы в порядке убывающей частоты. Устанавливается разность $d = r_{\max} - r_{\min}$ для каждого звука, помещенного, вообще говоря, под разными рангами в разных этимологических пластах. В табл. 7 перечислены звуки в порядке возрастающих разностей d . Особого внимания заслуживают звуки с большими d . По формуле (1) подсчитывается средний ранг (\bar{r}) для каждого звука (в формуле (1) для примера подсчитан \bar{r} для a , \bar{r}_a).

На понятии рангов строится модель 72-мерного пространства для совокупности этимологических пластов. Разные измерения соответствуют разным звукам; величина в каждом из измерений соответствует рангу данного звука в данной этимологической группе — тогда каждой точке в этом пространстве соответствует по этимологическому пласту,

рассматриваемому с точки зрения рангов звуков, составляющих венгерские слова в их современной форме, входящие в данный пласт. Расстояние в двумерном пространстве вычисляется по формуле (2) (ср. рис. 2); расстояние в 72-мерном пространстве подсчитывается по этому же принципу. В табл. 8 показаны расстояния между этимологическими пластами. Результаты этой таблицы можно перегруппировать в порядке убывающей величины (см. рис. 3: к финно-угорским, например, ближе всего расположены венгерские образования, дальше всех — романские; или к группе «не фигурирующих в этимологическом словаре» — О — ближе всего венгерские, дальше всех — романские и т. д.). В рис. 4 изображаются расстояния к разным парам этимологических групп: к паре финно-угорский—венгерский, финно-угорский—романский и т. п.

4. В табл. 8 наряду с бесспорными корневыми словам рассматриваются и те, у которых в начале выступает часто встречаемый иностранный элемент, или у которых в конце такой же элемент. Дается средняя длина в звуках, в слогах; процент гласных ко всем группам данной группы. (Видно: чем длиннее слово, тем больше в нем пропорция гласных.) В табл. 10 (рис. 5) даны пропорции наиболее часто встречаемых звуков в этих же трех группах корневых слов.

Ф. Папп

Huszonhárom magyar szófejtés

A Magyar Értelmező Kéziszótár munkálatai során rám hárult — egyebek között (vö. i.m. VIII. lap) — az a feladat, hogy az eredetmagyarázatra szoruló címszókhoz fűzött, szükségszerűen igen tömör, szinte csak jelzésszerű etimológiai tájékoztatásokat felülvizsgáljam, és, ahol kell, helyesbítsem. Feladatomat két ütemben teljesítettem: először kéziratban néztem át a szótár anyagát, másodjára pedig hasáblevonatban. E munkaszakaszok folyamán meggyőződtem arról, hogy számos olyan, többé-kevésbé közkeletű szavunk van, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy csupán fogyatékosan részesültek etimológiai vizsgálatban. Kétségek merültek fel bennem több régi etimológia iránt is, és helyettük új etimológiai megoldást javasoltam. Mindezekről számot kívánok adni nyelvésztársaimnak. Jelen közleményem szófejtéseinek nagyobbik fele ezért íródott.

Hatvanhét szómagyarázatomnak (NytudÉrt. 71. sz.) 1970-ben való közzététele óta tovább gyűjtöttem az anyagot olyan magyar szók eredetmagyarázatához is, amelyek a Magyar Értelmező Kéziszótárban címszóként nem szerepelnek. Ezek a szófejtések teszik ki jelen közleményem kisebbik felét.

csótár 'csoroszlya'

A délnyugati magyar nyelvjárásokban élő, 1566 óta adathozható *csótár* 'csoroszlya' a TESz. (I: 559) szerint bizonytalan, esetleg német eredetű. Vö. német *Kolter* 'ua.' < ófrancia *coltre* 'ua.' (l. mai francia *coutre* 'ua.') < latin *culter* 'ua.' (tkp. 'kés'). Az egyeztetés hangtani nehézsége, a szóeleji német *k*: magyar *cs* megfelelés talán a *kuklya* ~ *csuklya*, *kába* ~ *csába*, *kuporodik* ~ *csuporodik*-féle szópárokra való hivatkozással hidálható át.

Van itt azonban más, még súlyosabb nehézség is. Éspedig az, hogy az eke részeinek és tartozékainak magyar terminológiájában nincs egyetlen német jövevényszó sem. Az *eke* maga a török nyelvekből származik, a *csoroszlya*, *gerendely*, *kakatszég*, *körpöly*, *lemez*, *ösztoke*, *pating* és *tézsza* pedig a szláv nyelvekből került hozzánk. Mindez világosan mutatja, hogy az ekés földművelés egyszerűbb és fejlettebb formáját a magyarság török és szláv népek révén ismerte meg. Művelődéstörténeti szempontból tehát teljességgel valószínűtlen, hogy az ekealkatrészt jelölő *csótár*-t a németektől vettük volna át. Sokkal inkább kell a szlávokra gondolnunk.

A *csótár* földrajzi elterjedéséből, őrségi voltából következik, hogy eredete után kutatva elsősorban a szerb-horvátban és a szlovénben kell körülnéz-

nünk. Íme az eredmény: szerb-horvát régi (a XV. századtól) *črtalo* 'csoroszlya' (HASZ. 1: 849—50), mai *črtalo* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 155), nyelvjárási (Crna Gora) *črtalo* 'ua.' (SKOK, EtRj. 1: 278), (Isztria) *črtalo* 'ua.' (uo.); szlovén *črtalo* 'ua.' (SSKJ. 1: 318; l. még PLETERŠNIK 1: 114; FLISZÁR 16; Tom. 1966. 69). A többi szláv nyelv idetartozó szavai a következők: bolgár régi, nyelvjárási *чрѣмало, чѣрмало* 'ua.' (MLADENOV, EtR. 683); macedón nyelvjárási *чрѣмало* 'ua.' (RMJ. 3: 527); cseh *čertadlo* 'ua.' (MACHEK, EtSIČ.² 107), régi *črtadlo* 'ua.' (GEBAUER, SIStč.² 1: 188); alsószorb *cerstadlo* ~ *cerstalo* 'ua.' (MUKA 1: 121). Az ósszlávban **črtadlo* rekonstruálható, amely egy ósszláv **črtati* 'vág, metsz' (<: **čbrtq*: *čersti* 'ua.') ige *-dlo* eszköznévképzős származéka. A **črtadlo* tkp. jelentése tehát 'vágó eszköz, metsző szerszám'. Etimológiailag összefügg a magyar *csoroszlya* szláv eredetijével. L.: BERNEKER, SIETWb. 1: 172; VASMER, RussEtWb. 3: 329; MACHEK, EtSIČ.² 107; SKOK, EtRj. 1: 278.

A szerb-horvát—szlovén *črtalo*-ból a magyar *csótár* jól megmagyarázható. Hangtestének kialakulásában főleg az 1552 óta dokumentált, 'díszes lótakaró' jelentésű *csótár* analógiás hatása játszhatott közre.

dödölle

A 'galuska- vagy gombócszerű főtt tésztaétel' (l. ÉrtSz.) jelentésű, 1725—1764/1892 óta adatolt *dödöllé*-t a TESz. (1: 667) ismeretlen eredetűnek tartja, de hozzáteszi, hogy esetleg játszi alkotású hangutánzó-hangfestő szóval van dolgunk.

A 'gombóc' jelentésű felsőnémet *Knödel*-ből származó magyar *gödöllény*-nek *gödöllény* (TESz. 1: 1083) alakváltozata, valamint a végső soron ugyan-csak a német *Knödel*-re visszamenő szlovák nyelvjárási (Turóc) *godol'e* [többes szám] 'ua.' (Slovenská reč 10: 290) számomra kétségtelenné teszi, hogy a *dödölle* is ebbe a szócsoporthoz tartozik. Arról is meg vagyok most már győződve, hogy a szlovák nyelvjárási *godola* 'körtefajta' (KÁLAL 148) — korábbi véleményemtől (Nyr. 93: 173) eltérően — nem a magyar *godolya* 'körtefa' átvétele, hanem a fent említett *godol'e*-vel azonos. Alaki és jelentéstani szempontból egyaránt vö. alsószorb *knedela* ~ *knedla* 'burgonya; könnyen szotyóssá váló nyári körtefajta, Knödelbirne' (Muka 1: 639) < német *Knöde* 'gombóc; aszalt körte; krumpli', *Knödelbirne* 'nyári körtefajta'. A magyar *godona*, *godója* 'egres' (MTsz.; CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 68; Nyatl. 107. sz. térkép) pedig, amely egyes északi nyelvjárásainkban él, etimológiailag aligha a középkori magyar *godolya*-val, hanem inkább a szlovák *godola*-val egyezik. (Másképp: TESz. 1: 1068; Kiss: Nyr. 93: 173.)

A *dödölle* keletkezésének részleteit úgy képzelem, hogy egy *gödöllény*-féle szóváltozat ragozott *gödöllényt* > **gödöllét* alakjából **gödölle* ragtalan alak vonódott el, s ebből az *l* geminálódásával és az *ö*-nek ezzel egyidejű meg-rövidülésével, valamint *g*: *d* > *d*: *d* hasonulással *dödölle* jött létre.

Mint hogy a német *Knödel* a középfelnémet *knote*, *knoden* 'csomó, bog; lámpabél, kanóc' kicsinyítő képzős származéka, s a magyar *kanóc* e német szó valamelyik alakváltozatából való, a fentiek szerint magyarázott *dödölle* nemcsak a *gödöllény*-nyel, a *knödli*-vel (BAKOS, IdSzKéz.¹ 369) és a *godoná*-val, hanem a *kanóc*-cal is rokonságban van.

farkastorok

A lágy és kemény szájpád vele született hasadtságában megnyilvánuló fejlődési rendellenességet jelölő, 1840 óta adathozható *farkastorok*-ról a TESz. (1: 847) a következőket állapítja meg: „Talán a tátott szájú farkas nagy, mély torkához való hasonlóságon alapul...; esetleg azonban a farkastorkú ember sajátos hangszíne is indíték lehetett. Hasonló típusú elnevezések más nyelvekben is találhatóak; vö.: ang. *wolf's jaw*; ném. *Wolfsrachen*; fr. *gueule-de-loup*: 'farkastorok'." Érdemes lett volna az orvosi latin *faux lupina*-ra is hivatkozni.

Szakszerű leírás bizonyítja, hogy a *Wolfsrachen*, *faux lupina*, *farkastorok*-féle kifejezések szemléleti hátterét azok a fogak — németül *Wolfszähne* 'farkasfogak' — alkotják, amelyek a szájpádashadékos ember előreugró Goethe-csontján elhelyezkedve a ragadozó állatok elülső fogazatára emlékeztetnek. L.: „*wolf(s)rachen*... anomalie beim menschen, wobei in der gesichtsmittellinie eine lippen-, kiefer- und gaumenspalte bestehen bleibt, in der der 2—4 sogenannte wolfszähne tragende zwischenkiefer wie das vordergebiss eines fangzähnligen raubtieres hervorsteht" (GRIMM, DtWb. 14/2: 1275).

A magyar *farkastorok* aligha független a német *Wolfsrachen*-től és az orvosi latin *faux lupina*-tól, hanem bizonyára azok mintájára, tükörszóként keletkezett.

hentes

A TESz. (2: 92) a *hentes* főnevet személynévi használatban 1548 óta, köznévként pedig 1565 óta mutatja ki. A feltételesen, kérdőjellel idevont, szegedi személyre vonatkozó „Stephanus Petri *Hendes*” (1517: MNyTK. 105. sz. 4) véleményem szerint nem a *hentes*-hez, hanem a Szegedről 1522-ből dokumentálható *Hende* (SzegSz.; MNyTK. 105. sz. 27) családnévhez tartozik. A *hentes* jelentéseiként a TESz. a következőket tartja számon: 1. 'disznóöléssel, a disznó feldolgozásával és a készítmények árusításával foglalkozó iparos'; 2. 'céhen kívül dolgozó (falusi) mészáros, böllér'; 3. 'szakmájában kontár személy'; 4. 'húsárus'; 5. 'nagy kés'. A szó etimológiájáról a TESz. ezt a véleményt nyilvánítja: „A *hentes* talán magyar fejlemény: a R. *hentellér* 'hentes' főnévből alakulhatott csonkítással és foglalkozásnév-képző szerepű -s hozzátételével; vö. *csapos*, *csapláros*, *korcsmáros*, *mészáros* stb. E magyarázat nehézsége, hogy hasonló csonkításos képzésre nincs más, megfelelő korú közszó példája.”

Más nehézséget is látok. A *hentellér* (< középfelnémet *handeler*, *handler*, *hendeler* 'cselekvő, tevékenykedő személy; ügynök, közvetítő; kereskedő') mindössze 1569-ből igazolható, huszonegy évvel későbből tehát, mint a *hentes*. Noha a szótörténeti adatok általában nem végérvényes értékűek, s ezért hiba volna őket fetisizálni, a jelenlegi papírforma mégis az, hogy a *hentes*-nek a *hentellér*-ből való származtatása *filius ante patrem* jellegű.

A *hentes* származtatását elválasztom a *hentellér*-étől, s forrását az ócsehben keresem. Vö. ócseh *hüntěř*, *hüntieř*, *hüntjř* 'a városba húst hordó falusi mészáros; kontár, fuser' (GEBAUER, SlStč.² 1: 518). Az 1403 óta kimutatható ócseh *hüntěř*-nek az ócseh *hünt* '(bánya)csille; böllérkedés, más személy tulajdonában levő hús árusítása' (Gebauer: i. h.) az alapszava. Ez utóbbi a németből való; vö. német *Hunt* ~ *Hund* '(bánya)csille' (tkp. 'kutya'). A *hünt* és

huntér [ejtsd: *huntērzs*] közötti kapcsolatot az magyarázza, hogy a falusi hentesek kézikocsikon szállították árujukat a városba. (L. MACHEK, EtSIC.² 191.) Vö.: ócseh *kárník* 'kordés, taligás' <: ócseh *kára* 'kordé, taliga' (MACHEK, EtSIC.² 241); cseh *kárkář* 'kordés, taligás' <: cseh *kárka* 'kordé, taliga' (SISJČ. 1: 843). — Az ócseh *Huntieř* személynév (GEBAUER, SlStč.² 1: 518; SVOBODA, SOJ. 33, 172) nem az ócseh *huntieř* köznévvvel azonos, hanem a német *Gunther* személynév (BRECHENMACHER I, 612) átvétele.

A magyarba került cseh *huntér*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel és az -s képzős foglalkozásnevekhez való igazodással *hentes* fejlődött. S ez a *hentes* — a fenti magyarázat értelmében — nem társtalan a magyar szókincsben, hiszen megvan nálunk az alapszava is, a közvetlenül a németből származó *hont* 'bányacsille' (MTsz.; SZEŐKE, BánySz. 169). A német *Hunt* ~ *Hund* azonban nemcsak jövevényszóként honosodott meg a magyar bányásznyelvben, hanem tükörjelentést is indukált: az ő mintájára vette fel *kutya* főnevünk a 'bányacsille' (SZEŐKE, BánySz. 170; magyarázatához l. TESz. 2: 687) jelentést.

Az ócseh *huntér*-nek a magyarban való meghonosodását a középkorban szakadatlanul tartó magyar—cseh népi érintkezés, így különösen huszita csapatoknak magyarországi jelenléte és cseh telepéseknek Magyarországra költözése tehetta lehetővé. (Erre l.: KOVÁCS ENDRE, Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp., 1952.) Azt pedig, hogy a húsiparban a csehek kiváló szakemberek, eléggé bizonyítja a *prágai sonka* ~ cseh *pražská šunka*.

A *hentes* etimológiájának megnyugtató tisztázása elősegíti a *hentellér* eredetmagyarázatában még meglevő bizonytalanság eloszlatását is. Ez a bizonytalanság abból adódik, hogy a középfelnémet *handeler*, *handler*, *hendeler* és a magyar *hentellér* jelentése nem egyezik teljesen. Nos, ez a nehézség megszüntethető, ha feltesszük, hogy a *hentellér* a hozzá némileg hasonló hangzású *hentes* szemantikai hatása alá került.

kiszuperál

A 'katonai szolgálat alól alkalmatlansága miatt felment, illetőleg ilyen szolgálatból elbocsát' jelentésű *kiszuperál* (TOLNAI, Magy. szót.¹ 275 *Superál* a.; SzegSz.; ÉrtSz.) látszólag a *szuperál* 'működik' (MTsz.; TOLNAI, Magy. szót.¹; ÉrtSz.) igéből keletkezett *ki-* igekötővel. A *szuperál* forrása a latin *superare* 'kiemelkedik, felülmúl, túltesz stb.'

A *szuperál* :> *kiszuperál* származtatást szemantikai nehézségei miatt nem tartom elfogadhatónak. A *kiszuperál*-t a katonai szolgálatra való alkalmatlanságot vagy alkalmatlanságot megállapító hivatalos eljárással, a felülvizsgálattal kapcsolom össze. (Vö.: 1925/1930: „Egyelőre frontszolgálatra alkalmatlannak minősítettek a fölülvizsgálaton”: Komáromi János: Cs. és kir. szép napok. Bp. 36.) A 'felülvizsgál' jelölésére a múlt századi magyar katonai nyelv a *szuperarbitríroz* (1865: BABOS 295) ~ *szuperarbitrál* (1875: Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza I. Bp., 1973. 164) igét használta. Ez a *szuperarbitríroz* ~ *szuperarbitrál* az osztrák katonai nyelvből való; vö. ausztriai német *superarbitrieren* 'felülvizsgál' (NMKatSz. 1: 385), 'katonai' felülvizsgálaton alkalmatlannak minősít, *kiszuperál*' (JAKOB EBNER, Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. Mannheim—Wien—Zürich, 1969. 220). A szerb-horvát *superarbitrírati* 'katonailag' felülvizsgál, *kiszuperál*', szlovén *superarbitrírati* 'ua.', cseh *superarbitrovati* 'ua.', szlovák

superarbitrovat 'ua.', ukrán *cynepapbimpycámu* 'ua.' ugyancsak az ausztriai németből származik. Mint láthattuk, az ausztriai német *superarbitrieren*-nek 'kiszuperál' jelentése is van. Lehetett ilyen jelentése a magyar *szuperarbitrál*-nak is. De minthogy ez az ige túlságosan hosszú és nehezen ejthető, a laktanyai nyelvben megrövidült, hozzádomulva a jól ismert *szuperál* igéhez, s a *ki-mustrál*, *kiselejtez*-féle igék mintájára kiegészülve a *ki*-igekötővel.

licitër

A 'mézesbábos, mézeskalácsos' jelentésű *licitër*-t a MTsz. a Dráva meléki nyelvjárásainkból mutatja ki. Amint földrajzi elterjedése alapján várható is, a *licitër* a szerb-horvátból került nyelvjárásainkba. Vö. szerb-horvát *licidar*, *licider*, *licitar*, *liciter* 'mézeskalácsos, mézesbábos' (SzbhvMSz. 1: 784), *licider* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 771). Megvan e szó a szlovén nyelvnek Murán inneni, vend nyelvjárásában is *leciter* (FLISZÁR 50) alakban.

A szerb-horvát *liciter* stb. és szlovén *leciter* a bajor-osztrák *Lebzelter* 'mézeskalácsos' (EBNER: i. m. 145) átvétele. Ez utóbbi a bajor-osztrák *Lebzelt* 'mézeskalács' (STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 167) -er foglalkozásnév-képzős származéka. Az összetett *Lebzelt* voltaképpen talán 'kenyérlepény' értelmű, s előtagja a 'cipó alakú, egy egész (kenyér)' jelentésű *Laib*-bal lehet rokonságban, utótagja pedig a *Zelte* 'lepény'. (L. KLUGE, EtWb.¹⁷ 428 *Lebkuchen* a. és 881 *Zelte(n)* a.; DudenEtyim. 392 *Lebkuchen* a.)

A németből szerb-horvát közvetítéssel hozzánk került *licitër* annak a magyar szócsoporthoz lett a tagja, amelyet a koronként és vidékenként tarkán változatos 'Lebzelter'-megjelölések alkotnak: *bábos* (EtSz. 1: 206), *báb-sütő* (SzegSz.), *mézesbábos* (EtSz. 1: 206), *mézesbáböntő* (ÉrtSz. *mézesbáb* a.), *mézesbábsütő* (ÉrtSz. *mézesbáb* a.), *mézeskalácsos* (SzegSz.; ÉrtSz.), *mézeskalács-sütő* (Oklsz.), *pogácsás* (MTsz.), *siflis* (MTsz.) stb.

podbál

A 'martilapu, Tussilago farfara' jelentésű *podbál*-t a Szatmár megyei Kapnikbányán és vidékén jegyezték fel. (L. MTsz.; CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 155). Csík megyében a szó a *podbállapi* ~ *podvállapi* (ÚMTsz.) összetételben használatos. A nyíregyházi tanyákon *podbel* (ÚMTsz.) alakban él.

A *podbál* ~ *podváll*(lapi) az erdélyi román nyelvjárásokból került be a szatmári és csíki magyar nyelvjárásokba. Vö. román *podbál*, *podbeál* 'martilapu, Tussilago farfara' (DLRM. 635). A román szó déli szláv eredetű (MIHAILĂ, Împrum. 73; l. még CIORANESCU, DiccEtRum. 642); vö. bolgár *nódbel* 'ua.' (BKE. 2: 547); macedón *nođbel* 'ua.' (RMJ. 2: 216); szerb-horvát *pođbel*, *pođbelj*, *pođbeo* 'ua.' (SzbhvMSz. 2: 491; l. még SIMONOVIC 483); szlovén *podbêl* 'ua.' (PLETERŠNIK 2: 77). Megfelelő szó az északi szláv nyelvekben is van; vö. cseh *podběl* 'ua.' (MACHEK, ČSlJmR. 250); szlovák *podbel* 'ua.' (SISJ. 3: 123); lengyel *podbiał* 'ua.' (BUDZISZEWSKA, SłowPrzyrZyw. 225); ukrán *pidběl* 'ua.' (URSL. 3: 359); fehérorosz *падбёл* 'ua.' (RBSL. 249 *маць-у-мачеа* a.); orosz *нодбёл* 'martilapu, acsalapu, Petasites, tőzegrozsmaring, Andromeda; stb.' (PAWL.³ 2: 1088; l. még SÍRLJ. 10: 235).

A nyíregyházi tanyákról kimutatott *podbel* nem a románból, hanem a Nyíregyháza környéki szlovákból, az ún. tír pákból származik.

A szláv növénynevet MACHEK (EtSlČ.² 466, de vö. ČSIJmR. 250 is) egy 'fehér alsó rész' jelentésű ósszláv **podz bělž* szó szerkezetből magyarázza azon az alapon, hogy a martilapu levelének fonákja fehér színű nemezhez hasonlít.

pogonyics

E 'kisbéres' jelentésű tájszavunkat a MTsz. Alsó-Fehér megyéből *pogonyics* alakban, Heves megyéből pedig *pohonics*, *puhancs* alakban tartja nyilván. Az ÚMTsz. a Nagy-Küküllő megyei Halmágyról *pogonics* alakban mutatja ki.

A *pogon(y)ics*: *pohonics* esetében többszörös átvételű jövevényt szóval van dolgunk. A *g*-vel hangzó erdélyi változat a románból való. Vö. román *pogonici* 'kisbéres' (DLRM. 636). A román szó déli szláv jövevény (l.: MIHAILĂ, Împrum. 137; CIORANESCU, DicțEtRum. 644); vö. bolgár nyelvjárási *pozonič* 'kisbéres' (MLADENOV, EtR. 438); szerb-horvát *poğonič* 'hajtó <vadászaton>' (SzbhvMSz. 2: 521; l. még MAŽURANIĆ, Prinosi 973); szlovén *pogonič* 'marha-hajcsár, különösen a csordás bojtárja' (PLETERŠNIK 2: 108), vend *pogonics* 'hajcsár, ostoros gyerek' (FLISZÁR 96).

A Heves megyei *pohonics* a szlovákból került át hozzánk; vö. szlovák *pohonič* 'hajtó, hajcsár' (SlSJ. 3: 169). Szlovák eredetű a *puhancs* is, de más szónak az átvétele; vö. szlovák *poháňač* 'hajcsár' (SlSJ. 3: 163). Szóképzésileg a szlovák *pohonič*-csal egyezik a cseh nyelvjárási *pohonič*, *pohoněč*, *pohoně* 'hajtó, hajcsár' (SlSJČ. 2: 689) és az ukrán *nozónny* 'hajtó, hajcsár, terelő; kocsis, fuvaros' (URSl. 3: 520), a szlovák *poháňač*-csal pedig a cseh *poháňěč* 'hajtó, hajcsár' (SlSJČ. 2: 684).

Valamennyi említett szláv szó a magyar *pagony*-nak (KNIEZSA, SzlJsz. 372) 'hajtás, úzás, terelés' alapjelentésű szláv eredetijével tartozik össze.

potremiszka

A MTsz. 1840-ben Vácon feljegyzett adattal igazolja a 'hitvány, alávaló' jelentésű *potremiszka*-t.

A *potremiszka* szlovák jövevényt szó. Vö. szlovák régi *potrimiska* 'hízélgő alak, tányérnyaló, élősdű, nagyevő' (KÁLAL 512; SlSJ. 3: 359 *potrimiskár* a.). L. még szlovák nyelvjárási *utrimiska* 'ua.' (KÁLAL 153). Szerkezetét tekintve a szlovák *potrimiska* és *utrimiska* olyan összetétel, amelynek előtagja felszólító módban álló ige 'töröld meg'-féle jelentéssel, utótagja pedig a *miska* 'tál'. (Erre az összetételi típusra l. JÁN HORECKÝ, Slovo tvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso. Bratislava, 1959. 100 és FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK, Mluvnice spisovné češtiny. 1: Praha, 1951. 445.) A szlovák *potrimiska* ahhoz hasonló szemléletet tükröz, mint a magyar *tányérnyaló* 'más asztalnál élőködő, hízélgő ember' (NySz. 2: 1009 *Nyaló* a.; ÉrtSz.) és a régi *tálnyaló* 'ua.' (NySz. 2: 1009 *Nyaló* a.).

A szlovák *potrimiska* főnév, a magyar *potremiszka* viszont melléknév. A melléknévvé válásra szláv jövevényt szavaink között több példa is van. Vö. *bolond*, *csorba*, *gonosz*, *görbe*, *izgága* stb.

prád

E szót a debreceni hentések mesterségnyelvéből ismerem 'virslű, párizsi, szafaládé, krinolin stb. készítéséhez használatos húspép' jelentésben. Megvan

azonban Debrecenen kívül másutt is, talán országszerte. Vö.: „[A pesti virsli] java részéből őrölt és a szükséges vízzel átdolgozott húspépjét, mit hentes műnyelven ma is »*prád*«-nak hívnak, huszonöt százalék szalonnával gyúrták össze, sóval, borssal mértékletesen fűszerezték, egy óra hosszat füstölték, majd nem forró vízben rövid ideig főzték, végül hideg vízben kihűtötték. Így került a vendéglőkbe és háztartásokba végleges megfőzetés és feltálasztás céljából.” (MAGYAR ELEK, Az inyesmester szakácskönyve. Bővített és átdolgozott kiadás. Bp., 1970. 176.)

A *prád* bajor-osztrák eredetű. Vö. hazai német *Brat*, *Brät* 'húspép' (FRECSKAY 280, 623); l. még svájci német *Brät* 'rohe Wurstmasse' (WAHRIG, Wb. 743), német nyelvjárási *Brät* 'sovány disznóhús; vagdalt hús, húsgombóc' (Sprach-Brockhaus⁷ 103; HALÁSZ, NMSz.² 396).

A német *Brat* ~ *Brät* a 'vadhús mint élelmezési cikk' jelentésű *Wildbret* utótagjával, továbbá a 'pecsenye' jelentésű *Braten*-nel azonos. A *Braten* mai 'pecsenye' jelentését a teljesen más etimológiájú *braten* 'süt' hatására kapta. (L. Kluge, EtWb.¹⁷ 96.)

A cseh *prát* 'húspép' (PSIJČ. 4/1: 1012; PSIJČ. 2: 781) MACHEK (EtSlČ.² 483) szerint a 'véres és májas hurka tölteléké' jelentésű cseh *prejt* ~ *prýt* (< német *Brei* 'kása, pép') főnévből keletkezett. Valószínűbbnek tartom, hogy a cseh *prát* — a magyar *prád*-hoz hasonlóan — a bajor-osztrák *Brat*-ból származik.

rószpinka

A Nyitra vidéki *rószpinká* (Nyr. 48: 287) a szekér egyik részét jelöli: azt a lécet, amely a két szekéroltal vastag felső rúdját elöl összeköti.

KNIEZSA (SzlJsz. 469) rámutatott arra, hogy a magyar *rószpinka* a szlovák *rozpinka* (tkp. 'szétfeszítő eszköz') átvétele, de megjegyezte, hogy a magyar *rószpinká*-éval egyező jelentésben a szlovák *rozpinka*-t forrásaiban nem találja. Nos, eldugva a szekér részeinek nevei közé, a megfelelő jelentésű szlovák *rozpinka* (KÁLAL 779 *vóz* a.) végre előkerült. Ezzel a *rószpinká*-nak a szlovákból való származtatása utjából elhárult az eddig meglevő akadály.

rüh

A 'scabies' jelentésű *rüh* betegségnévként a *rühes* melléknévből alakult *rühesség* a szinonimája. A *rühes* és a *rühesség* ugyanabban a nyelvemlékben bukkan fel: 1519: *ryhes*, *ryheffeeggel* gr. (JordK. 108, 258). A *rüh* valamivel később jelentkezik: 1531: *rühe* gr. (TelK. 112).

A *rüh*-nek kétféle, finnugor (MUSz. 675) és román (ALEXICS: Nyr. 34: 198) származtatása van. BÁRCZI (SzófSz.) csak az utóbbit tartja figyelembe vehetőnek, de hozzáteszi, hogy a hangtani megfelelés — vö. román *riie* 'rüh' — teljesen szokatlan.

A megoldást én is a románban keresem, azonban nem a román *riie* (Cioranescu, DiccEtRum. 699) főnévből indulok ki, hanem melléknévi *riios* 'rühes' származékából. A román *riios*-ból a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel és a hiátustöltőként viselkedő *j*-nek *h*-val való felcserélődésével **riiesz* ~ *rühesz* fejlődhetett, majd ebből — a *-s* végű melléknévek hatására — *riies* ~ *rühes* alakulhatott. Vö. régi *csendes* > *csendes* (TESz. 1: 498).

A *rih* ~ *rüh* elvonással keletkezhetett a *rihes* ~ *rühes*-ből. Vö. *kehes* :> *keh* (l. TESz. II, 425).

A román *riios* pásztorkodási kifejezésként honosodhatott meg a magyarban. A *rühes*-t tehát román jövevényszavainknak abba a csoportjába sorolom, amelyet a *bács*, *berbécs*, *cáp*, *eszlena*, *esztrenga*, *pakulár* stb. alkot.

sáska

A 'locusta, Heuschrecke' jelentésű *sáska* személynévi használatban 1365 óta (OKISz.), köznévként pedig az 1395 körüli évek óta (BesztSzj. 1123.) adatható. BÁRCZI (SzófSz.) ismeretlen eredetűnek tartja, de „vö. mégis” megjegyzéssel utal MUNKÁCSIRA (NyK. 18: 114), aki szerint a *sáska* talán a török nyelvekből ered. A MUNKÁCSITÓL számításba vett 'házi tücsök', 'sáska' jelentésű török nyelvi szótat RÄSÄNEN (EtWb. 415) hangutánzóknak magyarázza.

Úgy vélem, hogy a *sáska* korábbi **sárka*-ból keletkezett *s:r* > *s:s* hasonulással, a **sárka* pedig nem más, mint a *sár* 'sárga' (vö. *sárarany* 'sárga arany') -*ka* képzős származéka. Képzésmódjához vö. régi szó 'fehéres, szőke' :> *szőke*, régi *szür* 'szürke' :> *szürke*. A **sárka* > *sáska* változásban a *sárgá*-val való homonimikus ütközés kiküszöbölésének szándéka játszhattott közre.

Annak igazolására, hogy a sárga szín bizonyos sáskafajoknak jellemző sajátossága, egy szakmunkából idézek: „Magyarországon két olyan sáskafaj fordul elő, amely tömegesen vándorolva sáskajárást és komoly mezőgazdasági károkat okozott. Az egyik a m a r o k k ó i s á s k a (Dociostaurus maroccanus), közepes nagyságú állat, a hím teste 20–28 mm, a nőstényé 28–38 mm. Fedőszárnyainak alapszíne zöldes vagy s á r g á s,¹ ezt apró barna foltok tarkítják. Hazája Észak-Európa, Észak-Afrika és Ázsia nagy része. Nálunk jelenleg ritka, a Debrecen és Karcag környéki szikes legelőkön található egyes példányokban. A múlt és az azt megelőző évszázadokban keletről vagy délről egyes esztendőkből nagy tömegben tört be és súlyos károkat okozott.” (A. E. BREHM, Az állatok világa. Négy kötetben. Második kiadás. I. Bp., 1960. 222.) Figyelmet kell fordítanunk arra is, hogy a török nyelveken, ahonnan a *sár(ga)* hozzánk került, többfelé is a *sár(ga)* eredetijével összetartozó *sarıy* 'sárga; sápadt; fakó mint lószín' származéka jelöli a 'sáská'-t. Vö. KÄŞFARİ *sarıçya* 'sáska' (DTS. 488), kun *sarınça* 'ua.' (VASMER, RussEtWb. 2: 579; RÄSÄNEN, EtWb. 404) stb. L. még altaji *sari manis* 'ua.' [tkp. 'sárga féreg'] (VASMER: i. h.). A török nyelvek *sarıçya*-féle szava átkerült a keleti szláv nyelvekbe, valamint a lengyelbe; l. orosz *саранча* 'sáska', ukrán *саранча* 'ua.', fehérorosz *саранча* 'ua.', lengyel *saranicza* 'ua.'. A cseh *saranče* 'ua.', szlovák *saranča* 'ua.' tudatos átvétel az oroszról. (L. MACHEK, EtSlC.² 537.)

Néhány szomszédos szláv nyelvben, nyelvjárásban meghonosodott a magyar *sáska* is. Vö.: szerb-horvát *šáska* 'sáska' (DAYRE—DEANOVIĆ—MALXNER² 760); szlovén nyelvjárás (vend) *sáska* 'ua.' (FLISZÁR 125); szlovák nyelvjárás *šáska* 'ua.' (SlSJ. 4: 395); kárpátukrán *шашка* 'ua.' (CSOPEI 431).

¹ Én ritkítottam. K. L.

semlyék

Helyneveink vízrajzi szókinésének kutatója, STRÖMPL GÁBOR (Hidrologiai Közlöny 9: 121) szerint a *semlyék* sekély vizű, sűrűn benőtt, rendszerint homokbuckák közötti mocsaras vízállást jelöl. A szó értelmezéséhez l. még OrmSz. *Sömlőkös* a., SzegSz., ÉrtSz.

Az 1244 óta adatolható *semlyék* (OklSz.) etimológiájáról MUNKÁCSI (Ethn. 4: 283) nyilvánított véleményét: a *zsombék*-kal kapcsolta össze, és tövét a szigvai vogul *šamli-čamli* 'zsombékos láp, tundra' összetétel előtagjával egyeztette.

A nyelvtörténeti (NySz., OklSz.) és nyelvjárási adatok (MTsz.) jogot adnak annak feltevésére, hogy szavunk eredeti alakja *selymék* volt. (L. pl.: 1261/1394: „De stagno vero quod *Selmekus* vocatur”: OklSz.; *sejmek* ~ *sejmék* ~ *selymék*: MTsz.). A ma elterjedtebb *semlyék* változat a korábbi *selymék*-ből hangátvetéssel keletkezhetett. A *selymék*-et 'a gyékény finom, belső hánca' értelemben használt *selyem* (MTsz., SzegSz.) -ék képzős (vö. *ágyék*, *fazék*, *környék*, *lággyék* stb.) származékának tartom. Arra, hogy a *selyem*-nek szóban forgó jelentése már a középkorban meglehetett, az 1349-ből és 1372-ből adatolt *Selyemzygeth* (OklSz.) helynévre hivatkozom, amelyet a következőképpen magyarázok: 'olyan (fél)sziget, ahonnan a gyékényszövéshöz (finom) hánca nyerhető'. (Az 1349. évi adat egy Somogy megyei birtokrészre vonatkozik; l. AnjouOkm. 5: 263. CSÁNKI 2: 639 szerint a megye délnyugati részén, Zákány vidéken kereshető.) A *selymék*-nek eleinte ugyancsak 'finom gyékényhánca'-féle lehetett a jelentése. Ehhez a jelentéshez kapcsolódhatott a középkori *selymekes* származékszó is, amelynek 'gyékényszövéshöz finom hánscot szolgáltató <hely>' lehetett az értelme. Minthogy az ilyen hely mocsaras, vízállásos, a *selymekes*-t 'süppedékes'-nek, 'ingoványos'-nak értelmezték át, s elvonták belőle a 'mocsaras vízállás' jelentésű *selymék*-et, amelyből aztán *semlyék* lett.

subrika 'hímzésfajta'

A *subriká*-n (ÚjIdőkLex. 18: 4505 *Mesterke* a.; SzegSz.) kívül *supliká*-nak (SzegSz.) és *zsubriká*-nak (ÚjIdőkLex.: i. h.) is hívott hímzésfajta szakszerű leírása a következő: „Mesterke (*subrika*, *zsubrika*), szálhúzáson alapuló, hazánkban nagyon elterjedt fehér és színes női kézimunka. Az alapanyagból szálát húznak ki s az ezáltal meggyengült részt bizonyos rendszer v. minta szerint átöltésekkel, beszövésekkel erősítik meg. Nagyon díszessé teszi az alapanyagot.” (ÚjIdőkLex.: i. h.) A SzegSz. szerint a *subrika* „a magyar ünneplő gatya rojtja fölött levő hímzés, lukacsozás”. A *subrika* szinonimájának, a *mesterké*-nek a megértését is szolgálja a *suprika* igei származékának, a *suprikál* igeinek a MTsz.-ban megadott jelentése: „szálakat húz ki a vászonnól s aztán kivarrja (kimesterkedi)” (MTsz. 2. *suprikál* a.). L. még az ÉrtSz.-ban a *suprikál* címszó alatt a 2. jelentést. (Az 1. és 2. jelentést az ÉrtSz. tévesen foglalta össze közös szócikkben. Homonimákkal van dolgunk.) A SzegSz.-ban *subrikáz*, az OrmSz.-ban *suprikálás*, az ÚMTsz. anyagában pedig *subrikolás* származékszót találunk. A *subrikolás*-hoz l. még MsgNépr. 2: 328.

A *subrika* eredetére a *suplika* alakváltozat vezet rá. Nem férhet hozzá kétség, hogy a szerb-horvátból került át nyelvünkbe. Vö. szerb-horvát *šup-*

ljika 'lyukacsosított hímzés az ingujjon stb.' (VUK³ 879; HASz. 17: 890). A 'kis üreg, lyuk' (SRSl. 1091; DAYRE—DEANOVIĆ—MAIXNER² 775) jelentésben is használatos *šupljika* a szerb-horvát *šupalj* 'lyukas, üreges, odvas, üres' melléknévből keletkezett; tkp. értelme tehát 'az, ami lyukacsos'. A *šupljika* tövének etimológiájához l. MIKLOSICH, EtWb. 345; képzésmódjához l. A. LESKIEN, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. I. Heidelberg, 1914. 279—280.

Azt, hogy a lyukacsosított hímzés a XVIII. században még szerb és román, nem pedig magyar viseleti elem volt, egy 1787. évi székesfehérvári irat alábbi részlete bizonyítja: „Inge és lábra valója Oláh és Rátz modra mind végig Lukatsos varrással volt varva, melly varrást hazug varrásnak is neveznek” (MNY. 15: 112).

A magyarban az elsődleges *suplika* alakból a meglehetősen gyakori $l > r$ változással, valamint $p > b$ zöngésüléssel *subrika*, ebből pedig $s > zs$ zöngésüléssel *zsubrika* jött létre.

A 'fűzfavesszőből font korbács, virgács' jelentésű magyar nyelvjárási *suprika* (MTsz.) más szó, amely a *subra* 'ua.' (MTsz.), *suprál* 'paskol, ver, korbácsol' (MTsz.), *supog* 'pufog' (MTsz.), *supogtat* 'pufogtatva ver <cséppel gabonát>' (MTsz.) stb. szókkal tartozik össze. Mindezek hangutánzó eredetűek.

száda 'vászonfajta'

Az ÉrtSz. szerint a *száda* főleg népművészeti cikkek ritka szövésű, laza anyagát jelöli, melynek fehér vagy sárgás alapozásán rendszerint csíkok vagy minták vannak. Jelenleg ismert legkorábbi előfordulása egy 1792. évi szegedi végrendeletben található: „17 sing Síma vászony két darabba (*Szadi* nevezetű)” (SzegSz.).

A *száda*, *szadi* a szerb-horvátból került nyelvünkbe. Vö. szerb-horvát *sáde*, *sádi* 'sima szövésű vászon' (POP.² 2: 362). A HASz. (14: 441) a *sade* főnevet 'fehér gyapotszövetfajta' és 'szerb népi vászonfajta' jelentésben is nyilvántartja. A szerb-horvát szó 'vászonfajta' jelentése tapadással keletkezett a következő szókapcsolatban: *sade platno* 'egyszínű vászon, amelyen semmiféle minta, cifrázat nincs' [tkp. 'egyszerű vászon'] (ŠKALJIĆ, Turcizmi 540). A ragozhatatlan szerb-horvát *sáde* 'egyszerű' melléknév az oszmán-török *sade* 'egyszerű, közönséges; tiszta' (< perzsa *sād* 'egyszerű, díszítetlen; tiszta') átvétele. Az újjörög *σαρτενωός* 'igazi, tiszta', albán *sáde* 'ua.', bolgár *cadé* 'csak, csupán', macedón *cade* 'ua.', román *sadeá* 'tiszta, hamisítatlan' ugyancsak az oszmán-törökből származik. L.: LOKOTSCH 1749.; CIORANESCU, DiccEtRum. 714; STANISŁAW STACHOWSKI, Studia nad chronologią tureczmów w języku bułgarskim. Kraków, 1971. 78.

A magyarban hangrendi kiegyenlítődés folytán a korábbi *i* végződést *a* végződés cserélte fel.

A *száda* egyike azoknak a szóképzletbeli balkanizmusoknak, amelyeknek elterjedése északon a magyar nyelvterülettel zárul.

szelence 'gyöngyvirág; orgonabokor'

A 'gyöngyvirág' jelentésben használt *szelencé*-t KNIEZSA (SzlJsz. 753) 1775 óta, az 'orgonabokor' jelentésben használatosat pedig 1807-től kezdődően tartotta nyilván. Szláv etimológiáját lehetségesnek ítélte, de alakilag és jelentésileg is megfelelő szláv szót nem idézett.

A *szelence* növénynevét forrását a szlovénben keresem; vö. szlovén *solzica* 'gyöngyvirág' (SIPr. 809; l. még PLETERŠNIK 2: 534). A szlovén szó a *sólza* 'könny' kicsinyítő képzős származéka; tkp. jelentése tehát 'könnyecske, könnyesepp'. A 'gyöngyvirág' azért kapta a szlovénben ezt a költői szépségű nevet, mert virágai a lecsorduló könnyecseppekhez hasonlíthatók.

A magyarba került szlovén növénynevét hangalakját a 'kis doboz' jelentésű *szelence* (< szláv **sobnica* 'sótartó') magához hasonította. A szónak új, 'orgonabokor' jelentése is fejlődött. Ezt az magyarázza, hogy az orgonavirág alakja és kellemes illata bizonyos mértékben emlékeztet a gyöngyvirágéra.

Az 1584. évi „*Zelnice* fa: *cerasus avium, sive racemosa*” (Beythe: Nom. 3: NySz. I, 745) szövegrészlet kiemelt szavát KNIEZSA egyszer a *szelence* növénynévvel (SzlJsz. 753), másszor pedig a 'májusfa, madárcseresznye' jelentésű *zelnice*-vel (SzlJsz. 785) azonosította. Az utóbbi egyeztetést tartom helytállónak. A *zelnice* teljes bizonyossággal szláv jövevény, de az alakilag megfelelő szláv szókat egyelőre csupán eltérő jelentésben mutathatjuk ki. Vö.: bolgár *зеленуца* 'éretlen gyümölcsök' (BEtReč. 1: 632); szerb-horvát *zelenica* 'egy fajta olajfa' (POP.² 2: 100), *zelenica dubova* 'édesgyökerű páfrány' (uo.); szlovén *zelenica* 'puszpáng' (PLETERŠNIK 2: 912); orosz *зеленуца* 'tiszafa; korpafű; iglice' (DAL² 1955. 1: 677). Mindezek tkp. értelme 'az, ami zöld'.

szemény

A NySz.-tól 'berittener Kosak'-nak értelmezett *szemény*-re a következő fontosabb adataink vannak: 1655: Radnót: „Az havasali dühödött istentelen nép fenyegetőzik magokban, ha mi nem megyünk is, de ők reánk jűnek; . . . 23 magával jűtt vala ki szombaton az legnagyobb lator *szemény* s gyalogok kapitánya” (MonOkm. 24: 492; II. Rákóczi György levele anyjához), Parova vize mellett: „Az donczki kozák 90 hajóval indúlt; nagy félelemben vannak az törökök. Az itt való latranságot mindennap fogják; gyalogja, *szeménye* inkább mind elveszett” (i. m. 494), Gyulafehérvár: „Az havasaliakban elég kár esett, ha igazak lettek volna, kár annyi vitéz embernek elveszni; az *szeményben* csak mi sem maradt, gyalogja is feles vesze” (i. m. 495); 1658 előtt: „És mikor immár kijött volna a tatártól Kemény János uram, csak hallani kezdi, hogy ropognak a puskák . . . Azután 400 *széjmény* gyalog puskás elárulván a magyart, kijő a tatárokhöz a sánctból” (Gyöngyösi, ŐK. 2: 390; Nagy Szabó Ferenc Memoriáléjából); 1662: „a *szeményi* gyalogság zászlóstudul kiment az ellenség közibe” (Szalárdi János Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei. Kéziratok után szerkeszté b. Kemény Zsigmond. Pest, 1853. 326), „Midőn azért a *szemények* passust nyitottak volna, elől s hától is a tó száján által nyomakodott az ellenség . . . De a *szemények* utján a nagy erő betódulva, hátulvette a sánctbelieket” (i. m. 327); 1693: „Nincs köztünk vezérünk, kezd rendünk bomlani, A' *Szemény* Zászlók-is túlünk elhajlani, A' Tatárság mellé véletlen állani, Minden-képpen fárat s'-éh hadunk romlani . . . A' Chám is-elfogván túlünk Vezérünket, Pribék *Szemények*-is elhagyván rendünket.” (Gyöngyösi, ŐK. 2: 69.) L. még a PallasLex. (15: 513) következő szócikkét, amelyet K—C. [= Kunos Ignác] írt: „*Szegmen*, avagy eredetibb kiejtéssel *szegbán*, persa eredetű török szó, jelentette eredetileg a szultán vadászebeinek felügyelőit, kik a janicsárok seregéhez tartoztak. Később átvitt jelentése hóhér lett. Az előbbi jelentését őrizte meg e szó magyar átvétele is, a *szemény*, mely a török hódítás korabeli és a XVII. sz. iróinál is gyakrabban előfordul.”

A magyar *szemény* etimológiájáról 1893 és 1898 között KUNOS (Nyr. 22: 49, 26: 539) és RÉTHEI PRIKKEK (Nyr. 25: 271, 27: 204) folytatott vitát. KUNOS nézeteiről a PallasLex. idézett szócikke ad képet. RÉTHEI PRIKKEK nem fogadta el a *szemény*-nek az oszmán-törökből való származtatását, hanem úgy vélte, hogy szavunk forrása egy orosz—lengyel *semjeni kozaki* szókapcsolatban keresendő, s ennek tkp. jelentése 'családos kozákok'. Orosz—lengyel **semjeni kozaki* szókapcsolat azonban nincs és nem is lehet.

Újabban BAKOS (NyK. 63: 98—9) foglalkozott szavunkkal. ALEXICS (MNy. 7: 212) véleményéhez csatlakozva annak a nézetének adott kifejezést, hogy a *szemény*-t román jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk. A részleteket illetőleg azonban még mindig maradt tisztázni. A vizsgálót kezdjük a forrásnyelvvél, a perzsával. A perzsa *sagbān* 'volt katona vagy hivatali szolga, akit rendőri szolgálattal bíztak meg' (tkp. 'kutyaőr') a *sag* 'kutya' és a *-bān* '-őr(ző)' (vö. *darbān* 'kapus') összetétele. Az oszmán-törökbe átkerülve a szó *sekbān* > *sejmen* > *seymen* fejlődésen ment át, és sajátos katonai jelentést nyert: 'a janicsárok harmadik hadosztályába tartozó katona'. E janicsár-hadosztályt I. Bajazid szultán (ur. 1389—1402.) idejében állították fel 34 századnyi (*orta*) állománnyal. (L.: LOKOTSCH 1758.; HUART: EnzIsl. 4: 218.) Az oszmán-török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben, és — bizonyára krími tatár közvetítéssel — némely északi szláv nyelvben is. L.: újjörög *сеїменъ* (CIORANESCU, DiccEtRum. 746); albán *seimén* 'testőr; fegyveres őr'; bolgár *сеїмѣн(и)* 'török csendőr' (Mladenov, EtR. 577; BKE. 3: 185), 'katona' (STANISŁAW STACHOWSKI, Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim. Kraków, 1971. 81); macedón *сеїмен(и)* 'török csendőr' (RMJ. 3: 175); szerb-horvát *sejmen(in)*, *sejmen(in)* 'a janicsár gyalogság egyik csapatnemének katonája; csendőr, pandúr' (ŠKALJIĆ, Turcizmi 556; l. még STANISŁAW STACHOWSKI, Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim. Kraków, 1967. 59); román *seimén*, *simén* 'havasalföldi és moldvai zsoldos gyalogságnak udvari őrszolgálatra alkalmazott katonája' (DLRM. 758), *seimeani* 'Matei Basarab havasalföldi román vajdától (ur. 1632—1654.) felállított, kétezer főnyi albán, görög, szerb és bolgár zsoldosból álló kötelék katonája' (ST. STACHOWSKI, Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim 59); ukrán *сеїмѣн* [többes szám] 'udvari kozákok a XVII és XVIII. században' (KUZELA—RUDNYČKYJ, UkrDtWb. 1079); lengyel *semen* 'udvari kozák Ukrajnában' (GLOGER, EnzyklStar. 4: 220; VarsóiSz. 6: 62; BRÜCKNER, SIÉt. 484). A VarsóiSz. szerint a *semen* hangalakjára a *Semen* 'Simon' keresztnév lehetett hatással. Ez utóbbihoz l. ANDRÉ DE VINCENZ, Traité d'anthroponymie houtzoule. München, 1970. 208—212.

A *szemény* fontosabb előfordulásainak és idegen nyelvi megfelelőinek áttekintése után mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a NySz.-tól megadott 'berittener Kosak' jelentés helyett 'szövetséges külföldi zsoldos' jelentésben kell szavunkat nyilvántartanunk. Alakilag a *szemény* változat legkönyebben az ukránból, a lengyelből vagy a románból, a *széjmény* pedig a románon kívül akár az oszmán-törökből is származtatható. Az oszmán-törököt azonban a jelentések eltérése miatt aligha vehetjük közvetlen átadóként számításba: a szó az oszmán-törökben 'janicsár'-t, a magyarban viszont 'szövetséges külföldi zsoldos'-t jelent. A magyar szó jelentése román megfelelőjéhez áll a legközelebb. Lehet, hogy e hosszú utat megtett vándorszónak a magyarba kerülésében a román nyelv játszott a legfontosabb szerepet.

A *szemény*-től elkülönítve, önálló lexémaként kell tárgyalnunk 'a (jancsár) gyalogság parancsnoka' értelmű *szejménbasá*-t, amelyre Konstantinápolyból ismerünk adatot: 1619: „Az *szejmén basát* 12 ezer jancsárral rendelék Budára” (Mikó: ErdTörtAd. 2: 152; BAKOS FERENC szíves közlése). Ennek előzménye az oszmán-török *seymen baş* 'ua.' (ST. STACHOWSKI, *Studia nad chronologią turezymów w języku bułgarskim* 81).

szopornyica

Az állatorvosi szaknyelvben a *szopornyica* jelentése 'febris catarrhalis infectiosa canum', azaz 'kutyák, rókák és ezekkel rokonságban levő húsevők vírus okozta fertőző betegsége' (ÚjMagyLex. 6: 272; l. még ÉrtSz.). A nyelvjárásokban a *szopornyicá*-t 'takonykór mint állat-, különösen lóbetegség' (MTsz.) értelemben használják. Lóbetegségekre vonatkozik a *szopornyica* jelenleg ismert legkorábbi előfordulása is: 1600 körül: „Az mely ló hurutana, vagy *szaporinczás* volna” (MNyTK. 91. sz. 16). A *szopornyicá*-n kívül végződés-cserével magyarázható *szopornyika* (MIKESY: MNy. 53: 512) alakváltozat is él.

KNIEZSA (SzlJsz. 511) megállapítása szerint „nem lehet kétséges, hogy a szó egy szláv *sopolnica* szóra megy vissza, ez pedig a *sopolb* 'Rotz; takony' származéka . . . , ilyen szót azonban semmiféle szláv nyelvből kimutatni nem tudunk.” E megállapítás ma is helytálló. Annak valószínűsítésére azonban, hogy egy szláv **sopělnica* 'takonykór' egykor valóban használatos lehetett, számos olyan szláv nyelvi szóra hivatkozhatunk, amely az ósszláv **sopělb* ~ **sopělb* 'takony' családjába tartozik, és 'takonykór' jelentésű. E szók közül a **sapě* a nyúlás fokán képviseli a szótövet, a többi pedig a **sopělb* ~ **sopělb* származéka. Vö.: bolgár *can* [talán átvétel az oroszból] (Българск. Реѣ. 2 810); szerb-horvát *sopoline* [többes szám] (DAYRE — DEANOVIĆ — MAIXNER² 712); szlovák *sopl'avka* (SISJ. 4: 142), nyelvjárási *sopl'avica*, *soplivica* (KÁLAL 627); lengyel *sapy* [többes szám] (VarsóiSz. 6: 30; BRÜCKNER, SHet. 481); fehér-orosz *can* (BRSl. 839); ukrán *can* (URSl. 5: 261); orosz *can* (SIRLJ. 13: 173). L.: VASMER, RussEtWb. 2: 577; MACHEK, EtSlČSl. 464.

Mint a felsorolásból láthatjuk, az ósszláv *sopělb*-nek 'takonykór' jelentésű származékai között van olyan, amelynek képzőjére a *n* mássalhangzó jellemző (szerb-horvát *sopoline*), s olyan is, amelynek *-ica* a végződése (szlovák *sopl'avica*, *soplivica*). Joggal tehetjük fel tehát olyan származék egykori meglétét is, amelyben együttesen szerepelt a *n* képzőelem és az *-ica*.

szörmók

A 'szőrös arcú (ember)' jelentésű *szörmók* korábban tájszónak számított (l. MTsz.), ma azonban már használatos a familiárisan bizalmas köznyelvben is (l. ÉrtSz.). A *szörmók*-hoz hasonló szerkezeti felépítésű a nyelvjárási szinten megrekedt *bajusz-mók* 'nagy bajuszú (ember)' (MTsz.).

A *szörmók* és a *bajusz-mók* önállóan nem élő *-mók* utótagját a *cókmók* ikerszó (TESz.) második elemével tartom azonosnak. A *cókmók*-ból elvont *-mók* a *szőr*-rel és a *bajusz*-szal azért egyesülhetett összetételben, mert összekapcsolták a szörpamacs képzetét felidéző *mókus* állatnévvel, amelynek az argóban 'szőrös, szakállas férfi' jelentése is van. (Vö. TESz. 2: 945.) A Tápéről feljegyzett *szörmóc* 'szörmók' (SzegSz.) a *szörmók*-hoz képest másodlagosnak látszik, és a *gyerkőc(e)*-féle képzések hatására keletkezhetett.

ugrál

A 'springen, hüpfen; salire' fogalmának jelölésére középkori nyelv- emlékeinkben a *szökik* : *szökell* : *szökődös* szócsoport szolgált. Az *ugrik* : *ugrál* : *ugrándozik* stb. szócsoport csupán a XVI. század második fele óta adatos. Az *ugrál* 1574-ben, Ilosvai Selymes Péter Toldijában (I. BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar sportnyelv története és jelene sportnyelvtörténeti szótárral. Bp., 1971. 312) bukkan fel.

MIKLOSICH (SIEL.² 239.) az *ugrál*-t előbb az *igric* szláv eredetijének alap- szavából, az *igrati* 'játszik' igéből származtatta, később azonban ezt a származ- tatást elvetette (EtWb. 95), és — minden bizonnyal BUDENZ (MUSz. 863) hatására — a magyar szókincs finnugor örökségéhez sorolta. A SzófSz. szerint szavunk eredete ismeretlen, ugor és szláv származtatása elfogadhatatlan. L. még: GOMBOCZ: Nyr. 3: 106; ASBÓTH: Nyr. 30: 222; KNEZSA, SzJsz. 222 *igric* a.; SKOK, EtRj. 1: 711.

Úgy gondolom, hogy a MIKLOSICHTól felvetett *ugrál* < szláv *igrati* eredez- tetés megérdemli azt, hogy újra átgondoljuk, mérlegre tegyük. Vegyük számba az ósszláv **igrati* folytatásait az egyes szláv nyelvekben: óegyházi szláv *igrati* 'játszik, tréfál, ugrál' (SADAITZ. 35); bolgár *uzpár* 'játszik; táncol' (BKE. 1: 468); macedón *uzpa* 'játszik; táncol' (RMJ. 1: 272); szerb-horvát *igrati* 'táncol; játszik' (SzbhvMSz. 1: 458); szlovén *igrati* 'játszik' (TOM. 1966. 146), vend *igrati* 'muzsikál, zenél' (FLISZÁR 36); cseh *hrati* 'játszik' (SISJČ. 1: 645), ócseh *jhrati* 'játszik; táncol, ugrál; küzd, vív (harcban, bajvívásban)' (GEBAUER, SlStč.² 1: 644); szlovák *hrat* 'játszik' (SISJ. 1: 519), *ihrat* '〈élénk- séget, tüzet, nyugtalanságot stb.〉 kifejez; ragyog, duzzad' (SISJ. 1: 591); felsősorb *hrač* 'játszik' (JAKUBÁŠ 118); alsósorb *graš* 'játszik, muzsikál' (ŠWJELA 81); poláb *jaigroja* [többes szám 3. személy] 'játsszanak' POLAŃSKI — SEHNERT 72; POLAŃSKI, SIEtPol. 207); lengyel *grac* 'játszik' (SŁAWSKI, SIEt. 1: 336), régi 'szabadosan, féktelenül szórakozik; pereskedik' (uo.), nyelvjárási 'ugrál; pázik' (uo.), *igrac* 'szórakozik, játszik' (SŁAWSKI, SIEt. 1: 446), régi *jigrac* 'szórakozik, játszik, tombol, féktelenkedik; táncol' (STEFAN RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968. 129), kasub *grac* 'jtszszik; muzsikál; zúg; közösül; rendelkezik; 〈méh〉 rajzani készül; pereskedik' (SYCHTA 1: 352); fehérorosz *izpáryb* 'játszik' (BRSl. 353); ukrán *zpámu* 'játszik; 〈húros hangszert〉 penget; erjed' (URSl. 1: 359), nyelv- járási '〈ló〉 tombol, táncol' (HRINČENKO 1: 322), *zpámu koném* 'lovát táncol- tatja' (uo.), kárpátukrán *izpamu* 'játszik; ugrál, ugrámozik; repes; pezseg, habzik' (CSOPEI 129); orosz *uzpámь* 'játszik; ragyog, süt (napfény, holdsugár stb.); pezseg, habzik; tükröződik, kifejeződik' (SIRLJ. 5: 25), nyelvjárási *zpámь* 'énekel, muzsikál' (DAL² 1955. 1: 391).

Az adatok feljogosítanak bennünket egy régi északi szláv **grati* 'ugrál' (< **igrati* < **igrati*) igének a feltevésére, s ebből az igéből a magyar *ugrál* levezethető. Azt, hogy szláv jövevényszavainkban a szókezdő mássalhangzó- torlódás ejtéskönnyítő *u* prothesisel oldódhatott fel, az *udvar* és az *udvarnok* példája igazolja. (A kérdéshez l. KESZLER: NytudÉrt. 63. sz. 10—11.)

Az *ugrál*-t tehát magyarázni tudjuk. De mit kezdünk az *ugrik*, *ugrándozik*-féle alakokkal? Azt tarthatjuk róluk, hogy analógiás úton keletkeztek az eredetibb *ugrál*-ból. Az *ugrik* például a *szökik*-nek, az *ugrándozik* a *fickándozik*-nak, az *ugrat* a *hágat*-nak, az *ugraszt* pedig a *szalaszt*-nak a mintájára jöhetett létre. A szócsalád fokozatos kiterbélyesedése tehát az analógiának tulaj- donítható.

zimankó

A 'hóval vagy hideg, havas esővel járó, fergeteges, rút idő' jelentésű *zimankó* legkorábbi ismert adatai a következők: 1810 körül: „Abban futkározott ha esett *zamankó*” (Farkas A.: Poét. vir. 43: NSz.); 1816: „*Zimanko*: S[lavice]. zyma, hyems” (GYARMATHI, Voc. 92); 1818: „*Hiems* . . . : fergeteges (*zimankós*) durva kellemetlen esztendő rész” (MÁRTON). L. még: MTsz.; SzamSz.; SzegSz.; ÉrtSz.

GYARMATHI (Voc. 92) óta benne van a nyelvészeti köztudatban, hogy a *zimankó* valahogyan összetartozik a szláv *zima* 'tél; hideg' főnévvel. (L.: MUNKÁCSI: Nyr. 13: 366; SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. 785.) A részletek azonban mindmáig tisztázatlanok.

A *zimankó* jól megmagyarázható az ukrán *зимá* 'tél' kicsinyítő képzős *зімونهاка* 'telecske' (HRINČENKO 2: 153; URSl. 2: 222) származékának vocativusi *зімونهاко* alakjából. Ennek használatát L. I. НЛІВОВ (1827—1893.) ukrán költőnek alábbi versrészlete szemlélteti: «*Зімонько-снігурочко, . . . Не верти хвостом, А труси тихесенько, Рівененько, гладесенько Срібненьким сніжком*» [= Telecske-hófehérke, . . . Ne ravaszkodj, Hanem szórd lassacskán, Egyenletesen, folytonosan Az ezüstös havacskát] (URSl. 2: 222).

A magyarban az elsődleges **zimonkó* alakból $o : ó > a : ó$ elhasonulással *zimankó*, ebből pedig $i : a > a : a$ hasonulással *zamankó* fejlődhetett. A szó jelentését talán a *zúmarás tél*-féle kifejezések befolyásolták.

A meteorológiai jelenségekre vonatkozó magyar szavak körében több szláv jövevény van; vö. *jugszél* 'délről fújó szél', *kossava* 'szél az Al-Duna vidékén', *kurnjavica* 'zivatar', *maráz* 'dér', *pára*, *vihar*, *zivatar*. Ezek közé kell sorolnunk a *zimankó*-t is.

zsombék

A *zsombék* főnév, amelynek *zsombékos* származéka 1386 óta adatolható (OkI Sz.), a következő értelmezéssel szerepel STRÖMPL GÁBOR munkájában, illetőleg két fontos lexikális műben: „növénycsomó, mely földoszlopon mered ki a vízből vagy a vízállás sáriszapos fenekéből” (Hidrologiai Közlöny 9: 126); „Sűrű csomókban növo lápi növényeknek a lából gyakran egy méter magasságig is kiemelkedő, oszlop- v. kévészerű, erős, vastag fonadéka; az Alföldön valaha nagy területeket borított” (ÉrtSz.); „nedves helyeken csoportosan termő sás- v. mohafajok elhaló részeiből, gyökereiből kialakuló halmocska” (ÚjMagyLex.). L. még GYÓRFFY ISTVÁN (1880—1959.) szegedi botanikus professzor leírását: „*Zsombó*: azok a helyek, amelyeknek széle nádas, beljebb buzogánynád, majd nyílt vizein a fehér tündérrózsa terpszkedik. Szegélyén Rhamnus frangula [= kutyabenge], kórisfa, Salix cinerea [= rekettyefűz] alkot bozótot; nyáron mélyebb vize is kiszárad, amelyet kaszálni nem lehet (Szeged Alsó-, Felsőtanyák, Királyhalom).” (NNyv. 3: 189; vö. SzegSz. 2: 703.)

A *zsombék*-nak MUNKÁCSITÓL (Ethn. 4: 292) ajánlott származtatását — vö. szigvai vogul *šgmli-žgmli* 'zsombékos mocsár, tundra' — a SzófSz. nem tartja meggyőzőnek. KNEZSA (MNY. 29: 101) szerint a *zsombék* töve talán a német *Sumpf* 'mocsár, ingovány' átvétele.

Feltétlenül összekapcsolom a *zsombék*-kal a következő, VUKTÓL vajdasági-nak jelzett szerb-horvát szót: *džomba* 'zsombék; göröngy, rög; emberke, tók-mag; nagyevő, nagybélű; mocsár' (SzbhvMSz. 1: 315; l. még: VUK³ 860:

HASz. 3: 539). A szerb-horvát szót a magyar *zsombó* (MTsz.) változatból magyarázom. (Ez a *zsombó* úgy keletkezhetett, hogy a *zsombok* végződését a többes szám jelének fogták fel, s elhagyták.) A szóeleji magyar *zs*: szerb-horvát *dzs* megfelelést törökösítésnek (erre l. SKOK, EtRj. 1: 471 *džèbrāk* a.), a szóvégi magyar *ó*: szerb-horvát *a* megfelelést pedig az *ā*-tövű deklinációba való beleilleszkedésnek tulajdonítom. A *džomba* egyébként nem lehet régi eleme a szerb-horvát szókincsnek. A szerb-horvát nyelv régi magyar jövevény-szavaiban a szóvégi magyar *ó* helyén ugyanis rendszerint *ov*, *ol* vagy *o* található. (L. HADROVICS: Melich-Eml. 113—5.)

Ami pedig a *zsombék* nyelvi forrását illeti, felvetem az iráni eredeztetés lehetőségét. A perzsa *žumb*-, *žumbūd*- 'mozgat; mozog' (korai adatolásához l. pl. A. BODROGLIGETI, The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Bp., 1971. 152) ige családjába tartozó *žunbe* 'ingató, mozgó' (ŠKALJIĆ, Turczami 243 *džōmba* a.) melléknév alkalmasnak látszik arra, hogy 'láp, ingóvány'-féle jelentésű szó keletkezzék belőle. Valamely iráni nyelvből — esetleg a jászból? — a perzsa *žunbe* megfelelője átkerülhetett a magyarba, s *-ék* képzővel (l. fentebb *semlyék* a.) megtoldva előzményéül szolgálhatott a mai magyar *zsombék*-nak.

A szlovák nyelvjárási *žombik* 'zsombék' (NyK. 25: 303; KÁLAL 904) a magyarból származik.

KISS LAJOS

Dreiundzwanzig ungarische Wortdeutungen

Die etymologisch behandelten Wörter sind wie folgt: *csótár* 'Pflugsech, Kolter', *dödölle* 'Art breiige Mehlspeise; Nudeltasche', *farkastorok* 'Wolfsrachen', *hentes* 'Schweine-schlächter, Selcher', *kiszuperál* 'für kriegsdienstuntauglich erklären, superarbitrieren', *licitër* 'Lebküchler, Lebzelter', *podbál* 'Huflattich, Tussilago farfara', *pogonyics* 'Jungknecht, Enke', *potremiszka* 'niederträchtig, schurkisch', *prád* 'rohe Wurstmasse, Brät', *rószpínka* 'Spreize, die die Wagenleiter gegeneinander abstützt', *rüh* 'Krätze, Räude', *sáska* 'Heuschrecke', *semlyék* 'Moorwiese', *subrika* 'durchbrochene Stickerei', *száda* 'Art Leinwand', *szelence* 'Maiglöckchen; Fliederstrauch', *szemény* 'verbündeter ausländischer Söldner', *szopornyica* 'Staupe als Tierkrankheit', *szórmók* 'Haarmann', *ugrál* 'springen, hüpfen', *zimankó* 'Frostwetter, Gestöber', *zsombék* 'feste, grasbewachsene Moorstelle, Bülte'.

LAJOS KISS

A magánhangzó-mennyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben

I. Problémafelvetés

Sok tanulmány foglalkozott már a hangok időtartamával (mennyiségével) és hangszínével (minőségével), de a minőség és a mennyiség összefüggését kevesen és periférikusan érintették a fonetikai kutatásokban, s a megállapítások is gyakran ellentmondanak egymásnak. Általánosan elfogadott például, hogy ha minden más tényező azonos, az időtartam és a magánhangzó nyílásfoka (hangszíne) egyenes arányban van egymással. Minél kisebb a nyílásfok, annál rövidebb a magánhangzó időtartama.¹ JESPERSEN azt állítja, hogy a franciában pl. az időtartam nincs semmilyen hatással a hangszínre.² ROUSSELOT ezzel szemben azon az állásponton van, hogy az időtartam befolyásolja a szájüreg alakját, következésképpen a hang színét.³ GRAMMONT egyhelyütt úgy nyilatkozik, hogy a francia zárt magánhangzóknál az időtartam okozta hangszínmódosulás annyira csekély, hogy említést sem érdemel, a nyílt hangok azonban annál nyíltabbak, minél hosszabb az időtartamuk.⁴ Egy másik művében ugyancsak a francia nyílt és zárt magánhangzókról szólva azt mondja, hogy azok időtartamuktól függően nyíltabbak vagy zártabbak.⁵

Az angolban, a németben és a svédben nyilvánvalóbb a kapcsolat e két hangjellemző között, mivel általában csak a zárt hangok lehetnek hosszúak, a nyíltak pedig rövidek. MARGUERITE DURAND az időtartamról írott nagyjelentőségű művében a kísérleti fonetika eszközeivel próbál közelebb jutni az időtartam és a hangszín kapcsolatának megoldásához. A dokumentumok alapján az alábbi általános törvényt fogalmazza meg: „A hosszan ejtés következtében a hosszú magánhangzó jellegzetességei fölerősödnek: a zárt magánhangzó, ha hosszan ejtjük, zártabb lesz, az alsó állkapocs közelebb kerül a felsőhöz; ezzel szemben ugyanilyen hosszúság mellett egy nyílt hang még nyíltabbá válik, az alsó és felső állkapocs még jobban eltávolodik egymástól.⁶ A latinnal kapcsolatban feltételezik, hogy a rövid magánhangzók nyíltabbak lehetnek, mint a megfelelő hosszúak, s ezt a különbséget teszik meg a változást elindító oknak.

A magyar nyelvre vonatkozóan is megoszlanak a vélemények. LAZICZIUS GYULA szerint a rövid/hosszú korrelációt egy extrafonologikus (nyelvileg nem

¹ Vö. E. A. MEYER, *Englische Lautdauer*. Uppsala, 1903. 39.

² *Lehrbuch der Phonetik*. Leipzig—Berlin, 1932. 188.

³ *Revue de Phonétique* 1 [1911]: 81.

⁴ *Traité de prononciation française*. Paris, 1946. 12—13.

⁵ *Traité de phonétique*. Paris, Delagrave, 1946. 86.

⁶ *Voyelles longues et voyelles brèves. Essai sur la nature de la quantité vocalique*. Paris, 1946. 152.

hasznosított) variáció kíséri, a széles/szűk ejtés. A hosszú magánhangzók általában szűk, a rövidek széles ejtésűek.⁷ Ugyanígy vélekedik SIMONYI BÉLA is.⁸ PAPP ISTVÁN már differenciálja a különböző nyelvválással képzett rövid/hosszú megfeleléseket. A felső nyelvválású hangok között kis minőségi különbséget tart számon, ami a feszes/laza artikuláció következménye. A középső nyelvválású párokban már észrevehető minőségi különbségről tesz említést, mondván, hogy a hosszú változat valamivel zártabb, tehát fentebb képzett, mint a megfelelő rövid. Az $/a/ \leftrightarrow /a: /$, $/\varepsilon/ \rightarrow /e: /$ párnál pedig önmagáért beszélőnek tartja az időtartam alapján oppozícióba állított hangok közötti minőségi különbséget.⁹ Sokan azonban (maga LOTZ JÁNOS is) minőségi különbséget csak a két „alsó” nyelvválású hangpár tagjai között fogadnak el. Ezt támogatná az a mód is, ahogyan a magyar magánhangzókat felsoroljuk: $[a]$, $[a:]$, $[\varepsilon]$, $[e:]$, de rövid $[i]$, hosszú $[i:]$, rövid $[o]$, hosszú $[o:]$ stb.¹⁰

E rövid áttekintésből is kitűnik, mennyire nem megoldott a magánhangzó időtartamának és hangszínének az összefüggése sem az általános, sem pedig a magyar fonetikában. Ez a tény magyarázza témaválasztásunkat egyfelől. Mielőtt azonban konkrétan is megindokolnánk, hogy az általános érdeken túl miért tartjuk fontosnak e két hangjellemző kapcsolatának kiderítését a magyar nyelvre nézve, szeretnénk tisztázni az időtartam és a hangszín mibenlétét külön-külön.

II. Az időtartam és a hangszín fiziológiai és akusztikai jellemzése

Mint a beszédjelenségeket általában, az időtartamot és a hangszínt is két szempontból lehet vizsgálni: artikulációs (ontogenetikai) és akusztikai (fenomenológiai) szempontból. Természetesen a kettőt nem szabad élesen elválasztani egymástól, hiszen végeredményben az egységes beszéd két oldalról történő megközelítését jelentik, és mind az artikulációs, mind pedig az akusztikai kutatások a nyelv fonológiai rendszere feltáráshoz járulnak hozzá.

1. Az időtartam kérdése mindkét szempontból tisztázottnak tekinthető. Artikulációs síkon az időtartam annak a következménye, hogy a beszédszervek hosszabb ideig működnek a hangra jellemző képzési helyzetben. Ennek megfelelően fülünk tovább hallja a képzett hangot. Ez a hang fizikai (objektív) időtartama, amit különböző eszközökkel le lehet mérni és századmásodpercekben kifejezni. A kapott érték a hang abszolút időtartamát képviseli, ami önmagában nem sokat fejez ki az illető beszédhangról. Ha azonban a többi hanghoz viszonyítjuk ezt a méréssel megállapított időtartamot, már több információt nyújt a vizsgált hangra nézve (relatív idő). Az időtartam minden nyelvben a hang elidegeníthetetlen sajátja, ami az objektív idő létéből fakad. Nem biztos azonban, hogy ez az objektíve létező időtartam — DEME LÁSZLÓ fonémaátértékelése értelmében — a nyelvnek (langue) a

⁷ Bevezetés a fonológiába. Budapest, 1932. 45.

⁸ A beszéd. Budapest, 1942. 224—249.

⁹ Leíró magyar hangtan. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966. 71—4.

¹⁰ LOTZ JÁNOSnak az ELTE-n 1971. IX. 28-án elhangzott előadásából: A magyar magánhangzó-rendszer és a fonológia elmélete.

szavak hangtestének felépítésében önálló eszközként használt eleme,¹¹ azaz részt vehet a szavak megkülönböztető funkciójában (nyelvi időtartam). Így például vannak nyelvek, amelyekben az időtartam pusztán fonetikai kísérő-eleme a hangképzésnek (orosz, lengyel), és vannak olyanok, amelyekben fonológiailag értékesített hangtulajdonság (a cseh és a magyar *par excellence* kvantitatív nyelvek, részlegesen érvényesül az olaszban és a franciában). A fizikai és a nyelvi időtartam közé nem lehet egyenlőségjelet tenni, mert amíg fizikailag megszámlálhatatlan időtartamot mérünk, a nyelvek ezekből általában kettőt értékesítenek, a rövidet és a hosszút, de bizonyos nyelvek ismerik a félhosszú hangot is (pl. észt). A felfogott (fonológiai) időtartam nincs szükség-szerűen kapcsolatban a mért időtartammal,¹² jóllehet arra épül. Sokszor a tudatilag hosszúnak észlelt hang fizikai időtartama nem éri el a rövidét, ugyanis a fizikai időtartamot rendkívül sok tényező befolyásolja: a beszéd-irram, a hangsor hossza, a hangkörnyezet, a hang helye a hangsorban, a beszéd erősségének szintje, a nyomatéki hangsúly, a hangmagasság, a hanglejtés és az érzelmek. Ezek részben a beszédszervekhez kötöttek, részben azoktól függetlenek.

2. A h a n g s z í n ugyancsak objektíve létező hangtulajdonság, ami, ha önmagában nézzük, abszolút, ha pedig rendszerben szemléljük, relatív. Nyelvi szempontból a felhasználása lehet egyszeres vagy többszörös. Ez úgy értelmezendő, hogy egyfelől a hangszínt minden nyelv felhasználja a fonémák megkülönböztetésére, másfelől viszont bizonyos nyelvek egymással rokon fonémák között is a hangszín alapján tesznek különbséget (olasz, francia, spanyol). A probléma tisztázását nehezíti, hogy a hangszín értelmezése is többféle. Egyrészt úgy fogják fel, mint a hangnak azt a jellemzőjét, amely lehetővé teszi, hogy a többi hangtól megkülönböztessük (hangtípus), másrészt pedig mint az egy hangon belül lehetséges árnyalatokat (sötétebb, világosabb variáns), amiket még ugyanazon hangtípushoz tartozónak ítélünk. Sőt, lehet a hangszínek egy harmadik értelmezése is, ez pedig az egyén beszédének a jellemző színezete. Ezt az egyéni hangszínt aknázzák ki pl. a parodisták mint humorforrást, amikor különböző „egyéni” beszélő emberek sajátos hangszíntét utánozzák. TOLNAI VILMOS írja a hangszín kérdéséről: „Ugyanazon ejtésű hang más-más egyén ajkáról más-más hatást kelt a hallgatóban. Amint különbözik a hegedűnek *a* hangja a fuvoláétól, sőt egyik hegedű *a* hangja a másiktól, úgy különbözik ugyanaz a hang egyénenként is. A különbség a hangszínből van, mely a főhangnak s a kísérő mellékhangoknak a viszonyán alapul s a garat-, orr- és szájuveg részeinek alakjától s egyéb sajátosságaitól függ. . . . Pusztán hangja után is megismerjük azt, akit nem látunk.”¹³

A nyelvészet számára az első értelmezés a releváns, amely a hangszínt fonémákat elválasztó hangjellemzőként fogja fel. A második értelmezés inkább a stilisztikát és a pszichológiát érdekli, hiszen a beszéd „kettős kódolása” értelmében egy hangárnyalat sok nem nyelvi információt hardozhat.¹⁴ A be-

¹¹ DEME, A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához. NytudÉrt. 17 [1958]: 138.

¹² DURAND, i. m. 42. Vö. még: LAZICZIUS, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963. 119–126.

¹³ Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. 11: 52.

¹⁴ Vö. FÓNAGY IVÁN, A stílus hírértéke. ÁNyT 1: 91–123; Uó, A beszéd dinamikus leírásának elveiről. NyK 66: 315–330.

vezetőben leírtakból az is kitűnik, hogy egyesek a nyílásfokkal azonosítják a hangszínt, mások a szájüreg alakjával hozzák összefüggésbe, megint mások a szájnyílás alakjából határozzák meg (széles/szűk). Beszélünk továbbá világos és sötét, telített és hígított, tompa és éles, magas és mély, nyílt és zárt hangokról. Nincs itt másról szó, mint hogy a hangszín összetevőiből egyet kiragadnak és azt azonosítják a hangszínnel, valamint az artikulációs és az akusztikai szempontú terminusokat keverik (vö. FÓNAGY IVÁN, A metafora a fonetikai műnyelvben. *NyudÉrt.* 37. [1963]).

TOLNAI — mint láttuk — a garat-, száj- és orrüreg részeinek alakját és egyéb sajátosságait teszi felelőssé a hangszínről. Ugyanezt mondja SIMONYI is: „A szájüregnek különböző alakú változatai szülik a legkülönbözőbb magánhangzókat, melyek csak színben térnek el egymástól, . . . ami kapcsolatos a toldalékos cső különböző alakú változataival.”¹⁵ A hangszín valójában nem más, mint a hangképzésnek a kusztkai vetülete. De míg a hangképzést fel lehet bontani mozzanataira, az akusztikai benyomás, amit e mozzanatok együttese tesz ránk, egységes. A garat-, száj- és orrüreg a hangképzés folyamán rezonátorként működik, s a rezonátor alak- és méretváltásai során állnak elő a különböző hangszínek, hangminőségek. A méretváltásokban nagy szerepe van a nyelvnek, az alsó állkapocs, az ajkak és a gége mozgásának és ha sor kerül rá, az orrüregnek. Ezek a szervek azonban nem minden hangképzésében kapnak egyforma fontosságot. A kapitális szerep a nyelvnek jut, amely a legmozgékonyabb szerv lévén, a legtöbb rezonátormódosítást tudja végrehajtani. De akármilyen is az alakja, a szélei érintkeznek a szájpadlás két pontjával, vagy legalábbis közelednek hozzá, a kettő között pedig tágabb vagy szűkebb rés keletkezik a gégében kialakult zöngéhang számára. Ezt a helyet nevezik konvencionálisan artikulációs pontnak, ami valójában nem pont, hanem zóna. A különböző zónákban képződnek a különböző hangtípusok, de mindegyik típusnak megszámlálhatatlan variánsa, árnyalata képezhető ugyanazon a zónán belül. Ezért tulajdonképpen észrevehetetlen árnyalatok révén jutunk el egyik hangtípusból a másikba. A számtalan árnyalat között a nyelvészek általában hármát különböztetnek meg: nyílt, zárt és közepes árnyalatot. E megkülönböztetés alapja a szájnyílás módosulásának megfigyelése a hangképzés közben, éppen mert a legjobban látható.¹⁶ Mivel minden egyén hangképző mechanizmusa anatómiailag többé-kevésbé eltér egymástól, a képzett hang egyéni karaktere is más és más lesz. Ezen az alapon beszélhetünk egyéni hangszínről. Az egyéni sajátosságok azonban nem homályosíthatják el az ejtésben a nyelvre nézve közös, lényegi sajátosságokat.¹⁷ A nyelv az egy artikulációs zónán belül képzett hangok közül általában csak egyet vagy kettőt emel fonémarangra. A cseh pl. csak közepes árnyalatú hangokat ismer, s az időtartam révén ezekből két fonémát állít elő. Ezzel szemben a francia és az olasz a felső nyelvállású hangok kivételével ugyanazon hangtípus nyílt és zárt változatát teszi meg fonémának és így képez fonémapárt. (A cseh tehát egyszer, a francia és az olasz pedig kétszer hasznosítja a hangszínt.) Két nyelv ugyanazon elnevezésű fonémái nem feltétlen esnek egybe artikulációs és akusztikai szem-

¹⁵ I. m. 224.

¹⁶ Vö. GRAMMONT, *Traité de phonétique*, Paris, 1946. 85—90.

¹⁷ Vö. POTTER, *Visible patterns of sound*. *Science* 102 [1945]: 465.

pontból, mert nem biztos, hogy minden nyelv ugyanazt a hangárnyalatot hasznosítja fonémaként. Lehet, hogy egy hang fonéma az egyik nyelvben, árnyalat csupán a másokban. Ezért a hangszín kérdésében csakis akkor igazodhatunk el, ha ismerjük egy adott nyelvközösség hangrendszerét fiziológiai és fonológiai szempontból, továbbá ismerjük a kettő közötti összefüggést. A különböző nyelvek fonéma értékű hangjai közötti eltolódásokra igen sok adat van. A franciák például a mi [a:] hangunkat [ɛ]-nek fogják fel, mert a mi [a:] hangunk és a francia nyílt [ɛ] hang képzési helye igen közel esik egymáshoz. Az /a/ fonémánkat pedig olyan hangként értékelik, amely még belefér a francia nyílt /ɔ/ fonéma képzési zónájába.¹⁸ Az eltolódásokból eredő félreértésekre vonatkozóan lásd még: SZINNYEI, NyK 42 [1913]: 30. oldal 2. lábjegyzet; uő. NyK 27 [1897]: 252. oldalon közölt levél.

MOLNÁR IMRE érdekes, de kifogásolható elméletet állít fel a hangszín problémájának megoldására.¹⁹ Szerinte a hangképzés (akusztikai metaforával a szájhangolódás) koordináta-rendszerben történik, ahol a függőleges tengelyen — a nyelv függőleges mozgása szerint — jönnek létre a hangzó-típusok (relatív hangszín), a vízszintes tengelyen — a nyelv vízszintes mozgásának megfelelően — pedig az egyes magánhangzó-típusok sötétebb vagy világosabb árnyalatai (abszolút hangszín). Az ajakmozgást kiegészítő hangolási módnak nevezi. Márpedig az ajakmozgás ugyanolyan fontos, mint a nyelv függőleges és vízszintes irányú mozgása, hiszen enélkül sem labiális, sem illabiális hangokat nem tudnánk képezni (illetőleg tudnánk, de csak a megszokott artikulációs mozgásoktól eltérő kompenzáló mozgásokkal). Továbbá egy kiegészítő hangolási mód alapján nehezen lehetne korrelációba állítani a hangokat, mégis azt látjuk, hogy a nyelvek többségében megvan a labiális/nem labiális szembenállás a magánhangzók között. Mivel a függőleges és vízszintes tengelyen való mozgás mindig korrelatív, a hangzótípus mindig valamilyen variánsban jön létre — mondja a szerző. Ha viszont a mozgás valóban korrelatív, minek alapján döntjük el, hogy a keletkezett hang típus vagy variáns?

Az alapkoncepció értelmében azt várnánk, hogy vízszintes irányban csakis árnyalatok képezhetők. Azonban itt is új típushoz jutunk (U—Ü), ezért a szerző úgy módosítja a koordináta-rendszert, hogy azon két függőleges tengelyt vesz fel. Az elülső tengelyen képződnek a palatális hangok, a hátulsón pedig a veláris hangok. Megállapítja, hogy az egyes hangtípusokat egy-egy oktávnyi hangköz választja el, s ezen az oktávon belül keletkezhetnek a hangnak árnyalatai. De ha ez így van, akkor a függőleges nyelvmozgás szerint is (pl. az U és O közötti oktáv távolságban) van lehetőség árnyalatok képzésére. Ebben az esetben azonban nem áll a tétel, hogy a függőleges tengelyen csakis hangzótípusok keletkeznek. Véleményünk szerint éppen azért nem lehet élesen elválasztani a függőleges és vízszintes tengelyen való mozgást, mivel ez a kétirányú mozgás mindig korrelatív. Azt lehet inkább mondani, hogy minden nyelv azt a hangárnyalatot teszi meg hangzótípusnak, amely az adott nyelvben a fonetikai és egyéb körülményektől függetlenül a leggyakrabban megvalósul, s amit a nyelv fonémarangra emel. Az ettől való eltéréseket pedig függetlenül attól, hogy a nyelv függőleges vagy vízszintes

¹⁸ A. MARTINET-vel folytatott személyes beszélgetésből.

¹⁹ A hangszín problémája és a magánhangzók skálarendje. NyK 63 [1961]: 357—77.

mozgása avagy az ajakmozgás dominált a létrehozásban, árnyalatként kezeli. Tehát egy hang színe csak addig abszolút, amíg önmagában hangzik (ilyen értelemben egy árnyalat is lehet abszolút, ha nem ismerjük a többi hangot), de relatívvá válik, amint valami más hanghoz viszonyítjuk.

Az akusztikailag egyöntetű hangot is fel lehet bontani elemeire. Ezt a műveletet legsikeresebben az ún. hangszíníró készülékek végzik el, amelyek hőérzékeny papírra „írják” a hang szerkezetét. E készülékek közül legelterjedtebb a Kay-típusú szonagráf, amely 2,4 másodperces közlést rögzít, és az előforduló hangokat 8000 vagy 16 000 Herz terjedelemig bontja fel elemeikre, a részhangokra. Ezek a részhangok formánsokba tömörülnek, a formánsok pedig azoknak az üregeknek a rezonanciái, amelyekben a beszédhang képződik. A formánsok és a beszédszervek működése közötti kapcsolatra MARTIN JOOS derített fényt,²⁰ DELATTRE²¹ pedig tovább konkretizálta ezt a kapcsolatot és az alábbi módon határozta meg:

a) A hangszínképeken az első formáns nagyjából megfelel a nyelv függőleges mozgásának, de inkább a szájüreg nyíltságának; minél magasabb az F_1 frekvenciája, annál nyíltabb a szájüreg, következésképpen a hang.

b) A második részhangnyaláb (F_2) annak a függvénye, hogy mennyire nyomul előre vagy húzódik hátra a nyelv egész tömege, tehát nemcsak a hegye; minél előrébb helyezkedik el a nyelv, annál magasabb az F_2 frekvenciája és fordítva. A labiális hangoknál azonban nemcsak a nyelv hátrahúzó-dása, hanem az ajakkerekítés is süllyesztí a második formánst. Minél erősebb a labializáció, annál alacsonyabban helyezkedik el az F_2 . E két tényezőt egyesítve (lévén a hatásuk azonos) DELATTRE azt mondja, hogy a szájszatorna hosszúsága süllyesztí, rövidege pedig emeli a második formánst.

c) A harmadik formáns a lágyszájpadlás emelkedésének vagy süllyedésének függvénye. Ha a velum süllyed, az F_3 emelkedik és fordítva. Ennek a részhangnyalábnak a hang jobb felismerése és azonosítása szempontjából van jelentősége, amennyiben annak jellegzetességeit felerősíti.

Akusztikailag tehát a hang színét alapvetően e három, de különösen az első két formáns helye és egymástól való távolságuk határozza meg. Vannak még formánsok az első hármon túl is, ezek azonban már csak az egyéni sajátosságokra világítanak rá. Már említettük, hogy a hang képzését módosíthatják fonetikai és egyéb tényezők. Ezért egy-egy hangra nem lehet pontos formánsfrekvencia-értéket meghatározni, csak egy ún. formánsrégiót vagy sávot, amin belül az egy-egy fonémára jellemző frekvenciaértékeket megtalálhatjuk.

Összegezőként elmondhatjuk, hogy a hangszín a nyelv, az ajkak és a gége korrelatív mozgásából előálló hangjellemző, amely szervesen hozzátartozik a hanghoz, mint annak minősége. Ha változás áll be a hang képzésében, automatikusan megváltozik a színe is. Kis mennyiségi változást nem mindig érzékelünk, de ezek kumulálódásával már előáll az új hang. Hogy hol van az a határ, ahol az új hangot halljuk, nagyban függ a nyelvi tudattól és a közlés céljától.

²⁰ Vö. Acoustic phonetics, Linguistic Society of America, Baltimore, 1948. 49–59.

²¹ The physiological interpretation of sound spectrograms. PMLA 66 [1951]: 864–875.

III. Az időtartam és a hangszín a magyar magánhangzórendszerben

A magyar nyelv (éppúgy, mint a cseh) a hangszínt a különböző hangtípusok megkülönböztetésére használja fel, de fonémapárokat az időtartam alapján képez. Azonban az $/a/ \leftrightarrow /a: /$ és $/\varepsilon/ \leftrightarrow /e: /$ pár tagjai között nyilvánvaló minőségi (hangszínbeli) különbség is van, amit csak azért nem tudatosítunk, mert megszoktuk, hogy rendszertanilag ezek a hangok az időtartam alapján rendeződnek párba.²² Kevésbé jelentős minőségi különbség észlelhető még a középső nyelvállású magánhangzópárok tagjai között is. Ilyen módon az időtartambeli szimmetriát minőségbeli aszimmetria fedi. A magyar magánhangzók időtartamáról szólva LAZICZIUS GYULA az alábbi megállapítást teszi: „... főleg az írott nyelv von éles határt a megfelelő rövid és hosszú hangok közé. Az $/a/ \leftrightarrow /a: /$, $/\varepsilon/ \leftrightarrow /e: /$ esetében a beszélt nyelv is követi az írott nyelv példáját, az $/u/ \leftrightarrow /u: /$, $/y/ \leftrightarrow /y: /$, $/i/ \leftrightarrow /i: /$ -nél azonban már jelentős ingadozásokat tapasztalhatunk. Az $/o/ \leftrightarrow /o: /$, $/\emptyset/ \leftrightarrow /ø: /$ mintegy középponton áll e tekintetben. Mi ennek az oka?” — teszi fel a kérdést LAZICZIUS, de választ nem ad rá.²³ Az idézett megállapítás azt jelentené, hogy az $/a/ \leftrightarrow /a: /$ és $/\varepsilon/ \leftrightarrow /e: /$ pár esetében nem ingadozik a hosszúság/rövidség, mert azt alaposan megtámogatja a párok tagjai között levő minőségi különbség. Mi azonban egy előző, a magyar magánhangzók időtartamát minimális párokban vizsgáló munkánkban arra az eredményre jutottunk, hogy pontosan ezekben a hangpárokból rendkívül nagy átfedések és ingadozások vannak a fizikai időtartamban, ami önmagában kétséges tenné a megkülönböztető funkció ellátását, ha nem lenne egy olyan másodlagos különbség (hangszín) e hangok között, amire a beszélő és a hallgató egyaránt támaszkodhat a jelentés-különbség észlelésénél. A többi hangpárral kapcsolatban eredményeink azt mutatják, hogy a hosszúság/rövidség alapján összeállított szópárokból még nem fenyegeti a rendszert veszély, de mivel e szópárok nagyon ritkán találkoznak össze egy adott beszédszituációban, nincs különösebb kényszere a beszélőnek, hogy valóban hosszú vagy rövid magánhangzót ejtsen.²⁴ A minimális szópárokon kívüli összes többi helyzetben azonban nagy tarkaság figyelhető meg az időtartam területén (rövid hang nyújtása, hosszú hang rövidítése). A kérdésre jó áttekintést ad G. VARGA GYÖRGYI műve, az Alakváltozatok a budapesti köznyelvben (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968).

IV. Kutatási hipotézis

Egy megkülönböztető jegy stabilitását alapvetően funkcionális kihasználtsága határozza meg, valamint az, hogy van-e rajta kívül a hangnak olyan tulajdonsága, amit a nyelv gazdaságosabban fel tud használni fonemikus értékkel. A magyar nyelv időtartam rendszerének mobilitását elsősorban az idézi elő, hogy az időtartam-különbség kihasználása nem rendszeres. A kvantitás pusztulása a felső nyelvállású hangokban már régóta tartó és szinte lezárulóban levő folyamat, a középső nyelvállásúakban pedig terjedőben van

²² PAPP I., i. m. 74.

²³ I. m. 46.

²⁴ KASSAI I., Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához. NyK 73: 171–90.

(FÓNAGY IVÁN, Über den Verlauf des Lautwandels. ALH 6: 173. MAGDICS KLÁRA, A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK 62: 301—20).

A rádió és televízió, valamint az utca nyelvét figyelve észrevettük, hogy egyelőre még csak néhány szóban, amelyekben speciális helyzetük folytán vagy alkalmasszerűen a hosszú magánhangzók megrövidültek, és a rövidek megnyúltak, érzékelhető volt hangszínkülönbség is. SAUVAGEOT már korábban megállapítja, hogy a budapesti köznyelv megpróbálja a fonemikus időtartam-különbséget hangszínkülönbségre változtatni. Ahol pedig ez nem lehetséges, ott egyszerűen elhagyja az időtartam-különbséget és nem pótolja semmivel.²⁵ A fenti megállapítás nem alaptalan, ha abból a tényből indulunk ki, hogy a hangjellemzők szoros kapcsolatban vannak egymással, s ha az egyik jellemző funkciójában zavar áll be, ez rendszerint nem marad meg elszigetelten, hanem áttérjed a képzetsor többi tagjaira is.²⁶ Ennek értelmében feltevésünk a következő: mivel a magánhangzó-időtartam stabilitása erősen megrendült, esetleg a rendszer belső kényszere folytán valami más lép az oppozíció helyébe, hogy a megkülönböztetés funkciójának ellátása zavartalan maradjon. Érzékelhető hangszínkülönbség a fonémarendszer két hangpárja között már eleve adott, miért ne indukálhatna ez olyan változást, amelynek eredményeként ez a hangjellemző venné át az időtartam funkcióját, az pedig a fonémát kísérő extrafonológikus variációvá válna. A nyelvtörténetben van is rá példa, hogy az időtartam elenyészett és funkcióját az addig nem fonemikus értékű hangsúly vette át (orosz). A felső nyelvválású hangok esetében nem lenne szükség a hangszín alapján fonémapárokat létrehozni, mert nagyon kevés olyan szópárunk van (mintegy 20), amit jelenleg az érvényben levő oppozicionális jegy (időtartam) különböztet meg. Ellenben lehetséges lenne oppozíció a hangszín alapján a középső nyelvválású labiális hangok között. (Ez a lehetőség magyarázza, hogy a vizsgálati anyagba a köznyelvi átlagot meghaladó számú középső nyelvválású labiális magánhangzót tartalmazó mondatot vettünk be.) Elképzelhető egy másik feltevés is, miszerint az időtartam megtartja fonemikus jellegét és a hangszínkülönbség csak megtámogatja ezt az oppozíciót, amely önmagában már nem elég erős.

V. A vizsgálat leírása

A kutatási hipotézis bizonyítása céljából összeállítottunk egy korpuszt, amely eredetileg 45 mondatot tartalmazott. Ezekben a mondatokban a magánhangzók a legkülönbözőbb pozíciókban és hangkörnyezetekben fordultak elő. Ennek az a magyarázata, hogy a köznyelvi kiejtés és a prozódiai sajátosságok minél teljesebb megközelítése érdekében nem akartunk mesterseges hangsorokat gyártani. De témánk nem is tette szükségessé a különleges szempontok érvényesítését, mivel a hangszín minden helyzetben érvényesülő hangtulajdonság. Tehát tulajdonképpen a köznyelvből „kivágtunk egy szeletet”, amely elképzelésünk szerint a kutatási hipotézist alátámasztja. Viszonyítási alapként azonban az anyag elején szerepel hét szópár, amely az időtartam alapján megkülönböztetett 14 magánhangzó fonémát tartalmazza teljesen azonos mássalhangzós környezetben. Mivel jelen cikk terjedelme nem tette

²⁵ Rôle de la quantité en hongrois. Études Finno-Ougriennes, Paris, 1964. 7—17.

²⁶ Vö. LAZICZIUS, MNy 26: 25.

lehetővé az összes mondat elemzését, kiválasztottunk 17 mondatot, amelyet a vizsgálat szempontjából reprezentatívnak tekintettünk. Ily módon 131 magánhangzót vizsgáltunk négy kísérleti személy kiejtésében.²⁷ Mondataink két-három szóból állnak, a szótagszám 4—11 között váltakozik. Hosszabb mondatokat nem vehettünk be az anyagba, mert a szonagráf (amivel az elemzést végeztük) csak 2,4 másodpercig regisztrál. Ez megfelel egy közepes tempóban ejtett 10 szótagból álló mondatnak. A hangok előfordulási száma: 28 [a], 5 [a:], 23 [ɛ], 8 [e:], 5 [i], 6 [i:], 23 [ɔ], 4 [o:], 13 [œ], 9 [ø:], 1 [u], 2 [u:], 1 [y], 2 [y:]. A közlők kiválasztásában sem a szép, képzett beszéd volt a döntő szempont, hanem a minél hívebb köznyelvi kiejtés. Az Országos Pedagógiai Könyvtár munkatársaihoz fordultam segítségért, akik készséggel vállalták a mondatok mikrofonba olvasását. A két felvétel közül azt dolgoztuk fel hangelemző készülékkel, amelyikben természetesebb volt az ejtés. (A fel nem dolgozott felvétel is sok információt tartalmaz, erre később kitérünk.)

Az elemzésre került mondatok:

1. *Barokk.*
2. *Bárok.*
3. *Berek.*
4. *Bérek.*
5. *Bírok.*
6. *Bírok.*
7. *Borok.*
8. *Bórok.*
9. *Pörök.*
10. *Bőrök.*
11. *Burok.*
12. *Búrok.*
13. *Bűrök.*
14. *Kűrök.*
15. *Ne hamarabb, később.*
16. *A kór megszűnőben van.*
17. *A ház előtt.*
18. *Kati áll elől.*
19. *Boroshordó.*
20. *Kettő előtt.*
21. *Most a postára.*
22. *Kiegészítettem a kísérletet.*
23. *Allegro barbaro.*
24. *Kibírom ezt a zríti.*
25. *A körút közelében.*
26. *Itt a körtér előtt.*
27. *Tegnap délelőtt.*
28. *A bőröndöt a Köröndön hagytam.*
29. *Joga van a jógához.*
30. *Sokat hízott.*
31. *Képeslapot kapott.*

²⁷ A teljes anyagot hatan mondták mikrofonba egymás után kétszer, de csak négy közlő felvételeinek a feldolgozására volt módunk.

A szonagrafikus feldolgozás útján kapott hangszíneképeken végeztünk méréseket. A kétdimenziós szonagram vízszintes tengelyén elhatároltuk a hangokat és lemértük a magánhangzók időtartamát, valamint a közlés teljes hosszát, hogy a relatív időtartamot ki tudjuk számítani. A négy közlő adatait átlagoltuk. Az 1. táblázat tartalmazza a hangsúlyos helyzetben levő magánhangzók időtartamátlagait, a 2. táblázatban pedig a hangsúlytalan helyzetben levő magánhangzók adatai szerepelnek. (A táblázatokban közölt arányszámokat a Heinitz-féle relatív időtartam-számítással nyertük. Leírását lásd: LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Tankönyvkiadó, Budapest. 1963. 108—109.) A függőleges tengelyen lemértük a magánhangzók első három formánsának frekvenciaértékeit. A kapott értékeket nem tudtuk átlagolni a négy közlőre (3 nő, 1 férfi), mert az átlagos férfi és női hang közötti kb. 17 százalékos formánsfrekvencia eltérés erősen torzította volna az eredményt. Az átlagszámítás ellen szólt az is, hogy a különböző hangok nem azonos számban voltak képviselve anyagunkban. (A hangsúlytalan helyzetű [u] és [y] hangra egyáltalán nem volt adatunk.) Ezért inkább térképet készítettünk a formánsok értékeinek szóródásáról és ebből próbáltuk megállapítani, hogy milyen frekvenciasáv jellemzi a különböző hangok első három formánsát. A szóródási térkép készítésénél is külön tartottuk számon a hangsúlyos (1. ábra) és hangsúlytalan (2. ábra) magánhangzókat.

VI. Az eredmények értékelése

a) A felvételek alapján a közlőkkel kapcsolatban a következő általánosítások kívánkoznak ide: Az első közlő kiejtése normatívnak mondható, csupán az általános nyújtó és rövidítő tendencia hatásai voltak észlelhetők nála. A második közlőnél már több, a normatívtól eltérő és hibásnak minősíthető ejtés volt megfigyelhető. Különösen érezhető volt a hosszú mássalhangzók konzekvens rövidítése a szövegeken és ezzel együtt bizonyos fokú zöngétlenítés. Nagyon erősen nyújtotta és rövidítette a hangokat azokban a szavakban, ahol ez a köznyelvben tendenciának számít. A harmadik közlő (férfi) nagyjából ugyanazokat a hibákat követte el, mint a második kísérleti személy. Ejtésében nagyon rövidek voltak a szóvégi hosszú magánhangzók. A negyedik közlő a normának megfelelő kiejtést valósította meg a tipikusnak számító hibák nélkül. Az első három közlő feldolgozott és feldolgozatlan felvételei összevetése az alábbi megállapításokat eredményezte:

1. A hosszúság/rövidség szempontjából sok szóban ejtési kettősségek, hármasságok figyelhetők meg; ugyanazt a szót hol a szabályos rövid, hol pedig nyújtott magánhangzóval ejtik; a szabályos hosszú magánhangzó helyett rövidet ejtenek. Az ingadozás különösen erős azokban a szavakban, amelyekben fonológiailag hosszú és rövid magánhangzó egyaránt előfordul. Íme néhány példa: *ítélettől ~ ítélettől; körözést ~ körözést; kör ~ kör; ettől az ítélettől ~ ettől az ítélettől; kirugást ítelt ~ kirugást ítelt; kiegészítettem a kísérletet ~ kiegészítettem a kísérletet; sipolt a bíró ~ sipolt a bíró ~ sipolt a bíró; számu ~ számú; előtt ~ előtt ~ előtt ~ előtt.*

2. Ezek az ingadozások azt inszinuálják, hogy a magyar nyelvben van lehetőség az időtartam ritmikái kihasználására.

b) Az időtartam eredményekből megállapítható, hogy szólam elején és végén általában hosszabbak a hangok, mint a közepén. Kevesebb szótagszám nagyobb időtartam-átlagot eredményez. Az 1. táblázatban a rövid és hosszú

1. táblázat

Hangsúlyos magánhangzók időtartam-átlagai
(arányszámok)

	a	e		i		o		ø		u		y	
*1/1	1,05	3/1	1,2	7/1	0,98	5/1	1,15	10/1	1,16	12/1	0,88	13/1	0,97
18/1	1,05	15/1	0,88	22/1	0,98	19/1	0,86	26/3	1,48				
23/1	1,40	16/3	0,90	24/1	1,05	21/1	0,93	28/6	1,29				
23/4	1,17	27/1	1,20	26/1	1,18	21/3	1,05	25/2	1,57				
31/5	1,15	20/1	1,23			30/1	1,02	25/4	0,84				
						29/1	1,02						
	a:	e:		i:		o:		ø:		u:		y:	
2/1	1,95	4/1	0,96	8/1	1,70	6/1	2,07	9/1	1,99	11/1	1,85	14/1	1,67
17/2	1,57	15/5	1,60	22/8	0,95	16/2	1,71	28/2	1,40				
18/3	2,23	27/3	1,39	24/6	2,01	29/5	1,67						
		31/1	1,56	30/3	1,44								

magánhangzók első sorát összevetve látjuk, hogy az azonos fonetikai helyzetben levő középső és felső nyelvállású magánhangzópárok tagjai között az arány hozzávetőlegesen 1 : 2. Az /a/ → /a:/ párnál azonban csak 1 : 1,5, az /ε/ → /e:/ párnál pedig 1,25 : 1, vagyis az [e:] hang rövidebb, mint „rövid” párja. Az összes többi adat azt mutatja, hogy ezek az arányok erősen felborulnak, és nagy átfedések állnak elő, mivel a majdnem azonos struktúrájú szavak közötti kontrasztteremtés kényszere már nem érvényesül. A 18/3 jelzésű [a:] hang „ultrahosszú” időtartamát a követő hosszú mássalhangzó lerövidülése idézte elő: [a:l:] → [a::l]. Az [i:] időtartama is rendkívül ingadozó. Az 26/3-as [ø] erősen megnyúlt (*körtér*), hasonlóan a 25/2-es [ø] (*körút*) is. Ugyanakkor a 28/2-es [ø:] -ben (*bőröndöt*) rövidülés észlelhető. Hangsúlytalan helyzetben még nagyobb a tarkaság a magánhangzók időtartamában. Az [a] hangoknál az 1-en aluli értékeket a névelők képviselik, amiket nyugodtan tekinthetünk ebben a funkcióban az /a/ fonéma rövid párjának. Az 1,46-os átlagidőtartam a 15/4-es [a] hangban abból adódik, hogy az egyik közlő [a:] helyett [a:] -t ejtett (*hamarabb ~ hamarább*). Az [i:] mindkét szóban (*kibírom, kiegészítettem*) lerövidült, és az értékek a hangsúlyos rövidekével egyeznek meg. Az /o/ hangnál az 1,3-en felüli átlagok részben a mintaanyagban szereplő magánhangzókat, részben pedig az erősen megnyúlt magánhangzókat képviselik. A 23/3-as és 23/6-os [o] hangok abszolút szövégen található (*allegro, barbaro*), ahol a magyarban nincs hosszú/rövid megkülönböztetés. A 30/4-es [o] hang 1,23-as átlagértéke a mássalhangzó és a magánhangzó időtartam-átváltásából ered: [hi: zot:] → [hi: zo: t]. A 18/5-ös [æ] hang az *elől* szóban szerepel és erősen nyújtva ejtik. Hosszú magánhangzós párja, a más alaktani funkciót betöltő *elől* (17/4) alig valamivel hosszabb. Itt homonímia jelenséggel állunk szemben. Az első közlő a felvétel

* Az időtartam-átlag előtt található törtszám első tagja a mondat sorszámát jelzi, a második tag pedig a hang sorszámát a mondaton belül. Így a közölt mondatanyagban könnyen vissza lehet keresni, hogy egy-egy hang milyen szóban szerepel.

2. táblázat
Hangsúlytalan magánhangzók időtartam-átlagai
(arányszámok)

	a		e		i		o		ø		u		y
15/2	0,88	3/2	1,17	18/2	0,83	1/2	1,36	9/2	1,12				
15/3	0,89	4/2	1,05			2/2	1,07	10/2	1,34				
15/4	1,46	16/6	0,79			7/2	1,35	13/2	1,63				
16/1	0,79	1/3	1,06			8/2	1,11	14/2	1,21				
16/7	1,05	18/4	1,03			5/2	1,32	18/5	1,57				
17/1	0,85	20/3	1,25			6/2	1,00	28/3	1,09				
21/2	1,00	22/2	1,47			11/2	1,34	28/4	1,14				
21/5	1,38	22/5	1,12			12/2	1,56	28/7	1,14				
22/7	0,95	22/6	0,73			19/2	1,11	22/8	1,07				
23/5	1,17	22/10	1,02			19/3	0,97						
24/5	0,84	22/11	1,09			23/3	1,33						
25/1	0,98	23/2	1,41			23/6	2,15						
26/2	1,18	24/4	1,02			24/3	1,04						
27/2	1,22	25/5	1,10			29/7	1,07						
28/1	1,11	25/7	1,19			20/4	1,23						
28/5	1,14	26/5	1,44			31/4	0,93						
28/9	1,31	27/4	1,07			31/6	1,18						
28/10	1,29	31/2	0,97										
29/2	0,88												
29/3	0,79												
29/4	0,97												
30/2	1,10												
31/3	1,02												
	a:		e:		i:		o:		ø:		u:		y:
21/4	1,66	22/3	1,41	22/4	1,02	19/4	1,85	15/6	1,41	25/3	1,43	16/4	0,68
29/6	1,91	22/9	1,13	24/2	1,17			16/5	1,01				
		25/6	1,34					17/4	1,66				
		26/4	1,34					20/2	1,25				
								20/4	1,47				
								26/6	1,54				
								27/5	1,59				

után megkérdezte, hogy miért van hosszú [ø]-vel írva az *elől* szó *A ház elől* mondatban. Számára tehát nincs különbség sem írásban, sem kiejtésben a határozószó és a névutó között.

c) A magánhangzók hangszínképei elemzésénél segítségül hívtuk a két eddig legkiterjedtebb és legátfogóbb vizsgálat eredményeit, s ezeket tekintettük mintának.²⁸ Eredményeinket e vizsgálatok tükrében interpretáljuk, de nagy körültekintéssel, mivel anyagunk sem számszerűségében, sem pedig a szempontok érvényesítésében nem veheti fel a versenyt MAGDICS KLÁRA és MOLNÁR JÓZSEF anyagával.

1. Mindkét vizsgálatból az derül ki, hogy hangsúlytalan helyzetben a magánhangzó három formánsának frekvencia középértékei csökkennek. Ez

²⁸ MAGDICS KLÁRA, A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. NytudÉrt. 49. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. MOLNÁR JÓZSEF, A magyar beszédhangok atlasza. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970.

annyit jelent, hogy a hangzó hangsúlytalan helyzetben záródik és hátrább képződik, mint hangsúlyos helyzetben. Ez a tény a hangsúlytalan helyzet lazább artikulációjával van kapcsolatban.

2. A hangsúlyos helyzetbeli magánhangzókban az alábbi különbségek figyelhetők meg: A hosszú magánhangzók első formánsa mindig alacsonyabb (kivételez az /a/ → /a:/), mint a megfelelő rövid hangé. A fiziológia nyelvére áttüntetve ez azt jelenti, hogy a hosszú magánhangzók magasabb nyelvállással képződnek, tehát zártabbak. Mindkét vizsgálat táblázatában megállapítottuk a különbséget a hosszú/rövid magánhangzó párok között egyrészt és a szomszédos hangok között másrészt:

MAGDICS

i—i:	110	i—é	— 74
ε—e:	211	i—ü	82
a—a:	—330	ü—ö	—158
ɔ—o:	82	á—e	427
u—u:	59	a—o	150
œ—ø:	74	o—u	197
y—y:	36	u—ü	117

MOLNÁR

i—i:	105	i—é	— 74
ε—e	210	i—ü	85
a—a:	—330	ü—ö	—160
ɔ—o:	80	á—e	430
u—u:	60	a—o	150
œ—ø:	75	o—u	120
y—y:	30	u—ü	120

(A mínusz jel itt és a továbbiakban azt jelenti, hogy a különbség a második tag javára érvényes.)

Az adatokból kitűnik, hogy az [a:] a legnyíltabb hangunk, és az /a/ → /a:/ pár tagjai között legnagyobb a különbség a nyelvállás tekintetében, illetőleg a szájüreg nyíltsága tekintetében. Rögtön utána következik az /ε/ → /e:/ pár. Jelentős még a különbség az /i/ → /i:/ párban. A többi magánhangzó párból a különbség 100-on aluli. A szomszédos hangok közötti különbséget már magasabb értékek képviselik. Érdekes azonban, hogy két hangtípust is /i/, /e:/ majdnem ugyanannyi frekvencia-eltérés különböztet meg, mint amennyi egy hangtípus hosszú és rövid variánsa között van.

A nyelv vízszintes mozgását, valamint az ajkak mozgását tükröző második formáns különbségei az alábbi módon alakulnak a két vizsgálatban:

MAGDICS

i—i:	—230
ε—e:	—364
a—a:	—310
ɔ—o:	255
u—u:	128
œ—ø:	— 51
y—y:	—145

MOLNÁR

i—i:	—210
ε—e:	—380
a—a:	—310
ɔ—o:	255
u—u:	125
œ—ø:	— 50
y—y:	—155

Hangsúlyos helyzetben levő magánhangzók első három formánsának ³

formáns frekvencia	a	a:	ɛ	e:	i	i:
F₁ 100–199						
200–299					1	2 (2)
300–399					6 (2)	6 (2)
400–499			(1)	1 (1)	2 (2)	1
500–599			1 (2)	9 (3)	3	1
600–699	1 (4)		2 (1)	2		
700–799	6 (2)	2 (2)	3 (1)			
800–899	2	2 (1)	5			
900–999	4	2	3			
1000–1099	1	3				
700–799						
800–899						
900–999						
1000–1099	(1)					
1100–1199	1					
1200–1299	(1)					
1300–1399	3 (3)	1 (1)	1			
F₂ 1400–1499	1	1 (1)				
1500–1599	5	1 (1)				
1600–1699		3	1			
1700–1799	3	3	(2)			
1800–1899	1		2 (1)			
1900–1999	1	1	3 (2)	(1)		
2000–2099			2			
2100–2199			2		1	
2200–2299			3	(1)	(1)	(2)
2300–2399			1	2 (2)	1	
2400–2499				5	(1)	3 (2)
2500–2599				1	(1)	1
2600–2699				3	2	5
2700–2799				1	7	1
2800–2899						
1700–1799						
1800–1899						
1900–1999						
2000–2099						
2100–2199	(1)		(1)			
2200–2299	(2)		(2)			
2300–2399	(2)	(2)	(1)			
2400–2499			(2)			
2500–2599	4	3 (1)	1	(1)		
2600–2699	4	2	5 (2)	(1)		
F₃ 2700–2799	4	3	1		(1)	(1)
2800–2899	2		4		(2)	2 (2)
2900–2999			2	1 (2)	(1)	(1)
3000–3099			1	5		1
3100–3199			1	2		2
3200–3299	1		1	2	2	3
3300–3399					2	2
3400–3499				1	1	1
3500–3599					1	
3600–3699		1		1		
3700–3799						
3800–3899						
3900–3999					3	

táblázat
szóródása (a zárójelbe tett adat a férfi közlőre vonatkozik)

o	o:	ø	ø:	u	u:	y	y:
2	(1)	(1)		1	(1)		(1)
5 (5)	1 (1)	1 (3)	1	1	1	1 (1)	1
6 (1)	7	8 (1)	2 (2)	1 (1)	2	2	2
2	(1)	5	2				
3	1	1	1				
1	1 (2)				2 (1)		
1 (2)	4				1		
1 (2)	1			2 (1)			
3	1			1			
6 (2)	2						
5	1						
	(1)						
1		(1)					
		1 (3)					
		6 (1)	(1)				
		6	1 (1)			(1)	1 (1)
		2	1			2	1
			4				
							1
	2						
	1			(1)			
	1						
1 (1)		(2)			(1)		(1)
1 (4)	(1)	(2)	(1)				
1 (1)	(1)	1 (1)				(1)	
2	(1)	1	(1)				1
2		5		1			2
5	1	4	4	1	1	1	
4	1	4	1	1	1	1	
1	1						
1	1		1				
	1			1	1	1	

Hangsúlytalan helyzetben levő magánhangzók első három formánsának

	a	a:	e	e:	i	i:
F₁ 100–199						1
200–299						1 (2)
300–399	(1)			2 (1)	1	4
400–499	3		4 (1)	8 (1)	2 (1)	
500–599	5 (6)		9 (6)	2 (2)		
600–699	21 (10)	(1)	15 (7)			
700–799	30 (6)	(1)	19 (4)			
800–899	7	5	6			
900–999	3	1	1			
800–899						
900–999						
1000–1099	1 (1)					
1100–1199	12 (6)					
1200–1299	8 (7)	1				
1300–1399	13 (6)					
1400–1499	10 (2)	(2)	(1)			
F₂ 1500–1599	8		8			
1600–1699	7 (1)	1	2 (1)			
1700–1799	6	4	6 (6)			
1800–1899	4		8			
1900–1999			24	1 (1)		
2000–2099			9			
2100–2199			4 (1)	(1)		(1)
2200–2299			1	2 (1)		1 (1)
2300–2399			(1)	3 (1)	(1)	
2400–2499				3		3
2500–2599				2		1
2600–2699				1	2	1
2700–2799					1	
F₃ 1700–1799	(1)					
1800–1899						
1900–1999						
2000–2099						
2100–2199	(3)					
2200–2299	1 (13)	(1)	(3)			
2300–2399	4 (4)		(3)			
2400–2499	5 (2)	1 (1)	(5)			
2500–2599	19	2	10 (5)	1 (4)	(1)	
2600–2699	22	3	5 (2)	1		(1)
2700–2799	11		18	1		1 (1)
2800–2899	3		11	1		1 (1)
2900–2999	1		8	6		1
3000–3099	2		2			1
3100–3199	1			2	1	3
3200–3299				1	2	
3300–3399						
3400–3499						
3500–3599						
3600–3699						

szóródása (a zárójelbe tett adat a férfi közlőre vonatkozik)

o	o:	ø	ø:	u	u:	y	y:
1 3 (1) 25 (8) 21 (6) 1 (2)	1 (1) 1 1	1 1 (1) 13 (3) 9 (3) 3 (2)	(2) 16 (2) 4 (2) 1 (2)		3 (1)		1 2 (1)
(2) 3 (4) 9 (5) 18 (4) 7 (2) 12 2	3 (1)	(1) (4) 2 (4) 3 15 5 2	(1) (2) 1 (1) 7 (3) 3 9		2 1 (1)		1 (1) 1 1
2 (1) (1) (5) 1 (6) (4) 6 8 16 7 4 4 1 1 1	1 (1) 1 1	(6) 1 (1) 2 (2) 2 7 11 2 2	(2) 1 (4) 6 (1) 2 2 2 5 2		(1) 1 2		(1) 2 1
			1				

Az F_2 szempontjából a szomszédos hangok közül csak az [i] és [e:] hangot néztük meg. A különbség közöttük mindkét vizsgálatban 10–20 Hz, tehát rendkívül kicsi. Mégis két különálló hangnak fogjuk fel őket, mert tudjuk, hogy nem képeznek fonémapárt.

Ezek után nézzük meg az általunk készített szóródási térképeket és próbáljuk megállapítani, mennyiben egyeznek és miben térnek el a mi eredményeink a fentiektől.

1. A hangsúlytalan helyzetben levő magánhangzók frekvencia értékei csökkennek, azaz a kisebb frekvencia értékek felé szóródnak jobban.

2. Az első formáns tekintetében (hangsúlyos magánhangzóknál) megállapítható, hogy az /a/ → /a:/ pár kivételével a többi magánhangzópárban a rövid hangok magasabb, a hosszúak pedig alacsonyabb frekvencia értékek felé szóródnak.

3. Az F_2 tekintetében pedig az /o/ → /o:/ és /u/ → /u:/ párok kivételével a hosszú magánhangzóknak magasabbak a formánsfrekvencia értékei. Fiziológiai síkon ez azt jelenti, hogy a palatális hangoknál a hosszú variáns előrébb képzett, tehát világosabb, a velárisak esetében pedig hátrább képzett, tehát sötétebb, mint a megfelelő rövid. A palatális hangokon belül nagy a különbség abból a szempontból is, hogy kerekítettek vagy kerekítetlenek, ugyanis az ajakkerekítés erősen süllyeszti a második formáns frekvenciáját.

4. Eltérésként kell elkönyvelnünk adataink rendkívül nagyfokú szóródását. Ennek egyik oka a hangok egyenlőtlen előfordulásában keresendő, másik oka azonban az időtartamban tapasztalt tarkaság, ingadozás. A közlők adatait tartalmazó füzetben összehasonlítottuk az időtartam- és frekvencia értékeket. Az összevetésből kiderült, hogy ahol nyúlik az eredetileg rövid hang, ott az első formáns lefelé tolódik, tehát a hang zártabb lesz, a második formáns pedig aszerint, hogy a hang előlképzett vagy hátulképzett, felfelé vagy lefelé tolódik. Példaként álljon itt egy-két kiragadott adat. (A betűk a közlőket jelölik.)

Lerövidült [e:] hang a *kísérletet* szóban:

	F_1	F_2	F_3	időátlag
A	475	2220	2933	
B	555	2220	2933	
C	515	1942	2616	
D	515	1942	2616	1,23

Normál hosszúsággal ejtett [e:] a *kiegészítettem* szóban:

A	356	2379	2933	
B	475	2696	3251	
C	396	2537	2933	
D	356	299	2656	1,41

Lerövidült [ø:] hang a *megszűnőben* szóban:

A	634	1982	2815	
B	555	1902	2616	
C	475	1784	2418	
D	594	1704	2299	1,01

Normál hosszúsággal ejtett [ø:] a később szóban:

A	475	1942	2815	
B	515	1902	2735	
C	396	2497	2418	
D	356	1665	3607	1,41

VII. Összefoglalás

A kísérlet eredményeit összefoglalva az alábbiak mondhatók el nem az általánosság érvényével, csak mintegy jelzésképpen:

1. Az időtartam és a hangszín kapcsolata szoros. Az időtartamban bekövetkezett változások módosítják a hangszínt is.

2. Lehetséges a magyarban is két rokon hang között a hangszín alapján különbséget tenni, de úgy tűnik, a zártabb ejtés eleve hosszabb időtartammal jár.

3. A hangszínmódosításra nagyobb lehetőséget nyújt a nyelv előrehátra mozgása, valamint a gége- és ajakmozgás, mert ebben az irányban jobban változtatható a vokális csatorna mérete.

4. A különböző hangtípusokat elválasztó frekvencia eltérések nem mindig olyan nagyok, hogy pusztán ezek alapján minden egyes esetben jól el tudjuk különíteni egymástól a fonémákat. Ebből az is következik, hogy az objektív fizikai paraméterek elemzésén túl a hangszín érzékelését és értékelését az észlelési folyamatban kell keresni, tehát kapcsolatba kell hozni a pszichológiával és a nyelvi tudattal. Minden attól függ, hogy van-e a hallgatónak „támasza” (support), amihez képest azonosítani tudja a hangokat és milyen különbségek észlelésére vált kellően érzékennyé a füle és nyelvi tudata.

5. Az eddig elmondottak alapján elképzelhető, hogy a magyar nyelv fejlődése során elérkezik egy olyan állapothoz, amikor a hangszínkülönbségek elmosásuk az időtartam különbségeket, illetőleg ez utóbbiak másodlagossá válnak. Lehetség mindenestre van rá, elhamarkodott következtetést azonban nem akarunk levonni. Egy későbbi időpontra tervezett, több szempontot figyelembe vevő munka talán több fényt derít a felvetett kérdésre, és talán a köznyelv is produkál új, a feltevést megerősítő tényeket.

KASSAI ILONA

La corrélation du timbre et de la quantité vocalique dans le hongrois moderne

Le rapport entre la durée (quantité) et le timbre (qualité) des voyelles est une question mal élucidée dans la phonétique générale aussi bien que dans celle hongroise et les constatations y relatives sont souvent contradictoires.

Dans la présente étude nous avons visé à jeter du jour sur ce rapport dans notre langue. Partant de l'hypothèse selon laquelle les habitants de Budapest auraient tendance à changer la durée phonologique en timbre nous avons examiné comment la durée influe le timbre des voyelles. Pour ce faire nous avons choisi la méthode de l'analyse spectrale par sonagraph.

Nos résultats qui sont loin d'être définitifs peuvent être résumés comme suit:

1. La durée vocalique est en rapport très étroit avec le timbre. Les changements s'opérant dans la durée modifient perceptiblement le timbre.

2. Dans la langue hongroise il y a possibilité de distinguer entre deux phonèmes apparentés par le timbre mais il semble que la prononciation plus fermée implique la durée plus longue.

3. Le mouvement horizontal de la langue et le jeu du larynx et des lèvres offrent plus de possibilités au changement de timbre puisque le canal buccal peut être modifié plus considérablement dans ce sens.

4. Les différences de fréquence entre les différents types de son ne sont pas toujours si grandes que par elles seules on pourrait suffisamment identifier les phonèmes. Phénomène qui explique, qu'au-delà de l'analyse des paramètres physiques la perception et l'évaluation du timbre est à chercher dans le processus de perception donc dans la psychologie et la conscience linguistique. Tout dépend du fait si l'auditeur a ou non un support par rapport auquel il peut identifier les sons et quelles différences phonologiquement pertinentes sont incrustées dans sa conscience linguistique.

5. En considération de ces faits on est amené à supposer que dans l'évolution de la langue hongroise il pourra y avoir un stade où les différences de durée cèderont la place à celles de timbre. Il se peut qu'une analyse ultérieure plus complexe élucide mieux le problème posé et que l'usage fournisse davantage des faits confirmant l'hypothèse.

ILONA KASSAI

Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései*

I

1. A fonetika az elhangzó beszéd vizsgálata során elsősorban a hangképzéssel, valamint a mondatfonetikai eszközökkel foglalkozik. A legnagyobb vizsgálati egységnek általában a mondatot tekinti, mint a nyelvi egységnek — közlésre alkalmasan megszerkesztett — legmagasabb formáját. A mondatfonetikai eszközök vizsgálata és ismerete azonban nem nyújt elegendő támpontot az elhangzó beszéd jellegének és stílusának a kutatásához a tudományban, sem pedig a beszédképzésben a helyes, megfelelő beszédstílus kialakításának tanításához. (Mint a Kazinczy kiejtési verseknek zsürijének egyik állandó tagja, a rádióbemondók szakmai tanfolyamának egyik tanára és a készülő kiejtési kézikönyv tervezett beszédstílus-fejezetének írója jöttem rá erre a tényre.) A mondatfonetikai eszközök vizsgálata és ismerete segítségével ugyanis nem lehet meghatározni: felismerni és leírni azt az akusztikus többletet, mely az éppen elhangzó szöveg, a beszéd műegészségének jellegét, stílusát megadja, a színészi szövegmondásban pedig létrehozza a romantikus, naturalista, realista, sőt „Vígsház-i”, „Nemzeti Színház-i” stb. stílust.

2. Éppen a legutóbbi kutatások (DEME LÁSZLÓ, A magyar kiejtés kérdése. NyFK. Bp. 1953. 199—240; DEME LÁSZLÓ, A hangsúly és a szórend kérdései. Magyar nyelvhelyesség Bp. 1957. 307—30; FÓNAGY—MAGDICS, Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. 65: 103—36; DEME LÁSZLÓ: Szórendi problémák az értekező prózában. Műszaki Nyelvőr Bp. 1964. 114—35; FÓNAGY—MAGDICS, A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben NyK. 68: 67—117; Helyes kiejtés, szép magyar beszéd MNyTK. 120.; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama Bp. 1967.; DEME LÁSZLÓ, A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása Nyr. 94: 270—80; DEME LÁSZLÓ, Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet MMNyR. II, 457—552 stb.) bizonyították már, hogy a helyes kiejtés, az érthető beszéd érdekében, valamint a beszéd és beszélés törvényszerűségeinek vizsgálata érdekében is, túl kell lépni az artikuláláson a mondatfonetika felé. DEME LÁSZLÓ A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása című cikkében többek között azt írja, hogy a kiejtés kérdésköre nemcsak a hangképzésből áll. Legalább ennyire fontos a mondatfonetikai eszközök területe: a hangsúlyé, hanglejtésé, szüneté és beszédtempóé. „A helyes kiejtésnek ez . . . a l a p k é r d é s e | a kiemelés

*Előtanulmány a magyar kiejtés készülő kézikönyvéhez

tőlem — W. I.]. Mert a hangképzés csak a külsőt jelenti; a belső, az értelem a mondatfonetikai eszközök révén emelkedik ki vagy sikkad el. A hangos beszéd tényezőinek az értelemmel, s ezen keresztül a logikus gondolkodással való kapcsolata eltéphetetlen. Magasabb szervezettségű mondatokat, azaz bonyolultabb gondolatokat árnyaltan átadni csak ezeknek az eszközöknek megfelelő használata révén lehet. Sőt: megérteni is csak jó ismeretükben lehet. A mondatfonetikai eszközökkel tehát kommunikáció- és információbeli súlyviszonyokat tükrözünk, mikor beszélünk; illetőleg ezeket fogunk meg, amikor valamit meg kell értenünk. De persze csak akkor, ha produkciónk, illetőleg reprodukciónk jó: ha ezeket az értelem mélyébe hatoló hatást eszközöket a s z ö v e g t e r m é s z e t é n e k [az én kiemelésem — W. I.] megfelelő árnyalással ismerjük és használjuk.” (DEME LÁSZLÓ: Nyr. 94: 272—3.)

Amire DEME utal és amivel a továbbiakban részletesen foglalkozik is (ti. a hangsúlyozással, hanglejtéssel, beszédtempóval és a szünettel, valamint ezen belül a helyes hangsúlyozással, a helyes hanglejtéssel és társaikkal, valamint bővítve a kört: a hangerő, hangmagasság—hangfekvés, tempó, szünet váltásaival és értelemkövetítő szerepükkel, kommunikációs, információs értékükkel), az — főleg didaktikai céllal — elsősorban a helyes, szép beszédnek és szövegmondásnak, valamint a szöveg helyes értelmezésének, értelmes elmondásának problémakörére vonatkozik; a beszédstílusnak és vizsgálatának kérdéseit nem nagyon érinti. Bár a kutatás szempontjából rendkívül fontos következtetésre és megállapításra jut: „A hangsúlynak, hanglejtésnek, beszédtempónak és szünetnek tanulmányozása olyan szférába visz bennünket, amelyet csak a nyelvtudomány hódíthat meg elsőként. S az is csak a legnagyobb beszédbeli egység: a szöveg, azaz a b e s z é d m ű f e l ő l k ö z e l í t v e.” (DEME LÁSZLÓ: Nyr. 94: 273.) Az elhangzó beszéd stílusának vizsgálata érdekében, úgy érzem, már a mondatfonetika (hangsúly, hanglejtés, beszédtempó, szünet), sem elég, és semmiképpen sem szabad megállnunk a mondatnak, mint legnagyobb nyelvi egységnek a határainál. Mindenképpen tovább kell lépünk egy újabb, nagyobb egység felé. Nemcsak az igények fokozásában, hanem a nyelvi ismeretek és a szemlélet tudatosításában — és a vizsgálati területnek, valamint a vizsgálódás szempontjainak a kiszélesítésében, kibővítésében is. (A vizsgálati terület kibővítése, a vizsgált, megfigyelt jelenségek számának növelésére az első lépéseket FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA már megtették kézikönyvnek számító munkájukban, A magyar beszéd dallamában. A vizsgálati eredményekből levonható tanulságok rendszerezése azonban ebben a könyvben még nem történt meg teljes egészében.)

Ez a nagyobb egység — a nyelvet mint a beszélő közösség társadalmi produktumát tekintve, s a közösség felől vizsgálva — a beszéd, illetőleg a b e s z é d m ű e g é s z e, valamint a b e s z é d (m ű) e g é s z é n e k z e n e i s é g e, a k u s z t i k u m a. Azaz a fonetika, mondatfonetika után egy további új területre kell irányítanunk figyelmünket. Ezt az újabb területet talán s z ö v e g f o n e t i k á n a k, a s z ö v e g m o n d á s f o n e t i k á j á n a k nevezhetnénk. Azoknak az akusztikus („zenei?”) jeleknek és jelszerű elemeknek a készlete és összessége tartozik ide, melyek a beszédfolyamat egésze során a szöveghez viszonyítva valamilyen információbeli többletet hordoznak, amelyeknek kollektív használatuk, a nyelvet beszélő közösség számára azonos jelentésük vagy kollektív információs értékük van, s mint ilyenek még konven-

A beszélő egyedet tekintve azok az akusztikus, prozódiai, „zenei” eszközök tartoznak ide, amelyekkel a beszélő az értelem, érzelem, szándék „ösztönző” hatására él, melyeknek felhasználását azonban az egyén orgánuma teszi lehetővé. Ezeket az akusztikus-prozódiai („zenei”) elemeket, eszközöket, melyek beszéléskor a szöveget kísérik, a továbbiakban az egyszerűség kedvéért a szövegfonetikai elemek, ill. eszközök kifejezéssel nevezem meg.

II

1. A beszéd szöveg és hangképzés feletti részének középpontjában az akusztikumot tekintve — akár egyéni, akár kollektív oldaláról vizsgáljuk is meg a kérdést — az orgánum áll. Az orgánum ugyan minden esetben egyéni adottság (minden beszélőnek, alkati felépítettségéből adódóan, más és más az orgánuma), mégis a beszéd prozódiai és akusztikus „zenei” elemeinek, most már új műszavunkkal: szövegfonetikai eszközeinek vizsgálatakor az orgánumból kell kiindulnunk. Mert minden beszélő az orgánuma megszabta határok között — viszonylagosan — használja fel azokat az akusztikus-prozódiai elemeket, mondat- és szövegfonetikai eszközöket, melyeknek segítségével a gondolatokat ki tudja fejezni.

1.1. A hallgató is mindig a beszélő orgánumához viszonyítva elemzi ki a beszéd, a szöveg szövegfonetikai kísérő elemeiből egyrészt az egyéni (s ezáltal azonosítja az egyént), másrészt pedig azt az általános érvényű és jelentésű jelrendszert, melyet a beszélő orgánumának határai között felhasznál a gondolat, érzelem kifejezése, közvetítése érdekében. (Ez tette pl. szükségessé azt, hogy FÓNAGY—MAGDICS transzponálja könyvében a hanglejtést. Vö. i. m. 314.) A kollektívum által szentesített (vagy elfogadott), konvencionális akusztikus-prozódiai zenei elemek, jelek, azaz a mondat- és a szövegfonetikai elemek tehát mindig az egyéni orgánum határai között realizálódnak. Anélkül, hogy a kérdés részletesebb taglalásába belemennék, utalni szeretnék arra, hogy a szövegfonetikai elemek használatában vagy realizálásában is megfigyelhetők olyanféle jelenségek, törvényszerűségek, mint amelyeket a nyelv egészével kapcsolatban a „langue” és a „parole” műszavakkal szokás kifejezni.

1.2. Az orgánum, (melyre az elhangzó beszéd épül, s mely mindig egyéni) a következő lényeges elemekből „sajátosság-tartományokból” áll össze: 1. hangszínezet v. hangminőség, 2. hang(magasság)-terjedelem, 3. hangerő-terjedelem, 4. beszédtempó, 5. szünethasználát, 6. rezonáló képesség vagy vivőerő. Ezek közül csak az első öttel foglalkozom.

III

Ha a beszéd zeneiségét a kollektív produktum, azaz szokásos megfogalmazása szerint a szélesebb értelemben vett nyelv, pontosabban tulajdonképpen a beszéd felől vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy az orgánum biztosította egyéni kifejező eszközöknek egy közösségi érvényű formákat tartalmazó „zenei jeltár”, zenei elem-tár felel meg. Ebben szintén meg-

található az orgánum hat tartománya. Ezek a tartományok további kisebb részekre, kisebb egységekre bomlanak. Olyan akusztikai — „zenei” — jelek csoportjaira, melyeket a nyelvnek egy „zenei” eszköztárából — rendszerint ösztönösen — választunk ki és használunk fel a beszéd során. (A reproductív beszédben, az interpretáló szövegmondáskor többé-kevésbé tudatosan.) Ezeknek a jeleknek a nyelvi közösségben megfigyelésen, szokáson, általános gyakorlaton alapuló „jelentése”, „funkciója”, „információs, ill. kommunikatív tartalma” van. Mindegyik forma, melyet a közösség szentesített, elfogadott, egy — a nyelvi tudatban élő — „jelminta”, mely a beszéd során azután — a k o l l e k t í v formát és jelentést követve — egyéni realizációban szólal meg. (Ilyen „minta” egyébként a hallgatólagos kiejtési norma is.) Vegyük sorra ezeket a tartományokat.

I. A hangszínezet vagy hangminőség a beszédhangnak egyénenként változó, s rendszerint az egyén alkati felépítésétől függő sajátos-sága. (Vö. MOLNÁR IMRE: Eufonetika. 1966². Zeneműkiadó 153—196; KERÉNYI M. GYÖRGY, Az éneklés művészete és pedagógiája. Bp., 1959. Zeneműkiadó 63; FRINT TIBOR—SURJÁN LÁSZLÓ, A hangképzés és zavarai. Bp., 1969. Medicina 19—31; FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete. Bp., 1966. Gondolat 51—2. stb.)

Ennek alapján szoktunk olyan megállapításokat tenni a beszélőről, mint: kellemetlen vagy kellemes, jellegzetes, sajátos vagy semmitmondó, jellegtelen hangja van; lágy vagy kemény hangon beszél; csengő, fényes, világos, fémes, fedett, fátyolos, náthás, sötét, komor, vidám a hangja; kappanhangon beszél, rekedtes, borízú, ill. magas vagy mély a hangja stb. Más kategorizálás alapján: a beszélőnek szoprán, mezzoszoprán, alt hangja van, ha nőről szólnak, ha pedig férfiről, akkor így minősítjük: tenor, bariton és basszus.

I.1. A közösség szempontjából a kommunikációs folyamatban az egyéni hangszínezetnek önmagában nincsen különösebb szerepe az akusztikus stílusnak, illetőleg a beszéd jellegének kialakításában, sem a gondolat közvetítésében. Nincsen olyan kommunikációs vagy információs szerepe, nincsen olyan jelentése, mely az é p p e n e l h a n g z ó szöveg tartalmára vonatkozna. Nem fejez ki gondolatot, értelmet, érzelmet, szándékot.

Mégis hordoz bizonyos információkat. Olyanokat, mint a beszélő kora, nem, alkata, jelleme, egyénisége, temperamentuma, származása (pl. az újvidéki nők magasabb és vékonyabb hangon beszélnek, mint pl. a dunántúliak; a székelyeknek pedig a hangfekvésük magasabb) stb. (Vö. CSÜRY B., A szamosháti nyelvjárás hangjelentésformái. MNyTK. 22: 8; WACHA IMRE, A Kazinczy kiejtési versenyek budapesti tapasztalatai. INyK. 1966. 109—33; Bpesti Nevelő 1966. 3—4. sz. 101—8; WACHA IMRE, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési versenyek tapasztalatai. Bp. 1968. 8—11.) Ezeket az információkat rendszerint általános tapasztalás, megfigyelés útján szűrtük ki. Ezeket vesszük figyelembe pl. a színpadi művek és a rádiójátékok szereposztásakor, mikor a jellemábrázoláshoz a színész egyéni hangjának, sajátos hangszínének segítségére is szükség van. (Vö. GÁTI JÓZSEF, A versmondás. Bp. 1965. Gondolat 43—48; FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete. 52, 232—4; STAUD GÉZA, A rendezés titkai. Bp., 1967. Színháztud. Int. 13—23; TÖRÖK TAMÁS, A rádió színpadán. Bp., 1970. MRT Tömegkommunikációs Közp. 55; Rádió- és Televízióújság XIV, 31. sz. 11.)

Példaként csak annyit említek meg, hogy Mirigynek, Harpagonnak nem nagyon lehet kellemes a hangja. Júlia, Rómeó, Csongor, Tünde csak kellemes tiszta hanggal képzelhető el. Ezekre a tapasztalatokra támaszkodunk akkor is, mikor a Rádió hírolvasó bemondójától — a hírek súlyának, fontosságának megfelelően — elvárjuk a komolyabb, mélyebb hangszínt (a komoly, de nem komor altot, baritont, sőt basszust), a könnyed hangvételű műsorainak közreműködőitől, műsorvezetőitől pedig vidámabb, könnyebb, könnyedebb, „mosolygós” hangszínt (a vidám, tiszta szopránt vagy a tiszta nyílt tenort).

A hangszínezet azonban mégis, még ezen túl is fontos lehet. Ha ugyanis a hang kellemetlen, ellenszenves egyénre utal, a hallgató nem figyel rá szívesen. Ebből következik, hogy nem is mondjon — vagy csak fenntartással, ellenérzéssel — fogadja el, amit a hang tulajdonosa mond. — Megjegyzem, hogy a t é m a fontos volta, súlya, érdekessége ellensúlyozhatja ezt.

1.2. Az egyéni hangszínezetnek a személy, egyén, egyéniség megjelenítésén kívül tehát nincs különösebb kommunikációs szerepe. De van, mégpedig eléggé jelentős — ezen akusztikus tartomány kisebb, belső részének — a h a n g s z í n e z é s n e k, a h a n g s z í n e z e t v á l t á s a i n a k. Ezek a beszéd érzelmet, (ráhatási) szándékait, közös szóval a beszéd szituációt, illetőleg attitűdjeit jelzik, fejezik ki. Az érzelem, szándék kifejezése a közömbös-ellegű közlés átlagos hangszínének megváltoztatásával, de már kollektív jelentésű formák felhasználásával történik.

Így például a beszéd folyamat egészének hangszínezetéhez képest a kérés rendszerint lágyabb hangszínezettel szólal meg, míg a parancs hangja kemény, fémes. Az öröm, érdeklődés csillogóvá, tisztává teszi a hangot, a bánat, szomorúság, fájdalom tompítja, fátyolozottá teszi színét. Az együttérzés, érdeklődés hangja meleg, a közöny, hivatalosságé rideg, merev, törékeny. — Természetesen nem ezek az egyedüli kísérő jelenségek az érzelmeknek! Magassági, erőbeli váltások, tempóbeli eltérések szintén együtt járnak a hangszín megváltozásával: közösen, együtt fejezik ki, jelzik az érzelmeket. (Vö. Csűry B., A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNyTK. 22: 3; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 183—260; WACHA IMRE, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai 8—9; FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete 52, 232—4; GÁTI JÓZSEF, A versmondás 43—8, 120—38.)

1.3. A hallgató a beszéd folyamat első szavainak, mondatainak elhangzása után regisztrálja magának a beszélő egyéni hangszínének általános jellemzőit. Kiszűri, hogy ezen belül milyen (lehet) az a sajátos hangszínezet, amelyen a beszélő érzelmentes helyzetben szólni szokott. Ezt ugyanis az érzelem, szándék és a szituáció megváltoztatja (kéréskor, harag, félelem, meggyőzési szándék, rábeszélés, ill. nagy közönség előtti beszéd vagy intim környezet stb. esetén); oly módon színezi a hangot, hogy a kollektív jelentésű formáknak megfelelően keményíti, lágyítja, fedi, csillogóvá, fényessé stb. teszi. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS, Az érzelmelek tükröződése a hanglejtésben és a zenében. NyK. 49: 103—36; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama. 183—260.)

A formák jelentését, leírását, kapcsolásuk, kapcsolódásuk módjait itt nem részletezem. Ismerjük használjuk őket. A részletezésük itt messze vinné bennünket. Egyébként az egyes érzelmelek kapcsán bemutatja őket FÓNAGY—MAGDICS könyve: A magyar beszéd dallama (i. m. 183—260).

A hallgató a megváltozott hangszínezetből a nyelvi közösség által szentesített, szokásos jelek alapján következtet a beszélő érzelmeire, szándékaira. (Vö. Csűry B.: i. m. MNyTK. 22: 3; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 183—253; FISCHER S., A beszéd művészete 52, 232—4; GÁTI J., A versmondás 43—8, 120—38.)

1.4. A beszéd általában egy olyan sajátos hangszínezeten zajlik le, — a beszédmű egészét tekintve —, mely az adott beszédhelyzetnek, szituációnak felel meg. Ezt a hangszínezetet *intonációs hangszínezetnek* nevezhetjük. A beszéd folyamat során ezt tovább színezik — a célnak, szándéknak (attitűdnek) vagy ezek változásainak megfelelően — a kisebb érzelmi mozzanatok (további attitűdök) *hangszínezetváltásai*, mindig a beszéden belüli nagyobb-kisebb érzelmi-értelmi-szándékbeli egységeknek megfelelően.

2. A beszéd zeneiségének másik nagy részterülete a *hang(magasság)-terjedelem*. Az orgánum összetevőinek ebbe a tartományába azok az — egyéni — akusztikus, hangi sajátosságok, adottságok tartoznak, melyek az egyén alkatától (pl. gégejének anatómiai felépítésétől) függenek. (Vö. MOLNÁR IMRE, Eufonetika 135—96; KERÉNYI M. GYÖRGY, Az éneklés művészete és pedagógiája 61; FRINT TIBOR—SURJÁN LÁSZLÓ, A hangképzés és zavarai 7—9, 14, 20—7; FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete 47—9; GÁTI JÓZSEF, A versmondás 44.) Ettől függ ugyanis, mekkora az egyénnek az a — kottával ábrázolható — hangterjedelme, melyen belül a legmagasabb és legmélyebb beszédhangja között modulálni képes, ill. modulálni szokott. Ettől függ, melyek azok a legnagyobb és legkisebb rezgésszámú hangjai (nem szonánsokra: vokálisokra és konszonánsokra gondolok, hanem az énekhangnak megfelelő beszédhangra!), amelyeket beszéd közben még kimondani képes, és hangterjedelmén belül melyik az a legkényelmesebb magasság (hangfekvés); melyen neutrális közlésben mint középfekvésben beszélni szokott.

A hang(magasság)-terjedelem vagy a dallamformák tartományán belül különböző „résztartományok” helyezkednek el. S ezeknek „használat”, a „zeneiség” különböző elemeinek, a különféle zenei eszközöknek a felhasználása, ha egyéni formákat, realizálódásokat mutat is, már mindig kollektív igényű, kollektív jelentésű és mindig kollektív formáknak felel meg, azokra épül.

2.1. A legelső ilyen résztartomány az *intonációs magasság* — vagy a beszéd folyamat egészének — *intonációs hangterjedelem*. Beszéd közben nem mindig — sőt rendszerint nem — használjuk ki az orgánum biztosította egész hangterjedelmet. A beszéd egy viszonylagos hangmagasságon (bizonyos intonációs hangszínnel és hangéryvel) szólal meg, és ezen az átlagos és relatív hangmagasságon, az *intonációs magasságon* és az ennek megfelelő hangterjedelemben, az *intonációs hangterjedelemben* zajlik le a beszéd folyamat egésze. Ez az ún. intonációs magasság és hangterjedelem nem állandó. Helye, terjedelme (tágassága, szélessége) a beszéd szituációjának és attitűdjének megfelelően változik.

Zenéből vett hasonlattal úgy magyarázhatnám meg, hogy nem a *c* zenei hangnak és az ezzel kezdődő (hét- vagy ötfokú) abszolút skálának, hanem a transzponált vagy relatív *do* hangnak és az erre épülő (hét- vagy ötfokú) skálának felel meg. Mint ahogy a relatív szolmizálásban változik a *do* helye (s ennek megfelelően a többi hang helye is, bár a hangközök a zenében állandóak), ugyanúgy változik a beszéd intonációs magassága is. Ezen belül azonban a nyelvi formák (hangfekvés, hanglejtés, hangköz) csak a *tendenciájakat*, jellegüket, a dallamformát, a hangmenetet tekintve állandóak, a hangközöket, a hangterjedelmet tekintve már nem. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS példáit: A magyar beszéd dallama 253—60, 280—302.) Más példával megvilágítva olyan ez, mint egy hegynek, dombnak a tengerszínhez viszonyított, illetőleg a hegy, domb lábától számított magassága. (Vö. FISCHER S.: i. m. 48—9.)

Mivel az intonációs magasság helye és az intonációs terjedelem szélessége, tágassága változik, ez jellemzi, meghatározza az egész beszéd folyamatot. A hallgató számára ez jelzi a beszélő érzelmeit és szándékát: a beszéd szituációit és attitűdjeit; helyesebben szólva a beszélő számára ez utóbbiak (szituáció, attitűd, érzelmek és szándék) határozzák meg, hogy a kollektív gyakorlatnak, szokásnak megfelelően milyen intonációs magasságon és hangterjedelemmel beszéljen.

Nézzük talán a következő, eléggé leegyszerűsített példákat: Akár a hallgató, akár a beszélő felől vizsgálom is a hangot, a beszédet, tapasztalhatom, hogy a bizalmas beszéd, a bizalmas közlés rendszerint elég mély intonálással szólal meg. Hangterjedelme is eléggé szűk. Feljebb helyezkedik el a több emberhez (pl. egy közepes nagyságú szobában) szóló beszéd, vagy a nyilvános megszólalás, melynek intonációs hangterjedelme már elég nagy. Legmagasabban például egy tömeggyűlés szónokai indítják beszédüket. A hangterjedelem viszont elég szűk, mert magas régiókban, kiabálós hangszínnel mozog a beszéd, s a hang nem nagyon képes ilyen magasságban a modulálásra. Más példákat vizsgálva láthatjuk, hogy a magyarázás, meggyőzés, esetleg a felháborodás hangja is magasabban indul és mozog, mint például a kérés, kérelvés, vagy a védekezés, ha ez nem felháborodott védekezés. Ha igen, magas régiókba csap át, a hang színezete éles lesz. Az öröm is magasabb régiókban mozog, de már csillogó hangszínezettel. A bánat, megdöbbenés, megbotránkozás pedig magát szinte összehúzza (szűk hangterjedelem) mélyre húzódik (mélyebb fekvés). (Vö. FÓNAGY—MAGDICS: A magyar beszéd dallama példái. I. m. 183—253.) — Teljesen más jellegű példát is idézhetek. A felolvasás hangmagassága általában egy tereccel feljebb van, mint az előszóé, a spontán beszédé. Hangterjedelme viszont jóval szűkebb az előszóénál még akkor is, ha mindkettő ugyanolyan szituációban azonos szándékkal zajlik le, s azonos érzelmeket fejez ki. Spontán beszéd szövegének leiratása, majd elmondatása alapján bizonyítja ezt FÓNAGY—MAGDICS könyve (i. m. 11—23). A színpadi (színészi) beszéd fekvése is magasabb, mint a neki megfelelő természetes beszédhelyzetű előszóé. Magasabb a versmondásé is, melynek hangszíne teltebb, levegősebb, mint a neutrális közlésé. A hangnak mindkét esetben, „át kell jönnie a rivaldán”. Ezt indokolja az intonáció magasságát. (Vö. FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete 230; GÁTI JÓZSEF, A versmondás 43—9; WACHA IMRE, Az 1967. évi Kazinczy kiejtési versenyek tapasztalatai 8—9.)

2.2. Beszéd közben az intonációs magasságon és hangterjedelmen belül egyébként megint csak különböző magasságokban (regiszter) mozoghat a hang. A beszéd folyamat során ugyanis — az egész beszédtevékenységhez viszonyítva — kisebb kommunikációs egységekben is megváltozhatnak a szándékok és érzelmek. Nemegyszer éppen a hallgató „visszacsatolása”, aktív, kimutatott reakciója: mimikája vagy közbeszólása, vagy gesztusa következtében. Ennek hatására az egész beszéd folyamathoz viszonyítva megváltozik v. megváltozhat — még mindig elég nagy, de most már viszonylag kisebb egységeiben — az attitűdöt kifejező magasság és terjedelem. (Vö. CSÚRY B.: MNyTK. 22: 6—7; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 183—279; DEME: MMNyR. II, 511—17, MOLNÁR IMRE, A magyar hanglejtés rendszere 20—42; FISCHER S., A beszéd művészete 230; GÁTI J., A versmondás 120—38.)

Tehát, hogy példát is hozzak: ha egy érvelő beszédben belül kérdés, felháborodás, parancs, megdöbbenés is van, ez az egész beszéd hangmagasságához és terjedelméhez viszonyítva más-más magasságban és terjedelemben nyilvánul meg (a felolvasásban is, az előszóban is, reprodukcióban is).

2.3. Beszéd közben az említett magasságok és terjedelmek még tovább árnyalódnak. Az érzelmek magasságán és hangterjedelmén belül, a logikai—gondolati egységeknek megfelelően, szintén különböző magasságokban mozog a beszéd dallama. Elsősorban a gondolati egységeknek a hanglejtése mozog más-más magasságban (magassági váltások). Ezek az egységek írásban külön bekezdést alkotnak.

2.4. Ezeken belül a mondatoknak és kisebb egységeiknek, a kisebb nagyobb hangsúlyszakaszoknak, szólamoknak, valamint a közbeékelődéseknek a hanglejtése is más-más fekvésbe kerülhet. Rendszerint három fekvést: mély-, közép- és magasfekvést különböztetünk meg és használunk. (Vö. DEME: MMNyR. II, 508—15, NyFK. 224—38; uő., Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Pozsony, 1970. Madách Kk. 144 — 76; GÁTY: i. m., i. h.; WACHA IMRE: i. m. 15—24.) Természetesen az értelemnek, a mondanivalónak, a mondatszerkezetnek, a szöveg logikájának megfelelően. Ezek a fekvésváltások jelzik az értelmi, logikai összefüggéseket, kapcsolatokat. Ezekkel különítjük el, zárjuk közre a közbevetéseket, a mondanivaló szempontjából mellékes vagy kevésbé fontos, vagy magától értetődő részeket stb.

Hogy gyakorlati példát is hozzak: Beszédünkben a közömbös részek szokásos⁸ átlagmagasságát egy úgynevezett középső fekvés jellemzi. A zárójelben, gondolatjelek között levő részeket, a közbevetéseket ennél mélyebb fekvésben mondjuk ki, az idézőjeles részeket magasabb hangfekvésben, a kiemelt mondat hangsúlyos részeket ismét stb. (Vö. CSÜRY B.: MNyTK. 22: 9—10; DEME: NyFK. 224—238, MMNyR. II, 503—18, Nyr. 94: 276; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 101—81). Ezeknek a magassági váltásoknak a „megvalósítása” viszont éppen a reprodukív-interpretatív stílusban elképzelhetetlen úgy, hogy ne ismerjük a szöveg tartalmát, mondanivalóját, felépítését, megszerkesztettségét (vö. DEME, Nyr. 94: 273—5) a mondatok kapcsolódását, ill. szerkezetét.

2.5. E kisebb, mondatnyi, tagmondatnyi, szólamnyi, hangsúlyszakasz nagyságú egységeken belül a nyelvi formának, a mondatok megszerkesztettségének, no meg az érzelmeknek megfelelően követi egymást, illetőleg változik az egységnyi részek h a n g l e j t é s e, d a l l a m f o r m á j a, a l e j t é s - (formák) t e n d e n c i á j a, CSÜRY BALINT szavával: a hangmenet (MNyTK. 22: 9).

Elnagyolva: kijelentő forma: hangsúly után ereszkedő lejtés; vessző: lebegő lejtésforma; kérdő forma: emelkedő—eső lejtés; pont: zuhanó lejtésforma; stb. A hanglejtés tehát már elsősorban az értelmet, a logikumot jelzi, hiszen a mondatok jellegének, tartalmának megfelelően különböző dallamformákat, hanglejtési formákat használunk fel. (CsÜRY B.: MNyTK. 22: 8—10 és kk.; DEME: Nyr 94: 278—9, MMNyR. II, 503—17, NyFK. 224—38; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 40—89, 101—182; MOLNÁR IMRE, A magyar hanglejtés rendszere 20—22.) De hogy ennek a funkciójának megfelelőhessen, reprodukció esetén szükség van arra, hogy a szöveget alaposan, mondat-szerkezeteire kiterjedően ismerjük.

2.6. A dallamtípusok, hanglejtési formák azonban nemcsak a lejtés vonulatának tendenciájában különböznek egymástól. A h a n g l e j t é s - f o r m á k h a n g k ö z e i sem állandóak: folyton változik a h a n g l e j t é s t á g a s s á g a. Beszéd közben ugyanis az értelmi mozzanatokat a lejtés formája festi alá. A beszélő érzelmeit, a beszéd attitűdjeit azonban ezzel nem lehet eléggé jelezni. Ezt a nyelv részben a dallamok sajátos lejtésformájának módosításával, részben pedig a d a l l a m h a n g k ö z e i n e k módosításával jelzi oly módon, hogy a lejtés tendenciája megmarad ugyan, de a lejtésben résztvevő hangoknak egymástól való távolsága, a hangközök tágassága változik meg. A lelépések, szökések, záruk hangközei nőnek vagy szűkülnek. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS: i. m. 183—260; MOLNÁR IMRE, A magyar hanglejtés rendszere 20—42.)

2.7. A fentiekben elmondottak közül két fogalmat kissé részletesebben meg kell világítanunk, mert így ilyen szembeállításban, mint az imént, figyelmen kívül szoktuk hagyni őket. Pedig a fogalomnak és természetesen a jelenségnek nagy szerepe van. Az egyiket a hanglejtés, a lejtésformák tendenciája, a dallamforma kifejezésekkel jelöltem, a másikat a hanglejtésformák hangközei, a hanglejtéstágasság a terminussal. Mik is ezek tulajdonképpen?

A hanglejtésformájának tendenciája, a tágabb értelemben vett hanglejtés a beszéd zenéjének egymás után következő, lekottázható hangokból álló sorozata. Ezek a hangok valamilyen dallamvonalat adnak időbeli (ill. lekottázva térbeli) egymásutánjokban, tendenciájukban. Így, ilyen alapon beszélünk ereszkedő dallamról, lebegő vagy lebegtetett hanglejtésről, emelkedő, ereszkedő-emelkedő lejtésről, emelkedő-eső lejtésformáról; másrészt kijelentő, kérdő dallamról; „felkapásról”, „fordított lejtésről”, „éneklésről” (vö. a 2.8. ponttal; valamint WACHA: i. m.); más vonatkozásban pedig a „pont és a vessző hanglejtéséről” stb. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 40—90; DEME: MMNyR. II, 503—17; MOLNÁR IMRE, A magyar hanglejtés rendszere 20—42; GÁTI JÓZSEF, A versmondás 138—154; FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete 238—9.) A dallamok vonulatának tendenciájáról és idő(tér)beli egymásutánjáról van szó! A fekvésváltásokban tulajdonképpen ezek a lejtésformák, lejtési tendenciák ismétlődnek más-más magasságban. (Vö. CSÚRY B.: MNyTK. 22: 9—10; FÓNAGY—MAGDICS i. m. 101—81; DEME: MMNyR. II, 503—17; MOLNÁR IMRE: i. m. i. h.) Mindezek a dallamformák mint kommunikációs eszközök a beszéd értelmi oldalának kifejezését segítik elő, teszik lehetővé. (Vö. CSÚRY B.: MNyTK. 22: 9—10 és kk.; MOLNÁR IMRE i. m., i. h.; DEME: MMNyR. i. h.; FÓNAGY—MAGDICS i. m., i. h.)

Ha a hanglejtés tágasságáról, a dallam (típus) hangközeiről szólunk, a lejtésben egymás után következő zenei hangok egymás közötti (rezgésszámbeli!) különbségére, azaz magassági különbségre gondolunk. Ennek értelmében: tendenciájában, formájában egyaránt ereszkedő (kijelentő) lejtés az, amikor a lejtési egységen belül az első és második szótag között szekund vagy kvart vagy szext a lelépés: — — — A két lejtés „jelentése” körülbelül egyforma, mindegyik kijelentő lejtés: állítást fejez ki. Értelmileg. Érzelmileg azonban már nem. A nagyobb lelépés intenzívebb érzelmet tükröz. Az első forma monoton, a másik kettő melodikus, dallamos benyomású. A monotonabb ezenkívül az olvasást is érzékelteti és jellemzi, a kívülállást is. A melodikus (a tágabb dallamközök) pedig az élőszt is, az érzelmi „mellé-” vagy „mögéállást” is, az azonosulást vagy legalábbis az együttérzést is kifejezi. (Vö. MOLNÁR IMRE, A magyar hanglejtés rendszere 20—42; CSÚRY B.: i. m. MNyTK. 22: 12—6 és kk., FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 11—29, 183—259.)

2.8. E kérdés azért érdemel ennyi figyelmet, mert fontos, hogy végre meghatározzuk, elkülönítsük és összefüggéseiben lássuk ezt a két fogalmat és jelenséget. Kiejtésről, ezen belül hanglejtésről szólva főleg a nyelvművelésben, beszédoktatásban, iskolában eddig mindig csak a lejtés jellegéről, tendenciájáról beszéltünk és tudtunk, a lejtés tágasságát pedig figyelmen kívül hagytuk. Ennek volt a következménye az a terminológiai zűrzavar, melynek eredményeképpen a hibás hanglejtési formák ellen küzdve tulajdonképpen a melodikus, dallamos (és ezért kifejező) beszéd ellen hadakoztunk. E küzdelem

során általában a pontosan körül nem határolt (és ezért is helytelen) „éneklés” „éneklés hanglejtés” kifejezéssel szoktunk illetni majd mindenfajta helytelen vagy magyartalan hanglejtési formát. Mivel pedig az ének (a zenei ének) dallamosabb a beszédnél, az *éneklés* műszónak a beszédre elítélőleg való alkalmazása azzal járt, hogy a dallamosabb, melodikusabb hanglejtési formákat is kezdtük helytelennek tartani.

Meg kell jegyezni, hogy a hanglejtés tendenciája és a lejtésben résztvevő hangok hangközeinek nagysága közötti különbségnek és összefüggésnek fontos kommunikatív és információs szerepe már MOLNÁR IMRE, FÓNAGY—MAGDICS és mások is felhívták a figyelmet. (Vö. MOLNÁR IMRE: A magyar hanglejtés rendszere 14—19. és kk.; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 253—59. és kk.; BOROS JENŐ, A magyar beszéddallam jegyzése. Dolgozatok a hangtan köréből. Bp. 1969. AKK. Nyelvtud.Ért. 67. sz. 76-87. BARTÓK JÁNOS A beszéddallam lejegyzésének kérdéséhez. uo. 88—9; uő., A hanglejtés jelzése a magyarban MNy. 67: 316—29, stb.) Ennek lehet a következménye, hogy a fonetikai szakirodalomban egyre nagyobb teret hódít a hanglejtésnek zenei vonalrendszerben zenei kottákkal való lejegyzése

E két dolgot figyelmen kívül hagyva nem ismertük fel, hogy az élő-beszédben mindig nagyobbak a hangközök a hanglejtési egységeken belül. Nem ritka a kvart, kvint, sőt a szext lelépés, ugrás sem. A terc pedig teljesen közönséges, általános. Ezzel szemben a felolvasást mindig a monotonabb, szűkebb hangterjedelmű lejtésforma árulja el. Ebben a hangközök általában szakund lépést mutatnak, a kvart már egészen ritka, még hevesebb érzelem tolmácsolásakor is. FÓNAGY IVÁN és MAGDICS KLÁRA kottákkal mutatja ki mindezt A magyar beszéd dallama című könyvben (i. m. 11—28 és kk.). Sajnos nem egy érzelem, attitűd dallamformáját csak reprodukciós, interpretatív közlés alapján állapítják meg.

2.9. A hangterjedelemnek tehát az egyéni hangszínezettől eltérően már lényeges szerepe van a beszéd folyamat jellegének, stílusának kialakításában és a gondolatok kifejezésében. Éppúgy, mint a hangszín esetében, a hangterjedelem is adva van egyénenként, s a beszélő csak ennek határai között tud megszólalni, beszédhangjával modulálni. A hangközök itt is tudomásul veszi ezt a helyzetet, s az első szavak, mondatok elhangzása után regisztrálja, meghatározza, hogy mekkora (lehet) a hang tulajdonosának a hang(magasság)terjedelem tartománya. Meghatározza, hogy ezen belül melyik az az átlagos hangmagasság, hangfekvés, amelyen neutrális közlésben — alkatától, vérmérsékletétől függően — általában és viszonylag „érzelemmentes” helyzetben, lelkiállapotban, mint „középfekvésben” beszélni szokott. Megállapítja azt is, hogy hang(magasság)terjedelmén belül milyen intonációs magasságban és terjedelemben, ezen belül pedig általában hány fekvésben szólal meg a beszélő. Megfigyelheti a hallgató azt is, hogy egy-egy hangfekvésen belül mekkora lehet a lejtés tágassága, tehát az a hangterjedelem, amelynek határai között a beszélő hanglejtése mozog általában és érzelemmentes helyzetben, valamint az adott beszédhelyzetben.

Ennyiben és csak ennyiben egyéni és egyedi sajátosság és tulajdonság az egyéni hang(magasság)terjedelem. Ezen túl azonban, hogy a beszélő az egyéniben milyen formákat realizál, az már kollektív jelentéseket és tendenciákat jelez. Tudniillik a beszélő az adott beszédhelyzetben gondolatai közléséhez, kifejezéséhez a kollektív dallamformák közül a nyelv „dallamkincséből” válogat — általában automatikusan és ösztönösen s csak nagyon ritkán tuda-

tosan. Ezek a kollektív tendenciák, formák visszahatnak a beszélőre: ezek szabják meg, hogy átlagos egyéni hangmagasságához, hangterjedelméhez, lejtésformáihoz, lejtésének tágasságához viszonyítva milyen relatív fekvésekben mozog lejtése, milyen kollektív tartalmú és típusú lejtésformákkal él, s a lejtési formák milyen relatív hangmagassági határok között, mekkora relatív hangközökben mozognak, realizálódnak beszédében.

Ezeknek a dallami elemeknek, jeleknek a részletezését, jelentésüknek felsorolását, más akusztikus elemekkel való kapcsolódásuk törvényszerűségeinek, tendenciáinak ismertetését itt megint csak elhagyom. Remélem, hogy az akusztikus stílussal foglalkozó, készülő tanulmányomban majd részletesen be tudom mutatni őket.

2.10. Láthatjuk tehát, hogy a hanglejtés, valamint a beszéd hangfekvése (a fekvésváltás), tulajdonképpen csak egy kis része a gondolatközvetítés szolgálatába állítható és állítandó melodikus eszközöknek — s a beszédstílus problémájának is. Noha nem az egyetlen, de az egyik legjelentősebb tényezője.

3. Az orgánum összetevőinek hangereőtartományába azok az akusztikus és hanggi adottságok tartoznak, melyek — az egyén testalkatától, vérmérsékletétől függően (vö. CSÚRY B.: i. m. MNyTK. 22: 4—5; KERÉNYI M. GYÖRGY: i. m. 61; MOLNÁR IMRE, Eufonetika, 153—196; FRINT—SURJÁN: i. m. 7—9, 26; FISCHER S.: A beszéd művészete 49—50.) — a beszéd és beszéd-folyamat különböző fázisainak hangerejét, hangosságát foglalják össze, ill. tartalmazzák. Azt az akusztikus jelenséget, hogy a beszélő mondanivalójának kifejezése közben milyen hangosan, mekkora hangerővel szólal meg, milyen erővel — esetleg mekkora tenzióval — ejti ki az egyes szótagokat, szavakat, szókapcsolatokat, mondatokat, nagyobb gondolati egységeket stb.; és hogy beszéd közben tüdeje, gégeje milyen munkát végez.

Ennek a tartománynak, melybe a beszéd erejére vonatkozó és a legnagyobb hangerőtől (a kiabálástól, ordítástól) a leghalkabbig (az alig érthető suttogásig) terjedő akusztikus jelenségek tartoznak, ismét több részterülete van.

3.1. Legáltalánosabb, legnagyobb kategóriája az az átlagos hangerő, melyen a beszélő az egész beszéd-folyamat tartama alatt szól, mely a beszéd-folyamat egészét jellemzi. Ez az adott beszédhelyzetben (szituációban) lehet suttogás, vagy halk beszéd, vagy hangos szó. Alkalomadtán pedig — a helyzettől és más körülményektől függően — kiabálás, ordítás is. Hogy egy adott beszédhelyzetben milyen hangerő jellemzi a beszédet, az a beszélő érzelmeitől, szándékától is függ. A beszéd átlagos hangereje tehát rendszerint a beszédhelyzetet, valamint a beszélő érzelmeit, szándékait jelzi: a szituációt, az attitűdöt, ill. az érzelmet, a ráhatási szándékot. Ez az átlagos hangerő ugyanazt a szerepet tölti be, mint a hangterjedelem-tartomány részei közül az intonációs hangmagasság és hangterjedelem. Éppen ezért intonációs hangerőnek is nevezhetjük.

A barátságos, bizalmas beszéd (az intimitás) hangereje kisebb: halk a szövegmondás. A felfokozott érzelem, a heves indulat vagy az erőteljes ráhatás szándéka (magyarázat, meggyőzés szándéka, agitáció) növeli a hangerőt: a beszéd hangosabb lesz. A szerénység halk hangon szólal meg, a magabiztosság hangosan, határozottan, telt zöngével. A kérdés ismét halk; a düh vagy suttogó hangon vág, vagy ordít. (Vö. CSÚRY B.: i. m. MNyTK. 22: 4—5; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 183—280; DEME: MMNyR. II, 485—71; FISCHER S.: i. m. 231—2.)

3.2. Az intonációs hangerőhöz viszonyítva a beszéd folyamat során hangosabb, halkabb részek váltogathatják egymást a relatív hangerőn, a beszéd folyamat átlagos, intonációs hangerején belül annak megfelelően, hogy az egész kommunikációs folyamat során (a hallgató „visszacsatolására”) miként változnak az érzelmek és szándékok, a szituációk és attitűdök.

3.3. Ezeken a váltásokon belül — olykor velük együtt — jelentkeznek azok a h a n g e r ő v á l t á s o k, melyek az egész beszédművön belül figyelhetők meg, s a beszédmű egészéhez viszonyítva még mindig — viszonylag — nagyobb gondolati, logikai egységeket különítenek el. (Vö. CSÚRY B.: MNyTK. 22: 4—5; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama i. h.; DEME LÁSZLÓ: Nyr. 94: 275—6.) E nagyobb egységek írásbeli megfelelője a bekezdésbe foglalt szövegegység.

3.4. A további erőbeli váltások: hangosabb, halkabb megoldások, melyek most már főleg mondatnyi (vagy annál kisebb), ritkábban tagmondatnyi (vagy annál kisebb) nyelvi-logikai egységekre, hangsúlyszakaszokra, szólamokra terjednek ki. Ezek a váltások már az értelmi, logikai összefüggéseket fejezik ki. Ezért a váltásokat, helyüket rendszerint — a mondattípusoknak megfelelően — a mondat szerkezet határozza meg. Természetesen az ismert és az új, valamint a magától értetődő viszonyának megfelelően.

A közepes hangerőhöz viszonyított halkabb és erősebb megoldások g y a k o r i s á g a és v á l t o g a t á s a részben a mondattípusok szerkesztési módjának, megszerkesztettségének következménye. Az olyan szerző szövegének hangsúlyszólamok, aki szereti a közbevetéseket, a visszautalásokat, aki „feszített szerkezetű” (szimultán) mondatokat használ, gyakori a hangosabb, halkabb részek, a nagyobb és kisebb hangerővel kimondott részek váltogatása. Ezzel ellentétben az olyan szöveg megszólaltatásakor, melynek szerzője a folyamatosan gondolkodik, „hozzátoldó” jellegű (szukcessív) mondatokat ír, közbevetéseket kevésbé használ, ritkább a hangerő váltakozása, a dinamika egyenletesebb. Hasonló a helyzet annál a szövegnél is, melynek szerzője inkább az összetett mondattípust használja, mondatait „lineárisan” szerkeszti meg. A beszélő ugyanis a kisebb-nagyobb logikai, ill. szerkezeti egységeket (szókapcsolatokat, tagmondatokat) mondja az átlagos hangerőhöz viszonyítva hangosabban vagy halkabban. (Vö. DEME: NyFK. 215—24, MMNyR. II, 458—270, Nyr. 94: 275—6.) A beszéd kisebb-nagyobb részeinek hangereje a beszélő érzelmeit, szándékait, hangulatának, szándékainak a beszédtevékenység során bekövetkezett váltásait, változásait tükrözi, gyakran éppen a beszélgető partner reakciójának, „visszacsatolásának” következményeként.

3.5. A hangerő tartományának egy újabb rétegét jelenti a hangsúlyoknak (vö. FÓNAGY, A hangsúlyról. Bp. 1958. Akk. Nyelvtud.Ért. 18.) n y o m a t é k o k n a k e l o s z l á s i a r á n y a — részben a beszéd folyamat egészén, részben pedig a kisebb nagyobb hangerővel, a hangosabban vagy halkabban kimondott logikai, nyelvi, szerkezeti egységeken belül. (A „mit hangsúlyozunk” kérdésköre ez, melyet a kiejtés problematikájából a hangsúlyozás vagy helyes, magyaros hangsúlyozás címszava alatt szoktunk emlegetni.) (Vö. CSÚRY B.: i. m. MNyTK. 22: 5—6; DEME: NyFK. 215—24, MMNyR. II, 458—503, Műszaki Nyelvőr, 114—135, Nyr. 94: 275—6; FÓNAGY—MAGDICS, A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben. NyK. 72: 97—117.) Arról az arányról van szó, hogy egy mondatnyi (vagy annál nagyobb) vagy kisebb nyelvi egységre hány és milyen hangsúly (mondat- vagy szakaszhangsúly, ill. fő- vagy mellékhangsúly, esetleg ritmikai hangsúly) esik; azokról az arányokról, melyeket a fő-, a mellék- és ritmikai hangsúlyok száma, gyakorisága, mennyisége között figyelhetünk meg.

Ez — főleg a reproductív stílusban — részben a mondat szerkezet, a nyelvi formába öntés következménye is. A „feszített”, bonyolult szerkezetű mondatokat ugyanis rendszerint túlzottan kell nyomatékolni. Ezért jellemző rájuk a sok hangsúly. A lineárisan szerkesztett (szukcesszív) mondatokat könnyen lehet értelmezni és mondani, ezért agyonhangsúlyozásuk ritkábban figyelhető meg. Attól is függ ez az arány, mennyi a mellérendelés, mennyi az alárendelés, milyen a szórend és a sorrend stb. (Vö. DEME, Szórendi problémák az értékező prózában. Műszaki Nyelvőr 1964, 114—135; MNyelv-helyesség 307—330.); Kinek is fogalmazunk? — Tiszatáj 1971. 856-62.) Ebben az esetben funkciója az értelmi-logikai momentum kiemelése, közvetítése.

3.6. A hangsúlyok ereje, száma részben független is lehet a mondatok nyelvi konstrukciójától. Ebben az esetben a nyomatékoknak, hangsúlyoknak, illetőleg helyüknek azon eloszlási aránya, hogy milyen mértékben esnek logikai szempontból hangsúlyos (helyesebben: kiemelendő), illetőleg hangsúlytalan (helyesebben: ki nem emelendő) helyzetben levő szó(tag)ra, az már a beszélő szándékától, ill. érzelmeitől függ. Éppen ezért a „rendhagyó” hangsúlyok a beszéd körülményeinek, az attitűdöknek, érzelmeknek, szándékoknak a kifejező eszközei.

Pl. a magyarázó stílusban jóval több az egyenlő erejű nyomaték, majdnem minden szóra esik egy hangsúly. Gyakori a mellékhangsúly és a ritmikai hangsúly is, valamint a szólam utolsó(előtti) szótagjának nyomatékolása. A csevegésben ritkábbak a hangsúlyok, de több az érzelmi hangsúly, vagy az ún. „rendhagyó” hangsúly, vagy az ún. „negatív hangsúly” (vö.: FISCHER SÁNDOR, A beszéd művészete 226—8), amikor logikailag indokolatlanul nyomunk meg egy-egy szót. (Természetesen nem szabad megfedkezünk arról, hogy a szöveg konstrukciója nagy mértékben függ a szöveg létrehozójának szándékától is. Tehát közvetett formában a nyomatékok eloszlása, aránya, ha szándékot fejez is ki, ismét csak a szöveg függvénye.)

3.7. A hangsúlyok eloszlásán belül nem közömbös a h a n g s ú l y o k n a k egymáshoz és a beszéd egészéhez viszonyított hangereje sem. A különböző súlyú nyomatékok részben a mondat logikai összefüggéseit, értelmi mondani- valóját emelik ki (fő- és mellékhangsúlyok; mondathangsúlyos, szakaszhangsúlyos és nyomatéktalan részek), s ebben az esetben a mondat szerkezetének a függvényei. (Vö. DEME: NyFK. 215—24, MMNyR. II: 458—503, Műszaki Nyelvőr 114—35, Nyr. 94: 275—6, MNyelvhelyesség 207—30; GÁTI J.: A versmondás 120—138.) Részben pedig beszélő érzelmeit, a beszéd folyamat különböző attitűdjeit fejezik ki.

Pl. a parancs, az intenzív ráhatás kivágó erejű hangsúlyt eredményez. A csodálkozásnál alig van nyomatéktöbblet stb. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 183—253; UőK., A nyomaték jelentésmeghatározó szerepe határozós szerkezetekben. NyK. 72: 97—117.)

3.8. Természetesen a beszélő hangerő-terjedelme is adva van egyénenként. A beszélő csak ennek határai között tud megszólalni, modulálni. A hallgató is tudomásul veszi — itt is újra meg újra — ezt a tényt. Az első szavak, mondatok elhangzása után meghatározza, kikövetkezteti, mekkora a beszélő hangerő-terjedelme, (erőtartomány), azaz, mikor beszél(het) a legnagyobb hangerővel, s mikor a leghalkabban. Megállapítja, hogy ezen a tartományon belül mekkora az az átlagos hangerő, melyen gondolatait közvetíti a beszélő. Kikövetkezteti, mekkora a beszélő alkatának, vérmérsékletének megfelelő hangerő, melyen az beszélni szokott. Kikövetkezteti azt a hangerőt, melyen a beszélő neutrális közlésben megnyilatkozik. Ehhez viszonyítja egyrészt azt az intonációs hangerőt, melyben a beszélő az adott beszédhelyzet során gon-

dolatait elmondja, másrészt a dinamikai (erőbeli) váltásokat, melyeknek célja és feladata a logikai összefüggések jelölése, kifejezése. Ezeken belül, de ezekhez viszonyítja a nyomatékok erejét (mely részben a logikum, részben az érzelem közvetítője), valamint a nyomatékok eloszlását, mely a beszélő érzelmeit tükrözi. Azaz az intonációs hangerőhöz viszonyítja, azokat a dinamikai formákat, melyeknek relatív változatai: az egyéniben realizálódó közösségi formák a beszélő megnyilatkozásában megszólalnak.

Az egyes erőbeli elemek jelentéseinek, a többi akusztikus elemmel való kapcsolódásuknak részletezését elhagyom, mint ahogyan elhagytam a melodikus jeleknél, elemeknél is a hasonló felsorolást. Csak annyit említek meg ismét, hogy a hangsúlyozás, mely a helyes, értelmes magyar beszédnek kétségtelenül az egyik legfontosabb része, a stílus és a beszéd egészének szemszögéből ismét csak egy kis része a felhasználható és kifejező zenei elemeknek.

4. A beszéd zeneiségének negyedik nagy részterülete a beszédtempó tartomány. Ide azok az akusztikus, helyesebben szólva: ritmikai tényezők tartoznak (vö. HEGEDŰS LAJOS, Beszédtempó-elemzések. Nyr. 81: 223—7; DEME: MMNyR. II, 515, 520, Nyr. 94: 276.), melyek — ismét csak egyéni adottságok — főleg az egyén vérmérsékletétől, temperamentumától, lelki-állapotától stb. függenek. Ez szabja meg ugyanis alapvetően az egyén átlagos (és alkalmi) beszédtempóját, mellyel érzelemmentes helyzetben ki lassabban, ki gyorsabban szokott beszélni. (vö. HEGEDŰS L.: i. h). Ez a tempó azonban megint csak nem állandó, mert a különböző beszédhelyzetekben, érzelmekben megváltozik: a neutrális közléshez viszonyítva hol felgyorsul, hol pedig lelassul, természetesen az egyéni realizálódás határai között, a kollektív érvényű és jelentésű formáknak megfelelően.

Idegesség, agresszivitás, határozottság például gyorsítja a tempót, bánat, határozatlanság, elgondolkodás nagy mértékben lelassíthatja az adott beszédtevékenység egészét.

Nem akarom a teljes rendszer bemutatása kedvéért részletesen kifejteni a tempó-tartományon is azt a gondolatsort, melyet a zenei elemek két tartományában bemutattam. Annyit mégis megemlítek, hogy az orgánumnak ebben a tartományában is megtalálhatjuk a korábban ismertettek megfelelőit.

4.1. Minden beszéd folyamatot egy bizonyos átlagos sebesség, átlagos tempó jellemez, ez az intonációs tempó. Ez rendszerint az adott szituációtól függ, annak felel meg, s az egész adott beszéd folyamaton végig húzódó szándékot, érzelmet jelzi, fejezi ki. (Vö. FISCHER S., A beszéd művészete 234—6; GÁTI J., A versmondás 120—28.)

4.2. Ezen belül az érzelmek, szándékok megváltozásának, hullámozásának megfelelően, azokat tükrözendő, az egyes logikai egységek elmondásának tempója is változhat, relatíve gyorsabb vagy lassabb lehet, mint az intonációs tempó.

4.3. Ugyancsak más-más tempóval különülnek el az egész beszédművön belül a nagyobb gondolati egységek, melyek írásban rendszerint külön bekezdést alkotnak.

4.4. A mondatnyi vagy annál kisebb nyelvi egységek újabb ritmikai változatosságot mutat(hat)nak, hiszen a mondatokon belül a logikai összefüggéseket, közbevetéseket általában tempóváltással (is) szoktuk érzékeltetni.

A közbevetéseket, maguktól értetődő részeket a mondatok átlagos tempójához viszonyítva felgyorsítjuk, a fontos részeket, a logikailag súlyos szavakat lassabban mondjuk ki. Tehát a dallamtartomány megfelelő részéhez, a hangfekvésekhez hasonlóan ez is nagyjából három fokozatot mutat. Magának a mondatnak átlagos, közepes tempóját; a beillesztett, közbevetett részekét, melyek egy kissé gyorsabbak, és a legfontosabb, kiemelt szakaszokét, melyek az átlagoshoz mérve némileg lassabbak. (Vö. DEME LÁSZLÓ: Nyr. 94: 276; WACHA IMRE: i. m. 24—5; FISCHER SÁNDOR: i. m. 234; GÁTI JÓZSEF: i. m. 120—38.)

4.5. A hangsúlyozásnak a nyomatékkaal kiemelt rész lassítása felel meg. (Vö. FÓNAGY IVÁN, A hangsúlyról Bp. 1958. AkK. NyelvtudÉrt. 18. sz. 73—4; DEME LÁSZLÓ: Nyr. 94: 276; NAGY ADORJÁN: Színpad és beszéd 43—8; WACHA IMRE: i. m. 15—7; GÁTI JÓZSEF: i. m. 75—154; FISCHER SÁNDOR: i. m. 234—6.)

4.6. A tempóról szólva ismét tisztáznunk kell egy olyan félreértést, mely rendkívül sok gondot jelent. Gyakran összekeverik — különösen a beszédképzésben és az előadóművészetben — a gyors tempónak a fogalmát a pergő, élénk ritmusával, valamint a lassú beszéd fogalmát a vontatottéval, egyenlőségjelet téve e kettő-kettő közé. Pedig a gyors és a pergő, élénk ritmusú beszéd között lényeges különbség van. Kísérletekkel, mérésekkel is kimutatható hogy a gyors tempó, a gyors beszéd (ha átlagos tempóját tekintve e g y e n l e t e s e n gyors) unalmasnak, vontatottnak, érdektelennek hathat. Hiába zajlik le rövidebb idő alatt, mint egy időben tovább tartó, de változatos belső tempójú beszéd. Gyakran pedig hajszaltság érzését keltheti. Az élénkséget, pergést tehát nem a gyorsaság, a „hadarás” adja, hanem az értelemnek megfelelő változatosság, az a tempójáték, melyben a gyorsabb és lassabb részek — természetesen a gondolatot szolgálva — szinte meglepően váltogatják egymást.

Említésre érdemes egyik-másik legutóbbi kísérletünk. Két szövegrészlet elmondási ideje rendkívül vontatott tempóval 3, illetőleg 6 perc volt. Megpergettük a ritmust, váltásokkal, szünetekkel oly mértékben, hogy már-már szinte túlzottan gyorsnak éreztük a visszahallgatáskor. Az időbeli különbség rendkívül nagy, mégis mindössze 20, illetőleg 30 mp volt (3 p : 2 p 40 mp, valamint 6 p : 5 p 30 mp). Egy másik alkalommal egy másik szövegnek egy gyors, de unalmas, lassúnak érzett szövegmondását vetettük össze az élvezetes, pergő ritmusúval. Az eredmény méginkább meglepte a hallgatókat. Az a szövegmondás, melynek ritmusát a hallgatók pergőnek érezték, időben tovább tartott, mint a meghajszolt, de mégis lassúnak tartott szöveg mondása.

5. A beszéd zeneiségének ötödik nagy részterülete a s z ü n e t e k t a r t o m á n y a. Megfigyeléseim szerint a szünetek használatában szintén megtalálható az a „hierarchikus” felépítés v. rendszer, melyet korábban a másik négy szövegfonetikai eszköznel felvázoltam. (A szünethasználat vizsgálata egyébként — a beszédtempóhoz hasonlóan — a legelhanyagoltabb területe a magyar mondatfonetikai kutatásnak.)

A beszédszünet tartományába azok a rövidebb-hosszabb „csend”-ek tartoznak, melyek idején (lélegzetvétel miatt v. egyéb okokból) a kommunikációs folyamat, ill. a beszédtevékenység megszakad. Ezek is a többi eszközhöz

hasonlóan egyéni adottságoktól függenek, s az egyéni beszédben átlagos hosszukat ismét csak egyéni adottságok szabják meg. Olyanok, mint például a beszélő tüdejének nagysága („levegő-kapacitása”) vagy az egyén vérmérséklete, temperamentuma, lelkiállapota, megfontoltsága stb.

A szünetek átlagos hossza a különböző beszédhelyzeteknek, az érzelmeknek és szándékoknak megfelelően a beszédfolyamat során (meg)változik. A neutrális közléshez viszonyítva időtartamban megnyúlhatnak vagy megrövidülhetnek az átlagos légzési szünetek. Ez a folyamat az egyéni realizálódás határai és lehetőségei között ismét csak kollektív érvényű és jelentésű formáknak megfelelően zajlik le.

Idegesség, agresszivitás, türelmetlenség, a felfokozott érzelmi állapot például rövidítheti az egyes szünetek időtartamát; a bánat, határozatlanság, elgondolkodás, a nyugalom, magabiztosság, stb. nyújthatja az egyes gondolatsorok elhangzása közötti esendeket (a lélegzetvétel vagy megnyugvás idejét). A sietés szándéka rövidítheti („levegőlopás”), olykor teljesen eltüntetheti a szüneteket (van aki belégzés közben is beszél), az időhúzás szándéka, a kényelem nagy és gyakori szüneteket eredményezhet. Stb.

5.1. Minden beszédfolyamat egészére jellemző egy bizonyos átlagos szünethossz, az *intonációs szünethasználat*. Ez rendszerint az adott szituáció függvénye és a beszédfolyamat egészén végighúzó szándékokat, érzelmeket, illetőleg a beszéd jellegét (élőszó, felolvasás, reprodukzív stílus) jelzi, fejezi ki.

Pl. az időhiány, sietés, ideges légkör rövid szüneteket eredményez. A magyarázó szándék hosszabb szünetekkel jár; hasonlóképpen a rábeszélés, a meggyőződés szándéka is, mely a hosszabb szünetekkel gondolkodási alkalmat teremt a beszélő és hallgató számára egyaránt. Az élőszó szünethasználatát változatosabb, a felolvasásé egyenletesebb.

5.2. Az intonációs szünethasználaton belül az érzelmek, szándékok megváltozásának, hullámvászásának, illetőleg a beszéd jellegének megfelelően, azokat tükröződő ismét változhat: rövidülhet, nyúlhat a szünetek hossza, száma pedig csökkenhet vagy gyarapodhat.

Pl. síma lélegzetvételi szünet nyelvi-logikai egység határán, vagy esetleg a nyelvi-logikai egység megtörése árán (élőszóban). Hosszabb-rövidebb szünet a mondat v. gondolati egység („bevezetés”) végén, közbevetés előtt és után stb., vagy ezek elhagyása az érzelmek áradása következtében. (Vö. DEME L.: MMNyR. II, 518—22; NAGY A.: Színpad és beszéd 47, 67, 139—41). Vagy: változatos szünethosszak az élőszóban (gondolkodási vagy hatásszünet) vagy egyenletesebb szünethasználat (a kifejezés rovására) a felolvasásban stb. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama i. h.)

5.3.—4. A nagyobb gondolati-logikai egységeken belül meghúzó szünetek helye és száma is kifejező lehet. Bár itt a szünethasználat már a nyelvi megformáltság függvénye, ennek ellenére is szaporodhat vagy kevesbedhet a szünetek száma (a beszéd egybesodró lendülete következtében, ill. tagolt-sága miatt). Jelezhetik a szünetek (vagy a szünetpótlók!) a beszéd logikai-nyelvi egységeinek határát és kapcsolódását, így a szólások, nyelvi frazeológiai egységek, mondatok, gondolati egységek határát, a közbevetést (szünetpár, előszünet, utószünet). Ezeket azonban összemoshatja a beszéd egybesodró lendülete. (Vö. DEME: MMNyR. II, 518—22; FÓNAGY—MAGDICS, A magyar beszéd dallama 11—20.)

Pl. az élőszóban a logikai-nyelvi egységek határán általában többször siklik át szünet nélkül a beszéd, mint a reprodukzív stílusban vagy a felolvasásban. Ez utóbbiban

pl. általában a mondatot kapcsoló kötőszók (*és, hogy, aki, amely* stb.) előtt, míg az élőszóban rendszerint — vagy legalábbis gyakrabban — utánuk tartunk szünetet. Hasonló helyzet a közbevetéseknél is. (Vö. FÓNAGY—MAGDICS, *A magyar beszéd dallama* 11—20; DEME: *Nyr.* 94: 276; MMNyR. II, 518—22.)

5.5. E kisebb nyelvi egységeken belül figyelhetjük meg a hangsúlyozásnak, a „kiemelésnek” megfelelő hatásszünetet vagy előszünetet, melynek segítségével egy-egy fontos szó súlyát adjuk meg. (Vö. DEME LÁSZLÓ: MMNyR. II, 519, *Nyr.* 94: 276; WACHA IMRE: i. m. 15—6; NAGY ADORJÁN: i. m. 43—8.)

IV

1. Ha a kérdéskört más irányból, a beszélő és a szöveg szempontjából vizsgáljuk, röviden így foglalhatjuk össze az eddig elmondottakat:

1.1. A hallgató a beszélő orgánumának általános jellemzőihez (átlagos hangszín, átlagos hangmagasság, mint a beszéd átlagos, intonációs magassága és hangterjedelme, átlagos hangerő, átlagos beszédtempó, a légzési szünetek átlagos hossza) viszonyítja az akusztikus (stílus)jegyeket, akusztikus jeleket, melyek — újra hangsúlyozom — az egyéni sajátosságokban, tulajdonságokban realizálódnak. Ezek egyrésről kollektív és egyben konvencionális jelek, amelyeknek — másrésről — kollektív és konvencionális „jelentésük”, tudattartalmuk van. A beszélő a lehetséges variánsok közül választja ki őket az értelemnek, érzelemnek és akaratnak (közlési szándéknak) megfelelően. E három tényező hatására él velük (a spontán beszédtevékenység közben ösztönösen, a reprodukzív stíluson belül — pl. a színjátszásban, próza és versmondásban — többé-kevésbé tudatosan).

1.2. E három tényező — s közülük főleg az érzelem és a szándék — szabja meg, hogy a beszélő hangszínezet-tartományán belül milyen színezetű hangon szólal meg s beszél az adott beszédhelyzetben (intonációs hangszín), s ezen belül milyen módon és mértékben színezi a hangját. (Lágyítja, keményíti, fényessé teszi hangszínét, fedi, világosítja, sötétíti, élénkíti, tompítja, rekedtté teszi hangját; gombócoz, öblösít stb.) Az átlagos hangszín, az „érzelemmentes” közlés hangszínezetéhez viszonyítva, a szituációnak, az attitűdöknek és a szándéknak, érzelemnek a hatására megváltozik, és így jelzi az attitűdöket, szituációkat az adott beszédhelyzetben.

1.3. Az értelem, érzelem és a közlés szándéka határozza meg azt is, hogy a hangterjedelm-tartományon belül az átlagos hangmagasságához és hangterjedelméhez viszonyítva, milyen intonációs magasságban szól a beszélő az adott beszéd-szituációban.

A magyarázat, az intenzív ráhatás szándéka pl. megemeli az átlagos hangfekvést; a szerénység, a gyengéd érzelem kifejezője mélyebb fekvés.

A három szempont azt is meghatározza, hogy az átlagos hangmagasságon belül még milyen relatív hangmagasságokban szól, mozog a beszéd, s e hangmagasságokon belül hány fekvést vagy hangközt használ: beszédében milyen

gyakori a fekvésváltás (az érzelem és értelem hatására, ill. vmely hangulatnak kifejezésekor).

Az értelem és a közlési szándék (akarat, cél) függvénye az, hogy a fekvéseken belül a közlő milyen lejtésformákkal él. — Az érzelem és szándék következménye az, hogy e lejtésformákon belül mekkora a lejtés tágassága, mekkorák a lejtés hangközei, azaz mekkora terc, kvart, ill. ezeknél nagyobb, pl. szext vagy kisebb pl. szekund) a lelépések és a szökések nagysága. Ezek az attitűdök és szituációk jelzésére szolgálnak.

1.4. A hangerő tartományában is az értelem, érzelem és szándék határozza meg, hogy a beszélő átlagos, szokásos hangerejéhez viszonyítva az adott beszédhelyzetben milyen intonációs hangerővel szól az egész beszédtevékenység, közlésfolyamat során (a szándékának, ill. érzelmének megfelelően).

Minél hevesebb ugyanis az érzelem, minél intenzívebb a ráhatás szándéka, annál inkább nő a hangerő, annál hangosabb lesz a beszéd. A gyengéd, finom érzelmeket halkabb beszéddel szoktuk kifejezésre juttatni.

Ugyancsak e hármasszemponthatározza meg, hogy a beszéd-folyamatok során él-e a beszélő a hangerő váltásaival: az értelmi összefüggések megvilágítása érdekében mond-e bizonyos részleteket, gondolati, nyelvtani stb. egységeket nagyobb vagy kisebb hangerővel, azaz hangosabban vagy halkabban.

Az értelem, illetőleg az attitűdök jelzésére, az érzelem kifejezésére bizonyos értelmi egységeket (szerkezeteket, szókapcsolatokat) nagyobb hangerővel emel ki; a kevésbé fontos részeket, közbevetéseket, a kevésbé lényeges vagy lényegtelen mondatrészeket, a lényegtelen magyarázatokat, magától értetődő megjegyzéseket lehalkítja, halkabban mondja.

Ugyancsak a fentebb emlegetett szempontok determinálják azt is, hogy a beszéd-folyamat egészének viszonylagos erején, és a hangerőbeli váltásokon belül milyen gyakoriak és milyen erősek a nyomatéki hangsúlyok a beszéd-folyamat egészét és az egymáshoz való viszonyukat tekintve.

A magyarázó és agitatív jellegű beszédben a hangsúlyok erősebbek, kivágóak: gyakran eluralkodnak a hanglejtés felett, elnyomják azt, bizonyos protokollszerű szövegekben — akár előszóbeliek, akár felolvasottak, — szinte minden tartalmas szóra esik egy hangsúly, s a hangsúlyok, nyomatékok ereje szinte egyforma. Gyakori, de finoman árnyalt hangsúlyokat figyelhetünk meg a versmondásban.

1.5. Hasonló a helyzet a tempóterjedelm tartományában is. Az említett három determináns szabja meg, hogy milyen az egész beszéd-folyamat tempója. Hogy az átlagos egyéni beszédtempóhoz viszonyítva (a szituációkban, az adott beszédhelyzetekben) gyors-e vagy lassú-e az intonációs tempó, az elsősorban az érzelem és a szándék határozza meg.

Az idegesség, türelmetlenség például fokozza a tempót, a közömbösség lassítja, az intenzív ráhatás szándéka hol gyorsítja (így pl. a figyelem elterelésének célja, az agitáció, rábeszélés), hol pedig lassítja (pl. a magyarázó, megértető szándék stb.).

Az intonációs tempón belüli váltásokat, azaz egy-egy részlet, szószervezet, esetleg mondat, tagmondat lassúbb vagy gyorsabb tempóval történő kimondását a beszéd-folyamat mondatain, logikai egységein (bekezdés) belül az értelem határozza meg (a mondanivaló világos tagolása érdekében).

1.6. A szünet-tartományban inkább az értelem határozza meg az egész beszédfolyamatra jellemző hosszúságú szüneteket, bár ezeknek hosszát az adott beszédhelyzetben az érzelem és az attitűd is determinálhatja.

Izgatott, türelmetlen, gyors beszédben általában rövidebbek a szünetek, a kapkodott levegővétel. Hasonló szünehosszak jelzik az agitatív szándékot stb. is. Az elgondolkodás, töprengés hosszabb szünetekkel jár, a nyugalmat, olykor a közömbösséget az egyenletesen eloszló, egyforma szünetek tükrözik.

Az általános — tagoló stb. — szünetekhez viszonyítja a hallgató azokat a szünetváltásokat, a légzési szünethez képest hosszabb vagy rövidebb csendeket, amelyekkel a beszélő az értelem kiemelése érdekében, az attitűd jelzésére az egész beszédfolyamaton belül él (kiemelő vagy hatásszünet, tördelés, tagolás stb.).

2. A fentiekben (II—IV.) elmondottakat a 96—7. lapon foglaljuk össze táblázatban.

V

1. A fentiekben elmondottak a szövegfonetikai eszközök egy-egy tartományának belső tagozódását, az alkotóelemek kapcsolódását és belső összefüggéseit mutatták be. Néhány utalástól eltekintve nem érintették azt a nem kevésbé fontos kérdést, hogy a bemutatott eszközök miképpen kapcsolódnak egymással mind (szokásos és egyéni) realizációjukban, megjelenési formájukban, mind pedig funkciójukban. (Bizonyos összefüggésekre és funkciókra a szokott együttes megjelenésekre a mellékelt táblázatos vázlatban a vízszintes és függőleges tagolással próbáltam utalni; ilyen kapcsolódásokat bemutat FÓNAGY—MAGDICS A magyar beszéd dallama c. tanulmánykötete is. I. m. 138—260.) Megfigyeléseim, tapasztalataim szerint a szövegfonetikai eszközökre is érvényes az, amit a szavak hangsúlyozására (szerintem helyesebben: kiemelésére) nézve NAGY ADORJÁN mond Színpad és beszéd c. könyvében (43—8 és kk), hogy ti. a kiemelés négy eszköze: a nyomaték, melódia, tempó és szünet rendszerint együtt jár, de gyakran helyettesítheti egyik a másikat. Magam ennek az elvnek a megvalósulását a szószerkezetek kiemelésének módjában is megfigyeltem, leírtam, s mint a „dominancia-eltolódás elvét” emlegettem a Kazinczy kiejtési versenyekről írt bírálatomban (i. m. 15—6., vö. még uo. 11—8 és 23—5.). DEME LÁSZLÓ már 1962-ben a leíró nyelvtannak a mondatfonetikával foglalkozó részeiben (MMNyR. II, 458—521. kk: 515—7) szintén utalt hasonló tényezőkre. 1970-ben, említett tanulmányában, a mondatfonetika i eszközei (hangsúlyozás, hanglejtés, beszédtempó, szünetek) összefüggéseiről pedig — már mintegy továbbmutatva a szövegfonetika felé — a következőket írja:

„Azt tapasztaltuk: a mondatfonetika i eszközök használatában természetes alapállás a négy eszköznek együttes jelentkezése, azaz konkomitanciaja. Az átlagmagasság, az átlagtempó és az átlagszünet sorsa a beszédben összekötődik egymással, s nem utolsósorban az átlagos hangerővel. A négy sajátosság — legalábbis eredendően — együtt szolgálja a kiemelést és a süllyesztést; azaz konkomitáns természetű.” ...

Az elhangzó beszéd szövegfonetikai elemeinek rendszere és funkciói

Orgánium		Beszédmű (vmely szöveg egésze)	A szöveg nagyobb és kisebb egységeinek határjelzése	Típusos kifejező eszközök a mondat egészében	Alkalomszerű kifejező eszközök
1. Hangszínezet, hangminőség	Átlagos hangszínezet	Intonációs hangszínezet	A hangszínezet váltásai nagyobb egységekben	A hangszínezet váltásai: hangszínezés	Hangszínezés kisebb egységekben
2. A hang(magasság)-terjedelem tartománya	Átlagos hangmagasság, hangfekvés és hangterjedelem	1. Intonációs hangmagasság és hangterjedelem	3. Magassági váltások nagyobb egységekben: gondolati egység bekezdés: magassági és hangterjedelmi váltások	5. A lejtés formája, tendenciája: ereszkedő, emelkedő-eső, lebegő stb.	6. A lejtés tágassága, a hangközök nagysága: a lelépések, záruk hangterjedelme: szekund, terc stb.
		2. Váltások az érzelmi változásnak megfelelően kisebb egységekben	4. Váltások kisebb egységekben: mondat, szókapcsolat, tagmondat, közbevetés: magas-, közép-, mélyfekvés	A lejtés jellege: kiénekel, nagy ívekben mozgó stb. volta (vö. Fónagy – Magdics, A magyar beszéd dallama)	
3. A hangerő ₂ tartománya	Átlagos hangerő	1. Intonációs hangerő	3. Erőbeli váltások nagyobb egységekben	5. A hangsúlyok, nyomtatékok gyakorisága, eloszlása: a fő-, mellék-, ritmikai hangsúlyok aránya	7. A hangsúlyok, nyomtatékok egymáshoz viszonyított ereje, ezek aránya
		2. Váltások az érzelmi változásnak megfelelően kisebb egységekben	4. Hangosabb, halkabb megoldások kisebb egységekben	6. Helyük a mondatokban, szavakban, szókapcsolatokban stb.	

4. A beszédtempó tartománya	Átlagos beszédtempó	1. Intonációs beszédtempó	3. Tempóváltások nagyobb egységekben	5. A nyomatékkaal kiemelt részek lelassítása	7. A beszéd irama: a lendület egybesodró jellege
5. A beszédszünetek tartománya	Átlagos szünethossz, légzés	1. Intonációs szünetek: kapkodás, nyugodt légzés	3. A szünetek helye, száma, hossza	6. Ezek aránya a gyorsabb részekhez	6. A beszéd vontatottsága, tördelés, hatásszünetek, gondolkodási szünet, a szünetek számának aránya
Egyéni s egyben egyedi sajátosságok	Funkciók	Egyéniben realizálódó kollektív formák, kollektív jelentéssel			
		A szituáció, az érzelem, a szándék jelzésére, a beszéd jellegének kifejezésére, az egész beszéd folyamatban	Az értelem, logikum jelzésére a logikai egységeknek megfelelő nagyobb szövegegységekben, ill. kisebb nyelvi egységekben (pl. mondat)	Az értelem, logikum, szándék jelzésére mondatnyi v. szókapcsolatnyi egységekben	Az érzelem, szándék és attitűd jelzésére, a beszéd jellegének kifejezésére
		A kollektív formákból való választást mindig az értelem, érzelem, szándék határozza meg			

„A konkomitancia ma már csak a lapállás [a kiemelés tőlem — W. I.]. Ez azt jelenti: a négy elem együttes jelentkezése szokásszerű ugyan, de nem föltétlenül szükségszerű. Az együtt jelentkező négy mondatfonetikai sajátosság nem mind főfunkciós, s így indokolt esetekben elválik a t n a k egymástól. Együttjárásukkal a nem főfunkciósok úgyszólván csak másodlagos biztosítókként vannak jelen. . . . [A] mondatfonetikai sajátosságok [tehát] alaptermészetüknél fogva konkomitánsak, azaz együttjárók . . . , de különleges árnyalatok jelzésére nemcsak hogy szétválhatnak, hanem alternatív, azaz egymást váltogatva, egymást helyettesítve is megjelenhetnek.” (Nyr. 94: 277—8).

Mindezek — meggyőződésem és megfigyeléseim szerint — még fokozottabb mértékben érvényesek a bemutatott szövegfonetikai eszközök használatára, melyeknek nagyobb száma, bonyolultabb tagozódása és az egyén orgánumától, előadói egyéniségétől (vö. DEME: Nyr. 94: 278) függő realizálódása még több variációs lehetőséget ad. Ezért e kérdéskör vizsgálata, éppen az elhangzó beszéd akusztikus stílusának vizsgálata szempontjából — megterjedelmi okokból is — külön tanulmányt érdemel. Különösen azt érdemel akkor, ha a szövegfonetikai eszközök vizsgálatával párhuzamosan figyelembe vesszünk olyan tényezőket is, mint pl. a légzésmód, a hangadás módja, az artikulációs folyamat egészének jellege, az egyes beszédhangok képzése, a hangkapcsolatok kiejtése stb. Ezek ugyan szigorúan véve nem szövegfonetikai eszközök, de az elhangzó beszéd jellegét, stílusát tekintve a stíléma szerepét tölthetik be. A magyar nyelvjárást pl. még ma is főleg fonetikájuk, hangképzésük alapján vizsgálja, rendszerezi a nyelvtudomány. Kevés kivételtől eltekintve a nyelvjárási monográfiákban alig kap helyet a nyelvjárást mondatfonetikájának olyan jellegű leírása mint amelyet pl. CSÜRY BÁLINT sokat idézett művében (MNyTK. 22.) vagy MAGDICS KLÁRA A magyar nyelvjárást összehasonlító hanglejtésvizsgálatainak első tanulságai (MNy. 60: 446—62.) c. tanulmányában olvashatunk.

Visszatérve a szövegfonetikai eszközök vizsgálatának és rendszerezésének kérdéseihez: a bemutatott rendszer nem spekulatív rendszer, hanem hét év megfigyeléseinek, tapasztalatainak rövid summázása. Olyan megfigyelések eredménye, melyek az élőlészóra, az elhangzó beszédre irányultak: minden hangos szóbeli megnyilvánulásra, kezdve a gyermekek gügyögésétől, gögicselésétől, szó nélküli, csak melódiával kifejezett gondolataitól, diákokon, közéleti szereplőkön, riportalanyokon, riportereken, színészekén át a bemondókig, beleértve a mindennapi élet mindennapi embereinek mindennapi megnyilvánulásait és az ünnepélyes megszólalásokat egyaránt.

2. Csak a szövegfonetikai eszközök fentebb bemutatott rendszere segítségével lehetett felismerni, elkülöníteni, s lehet majd meghatározni, leírni az élőlészónak, az elhangzó beszédnek, az elhangzó nyelvnek mint megnyilatkozási formának olyan nagyobb és kisebb, nemcsak a kusztikus szempontból, hanem a hangképzés, szóhasználat, mondatszerkesztés szempontjából is elkülönülő kategóriáit, melyeket eddigi ismereteink, megfigyeléseink alapján vázlatosan a következőképpen osztályozhatunk:

2.1.1. Az élőlészó, a spontán, kötetlen beszéd, azaz annak a szövegnek és szövegfonetikai formának az együttese, mely gondolataink születésekor vagy gondolatban előre megfogalmazott közölnivaló elmon-

dásakor hangzik el. Olyan helyzetben tehát, mikor a gondolkodás és a beszéd egy időben megvégeződik, vagy az előbbi csak rövid idővel — csak pillanatokkal — előzi meg az utóbbit. A beszéd tehát semmiképpen sem leírt szöveg (szószerinti) megismétlése. Más szóval: a szöveg megalkotása és produkálása (a szövegalkotás és a produkció) szimultán; szinkron folyamatban zajlik le, szinkron tevékenység.

2.1.2. A felolvasás az előbbinek ellenpólusa. Tulajdonképpen nem más, mint (egy) olyan szövegnek a hangos elmondása, melyet vagy a beszélő, vagy más valaki már korábban papírra vetett. A beszélő pedig — akár a saját gondolataiként, akár más véleményeként, más gondolataiként tolmácsolja is a szöveget — nem is akarja azt érzékeltetni, hogy szimultán, szinkron tevékenységet folytat, hanem csak azt jelzi, hogy ő szó- és betűszerint hangosan közli hallgatóival a papírra vetett gondolatokat, mintegy „idézi”, „ismerteti” azokat. Hanggal is kifejezi, hogy a szöveg megalkotása és elmondása között időbeli különbség van, tehát a szövegalkotás (akció) és a szövegmondás (reprodukció) aszinkron folyamat. S esetleg azt is, hogy a szöveg nem az ő alkotása, hanem másé. Legfeljebb annyit éreztet, hogy egyetért-e vagy nem a szövegbe foglalt gondolatokkal.

2.1.3. A reproduktív vagy interpretatív beszéd előre, a beszélő vagy más által megalkotott, leírt (elmondásra szánt) szépirodalmi vagy egyéb szövegnek olyan jellegű szó szerinti megszólaltatása, előadása, mellyel a beszélő — akár papírról „olvasva” mondja el a beszélő, akár a szöveget „betanulva”, „fejből” — azt az illúziót akarja kelteni, hogy az elhangzó szöveg közvetlen beszédtevékenység, spontán beszéd terméke, eredménye. Azaz úgy akar beszélni, mintha a szövegalkotás (akció) és a szövegmondás, beszélés (reprodukció) szinkron, szimultán folyamat lenne, noha a két művelet nem egyidejű, hanem különböző (aszinkron) folyamatban zajlik le. Érvényes rá, amit HEVESI SÁNDOR ír a színészi mesterségről: „A színész azért tanulja be szerepét, hogy azt ne lássák betanultnak, hanem úgy lássák, mintha a szavak a pillanat hatása alatt, a helyzet kényszerében jutnának eszébe.” (A színjátszás, a rendezés művészete. Idézi Kürthy György: Derű a deszkán Bp. 1967. 55.) Ebből az is következik, hogy a stíluskategóriának az is fő jellemzője, hogy a szövegmondó úgy interpretálja a szöveget, a művet, mint a saját gondolatait (pl. színpadi mű szereplőjeként: „Én vagyok Bánk, én vagyok Felicián”), vagy ha ez lehetetlen (pl. versmondáskor), úgy mondja a szöveget, hogy éreztetni: teljesen azonosul vele, lelkileg, értelmileg, érzelmileg átéli, segítségével a saját gondolatait is kifejezi. Vagy — nem a szöveggel, hanem a szöveg alkotójával azonosul, az alkotó szólal meg az ő hangjával. — Természetesen ilyenkor a hallgatóság is „belemegy a játékba”. — Ebbe a fő stíluskategóriába, mely eléggé átmeneti kategória az előző kettő között, az előadói, a színészi munka (versmondás, prózamonddás, konferálás, színjátszás) valamint a rádiós „prózai” műfajok tartoznak vagy tartoznának bele.

2.1.4. A „fél-reproduktív” beszéd az a beszédtevékenység, mely egy — rendszerint az előadó által korábban és részletesen megfogalmazott, elmondásra szánt és írt szövegen alapul. A szövegmondó azonban nem ragaszkodik mereven, szó szerint ehhez az előre rögzített szöveghez, hanem a beszéd hevében egyes részleteit szó szerint idézi: elismétli, más részleteit átalakítja, s csak a szöveg mögött meghúzódó tartalomhoz hű, azt mondja el

más szavakkal. Ismét más részleteket elhagy vagy kiegészít, sőt olykor teljesen újakkal pótol. A beszédtevékenység során tehát az akció, a szövegalkotás hol megelőzi a reprodukciót, a szövegmondást (tehát az akció és reprodukció nincs szinkronban), hol pedig egybeesik a kettő (az élőszóhoz és a spontán beszédhez hasonlóan szinkronban van, szimultán zajlik le a szövegalkotás és a szövegmondás). — Tudományos és tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő előadásokon lehetünk tanúi ilyen beszédtevékenységnek. Ilyenek a rádióban a kettőtől-hatig típusú műsorok összekötő szövegei, ilyenek bizonyos kvíz-műsorok, vetélkedők összekötő szövegei, kívánságműsorok stb.

2.2. Ezen a három (illetőleg négy) fő kategórián belül, mely akusztikailag és fogalmazás tekintetében — azaz az akusztikus és a nyelvi stílus tekintetében — eléggé erőteljesen különbözik egymástól — több olyan kisebb kategóriát, stílusréteget kell elkülönítenünk, de most már elsősorban a beszéd akusztikumát véve figyelembe, melyek a beszéd jellegét, stílusát megadják. Anélkül, hogy ezek között — még napjainkban — rangsort akarnánk felállítani, elkülöníthetjük egymástól az alábbi stílusrétegeket, ill. beszédrétegeket. Ezek jellegükből adódóan valamilyen egységet alkotnak az egész magyar kiejtésen, beszéden belül. (Vö. némileg másképpen, DEME, Nyelvi és nyelvhasználati gonjainkról 37-8, 72-3.)

2.2.1. Az igényes, irodalmi nyelvi kiejtés és beszéd rétege, ill. stílusa, mint a legválasztékosabb, legigényesebb kifejezési formája a szóbeli megnyilatkozásnak. Ez egyben (elvi, elméleti) megtestesítője is az egész magyar nyelvterület és nyelvközösség beszédideáljának, hallgatólagos mintája a helyes és szép magyar beszédnek. Színészek, előadóművészek (próza és versmondók), rádió és tévébemondók beszélnek, valamint kiváló szónokok.

2.2.2. A közlő próza rétege és stílusa az előbbinek széleskörű megvalósítása (bizonyos mértékig szürkébb, színtelenebb, de még mindig nagyon igényes változata). Tendenciájában az egész magyar nyelvterület kiejtését egységesítő beszédmodor. A művelt, anyanyelvi és beszédkulturával a gyakorlatban is rendelkező emberek (rádió és tévébemondók, riporterek, közéleti személyek, beszédükre adó tanárok, szakelőadók stb.) beszélnek, főleg akkor, ha kiejtésükre vigyáznak vagy igényes környezetben folytatnak beszédtevékenységet.

2.2.3. A köznyelvi beszéd rétege, ill. stílusa, a mindennapi élet nagyon változatos (sok változatot tartalmazó) beszédmodora, mely a közlő prózai stílusnál kevésbé igényes. A művelt, átlagos vagy annál valamivel magasabb anyanyelvi műveltséggel rendelkező igényes emberek beszélnek. Az akusztikus stílusnak az a rétege, melyet a nagyvárosokban élők művelt (egyetemi végzettségű), igényesen beszélő iskolázott rétegeinek tagjaitól (tanár, tisztviselő, funkcionárius stb.) a mindennapi beszédtevékenység során (vagy rádióban riportalanyként) hallhatunk (ha nem „nyilatkoznak”).

2.2.4. A regionális köznyelv vagy nyelvjárási színezetű „ízese” beszéd rétege, ill. stílusa. A nagyobb vidéki városok iskolázott, művelt rétegének beszéde. Közel áll a közlő-prózai beszédhez, illetőleg a köznyelvi beszédhez. Annak nyelvjárási elemekkel színezett változata. Főleg a nyelv-

járások hangállománya színezi (erőteljesen) (*e—ë* erőteljesebb megkülönböztetése, enyhe *ö*-zés, *i*-zés, a rövid *i*, *u*, *ü* használata köznyelvi hosszú helyett stb.), de megfigyelhetjük a nyelvjárási eredetű hanglejtési formákat is. Vidéki városok lakóitól hallhatjuk mindennapos életük bármely természetes pillanatában.

2.2.5. Nyelvjárás, ill. nyelvjárásias beszéd, a vidéken, falun, vidéki kisvárosokban élő, nem köznyelvet beszélő emberek, illetőleg a nagyobb nyelvjárási területek, tájegységek lakóinak jellegzetes és jellemző beszédmodora. Elsősorban hangállománya (erőteljes *ö*-zés, *i*-zés, diftongusok használata stb.), hanglejtése és beszédtempója, olykor hangfekvése jellemzi és különíti el az előbb említett kategóriák akusztikai jellegzetességeitől. Beszélői paraszti származásúak vagy parasztemberek, ill. paraszti származásukra büszke, azt nyilvántartó, beszédsajátságait (tudatosan) őrző emberek.

2.2.6. A provinciális jellegű, erőteljesen, túlzóan táji színezetű beszéd. Ez az előbbinek pongyolább, igénytelenebb változata. Kisebb nyelvterületekre, kisebb, zártabb csoportokra jellemző beszédmodor, melynek közös sajátja a nyelvi (és tartalmi) igénytelenség.

2.2.7. Vulgáris vagy pongyola stílus, jelleg. A legigénytelenebb beszédmodor. Azok beszélnek, akiknek teljesen hiányzik anyanyelvi és beszédkultúrájuk, vagy pedig semmibe veszik ezt, s beszéd és gondolkodás közben semmilyen igényt nem támasztanak önmaguk iránt, s hallgatóikra sincsenek tekintettel. Képviselői az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók.

Ezek a beszéd jellegét meghatározó, illetőleg abból adódó stíluskategóriák, stílusrétegek, stílusjelenségek csak több-kevesebb pontossággal határozhatók és különíthetők el egymástól. Az egyes rétegek jellegzetességei, jellemzői ugyanis sokszor keresztezik, fedik egymást. Átszövődnek, át-átjátszanak egymásba. Elemeik több kategóriának, stílusrétegnek is részei lehetnek. Egyrészt azért, mert ezek az elemek több arcúak, több jelentésűek, másrészt pedig, mert az egyes elemek — önmagukban vagy többedmagukkal — színező elemként vagy a beszélő egyén egyéni sajátosságaként, jellegzetességeként bármelyik stíluskategóriában felbukkanhatnak.

2.3. Ezeket a még mindig elég nagy stíluskategóriákat és stílusrétegeket keresztezhetik, illetőleg a beszéd jellegét tovább színezhetik, tovább „rétegezhetik” egyéb, az akusztikumban is megnyilvánuló nagyobb hatások, tendenciák. Egyrésztől olyanok, mint az igényességre (nyelvi, kiejtésbeli igényességre), választékosságra való törekvés, a finomkodás, a bizalmasság, a családiasság, a pongyolaság és végül a nyelvi igénytelenség vagy közömböség.

Ezek főleg az elhangzó beszéd külső körülményeiből, a (helyhez, időhöz, környezethez, hallgatósághoz, beszélőpartner(ek)hez való viszonyból), valamint a mondanivalóhoz való viszonyból adódhatnak.

Színezhetik, „rétegezhetik” a beszédet akusztikuma tekintetében másrésztől az olyan hatások, tendenciák, melyek a beszélő szándékából, (a beszédtevékenység céljából), a gondolatok megfogalmazásából vagy a beszélőnek az elmondott (elmondandó) szöveghez, a szöveg céljához való

viszonyából adódnak, — esetleg attól függenek, mi a beszélő célja hallgatóságával.

Színező és sajátos beszédmodort kialakító tendenciák még az olyan — bizonyos mértékig már az egész beszéd folyamaton végighúzó — é r z e l m i — é r t e l m i — s z á n d é k i hatások is, mint a szenvtelenség, közömbösség, tárgyilagosság, együttérző és egyetértő ellenszenv, azután a könnyedeskedés, a könnyedség, a magyarázó, meggyőző szándék vagy éppenséggel a „pletykálkodhatnék”.

Ezekbe a beszéd jellegét, általános stílusát megadó — egymás alatt felelt elhelyezkedő vagy nemegyszer egymással többszörösen összekeveredő rétegekbe ágyazódnak bele — további „színezékként”, de az egész beszéd folyamat összképét, jellegét csak kis mértékben módosítva, a beszéd folyamat kis vagy kisebb részeiben (olykor egy-egy szóban, szókapcsolatban, mondatban — vagy írásképre lebontva — bekezdésnyi szövegben) jelentkező akusztikus elemek, finom intonációs és egyéb váltások, melyek az érzelmeket, attitűdöket tükrözik: a bánatot, örömet, vidámságot stb.

WACHA IMRE

System and Relations of Text-phonetic Means in Audible Speech

In the course of research of related speech, phonetics deals first of all with formation of sound and with sentence-phonetic means. Usually the sentence — the highest form in the sphere of language constructed adequately for communication — is considered as the largest unit of research. Nevertheless, the study of sentence-phonetic (prosodical) means does not present a sufficient basis for research into the nature and style of audible speech. It can only be approached from a larger unit, the text, the totality of s p e e c h w o r k. In this matter, the sentence appears as a part of a greater totality, a part of text. As a consequence, the mere study of sentence-phonetic means is not enough for an investigation in the nature and character of audible speech; it should be extended to t e x t - p h o n e t i c means and their relations as well.

Speech — based on the musical-signs of language — in accordance with collective tendencies is related always by individual realization. So its basis and source of research is the voice of the individual. This can be reduced to the following components: 1. tone-colour or tone-quality, 2. speed of speech, 3. voice (pitch) range, 4. volume range, 5. frequency of pause. In the language, as in the range of signs of a collective production an acoustic „domain” is the equivalent of these components. Each „domain” consists of smaller units. Each „musical” sign, sign-group, belonging to a „domain” has peculiar as well as collective meaning, function and information-quality too. This paper deals with the stratification of these „domains” and relations of acoustic signs.

The usage of various elements in this system is determined by reason, emotion and intention in every case. These elements in the course of speech show complicated forms of linkage. Concomitant relation is the most frequent, according to the vertical distribution of the chart. Alternative usage is frequent too. Means and elements show usually peculiar and characteristic linkage shapes. These shapes are so highly characteristic that through their help such kinds of large style-categories of speech can be separated as: word-of-mouth, lecture and reproductive-interpretative speech (and within this different styles of acting and performing-art) as well as partly-reproductive style. (These are functions of text-formation and the intention of the text relating their acoustic features.) Taking notice of typical linkage forms smaller categories into four large style-categories can be described, as standard literary language pronunciation, prose, standard language, regional standard language, dialectal (like) speech, speech of provincial type, vulgar or loose speech. By their help, learning, intention, temperament, emotions, and the speech situation of speakers can be determined.

IMRE WACHA

A nyelvföldrajzi aspektus a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában

1. A nyelvföldrajz mint tudomány

A nyelvföldrajz mint a nyelvtudomány egyik legfiatalabb ága, a nyelv és elsősorban a nyelvjárások pontosabb és egyetemesebb módszerű kutatásának az eredményeként jött létre. A nyelvföldrajz a dialektológiából nőtt ki, konkrétságával, szemléletességével és specifikus voltánál fogva azonban mégis előnyben van vele szemben. A kutató a nyelvföldrajz révén került először szemtől szembe a nyelvi tények hordozóival, a néppel, s ezzel egyidőben felvetődött a nyelv és a nép történeti kapcsolatának problematikája. Annak ellenére, hogy a nyelvészeti földrajz az újgrammatikusok összehasonlító-történeti módszerének a virágkorában keletkezett (a lingvisztikai atlasz első kísérlete is a német újgrammatikusok nevéhez fűződik, G. WENKER 1876-ban kezdte el az anyag térképezését), nem változtatja meg ezt a módszert, hanem újabb, korábban ismeretlen tényekkel gazdagítja; ezzel is alátámasztva az egész sor újabb problémát felvető összehasonlító nyelvtan hipotéziseit.¹

„A történeti-összehasonlító módszer és általában a nyelvtudomány rendszerében a nyelvföldrajz az egyik legmegbízhatóbb és leghatásosabb vizsgálati mód a rokonnyelvek valamint egy nyelv dialektusai fejlődésének integrációs folyamatában.”²

Meg kell jegyeznünk, hogy a kontaktusok vizsgálatában is a nyelvészeti földrajz az egyik legjobb módszer. Az atlasz térképei szemléletesen mutatják az idegen hatásokat a nyelvjárások hagyományos lexikájában, s ez végső soron fogódzót nyújt a jövevényszavak periodizációjához.

A nyelvföldrajz nagy népszerűsége azzal magyarázható, hogy „a kutatóknak új, gazdag, értékes és meggyőző anyagot ad, amelynek segítségével nemcsak bővíthetik, hanem el is mélyíthetik a tudomány ismert tételeit, hipotéziseit stb., esetleg helyesbítik, megváltoztatják vagy teljesen tagadják azokat”.³ Főleges tehát tovább sorolni a nyelvjárások nyelvföldrajzi kutatásának előnyeit a leíró vizsgálattal szemben. A nyelvföldrajz nemcsak a nyelvészek, hanem az etnográfusok, a folkloristák, a történészek s más rokon tudományok specialistáinak a körében is széles körű elismerésre tett szert.

¹ Részletesebben a lingvisztikai földrajz és a dialektológia valamint, az összehasonlító-történeti módszer kapcsolatáról ld. М. А. Бородина «Лингвистическая география в Романии». Кишинев, 1966. «Проблемы лингвистической географии». М.-Л., 1966. című munkáit.

² Й. О. Дзєндзелівський, Про регіональні діалектологічні атласи української мови.-Праці Х. Республіканської діалектологічної наради. К., 1961, 17—18.

³ Уо. 17.

Minden nyelvföldrajzi vizsgálatnak az atlasz az alapja. A térkép összeállítására nemcsak óriási és fáradságos munkát, hanem megfelelő felkészültséget, a nyelvjárási anyag pontos ismeretét, a nyelvészeti térképezés elveinek és módszereinek a biztos tudását is igényli. BÁRCZI GÉZA hibásnak tartja egyes nyelvészeknek azt az állítását, mely szerint a térkép összeállítása — egyszerű anyaggyűjtés. BÁRCZI GÉZA szerint a térkép összeállítása és az atlasz elkészítése komoly tudományos munka. A kutatótól nemcsak az anyaggyűjtéssel kapcsolatos fáradságos munkát követeli meg, hanem nagy fokú elméleti tudást, a kérdőívek elkészítésének és összeállításának készségét is igényli, s ehhez elengedhetetlenül fontos a kutatót nyelvjárási tanulmányozása, a nyelvjárást beszélő nép történetének kellő ismerete, nyelvtörténeti tudás, a régi nyelvjárások s más nyelvek ismerete stb.⁴ Amint F. T. ZSILKO megállapítja, minden térkép összeállítása „egyéni (s idővel kollektív) alkotást igényel. A térkép helyes felépítéséhez gyakran mély nyelvtörténeti ismeretre, szövejtő készségre, idegen nyelvtudásra (különösen az ukránnal szomszédos nyelvekére) van szükség.”⁵

A lingvisztikai térkép szemléletesen mutatja a nyelvi jelenségek és variánsaik (fonetikai és morfológiai) terjedési görkeit, megmutatja a lexikai párhuzamok vagy a lexikai megfelelők használatát, valamint az idegen nyelvi rétegek meglétét stb.

A mai nyelvtudományban több nyelvtérképezési iskolát vagy irányzatot különböztethetünk meg. Elsősorban a román nyelvföldrajzi iskolát, amely JEAN GILLIÉRON⁶ atlaszának a megjelenéséhez kötődik, a német nyelvföldrajzi iskolát, amely a marburgi iskola tevékenységén alapul (megalapítója GEORG WENKER),⁷ a svájci iskolát, melynek megalapítói K. JABERG és J. JUD,⁸ akik 1928—1940 között összeállították Olaszország és Svájc déli nyelvjárási atlaszát. A lengyel nyelvföldrajz kiemelkedő képviselői M. MALECKI,⁹ K. NITSCH,¹⁰ Z. STIEBER¹¹ és mások. A romániai nyelvföldrajzi iskolát szintén több atlasz¹² képviseli. Megjelent a magyar nyelvjárások atlaszának¹³ — II. kötete. Ezenkívül még számos atlaszt említhetnénk meg.¹⁴

⁴ Ld. BÁRCZI előszavát VÉGH JÓZSEF, Őrségi és Hetési nyelvatlasz című munkájához (Bp., 1959, 6).

⁵ Ф. Т. Жилко, Основні принципи побудови атласу української мови. Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965.

⁶ J. GILLIÉRON et E. EDMONT, Atlas linguistique de la France. Paris, 1906.

⁷ GEORG WENKER, Sprachatlas des deutschen Reichs. Marburg, 1895.

⁸ K. JABERG—J. JUD, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz. Zofingen, 1928—1940.

⁹ M. MALECKI—K. NITSCH, Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Kraków, 1934.

¹⁰ ZDZ. STIEBER, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny, z. I—VIII. Łódź, 1956—1964.

¹¹ Mały atlas gwar polskich, t. I—VII. Wrocław—Kraków, 1959—1964.

¹² Atlasul lingvistic român, serie nouă, vol. I, material cules de acad. E. PETROVICI. București, 1956; S. POP, Atlas linguistique româin. Méthode, publication et interpretation de cartes. „Orbis”, t. VII, N 1, 1958; G. WEIGAND, Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes, 1909; Atlasul lingvistic român pe regiuni Maramureș (Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionek Stan) Vol. I, București, 1969; S. POP, Micul atlas lingvistic român. Serie Nouă, vol. I—III; S. POP, Din Atlasul lingvistic al României „Dacoromania”, VII, 1934.

¹³ A magyar nyelvjárások atlasza, I. rész, szerkesztette DEME L. és IMRE S. Bp., 1968; II. rész Bp., 1970.

¹⁴ Taalatlas van Noord- en Zuid-nederland. E. I. Brill, 1956; Atlas linguistique de la Basse-Bretagne. Paris, 1953; Edgard Blancquaert. Dialect-Atlas van Klein-Brabant.

A nyelvatlasz elméletének és térképezésének eredeti rendszerét dolgozta ki a moszkvai iskola¹⁵ „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárás-terület atlasza” (1957) megjelentetésével, valamint a kiadásra előkészített „A délnyugati területek orosz nyelvjárásainak atlasza” című munkában. 1963-ban, Minszkben kiadták „A belorusz nyelvjárások atlaszá”-t is.

Az ukrán nyelvföldrajzi iskola a XIX. század végétől számítható, amikor 1871-ben K. P. МИХАЛЫСУК¹⁶ összeállítja és megjelenteti „A délorosz nyelvjárások és nyelvjárászigetek térképe a galíciai nyelvjárásokkal kapcsolatban” című munkáját. A moszkvai dialektológiai bizottság a XX. század elején kiadja a keleti szláv nyelvek térképét, amelyben kitekintéssel volt az ukrán nyelvre is.¹⁷ A XX. században, 1923-ban megjelenik V. ГАНЦОВ „Az ukrán nyelvjárások dialektológiai osztályozása”¹⁸ című munkája, amelynek a térkép-mellékletében az ukrán nyelvet északi és déli nyelvjárástípusra osztja. Az ukrán és a belorusz nyelvföldrajzban P. БУЗУК¹⁹ használta először a góc fogalmat a megfelelő nyelvjárási elemek térképi jelölésére. A XX. század 30-as éveiben megjelennek ЗІЛІНСЬКІЙ І.,²⁰ ПАНЫКОВІЧ І.,²¹ ДЕЈНА К.,²² ТАРНОЦЬКІЙ Ж.²³ térképei. Jelentős munkát végzett ЦІСІЗЬЯКОВ Ф. Ф.²⁴ Kubány lexikai anyagának a térképezésében.

Rendkívüli fejlődésnek indul a szovjet-ukrán nyelvföldrajz a XX. század közepén, amikor elkezdődnek „Az ukrán nyelvjárások atlaszá”-nak²⁵ munkálatai.

Antwerpen, 1926; F. J. BERANEK, Westjüdischer Sprachatlas. Marburg, 1965; W. WENZEL, Wortatlas des Kreises Wetzlar und umliegenden Gebiete. Marburg, 1930; ERNST SCHWARZ, Sudetendeutscher Wortatlas 1—2. München, 1954—1956; WALTER MITZKA, L. E. SCHMITT, Deutscher Wortatlas, I—IX, 1950—1961; L. E. SCHMITT, Luxemburgischer Sprachatlas. Marburg, 1963; A. GRIERA, Atlas lingüístic de Catalunya. Barcelona, 1923—1939; Ст. Стойков и С. Б. Бернштейн, Български диалектен атлас, т. 1, Югоизточна България, т. 1, часть перва-втора. София, 1964; Български диалектен атлас II., Североизточна България под редакцией Ст. Стойкова, т. I—II, София, 1966 stb.

¹⁵ Részletesebben ld. «Вопросы теории лингвистической географии» под редакцией Р. И. Аванесова. М., 1962; Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы, под редакцией Р. И. Аванесова. М., 1957.

¹⁶ К. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. — Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, под ред. П. Чубинского, т. VII, вып. 2. Спб., 1872.

¹⁷ Н. Н. Дурново, Н. Н. Соколов, Д. Н. Ушаков, Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. — Труды Московской диалектологической комиссии вып. 5, М., 1915.

¹⁸ Лд. Записки історико-філологічного відділу ВУАН, кн. 4. К., 1923.

¹⁹ П. Бузук, Спроба лінгвістичнай географіі Беларусі, ч. 1, Фанетыка і марфалогія. Вып. 1, Гаворкі Цэнтральнай і Усходняй Беларусі і суседніх мясцавосцей Украіны і Вялікарасіі у першай чвэрці XX в. Мінск, 1928.

²⁰ І. Зілінський, Карта українських говорів. Варшава, 1933.

²¹ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей, ч. 1. Прага, 1938.

²² К. ДЕЈНА, Podolsko-wolyńskie pogranicze językowe. Tarnopol, 1938.

²³ Ж. ТАРНАЦЬКІЙ, Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie-Mazowsze). Warszawa, 1939.

²⁴ Részletesebben ld. Й. О. Дзєндзєлівський, Одна несправедливо забута сторінка історії української та російської лінгвістичної географії. — Матеріали ХХІ наукової конференції УжДУ, серія філології. К., 1967, 168—177.

²⁵ Részletesebben az ukrán nyelvföldrajz történetéről ld. Ф. Т. Жилко, Нариси з діалектології української мови. К., 1966, стор. 298—299; І. Ф. Королєвич, Розвиток української лінгвістичної географії (Огляд літератури).; — Українська лінгвістична географія. К., 1966, 143—152.

Alapul véve a moszkvai iskola, valamint más országok nyelvföldről az iskoláinak az eredményeit, az ukrán nyelvföldrajzi iskola „Az ukrán nyelv atlaszá”-ban kidolgozta a saját térképezési elveit. Ennek sajátosságai a nyelvi tények térképezési és interpretálási rendszerének a kidolgozásában vannak, de kapcsolatban vannak az összegyűjtött anyag jellegével is. Az utóbbi időben az ukrán nyelvföldrajz a nyelvi térképezés egész sor elméleti kérdésének a megoldásával gazdagodott (VARCSENKO I. O.,²⁶ VASCSENKO V. SZ.,²⁷ DZENDZELIVSZKIJ J. O.,²⁸ ZSILKO F. T.,²⁹ ZAKREVSZKA J. V.,³⁰ KOVALIK I. I.,³¹ LIZANEC P. N.,³² MATVIJASZ I. I.,³³ NAZAROVA T. B.,³⁴ SILO G. F.³⁵ stb. (Elméleti síkon ZSILKO F. T. „Az ukrán lingvisztikai földrajz problémái”³⁶ című műve a legújabb és legalaposabb munka, amely jelenleg kiadásra vár.)

²⁶ I. O. Варченко, Лінгвогеографія і деякі питання української мови. — XI Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1962; Уб., Етимологія і лінгвогеографія (кілька штрихів з роботи над I томом «Атласу української мови»). — Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965; Уб., Міжмовні акцентуаційні контакти і лінгвістична географія. — XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1965; Уб., Фонетичні контакти східнослов'янських мов у лінгвогеографічному висвітленні. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

²⁷ В. С. Ващенко, Лінгвогеографічні контрасти як джерело історичного вивчення говорів Наддніпрянщини. — Питання Мижвузівської наукової конференції. Харків, 1926; Уб., Зісторії та географії діалектних слів. Матеріали до вивчення лексики говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини. Харків, 1962.

²⁸ Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика). — ч. I—II. Ужгород, 1958—1960; Уб., Засади, укладання регіональних атласів слов'янських мов. К., 1963; Уб., Некоторые вопросы интерпретации лингвистических карт. ВЯ, 1963, № 4; Уб., Деякі питання методики і теорії інтерпретації лінгвістичних карт (На матеріалах слов'янських атласів). — Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965; Уб., Лексичний атлас української мови. — XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1965; Лінгвогеографічний аспект у дослідженнях з історії мови. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

²⁹ Ф. Т. Жилко, Деякі питання лінгвогеографічного аспекту української діалектології. — Праці X Республіканської діалектологічної наради. К., 1961. Уб., Діалектологічний атлас української мови. Проспект. К., 1952; Уб., Деякі питання класифікації говорів української мови в світлі даних лінгвістичної географії. — Філологічний збірник. К., 1958; Уб., Наслідки картографування до I тому Діалектологічного Атласу української мови. — X Республіканська діалектологічна нарада. Тези доп., К., 1969; Уб., Проблеми української лінгвогеографії. — ж. «Українська мова в школі», 1963, № 1; Уб., Особенности диалектных границ украинского языка. — Вопросы диалектологии восточнославянских языков. М., 1964; Уб., Основні принципи побудови Атласу української мови. — Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965; Уб., Походження південно-західних діалектів укр. мови у світлі даних лінгвістичної географії. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁰ Я. В. Закревська, Українські назви картоплі. — Дослідження і матеріали з української мови, т. VI. К., 1964; Уб., Діалектний словотвір в ареальному аспекті. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³¹ І. І. Ковалик, Словотвір і лінгвогеографія. — Праці X Республіканської діалектологічної наради. К., 1961.

³² П. Н. Лизанець, Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. — у кн.: «Українсько-угорські міжмовні контакти» (На матеріалі українських говорів Закарпаття). Ужгород, 1970; Уб., Основні принципи картографування лексичних мадяризмів в українських говорах Закарпаття (на матеріалі регіонального атласу). — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970; Уб., Принципы построения «Атласа лексических венгеризмов и их соответствий в украинских говорах Закарпаття». — Тезиси III. Международного конгресса финно-угроведов. Таллин, 1970; Уб., A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképezési elvei: MNyj. 16 (1970): 3—10.

A megfelelő nyelvterület feldolgozásának terjedelme szerint a lingvisztikai atlaszoknak két típusát különböztetjük meg: 1. általános (nemzeti) nyelvátlasz és 2. regionális (területi) nyelvátlasz.

Az általános nyelvátlaszok feladata — a legfontosabb össznemzeti jellegű nyelvi jelenségek térképezése. Az ilyen típusú atlaszok térképei természetesen nem teszik lehetővé a szűk körű nyelvjárási adatok rögzítését. Az általános nyelvátlaszokhoz tartozik JEAN GILLERON, GEORG WENKER, K. JABERG és J. JUD, V. MITZKA és E. SCHMIDT, E. PETROVICS, SZ. POP atlasza, A magyar nyelvjárások atlasza, A belorusz nyelv atlasza, A moldován nyelv atlasza, az «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» (A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjáróterület atlasza), a kiadásra váró „Az ukrán nyelv atlasza”³⁷ s mások.

Számos regionális vagy területi atlasz jelent meg, melyek fő feladata, hogy az aránylag kis nyelvterület sűrű kutatópontjain térképezzék a helyi nyelvjárási sajátosságokat, amelyek végső soron igen fontosak a nyelvtörténeti kutatásokhoz, és kisebb-nagyobb mértékben az általános nyelvátlaszt is bővítik. A mai nyelvtudományban a regionális atlaszok egész láncolatát nevezhetjük meg a német, a lengyel, a román, a francia nyelvjárásokkal kapcsolatban, Magyarországon is jelent meg olyan regionális atlasz,³⁸ s ilyen a cseh-szlovákiai lemki nyelvjárás atlasza,³⁹ MALYCOV M. O. és FILIN F. P. „A Szeliger-tó nyelvátlasza” (1949) című munkája stb.

A szovjet-ukrán nyelvtudományban megjelent DZENDZELIVSZKIJ J. O.,⁴⁰ VASCSENKO V. SZ.⁴¹ és LIZANEC P. N.⁴² nyelvátlasza. Kiadásra vár NAZAROVA T. V. «Атлас говірок нижньої Прип'яті» (Az alsó Pripját nyelvjárási atlasza), SILO G. F. «Атлас південно-західних говірок на північ від Дністра» (A Dnyesztertől északra fekvő délnyugati nyelvjárások atlasza) című munkája stb.

³³ I. Г. Матвіяк, Інструкція для складання карт Атласу української мови. — Діалектологічний бюлетень, вип. 8, 1961; Уб, Інструкція для складання коментарів до карт Атласу української мови. — Діалектологічний бюлетень, вип. 9, 1962; Уб, Засади картографування матеріалів до Атласу української мови. — Праці XI Республіканської діалектологічної наради. К., 1965; Уб, Відбиття лексики в Атласі української мови. — XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доповідей. К., 1965; Уб, Картографування причорноморських українських говірок. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁴ Т. В. Назарова, Білорусько-українські ізоглоси нижньої Прип'яті. — Славистичний збірник. К., 1963; Уб, Спроби картографування фонемних структур в Атласі української мови. — Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965; Уб, Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁵ Г. Ф. Шило, Поліські дифтонги і монофтонги в історичному та лінгвогеографічному висвітленні. — Праці XIII Республіканської діалектологічної наради. К., 1970.

³⁶ Itt mondok köszönetet F. T. Zsilónak, aki volt szíves rendelkezésemre bocsátani monográfiájának kéziratát.

³⁷ Az említett szerzők atlaszának teljes megnevezését ld. a 4. lapon.

³⁸ Věcn József, Őrségi és Hetési nyelvátlasz. Bp., 1959.

³⁹ Ezt az atlaszt LATTO V. P., az ismert szlovák dialektológus készítette.

⁴⁰ И. О. Дзэндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говірок Закарпатської області УРСР, ч. I—II. Ужгород, 1958—60.

⁴¹ В. С. Ващенко, З історії та географії діалектних слів. Харків, 1962.

⁴² П. Н. Лизанець, Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. — У кн. «Угорсько-українські міжмовні контакти». Ужгород, 1970.

A dialektológiában elterjedt nyelvföldrajzi módszernek köszönhető, hogy a nyelvföldrajz, mint tudomány, általános elismerésre tett szert. A nyelvjárásoknak és általában a nyelvi tényeknek nemcsak leíró, szinkron, hanem diakrón szempontú vizsgálatában is sikeresen alkalmazható. A nyelvföldrajzi aspektus felhasználható a nyelvtörténeti emlékek,⁴³ a toponímia, az antroponímia, a nyelvjárások hagyományos archaikus elemeinek, a nyelvek közötti kapcsolatoknak⁴⁴ a vizsgálatában is stb. Tehát, az általános és regionális atlaszok készítésével párhuzamosan felmerül a speciális, célatlaszok összeállításának szükségessége is, melyek fontos nyelvészeti problémákat tesznek vizsgálatuk tárgyává. Így például nemrég jelent meg a „Kárpáti nyelvjárási atlasz”,⁴⁵ mely az ukrán—délszláv nyelvi megfelelések problémáját vizsgálja a kárpáti nyelvjárásterület (Kárpátontúl és a Kárpátok keleti részének — Galícia, Bukovina stb.) anyagai alapján.

„A lexikai hungarizmusok és ukrán nyelvjárási megfelelőik atlasza az USZSZK Kárpátontúli területén” című mű feladata — a frontális (marginális) magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok sokoldalú kutatása a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban.

Hasonló célatlasz a nyelvtudományban talán még nem jelent meg ez ideig, bár több megoldatlan nyelvészeti kérdés tisztázódnék általuk, többek között, a közvetlen nyelvi érintkezésben élt vagy élő népek története és anyagi kultúrája. A közeljövőben tehát a regionális célatlaszok készítése a nyelvészek elsőrendű feladata.

DZENDZELIVSZKIJ J. O. szavai szerint: „Általános és regionális atlaszokra egyaránt szükség van, egyik nem helyettesítheti a másikat. Érdemes tehát az ukrán nyelv általános atlasza munkálataival párhuzamosan elkezdni a regionális atlaszok összeállításának nagy méretű munkálatait is. Ez halaszthatatlan ügy, melynek megvalósításához azonnal hozzá kell látni, mivel napjainkban különös intenzitással egységesednek és pusztulnak a nyelvjárások. Tehát az atlaszok összeállítása (általános és regionális) nemzeti ügy, nem szabad kiveszni hagyni a tudomány számára oly fontos tényeket és adatokat.”⁴⁶ ZSILKO F. T. kijelenti: „A nyelvészeti térképezés a nyelvek és nyelvjárások közötti kapcsolatok kutatásában kivételes nyomatékot kap ott, ahol a területi oppozíció sajátos erő a jelentős paradigmaticus változásokban a nyelv különböző szintjein”.⁴⁷ DZENDZELIVSZKIJ J. A. szerint: „Fontosak és érdekesek lennének egy-egy kerület nyelvi kapcsolatainak a célatlaszai”.⁴⁸

Figyelembe véve a nyelvek közötti kapcsolatok nyelvföldrajzi módszerű vizsgálatának fontos és halaszthatatlan problémáját, hozzá is láttunk a regionális célatlasz összeállításához. „A lexikai hungarizmusok atlasza...”

⁴³ Й. О. Дзєндзєлївський, Лїнгвістичний аспект у дослідженнях з історії мови. — Праці XIII Рєспублїканської діалєктологічної наради. К., 1970, 28—34.

⁴⁴ П. Н. Лизанець, Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР. Ужгород, ч. 1., 1970.

⁴⁵ С. Б. Бернштейн, В. М. Иллич-Свитич, Г. П. Клепикова, Т. В. Попова, В. В. Усачева, Карпатский диалектологический атлас. М., 1967. Рец. Ф. Т. Жилко, ж. «Мовознавство», 1969, № 6, 83—85.

⁴⁶ Й. О. Дзєндзєлївський, Про регіональні діалєктологічні атласи української мови, 25.

⁴⁷ Ф. Т. Жилко, Проблеми української лїнгвістичної географії (у видавництві).

⁴⁸ Й. О. Дзєндзєлївський, Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов (V. Міжнародний з'їзд славїстів). К., 1963, 16.

csak a Kárpátontúli terület ukrán nyelvjárásait öleli fel, figyelembe véve e nyelvjárások történelmi és nyelvi tömörültségének, egységének sajátosságait, amely azzal magyarázható, hogy a kárpátontúli ukrán nyelvjárások évszázadokig el voltak választva a többi ukrán nyelvjárástól, s a XII. századtól a magyar, majd később (1919—1938) cseh és részben román, ill. 1938—1944 között ismét a magyar nyelv erős hatása alatt voltak. Ezek a történelmi tények bizonyos nyelvi változásokat idéztek elő, különösen a lexika terén. Így például az ukrán nyelv lexikai hungarizmusainak 90 százaléka csak a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban található meg. Ezzel az objektív történelmi és nyelvi ténnyel magyarázható az általunk összeállított atlasz — „A lexikai hungarizmusok és ukrán nyelvi megfelelőik atlasza az USZSZK Kárpátontúli területén” — területi korlátozottsága.

2. A kérdőív összeállításának alapelvei

A nyelvatlasz hitelessége három fő alapfeltételtől függ: a kérdőív helyes összeállításától, az anyaggyűjtés módszerétől és az anyag lejegyzésétől, valamint a világos térképezési elvek kidolgozásától, azaz a térképen szereplő adatok helyességétől.

A legfontosabb és a legfelelősségteljesebb munka természetesen a kérdőív összeállítása, amely szerint a továbbiakban az anyagot gyűjtjük. A kérdőív helyes összeállítása megszabja az elkészítendő atlasz célját, terjedelmét és részletességét.

Az ukrán nyelvtudományban a dialektológiai anyag gyűjtésével kapcsolatban több program és kérdőív jelent meg. Ezek közül említésre méltó MIHALYCSUK K. és TIMCSENKO,⁴⁹ MIHALYCSUK K. és KRIMSZKIJ A.,⁵⁰ ZILINSZKIJ I.,⁵¹ BEVZENKO SZ. P., DZENDZELIVSZKIJ J. O. és CSUCSKA P. P.⁵² programja. Itt kell szólnunk „Az ukrán nyelvjárások atlaszá”-hoz⁵³ készült programokról, LISZENKO P. SZ. és ZSILKO F. T.⁵⁴ kérdőívéről, CSEREDNICSZENKO I. G.,⁵⁵ DZENDZELIVSZKIJ J. O.,⁵⁶ LIZANEC P. M.⁵⁷ kérdőívéről

⁴⁹ К. М. Михальчук, Э. Тимченко, Програма для збирання діалектних одмін української мови. К., 1909.

⁵⁰ К. Михальчук, А. Крымский, Программа для сбора особенностей малорусских говоров. Спб, 1910.

⁵¹ І. Зілінський, Програма для збирання українських діалектних одмін. — ЗНТШ, т. 103, 1911.

⁵² С. П. Бевзенко, Е. О. Дзэндзелівський, П. П. Чучка, Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа українських говорів Закарпатської області УРСР. Ужгород, 1960.

⁵³ Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови (упорядкував член-кор. АН УРСР Б. О. Ларін). К., 1948; Програма для збирання матеріалів для діалектологічного атласа української мови, вип. 2. К., 1949.

⁵⁴ П. С. Лисенко, Ф. Т. Жилко, Питальник для збирання діалектологічного матеріалу української мови. К., 1940.

⁵⁵ І. Г. Чередниченко, Питальник для збирання діалектологічного матеріалу українських говірок Закарпаття. Ужгород, 1946; Уб, Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говірок. Львів, 1948.

⁵⁶ Й. О. Дзэндзелівський, Питальник для збирання діалектологічних матеріалів з лексики по Закарпатській області, в. І. Ужгород, 1956.

⁵⁷ П. Н. Лизанець, Питальник для збирання лексики, пов'язаної з вирощуванням, обробленням та використанням тютюну. Ужгород, 1966.

DZENDZELIVSZKIJ J. O.⁵⁸ ankétjáról a számnevek és a számnévi megnevezések gyűjtéséhez, BEVZENKO SZ. P.⁵⁹ ankétjáról a határozószók gyűjtéséhez stb.⁶⁰

Az említett program-kérdőívek többsége a nyelvjárások fonetikai és grammatikai sajátosságaival kapcsolatos. Mindössze három kis kérdőív vonatkozik speciálisan a dialektusok lexikai vizsgálatára. Vitathatatlan, hogy a lexikai kérdőívek távolról sem teljeselek: nincs rendszertani jellegük, a kérdés csak a szó meglétére vonatkozik, a szemantikai jellegű kérdés igen ritka. A kérdőívek lexikai kérdései nincsenek tematikailag csoportosítva, s ez nagymértékben megnehezíti a gyűjtés levezetését. Ezenkívül az említett lexikai kérdőívek az ukrán nyelv gazdag szókincsének csak egy kis hányadát foglalják magukban. Amint TOLSZTOJ M. I.⁶¹ megjegyzi, még a legújabb, „Az általános szláv nyelvátlasz anyaggyűjtésének programja” című lexikai kérdőív sem biztosítja az összes mikroterep lexikai-szemantikai csoportjának a lejegyzését. Szegényesen mutatja be a lexikai szintet „Az ukrán nyelvátlasz anyaggyűjtésének programja” is. Így például a program 197 lexikai kérdéséből mindössze 69 lexikai térképet állítottak össze. Igen szegényes „Az orosz nyelv dialektológiai atlasza anyaggyűjtésének programja” is. (Jaroslavl, 1945, МГУ 1946.) „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárások atlaszá”-nak összeállítói megjegyzik: „A nyelvjárások monográfia-jellegű lexikai kutatásának hiányával kapcsolatban, a lexikai részhez kapcsolt kérdésekről kiderült, hogy nem teljeselek, s nincsenek összefüggésben a szókincs rendszertani tanulmányozásával”.⁶²

Még rosszabb a helyzet a szemantikai térképek összeállítása terén. Így például „Az ukrán nyelv atlaszá”-nak I. kötete mindössze egy jelentéstani térképet tartalmaz, mely a „mocsár, iszap” (багно) szó különböző jelentéseit tükrözi.⁶³ A II. kötetben három szemantikai térkép található, mely a „mocsár, iszap” (багно 387. térkép), a „mező” (нива 388. térkép) és a „család” (челядь 385. térkép) szavak különböző jelentéseit tükrözi.⁶⁴ МАТВИЈАС І. Г. szerint: „A szavak jelentéstani rendszere a nyelvjárásokban eléggé bonyolult, egy-egy szó jelentésköre a különböző nyelvjárásokban gyakran nem azonos, néha kapcsolatban van más szavak szemantikájával, és bizonyos nyelven kívüli tényezőktől függ. Ezért az elkülönítve, elszigetelve vett szavak nem tükrözhetik az egy bizonyos szóhoz kapcsolt szemantikai kör bonyolult rend-

⁵⁸ Й. О. Дзєндзєлївський, Анкета для збирання діалектологічних матеріалів по Закарпатській області (числівники та числові назви). Ужгород, 1953.

⁵⁹ С. П. Бєвзєнко, Анкета для збирання діалектологічних матеріалів з Закарпатської області (прислівники та їх утворення). Ужгород, 1954.

⁶⁰ Ld. még néhány kisebb program listáját: «Програма для вказівок особливостей місцевих говірок у південній Росії» (orosz nyelven). A XIX. század 60-as éveiben állították össze. SZINYAVSZKIJ O. N. regionális programot állított össze az ukrán nyelv nyelvjárásai adatainak összegyűjtéséhez (a balparti monoftongusos nyelvjárások). — Діалектологічний порадник, 1924. М. М. Семенов, Програма для збирання лексичних особливостей української мови доби 1914—1925 рр. — Вісник Одеської комісії (Részletesebben ld. Жилко Ф. Т., Нариси з діалектології української мови, 278—280.)

⁶¹ Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. — ВЯ, 1963, № 1.

⁶² Ld. Вопросы теории лингвистической географии, 180.

⁶³ І. Г. Матвіяс, Відбиття лексики в Атласі української мови. — Українська лінгвістична географія. К., 1966, 18.

⁶⁴ Ld. a kiadásra váró atlasz kéziratát, amelyet Lvovban, az USZSZK Tudomány Akadémiája Társadalomtudományi Intézetének Nyelvtudományi Osztályán őriznek.

szerét, így pedig az anyag alkalmatlan lehet a térképezésre.”⁶⁵ „Az ukrán nyelv atlaszá”-nak ilyen csekély mennyiségű szemantikai térképe elsősorban a kérdőív hiányosságaival magyarázható, a programban nem vették figyelembe a nyelvjárási szókincs bonyolultságát, s az atlasz szerkesztői az esetek többségében már képtelenek voltak kijavítani a kérdőív hibáit. A lexikai rész, s ezen belül a szavak jelentésének ilyen felületes feldolgozása jellemző volt minden olyan kérdőívre, amely a nyelvjárások szókincs-gazdagságát tűzte ki vizsgálatá tárgyául. Így például „Az USZSZK Kárpátöntúli területe ukrán nyelvjárásainak lingvisztikai atlaszá”-ban DZENDZELIVSZKIJ J. O. 220 lexikai térkép közül mindössze két szemantikai térképet ad, amelyen az „emberek” (люди) és a „család” (челядь) szavak különböző jelentéseit találjuk.⁶⁶ VASCSENKO V. Sz. pedig „A közép és az alsó Dnyeper-mellék nyelvjárásainak atlaszá”-ban 100 lexikai térkép közül egyet sem szentel a szemantikának.⁶⁷ „A belorusz nyelvjárások atlaszá”-nak 110 lexikai térképe közül csak egy a szemantikai, melyen a „láda” (ляда) szó jelentése és elterjedése van feltüntetve.⁶⁸ „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárások atlaszá”-ban 58 lexikai térkép közül kettő a szemantikai, mely a „háló” (тенето) és a „hántolószerszám” (шабер) szavak jelentéskörét tükrözi.⁶⁹ Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvjárási szókincs szemantikájának nyelvöldrajzi ábrázolása terén nemcsak a szláv lingvisztikai atlaszokban,⁷⁰ hanem más országok lingvisztikai atlaszaiban is hasonló jelenségek figyelhetők meg. Így például „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak I. kötete 172 lexikai térképet tartalmaz, s ezek között egy szemantikai térkép sincs.⁷¹

A lexika és a szemasziológia új vizsgálati módszereinek a kidolgozása hatással lenne a nyelvöldrajzi kutatások gyakorlatára is.

A nyelvnek rendszertani jellege van, ezért a fejlődés mai szakaszán nem lehet megelédni a külön szavak és részeik tanulmányozásával, előtérbe kell helyezni „a jelentésköri” kapcsolatban levő szócsaládok, szócsoportok vizsgálatát, s ez a lingvisztikai földrajz hagyományos anyaggyűjtésének, anyagfeldolgozásának és térképezésének gyökeres megváltoztatását követeli meg.

A XX. század 40-es éveitől a kutatók különféleképpen értelmezték a „jelentéskör” elméletét. TRIER I. és WEISGERBER I. volt az elmélet megalapítója. INSEN G., WALLIS A., RAINING K. és KONRAD M.-HINING lexikai-szemantikai szócsoportok alapján tanulmányozták „a fogalmi kör”-t, PORZIG W. pedig szemantikai-szintaktikai anyag alapján.⁷²

E „jelentésköri” elméletek hibája az volt, hogy egyszerre, egy és ugyanazon eszközökkel vizsgálták a szó formális és belső oldalát. A szemasziológia

⁶⁵ I. Г. Матвіяс, Відбиття лексики в Атласі української мови. — Українська лінгвістична географія. К., 1966, 18.

⁶⁶ Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), карти № 53, 149.

⁶⁷ В. С. Вашенко, З історії та географії діалектних слів. — Матеріали до вивчення лексики говорів середньої та нижньої Наддніпрянщини. Харків, 1962.

⁶⁸ Ld. a 337. térképet.

⁶⁹ Ld. a 240., 241. térképeket.

⁷⁰ I. Г. Матвіяс, Відбиття лексики в атласі української мови, 18.

⁷¹ A magyar nyelvjárások atlasza. I. rész (1—192. térkép). Ld. recenziókat róla: ВЯ, 1969/5: 127—131.

⁷² Részletesebben ld. Г. П. Клепикован, Из опытов картографирования славянской лексики (в связи с проблемой семантического микрополя). — В кн.: Материалы и исследования по общеславянскому лингвистическому атласу. М., 1968, 72—96.

hosszú ideig csak a jelentésváltozással — diakronikusan — foglalkozott. A szemasiológia feladata azonban sokkal nagyobb — a szójelentés rendszertani-csoportos vizsgálata, a szócsoport számösszegének meghatározása a „jelentéskör” határain belül, egy lexéma hullámzása amplitúdójának alapján. ТОЛСТОЙ М. И. a jelentés mikrokörét így határozza meg: „A mikrokör határát egy lexéma jelentése »amplitúdójának hullámzása« határozza meg, amelyet alapjelentésnek nevezünk . . . Mindegyiknél, amelyik vonzódik a nyelvjárások és a nyelvek szinkrón tervű vizsgálatához.”⁷³

A jelentéskör határának és a lexémák belső kapcsolatai szemantikai jellegének hasonló meghatározása, csupán nyelvi kriteriumok segítségével, természetesen előnyben van. A konkrét vizsgálatok ilyen módszere lehetőséget nyújt egy bizonyos dialektus egy-egy lexémája jelentésének minél teljesebb és gazdagabb leírására.

Tehát a dialektológusok halaszthatatlan és fontos feladata a részletes és a lexikának lehető legteljesebb összegyűjtését célul kitűző kérdőívek összeállítása.⁷⁴

Figyelembe véve a meglevő kérdőívekben mind a hazai, mind a külföldi nyelvtudomány eredményeit és hiányosságait a nyelvjárások szókincsének tükrözésével kapcsolatban, hozzáláttunk összeállítani a „Program-kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikai anyagának (hungarizmusainak) az összegyűjtéséhez” című kérdőívet.

Ismeretes, hogy kérdőívet összeállítani szókincsgyűjtéshez nagyon nehéz és aprólékos munka, de véleményünk szerint, még nehezebb és fáradságosabb a program-kérdőív összeállítása a jövevényszavak, ezen belül a hungarizmusok gyűjtéséhez. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások hungarizmusai program-kérdőívének összeállítása előtt feltétlenül meg kellett ismerkedni a kutatott nyelvjárások teljes szókincsének gazdagságával, a folklór-szókincs anyagával, az írott emlékek szépirodalmi anyagával, s kijelölni ezek között a hungarizmusokat, valamint lexikai megfelelőiket és párhuzamaikat, s csak ezután elkezdeni a program-kérdőív összeállítását. De még ez sem minden. A hungarizmusok többsége a szomszédos magyar nyelvjárásokból szóbeli úton került át a kárpátontúli ukrán nyelvjárásba. Ezért, hogy helyesen világítsunk meg egész sor kérdést, többek között a hungarizmusok szemantikáját és fonetikai felépítését a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban, szükséges volt a szomszédos magyar nyelvjárások vizsgálata is. Jogosan jegyzi meg MOKÁNY A. A., amikor ezt írja: „ . . . annak a nyelvésznek, aki vizsgálata tárgyául a kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavait tűzte ki, nemcsak speciális kérdőív összeállítására van szüksége, s ennek alapján összegyűjteni a magyar nyelv szókincséből átvett szavakat, hanem megírni még egy másik kérdőívet is, melynek alapján összegyűjtheti a nyelvjárási anyagot a kárpátontúli magyar nyelvjárásokból”.⁷⁵

⁷³ Н. И. Толстой, Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. — В кн.: Славянское языкознание. VI Международный Съезд славистов. М., 1968.

⁷⁴ Kiadásra vár jelenleg DZENDZELIVSZKIJ, J. O. „Az ukrán nyelv lexikai atlaszának programja”, amely a szavak meglétére és szemantikájára vonatkozóan több mint 1500 kérdést tartalmaz. (Részletesebben ld. Й. О. Дзэндзелівський, Лексичний атлас української мови ЛАУН (— XII Республіканська діалектологічна нарада (Тези доповідей). К., 1965, 9—12.

⁷⁵ А. А. Мокань, Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области. Автореферат кандидатской диссертации. Тарту, 1966, 4.

A program összeállítását természetesen anyaggyűjtés előzte meg. Hét évig személyesen gyűjtöttük az ukrán nyelvjárások lexikai anyagát, s ezek után az összegyűjtött anyagot tematikai csoportokra osztottuk. Ezenkívül párhuzamosan folyt a gyűjtés az írásos emlékekből, a folklórból, a szépirodalomból, a lexikográfiai munkákból.

Az így összegyűjtött tényleges anyag alapján (kb. 400 000 cédula kitöltése) hozzáálltunk a program-kérdőív összeállításához, eközben több nehézséggel kellett megküzdenünk, többek között: 1. az ukrán nyelv értelmező szótárának a hiányával (a nyelvjárási szavak jelentését magunk értelmeztük); 2. az ukrán szókincs monográfia jellegű szókincsenek hiányos vizsgálatával; 3. a valódi jövevényszók (lexikai hungarizmusok) elhatárolásával az alkalmi magyar átvételektől, melyek a kétnyelvű beszélőkre jellemzők; 4. a szomszédos magyar nyelvjárások kutatásának teljes hiányával; 5. a hasonló kérdőívek hiányával; 6. a nyelvjárások gazdag szókincse szemantikai-tematikai osztályozásának hiányával stb. Ezek a nehézségek okozták, hogy a program-kérdőív végleges változata csak hetévi megfeszített munka után készült el.

A program-kérdőív kérdései az anyaggyűjtés megkönnyítése és a természetes, helyes válaszok végett, tematikus csoportokban követik egymást. Huszonkilenc szemantikai-tematikai csoportot különböztetünk meg. I. Az életvitel szókincse; II. Emberi tulajdonságok; III. Összekötő és közlekedési utak; IV. Mezőgazdaság stb. Az életvitel szókincse például a következő alcsoportokra oszlik:

1. A falusi kert — ház a gazdasági épületekkel és a konyhakerttel együtt; 2. A ház és a gazdasági épületek részei; 3. Házi bútorok; 4. Világítás, fűtés, tűz; 5. Öltözködés és anyag; 6. Díszítések; 7. Munkaeszközök, a ruha tisztítása és vasalása; 8. Egyéni higiénia; 9. A lábbeli és részei; 10. Edények; 11. Ételek és italok; 12. Rokonsági kapcsolatok stb.⁷⁶ Ezenkívül mindegyik alcsoport kérdései olyan sorrendben következnek, amely a beszélőt tematikailag kötött beszélgetésre irányítja.

Tekintettel arra, hogy a szovjethatalom évei alatt Ukrajnában (a Kárpátontúlon is) igazi kulturális forradalom ment végbe, a nyelvjárásba gyorsan behatoltak az új ukrán lexika elemei, kihalóban vannak a régi nyelvjárási szókincs szavai, s ezzel együtt a hungarizmusok is, ezért is érdemesnek tartottuk felhívni a beszélő figyelmét arra, hogy élt-e korábban egyik-másik hungarizmus, s ha igen, milyen jelentésben.

A programban szerepel egész sor olyan kérdés, melynek szavaival csak a legöregebb nemzedék él, amelyek az írásos emlékművekben fordulnak elő, de a lakosság nagy többsége már nem ismeri. A különböző kronológiai rendű fogalmakra vonatkozó kérdések beírása a programba lehetővé teszi az ukrán nyelvjárások szókincse fejlődésének nemcsak szinkrón, hanem diakrón szempontú vizsgálatát is.

Mint említettük, a kérdőív nemcsak a lexikális hungarizmusok gyűjtését irányozta elő, hanem az illető reáliák összes hagyományos és idegen eredetű elnevezéseit, azaz a hungarizmusok összes lexikai megfelelőit és dublettjeit is. Igaz, a kérdés-feleletekben első helyre kerülnek a hungarizmu-

⁷⁶ Részletesebben ld. „A hungarizmusok szemantikai-tematikai csoportosítása és az ukrán nyelvbe való átvételeik főbb útjai” című fejezetet, a „Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok” c. könyvünkben, 82—113.

sok és azok általunk már ismert fonetikai variánsai, csak aztán az egyéb (hagyományos vagy más nyelvi eredetű) elnevezései. A lexikai megfelelők és dublettek gyűjtése lehetővé tette több kérdés tisztázását: 1) milyen a hagyományos szavak és a hungarizmusok viszonya; 2) milyen területeken használnak csak hungarizmust, és milyen területeken szerepel a hungarizmus lexikai dublettként; 3) milyen arányú a hungarizmus használata azokon a területeken, ahol az a hagyományos vagy más nyelvi eredetű szóval párhuzamosan él; 4) milyen hatást gyakorolnak a hagyományos lexikai megfelelők a magyar kölcsönszavak morfológiai és hangtani meghonosodására stb.

A kérdőív több kérdése mellett új bekezdéssel újabb kérdés áll, amelynek célja a lexikális hungarizmusok származékainak feltárása és jelentésük tisztázása. A szókinszvizsgálat nyelvföldrajzi módszere követelményének megfelelően a kérdőív kérdéseinek túlnyomó többsége két irányú: a jelentéstől a szó felé és a szótól a jelentés felé kérdez.⁷⁷ Vannak más típusú kérdések is (erről l. a továbbiakban). Például idézünk néhány kérdést a kérdőívből.

137. Н. nev.⁷⁸ a léckerítést: керт ч. р., керта ж. р., керітійш, керет'іш, кирит'іш, роштіл', роштій', роштійн, пліт, плўт, плут, городіна, л'ац'кі, решітка, оgorожа, забір . . ?

Mi a következő származékok jelentése: роштійка, роштіти, л'ац'овати . . ?

505. Н. nev. a vasalót — háztartási eszköz, amellyel fehéreneműt, ruhát vasalnak: вошолів, вошолу(в), вошолў(в), вушалу́, ушалў(в), тигл'азів, тигл'азу́(в), тигл'азў(в), тийглазу́(в), тиглојзу́(в), бігл'аз; бігл'аз', пігл'аз, піглаз, пігл'айз, піглиз', ут'уг . . ?

Mi a jelentése a következő származékoknak: вошолований, вошолованка (vasalt ing), вошолован'а, вошолованець, вошоловати, тиглазовати, тиглазувати . . ?

1046. Н. nev. a naplorót: бітонг, бітанг, бітанга, бетанга, бетанга, битанг, гўнцут, гўвгер, гўвгир', гўвгера, гўвгир', лингар, лінгар', гевер'ув . . ?

Mi a jelentése a következő származékoknak: бітангу́л'а, бітангішче, бітангіско, бітанщина, бітанж' івл'а, бітанство, бітангован'а, бітангован'а, бітангувати . . ?

2000. Н. nev. a paradicsomot — a burgonyafélék családjába tartozó, piros vagy sárga ehető bogyótermesű növény (Solanum Lycopersicum): бородічка, парадічка, парадічки, парадійки, помідори (Pl. t.) ?

Ismeretesek-e a származékai: парадічанка, парадічник, парадичанік, парадічован'а, парадічковый és mi a jelentésük ?

3028. Н. nev. a méhfélék családjához tartozó, vastag, bolyhos potrohú rovar, dongót (Bombus): дўнгўв, дўнгів, дўнгў(в), дўнгү(в), чміл', шміл', дж'міл' . . ?

A „Kertészet, gyümölcsészet” fejezetben több kérdés vizsgálja a zöldség- és gyümölcsféléket. Pl. a 2765. sz. kérdés így hangzik: Ismeretesek-e a nyelvjárásban a következő almafajták: 1) адамка; 2) адампармін; 3) бálлош (бáлмуж, бáлнуж бáннуж); 4) барáц'ка; 5) батулорон'; 6) бегегін'арі; 7) бір-кормош; 8) гáласка; 9) бóбоноренет; 10) бóвцманки; 11) бугаші, бугалаші; 12) бузаші, бузашкі; 13) буторонтóвы; 14) вáрис'кі; 15) вільмошрент; 16) вільмошчасар; 17) йóнчі, иван'анкі, вандил'кі; 18) йóвнотанкі;

⁷⁷ Ld.: Н. И. Толстой, Из опытов типологического исследования славянского словарного состава. — ВЯ, 1963/1: 39—43.

⁷⁸ Н. nev. = Hogyan nevezik ?

Igen változatosak a határozószókat és a viszonyzókat vizsgáló kérdések. Pl.:

3085. Milyen szót használnak a „hiába” jelentésű határozószóként: гiйáба, гл’áба, дáp’мо, зáдар’..?

3123. Használják-e a цакомпák, сакомпák határozószót, és mi a jelentése?

3134. Milyen szóval hessegetik a tyúkot: геш, гиш’, гиш, иш..?

3153. Használják-e a бар szót «хоч би», «якби», «хоча б» kötőszói szerepben, vö.: бар бы не пришов с’уды..

3159. Használják-e «все-таки», «хоч», «незважаючи на те, що» kötőszói szerepben a педиг, педик, педік..? szót? stb.

A kérdőívben minden tárgykör, minden szemantikai csoport önálló fejezet, de a jobb áttekinthetőség kedvéért az egész kérdőívben folytonos a számozás.

A növény- és állatvilággal kapcsolatos kérdésekhez a latin megfelelőket is közöljük, valamint herbáriumokat és rajzokat is adunk. Rajzokat mellékelünk több kérdéshez a következő fejezetekben: a mindennapi élet szavai, híradási eszközök, munkaeszközök, termelési szakszókincs, irodai felszerelések stb. — összesen több mint ezret. A gyakorlat azt mutatja, hogy a rajzok, a herbárium, a fénykép jelentősen megkönnyíti és gyorsítja a gyűjtő munkáját, s ami a fő: biztosítja a válaszok pontosságát.

Bár az általunk összeállított kérdőívnek elsősorban a szógyűjtés a rendeltetése, mégis tükröz egész sor hangtani és nyelvtani jelenséget, amelyek rákerülnek a lexikai térképekre.⁷⁹

Az említett kérdőíven kívül egy másik kérdőívet is készítettünk, amelybe felvettük a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban előforduló összes hungarizmusokat. E kérdőív feladata: megvizsgálni e szavak meglétét a szomszédos magyar nyelvjárásokban, tisztázni területi elterjedésüket és jelentésüket. Ennek szükségessége nyilvánvaló volt. A segítségével a környező magyar nyelvjárásokban összegyűjtött anyag nagyon értékes volt a lexikális hungarizmusok közvetlen forrásának megállapítása, az ukrán nyelvjárási talajon érvényes szemantikájuk tisztázása, a magánhangzók szubsztitúciójának magyarázata szempontjából. Eddig, például, az ukrán nyelvjáráskutatók a magyar kölcsönszavakat a magyar irodalmi megfelelőből eredeztették,⁸⁰ ez pedig nem adott módot tisztázni a hungarizmusok igazi hangtani meghonosodását a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban. Hogy a továbbiakban ne kövessünk el ilyen nagy hibát, elhatároztuk, hogy e szemszögből megvizsgáljuk a szomszédos magyar nyelvjárásokat, szem előtt tartva, hogy a lexikális hungarizmusok legtöbbször nem az irodalmi nyelv, hanem a valamely szomszédos magyar nyelvjárás volt a közvetlen forrása. Így pl. a сегелет, пуслик, ошкола, біл’иш, бовт, чiжмы, анд’овка stb. lexikális hungarizmusok nem az

⁷⁹ A kérdőív felépítéséről ld. még cikkünket: «Основні принципи побудови Програми-питальника для збирання мадяризмів в українських говорах Закарпатської області УРСР. — Матеріали XXI наукової конференції УЖДУ, серія філології. К., 1967, 134—138.

⁸⁰ Ld. E. Балецький, Венгерские заимствования в венгерском говоре с. Комлошка в Венгрии, 37—40; Л. Дажэ, К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XII—XIII вв., 163; Й. О. Дзєндзелівський, Ізглови угорських лексичних нашарувань в українських говорах Закарпатської області УРСР, 45—75; В. І. Орос, До питання українсько-угорських мовних взаємозв’язів, 52—54; До питання українсько-угорських мовних контактів 40—43. Насонло hibát korábban mi is elkövettünk.

irodalmi szöveget, *pruszli, iskola, bélés, csizma, bolt, ángy* átvételei, hanem a nyelvjárási *szegelet, puszli, oskola, bilyis, csizma, bóut, ángyóu* alakok a közvetlen forrásai.

Ez a pót-kérdőív tehát jelentős mértékben kiegészíti a kérdőívet. Azonkívül nagyon értékes anyagot szolgáltat az ukrán nyelv lexikális hungarizmusainak több szempontú további alapos vizsgálatához.

A kérdőív mellett az atlasz hitelességének másik fő feltétele az anyaggyűjtés pontos módszerének kidolgozása és a gyűjtött anyag pontos lejegyzése.

3. Az anyag gyűjtésének és lejegyzésének módszerei

A nyelvészeti szakirodalomban több elméleti munka érinti az anyaggyűjtés és a nyelvatlaszkészítés kérdéseit. Meg kell jegyeznünk, hogy a különböző kutatók idevágó nézetei nagyon ellentmondásosak. Különbözőek voltak az egyes atlaszok összeállításához szükséges anyag gyűjtésének a módszerei is. Így pl. J. GILLIÉRON és E. EDMONT, K. JABERG és J. JUD, E. PETROVICI és SZ. POP, M. MALECKIJ és K. NITS ismert nyelvatlaszai nem több különböző korú személytől, hanem egyetlen adatközlőtől gyűjtött anyag alapján készültek. Mi több, J. GILLIÉRON azt vallotta, hogy a nyelvatlaszhoz szükséges anyag gyűjtését nem kell nyelvészszakemberre bízni. Így is járt el, az anyaggyűjtéssel a nyelvíleg szakképzetlen E. EDMONTOT bízta meg. „... az atlasz — mint J. GILLIÉRON megjegyzi — nem lehet nyelvész munkája, de a miénk sem, mert ez megfosztaná az objektivitástól.”⁸¹ Ma ezen csodálkozunk, hiszen minél képzetesebb nyelvészetileg a gyűjtő, annál biztosabb, hogy helyes és értékes anyagot szolgáltat a tudománynak. A nyelvföldrajzi vizsgálatok jelen állása meggyőzően bebizonyította azt is, hogy biztosabb és értékesebb térképezési anyagot nyerhetünk több (3—5) különböző korú és nemű személy kikérdezése útján. Ez cáfolja J. GILLIÉRON egyinformátoros álláspontját. Azonkívül J. GILLIÉRON nyelvészeti iskolájának fő fogyatékossága az volt, hogy a térképezendő anyag gyűjtőjének nem tűzte ki feladatává a nyelvjárárs legfontosabb, jellemző, törvényszerű sajátosságainak gyűjtését, hanem csak olyan válaszok lejegyzését, amelyeket a gyűjtő éppen hallott egy pillanatra valakitől. J. GILLIÉRON megjegyzi: „... térképeink a pillanatnyit tükrözik, azt, ami elhangzott az informátortól válaszul az kap, amikor E. EDMONT megkérdezte, és ez a nyelvi tény lehet helytelen, és nem biztos, hogy ugyanaz a személy ugyanúgy mondta volna tegnap, ahogy holnap mondani fogja. Éppen a pillanatnyinak a térképezése az a tipikus, amelyet nagyon becsülünk és értékelünk...”⁸² Hasonló nézetet vallott K. JABERG és J. JUD: „Egyáltalán nem törekszünk arra, hogy hangtan és szótan terén a törvényszerűt, az általánosat, a megszokottat rögzítsük, hanem mindenképp a pillanatnyi, a különös, az egyszeri nyelvi tényt. Mi a beszédet (Sprechen) rögzítjük, nem a nyelvet (Sprache)...”⁸³ Ily módon, a nyelvjárásra jellemző,

⁸¹ J. GILLIÉRON, *Generalogie des mots qui designent l'abeille d'apres l'Atlas linguistique de la France*, Paris, 1918.

⁸² Uo., 3—4. old.

⁸³ K. JABERG—J. JUD, *Der Sprachatlas als Forschungsinstrument. Kritische Grundlegung und Einführung in den Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*. Halle, 1928, 214.

törvényszerű helyett a pillanatnyi gyűjtése egyetlen adatközlő kikérdezésével és a nyelvi tények bármilyen ellenőrzése nélkül — ez volt a nyelvatlasz-összeállítási célú nyelvjárási anyaggyűjtés impresszionista módszerének alapvető fogyatékosága. A. DAUZAT már a 20-as években rámutatott e módszer fogyatékoságára, mondván: az ilyen kérdezés „megfoszt bennünket a szavak szinonimáitól, a variánsaitól és egyéb értékes árnyalataitól, nüanszaitól”.⁸⁴

A román nyelvöldrajzi iskolától eltérően a német iskola jelentős előrelépés volt a nyelvatlaszkészítést célzó nyelvjárási anyaggyűjtés módszereit illetően. A német nyelvöldrajzi iskola az adatgyűjtőnek feladatául tűzte ki a vizsgált nyelvjárások törvényszerű, jellemző nyelvi jelenségeinek lejegyzését. Megkövetelte azt is, hogy a térképezendő anyagot több, különböző korú és nemű egyéntől gyűjtsék. Fontosnak tartotta megvizsgálni, hogyan beszélnek egy bizonyos nyelvterületen, nem elégedett meg egy adatközlő választával. Később ezt a nézetet átvették más külföldi kutatók is (A. SAARESTE, L. SPITZER, A. DAUZAT, a magyar nyelvatlasz összeállítói és mások).⁸⁵

A moszkvai, az ukrán, a belorusz nyelvöldrajzi iskola, a külföldi nyelvöldrajz vívmányait figyelembe véve, kidolgozta a saját pontos nyelvjárási anyaggyűjtési és -lejegyzési rendszerét.⁸⁶

Figyelembe véve a külföldi és a hazai nyelvöldrajznak a nyelvjárási anyaggyűjtés módszereivel kapcsolatos vívmányait, igyekeztünk hasznosítani mindazt, ami pozitív volt, és kidolgozni a saját anyaggyűjtési módszerünket atlaszunk sajátosságából kiindulva.

Ismeretes, hogy a lexikai anyaggyűjtés módszerei némileg különböznek a hangtani és nyelvtani anyag gyűjtésétől. Míg például a hangtani és nyelvtani anyagot beszélt nyelvi szövegrészeket, szókapcsolatokat és egyes szóalakokat lejegyzése útján gyűjtjük, addig a szókincsgyűjtés mindenekelőtt tematikailag kötött beszélgetést igényel az adatközlőkkel, erre pedig az adatgyűjtőnek jól fel kell készülnie, ismernie kell a lakosság szokásait, anyagi és szellemi kultúráját. Azonkívül, a szinonimák felkutatásához az adatgyűjtőnek jól kell ismernie a vizsgált nyelvjárások szókészlet gazdagságát, a szavak jelentését stb. A szókincsgyűjtés tehát jóval nagyobb erőfeszítést követel a gyűjtőtől, több időt vesz igénybe, mint a nyelvjárások hangtani és nyelvtani sajátosságainak gyűjtése.

Az anyagot aktív és passzív módszerrel gyűjtöttük. A kikérdezés főként aktív módszerrel történt (tematikailag kötött beszélgetés, a reáliák leírása, az adatközlő rávezetése,⁸⁷ a tárgyrajz, fénykép, herbárium stb. megmutatása útján). Ha mindezek a kísérletek nem vezettek a kívánt válaszhoz, akkor az egyenes kérdéshez folyamodtunk.⁸⁸

⁸⁴ A. DAUZAT, *La géographie linguistique*. Paris, 1922, 10. old.

⁸⁵ LŐRINCZE LAJOS: *A magyar nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere*. Bp., 1955; DEME LÁSZLÓ *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Bp., 1956; S. POP, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*. Louvain, 1950.

⁸⁶ Erről részletesebben ld. *Вопросы теории лингвистической географии*, стр. 182—186; Ф. Т. Жилко, *Нариси з диалектології української мови*, 273—284; *Дыялекталогічны атлас беларускай мовы*. Мінск 1963.

⁸⁷ F. T. ZSILKO megjegyzi: „A nyelvjárási szavak lejegyzésének megvannak a maga sajátosságai. Itt alapvető a rávezető kérdések módszere.” (Ld. Ф. Т. Жилко, *Нариси з диалектології* . . . 282).

⁸⁸ Az «Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы» összeállítói megjegyzi, hogy a szókincs gyűjtésénél lehet, sőt több esetben szükséges is az egyenes kérdések feltevése . . . (Ld. *Вопросы теории лингвистической географии*, 185.)

A román nyelvöldrajzi iskolától eltérően az anyaggyűjtésnél nem parole-szavakat, nem esetleges, pillanatnyi nyelvi tényeket rögzítettünk, és nem egy adatközlő válaszait, hanem a vizsgált nyelvjárás törvényszerű, jellemző, sajátos nyelvi jelenségeit. Igyekeztünk átfogó elképzelést nyújtani a vizsgált nyelvjárások szókészletéről, jellemezni a szó helyét a szókincs mai rendszerében, s főként azt, hogy az aktív vagy a passzív szókincsbe tartozik-e, csak az érzelmileg színezett beszédben fordul-e elő vagy a semleges nyelvhasználatban is stb., azaz jellemezni a szókészletet mint rendszert.

A más nyelvi eredetű szavak gyűjtésénél nagy figyelmet kell fordítani a lexikai dublettek (párhuzamok) feltárására. Az adatközlők jelentős része egy fogalommal kapcsolatban csak egy szóra szorítkozik: a lexikai dublettet vagy nem ismeri, vagy nem tartja fontosnak a megnevezését. Mivel a hungarizmusok túlnyomó többsége hagyományos ukrán vagy más nyelvi eredetű szavak szinonimája, a feladat az volt, hogy ezeket is összegyűjtsük. Ehhez fontos volt: 1. alaposan megismerni az ukrán nyelvjárások szókészletének gazdagságát; 2. kor, nem és nyelvérték szerint alkalmas adatközlőket választani; 3. pontos kérdéseket adni a szinonimák feltárására. Vitathatatlan, hogy a nyelvjárások gazdag szókincsének alapos ismerete nélkül lehetetlen lett volna a szinonima-családok gyűjtése. Így, pl. 1945-ig a Kárpátontúl a tea neve *muŭ*, *muŭa* volt. A szovjethatalom éveiben ez az ital olyan széles körben elterjedt és meghonosodott, hogy az egyetlen adatközlő, még a legöregebbek sem válaszoltak kérdésünkre a régi nevével, hanem csak az új чай szóval. Csak a régi elnevezés pótlólagos megkérdezésével vált lehetővé lejegyezni a тий, тийа szót is, feltüntetve, hogy elavult. Ha ezt a szót az adatgyűjtő nem ismerte volna, rögzítetlen maradt, elveszett volna.

Nagy szerepe van annak is, mennyire ismeri az adatgyűjtő a szavak jelentését. Pl. egyes nyelvjárásokban a *кілінь* hungarizmus bármilyen, fémből készült ajtózáró szerkezetet jelent, más nyelvjárásokban csak rézkilincset, ha másból készült, *рѣчка* vagy *фѣргіма* a neve. Fáradtságos, nagy munkát kell végeznie az adatgyűjtőnek a szinonimapárok jelentésárnyalatainak megállapítására is. Így pl. a kárpátontúli ukrán nyelvjárások területén él a *бл'аха* és *бádog* szinonimapár. A vinohradovói kerületben ezek abszolút szinonimák, a huszti kerületben a jelentésük teljesen eltérő: a *бл'аха* közönséges, a termelésben mindenütt alkalmazott pléh, a *бádog* csak a házfedésre használt bádóg. Beszélhetnénk még egész sor más nehézségről, amelyekkel a szókincsgyűjtés során találkozik a kutató. Lehetetlen, például, herbárium vagy rajz nélkül összegyűjteni a virágok (főként a mezei virágok) neveit, mert ugyanannak a virágnak különféle nevei vannak a különböző helységekben és viszont, ugyanaz a név más-más helyen más-más virágot jelöl. Mindez ismételtelen arról tanúskodik, hogy a szókincsgyűjtésre a kutatónak jól fel kell készülnie.

Adatközlőink a vizsgált nyelvjárássterületek őslakosai voltak, akik nem más helyről települtek át és huzamosabb időre nem hagyták el nyelvi környezetüket. Elsősorban a középkorú, az idősebb és a legidősebb nemzedék képviselőitől gyűjtöttük az anyagot, akiknek nyelvében máig is megőrződtek a hungarizmusok. Az anyagot több személytől gyűjtöttük, majd több adatközlővel ellenőriztük. Nem maradt azonban figyelmen kívül a fiatalabb nemzedék sem, így tisztázhattuk, milyen magyar kölcsönszók találhatók még ma is az aktív szókincsükben, s melyek azok, amelyek kivesztek a használatból vagy melyeket kiszorítottak az új szavak. Az egész anyagot személyesen

gyűjtöttem. Segítők, diákok bevonása nem járt kellő eredménnyel. Ez azzal magyarázható, hogy a gyűjtők rosszul ismerték a nyelvjárások szókészleti és szemantikai gazdagságát (különösen a szinonimák gazdagságát), nem tudtak magyarul és nem volt teljes elképzelésük a készülő atlasz feladatáról és céljáról. A gyakorlat megmutatta, hogy nagyon alkalmas tájszavakat gyűjteni munkaszüneti napokon a falu központjában, ahol sok ember gyűlik össze. Itt, a válaszok lejegyzésén túl, egyidejűleg alkalom nyílik azok ellenőrzésére (maguk a beszélők helyreigazítják és kiegészítik egymást). Az így gyűjtött anyag biztos, szinonimákban és szemantikailag gazdag.

Mivel a kérdőívben igen nagy számú (közel 4000) kérdés van, lehetetlen volt minden adatot 2–3 személytől megkérdezni. Ilyenkor figyelembe kell venni az adatközlő tájékozottságát az adott tárgykörben. Pl. a szöves-fonás szakszavait jobb asszonyoktól kérdezni, a mezőgazdasági eszközök neveit a férfiaktól, az asztalosmesterség, az építkezés, a hírközlés szakszavait pedig szakmabeliektől, olyanoktól, akik az adott ágazatban dolgoznak. Nagyon hasznos a szűrőpróba az anyaggyűjtés közben. Ha pl. egy vagy több adatközlőtől választ kaptunk, mondjuk, az első 100 kérdésre, más adatközlőt keresünk a következő kérdések megválaszolásához. Mielőtt azonban folytatnók a munkát, az új adatközlőkkel ellenőrizzük az előzőktől kapott és találmokra kiválasztott válaszok helyességét.

Az anyag gyűjtésének és lejegyzésének szokásos módján kívül gyakran készítettünk hangfelvételeket is, azaz szalagra vettük a beszélt nyelvet. A hangfelvételnek az az előnye, hogy akárhányszor újrahallgatható. Igaz, hangtani és grammatikai sajátságok gyűjtésére sokkal alkalmasabb.

Az elmúlt évek során jelentős tényanyagot gyűjtöttünk össze, s most hozzákezdünk a térképezéshez, azaz a nyelvatlasz összeállításához.

4. A hungarizmusok és lexikai megfelelőik térképezésének alapelvei

Ismeretes, hogy az összegyűjtött anyag különböző módszerekkel térképezhető: transzkribált feliratokkal a megfelelő helységek száma alatt, külön térképészeti ábrákkal, különféle színű és vonalkázású síkidomokkal, izoglossákkal és többféle kombinált módszerrel. Mi a térképezést ábrákkal végezzük, mert ez igen változatos módszer, és nagy lehetőséget nyújt az anyag általánosítására és összefoglalására. Ezzel a módszerrel nemcsak a nyelvi területi oppozíciókat ábrázolhatjuk, hanem feltárhatjuk a lexikális paralelizmusokat, s szemléltethetjük a térképezett szó fonetikai és morfológiai sajátosságait is.

Atlaszunkban háromalakos ábra-rendszert alkalmazunk az etimológiai (genetikai) elv alapján: kört, egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöget és négyzetet. Ezeket a jeleket a következő sorrendben és rendszer szerint használjuk. Először a kört alkalmazzuk és lexikális *h u n g a r i z m u s t* jelölünk vele;⁸⁹ másodszer az egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú három-

⁸⁹ A kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban lexikális hungarizmusnak számít minden olyan szó, amely közvetlenül a magyar nyelvből és annak nyelvjárásaiból került az ukránba, eredeti etimológiájától függetlenül. Például a *геренда* szó szláv eredetű, a *града* származéka, a vizsgált nyelvjárásokban mégis hungarizmusnak tekintendő, mert magyar hangalakban került be az ukrán nyelvjárásokba: a *gerenda* szó átvétele. A *лүмпа* szó

szöveget, ez jelöli a hagyományos szót; legutolsó sorban rajzoljuk fel a négyzetet, amely egyéb idegen nyelvi szót jelöl. Egy-egy tárgynak azonban több elnevezése lehet, a többi között néhány hungarizmus, saját hagyományos és idegen nyelvi szó is. Például a zárt vagy részben zárt folyosó elnevezései: торнац, кiyгpóв, гонг, гáноқ, шáтра; az ajtókilincs neve: фóргáга, кáлiнч, pýгóв, кл'эмка, кл'áмба, зáмок; a háromszögű épülethomlokzat neve: чóнка, чонкáш, түзфол, причáлоқ, шчит, кáбáл', штаблóн, фáйермур stb.

Mindezen elnevezéseket rávezetjük a térképre, a háromalakos jelrendszer betartásával. Ha például több különböző tövű lexikális hungarizmus használatos bizonyos tárgy, jelenség, művelet megnevezésére, akkor csupán a kört és módosulatait használjuk jelölésre, a következő sorrendben: 1. befestett kör; 2. körvonal; 3. körvonal vízszintes áthúzással; 4. körvonal függőleges áthúzással; 5. körvonal vízszintes és függőleges áthúzással.

A különböző tövű hagyományos ukrán vagy általában keleti szláv eredetű szavakat az atlasz térképein egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöggel jelöljük a következő sorrendben: 1. befestett háromszög; 2. körvonalazott háromszög; 3. körvonalazott háromszög vízszintes áthúzással; 4. körvonalazott háromszög függőleges áthúzással; 5. körvonalazott háromszög vízszintes és függőleges áthúzással.

Az egyéb idegen nyelvi, különböző tövű szavakat (latinizmusokat, germanizmusokat, szlovákizmusokat, románizmusokat stb.) négyzet segítségével vezetjük rá a térképre a fent leírt sorrendben: 1. befestett négyzet; 2. körvonalazott négyzet; 3. körvonalazott négyzet vízszintes áthúzással; 4. körvonalazott négyzet függőleges áthúzással; 5. körvonalazott négyzet vízszintes és függőleges áthúzással.

Azokat a hungarizmusokat, amelyek nem közvetlenül a magyar nyelvből kerültek a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, hanem a szlovák vagy román nyelv közvetítésével, körvonalazott négyzet belsejében a kör különféle módzataival jelöljük.

Az atlasz térképeinek jelentős része kombinált, vagyis ugyanazon a térképen a lexikális jelenségeket ábrák, a fonetikai és morfológiai jelenségeket bevonalkázott foltok, vagy pedig vonalak segítségével jelöljük a következő sorrendben: 1. összefüggő vonal; 2. szaggatott vonal; 3. vonalka pont; 4. vonalka két pont; 5. pontozott vonal.

Mivel a lexikális hungarizmusoknak a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban ismert okokból sok fonetikai változatuk van, a térképre csak a legfontosabbak, a nyelvterületre legjellemzőbbek kerülnek (bevonalkázott foltok segítségével), a többiről pedig a kommentárban teszünk említést. Fő figyelmünket arra fordítjuk, hogy a térkép ábrázza a hungarizmusok fonetikai és morfológiai jelenségeit, de nem hagyjuk figyelmen kívül hagyományos szavaink és az idegen eredetű szavak fonetikai és morfológiai tulajdonságait sem.

Ha valamely feltérképezett fogalomnak egy-egy helységben több párhuzamos elnevezése van, akkor ezeknek a szóknak a megfelelő jelei a helység

német eredetű: Leiter, de hungarizmusnak tekintjük, mert magyar közvetítéssel, a szó átvételeként került az ukrán nyelvjárásokba, ebből lett törvényszerű hangtani megfeleléssel a *лiўтпа*. Ha a magyar kölcsönszóból származékok is fejlődnek ukrán talajon, ezeket már ukrán tájszavaknak tekintjük, nem magyar jövevényszavaknak. Például a *бáдог* jövevényszóból alakult a *бáдогáп* 'bádogos' már nem hungarizmus.

száma mellé kerülnek. A ritkábban használt elnevezést kisebb jellel tüntetjük fel a fő jelektől balra.

Ha a térképen minden elnevezés egy tőből származik, de eltérőek a fonetikai és morfológiai tulajdonságaik, amelyek idegen eredetűek, akkor ezeket az elnevezéseket nyelvterületi oppozícióként tüntetjük fel a térképen: pl. *цимент* és *цуймент*. A *цимент* szót idegen szónak tekintjük és a térképen négyzettel jelöljük. A *цуймент* alak azonban közvetlenül a magyarból került a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, ezt bizonyítja a szó hangalakja. Ezt a szót tehát már hungarizmusnak tekintjük, és körrel jelöljük a térképen, vagyis ez a szó már territorialis oppozícióban áll a *цимент* szóval.

Ha valamely kutatópontra nem ismerik a szót a jelölt tárgy vagy fogalom hiánya miatt, vagyis hiányzik a kéttagú (bináris) nyelvterületi oppozíció, akkor a tájszó jelének helyére a helység száma alá mínuszt (—) állítunk mint az ellentag hiányának jelét. Ilyen esetben a bináris nyelvterületi oppozíció nullás ellentagú különálló változatával állunk szemben.

A lexikális és szemantikai térképen kívül összevont (szintetikus) térképeket, vagyis a szóhasználat területi térképeit is közöljük a regionális atlaszban. Ezek a térképek lehetővé teszik, hogy tisztázzuk, mennyire terjedtek el bizonyos szavak az ukrán nyelvjárások területén a frontális (marginális) érintkezés következtében, és ez érdekes adatokat szolgáltat a következtetésekhez.

Minden térképen gyámszöveg van, amely a témából és a hozzá hasonlított elnevezésekből áll, amelyek mellé megfelelő térképészeti jeleket tettünk. A jelek után következik a morfológiai, fonetikai és hangsúlybeli sajátosságok feltüntetése.

A térképhez adott kommentárban megmagyarázzuk az anyagot, amely a térkép megértéséhez szükséges. Itt említjük azt az anyagot is, amely a feltérképezett jelenségre vonatkozik, de maga nincs feltérképezve. Minden kommentárhoz odairjuk a térkép számát és idézzük a kérdőívnek azt a kérdését, amelynek segítségével az anyagot gyűjtöttük. Ezután következnek az általános észrevételek a térképezett fogalomról. Ezek mindenekelőtt etnográfiai jellegű adatok. Közöljük a lexikális hungarizmus magyar megfelelőjét és jelentését. Ezenkívül felsoroljuk a szó jelentésében bekövetkezett változásokat, továbbá a fonetikai és morfológiai jellegű változásokat is. Körülírjuk a lexikális párhuzamokat, elterjedésük területét, és kifejtjük használatuk okait. Felsoroljuk a hungarizmusoknak e nyelvjárásokban talált származékait és közöljük jelentésüket.

A térkép kommentárjában szólunk a felhasznált térképészeti és hivatkozási jelekről, a térképezett elnevezések stilisztikai és egyéb sajátosságairól, továbbá közöljük azt az új szót, amelynek terjed a használata a nyelvjárásokban a lexikális hungarizmus helyett. Hivatkozunk más atlaszokra is, amelyek foglalkoznak a térképezett szavunkkal.

Szemléletesség céljából több esetben közöljük azoknak a tárgyakkal a vizsgált nyelvterületen jellegzetes rajzát is, amelyeknek nevét térképeztük.⁹⁰

P. N. LIZANEC

⁹⁰ A hungarizmusok és lexikai megfelelőik térképezésének alapelveiről részletesebben ld.: P. N. LIZANEC, A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképezési elvei: MNyj. 16 (1970): 3–10.

Лингвогеографический аспект в исследовании межъязыковых контактов

Лингвистическая география, как одна из самых молодых отраслей языкознания возникла в результате поисков наиболее точных и универсальных методов изучения языка и прежде всего диалектов. Можно выделить несколько школ или направлений в лингвистическом картографировании: французская, немецкая и швейцарская школа лингвогеографии. Оригинальную систему картографирования и теорию лингвистического атласа выработали также советские языковеды.

Достоверность лингвистического атласа зависит от трех основных условий: 1. От составления доброкачественного вопросника; 2. От методики собирания и записи материала и 3. От выработки четких принципов картографирования, то есть правильного нанесения материала на карты.

Вопросы в составленной нами программе-вопроснике сгруппированы тематически. Выделяем 29 основных семантико-тематических групп и 152 подгруппы. Программа включает в себе около 4000 вопросов на выявление слов и их семантики. К вопросам из фауны и флоры даются латинские соответствия, а также гербарий и рисунки.

Большое значение имеет также выработка четкой методики собирания материала его подробной записи. В лингвистической литературе появилось немало работ теоретического характера, но с противоречивыми суждениями. Метод собирания материала к «Атласу лексических мадьяризмов...» был активным и пассивным. Считаем, что более надежный и нужный материал для картографирования можно получить путем опроса нескольких (3—5) лиц разного возраста и пола. Информаторами было старшее поколение, постоянно проживающее в данной местности.

Собранный нами за специально составленной программой материал наносится на карты атласа с помощью трехфигурной системы, отражающей этимологический (генетический) принцип. Лексические мадьяризмы обозначаются на карте фигурой круга различной модификации: круг заполненный, круг контурный, контурный круг с горизонтальной линией посередине, контурный круг с вертикальной линией посередине, контурный круг с вертикальной и горизонтальной линией посередине; традиционные украинские слова обозначаются на карте атласа равносторонними треугольниками: треугольник заполненный, треугольник контурный, треугольник контурный с горизонтальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной и горизонтальной линией посередине; иностранные слова (латинизмы, германизмы, словакизмы, румынизмы и др.) обозначаются на карте атласа квадратами: квадрат заполненный, квадрат контурный, квадрат контурный с горизонтальной линией посередине, квадрат контурный с вертикальной линией посередине, квадрат контурный с горизонтальной и вертикальной линией посередине.

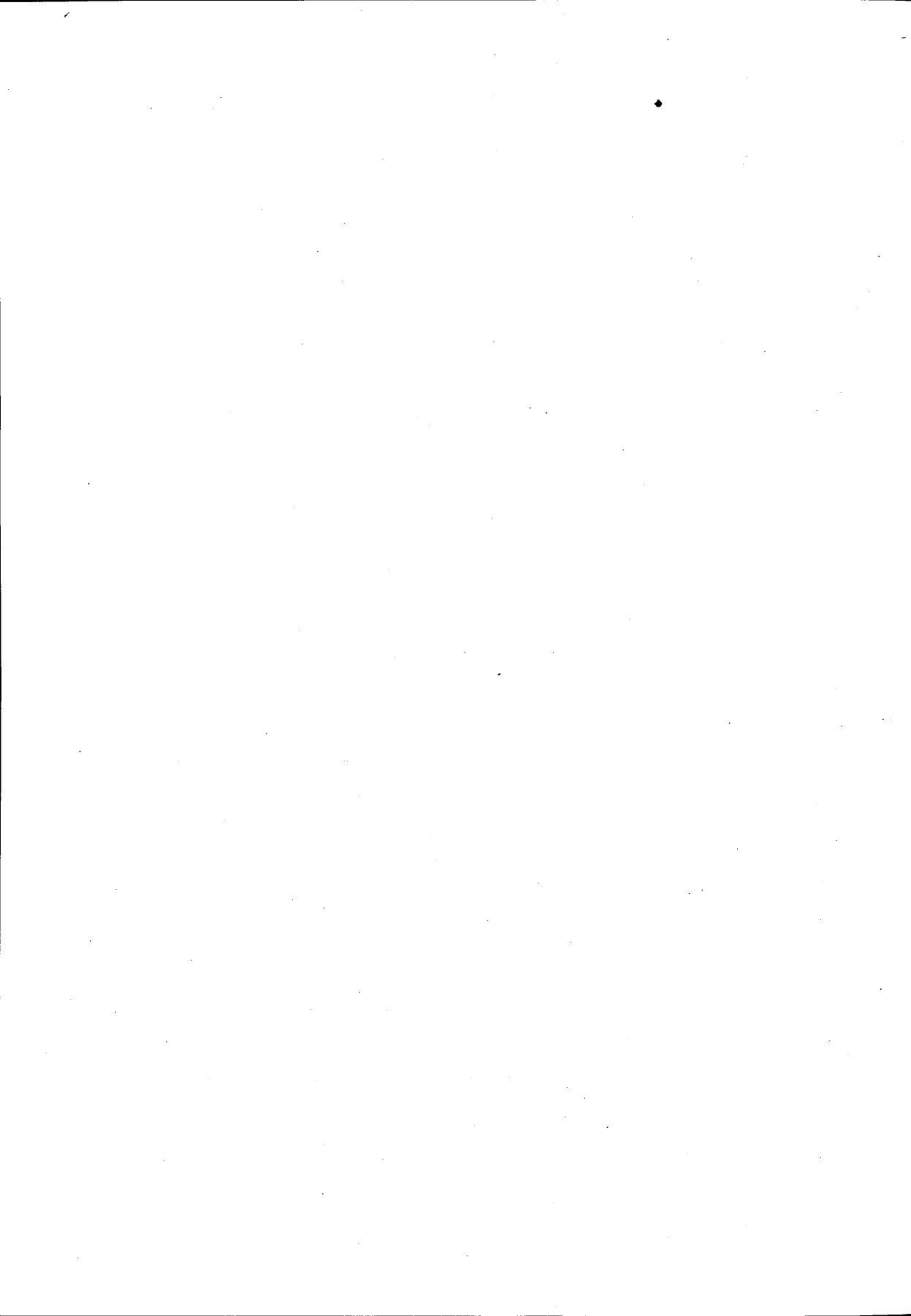
Значительная часть карт атласа является комбинированной, то есть на одной и той же карте лексические языковые явления изображаются с помощью фигур, а фонетические, морфологические и акцентологические с помощью заштрихованных площадей или линий.

Для семантических карт используется круг с различной штриховкой.

Кроме лексических и семантических карт, в атласе даны также и сводные (синтетические) карты или карты ареалов.

На каждой карте есть легенда, состоящая из темы и противопоставляемых наименований, обозначенных соответствующими картографическими знаками. К карте прилагается комментарий, дающий уточнения, объяснения материала, необходимых для понимания карты. Для большей наглядности даются рисунки картографируемых реалий.

П. Н. Лизанец

Egyes névmások generálásáról

A jelen tanulmány célja az, hogy néhány névmás szembeötlő felszíni szintaktikai tulajdonságait felhasználva olyan javaslatot tegyen, mely ezeknek a lexikonból való „előhívása” helyett, a generatív grammatika egyszerűségi elve szellemében, transzformációkon keresztüli generálásukat tartja előnyösebbnek.

1.1. Válasszuk ki a magyar névmások és névmási határozószók közül a 'határozatlan és általános'-nak nevezetteket és csapjuk hozzájuk a kérdő névmásokat és a kérdő értelműnek nevezett névmási határozószókat:¹

(a) <i>ki, mi?</i>
<i>hol?</i>
<i>hogy?</i>
...	(b) <i>valami, valaki</i>
<i>valahol</i>
<i>valahogy</i>
...
(c) <i>semmi, senki</i>
<i>sehol</i>
<i>sehogy</i>
...	(d) <i>bármi, bárki</i>
<i>bárhol</i>
<i>bárhogy</i>
...
(e) <i>akárki, akármi</i>
<i>akárhol</i>
<i>akárhogy</i>
...	(f) <i>némi, *néki</i>
<i>néhol</i>
<i>*néhogy</i>
...
(g) <i>*mindenmi [= minden], mindenki</i>
<i>mindenhhol</i>
<i>mindenhogy(an)</i>
...	

¹ Ezek az elnevezések szigorúan a MMNyR gyakorlatát követik, melyben némi következetlenséget érzünk, bár érthető, hogy nehéz eldönteni: melyik szempontot vegyük elsődlegesnek. Így a MMNyR alapvetően mutató, kérdő, vonatkozó, valamint határozatlan és általános névmásokat ismer el, és ezeken belül különböztet meg főnévi, melléknévi és számnévi természetűeket; tehát itt az egységes névszói szófajosztályon belül nem az egyes szófajoknak megfelelően osztja fel a névmásokat. A névszókkal „szemben álló” határozószók esetében viszont elsődlegesnek a hely, idő stb. jelölését tartja és csak másodlagosnak a mutató, kérdő stb. „értelmet”. A csoportosításban mi a 'névmásiságot' tartjuk alapvető megkülönböztető jegynek.

Ezeket *m—h* elemeknek nevezzük² abból a (ránézésre is nyilvánvaló) feltételezésből kiindulva, hogy mindegyikük visszavezethető valamelyik (a)-csoportbeli kérdőszóra, továbbá, hogy még ezeket is le lehet egyszerűsíteni néhány alap-kérdőnévmásra. Például a *ki-t mi-re* azáltal, hogy ez utóbbi a [-Human] jegyet tartalmazza, míg az előbbi a [+Human]-t. Úgy képzeljük, hogy a *ki-mi* esetében mintegy ezeknek fölrendelve létezik egy [\pm Human] jegyű kérdőszó, amely, ha úgy tetszik, az ige szelekciós kikötései hatására, *ki*, illetőleg *mi* felszíni kérdőszóként jelenhet meg. A [\pm Human] jegyű kérdőszót a felszínen természetesen hiába keresnénk, pusztán következtetni tudunk rá az olyan mondatokból, mint például a következők Arany János híres verséből: „*Ki kopog? Mi kopog?*”. Ugyanígy a *hol, hová, honnan, merre, meddig* helyhatározói kérdőszókat is vissza lehet vezetni egy közös mélyszíni kérdőszóra.

1.2. A dolgozatban azonban a névmási elemek egyszerűsítésének egy másik módját javasoljuk. Először is szűkíteni kívánjuk a tárgyalandó témakört: az alábbiakban csak az (a), (b) és (c) csoportokban felsoroltakkal szándékozunk foglalkozni. A többi csoportot részben hiányossága (*némi* stb.), részben szintaktikailag eltérő környezete, illetve logikai problematikussága miatt nem tárgyaljuk.³

A fentebb említett három csoportnak azonban minden tagja párhuzamba állítható és mondatkörnyezetükben sem térnek el egymástól, pl.:

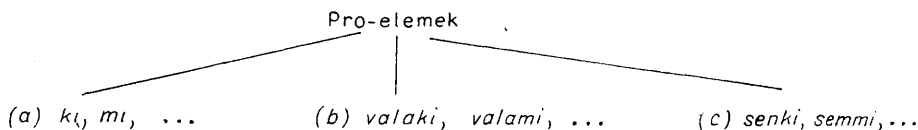
$\left\{ \begin{array}{l} Ki \\ Valaki \\ Senki sem \end{array} \right\}$	<i>kopog.</i>	$\left\{ \begin{array}{l} Hol \\ Valahol \\ Sehhol sem \end{array} \right\}$	<i>kopogtak.</i>
---	---------------	--	------------------

$\left\{ \begin{array}{l} Mikor \\ Valamikor \\ Sohasem \end{array} \right\}$	<i>(be)fejezed (be) a dolgot.</i>
---	-----------------------------------

<i>János ment</i>	$\left\{ \begin{array}{l} Hova \\ valahova \\ sehova se \end{array} \right\}$	<i>ment János?</i>
<i>János</i>		<i>ment</i>

Ez azt látszik mutatni, hogy egy hármas párhuzam vagy szembenállás van a *ki?*, a *valaki* és a *senki* típusú elemek között. Ezt a szűkebb névmási csoportot a továbbiakban a *Pro-elemek* elnevezés alatt tárgyaljuk.

1.3.1. Ha ezeket a Pro-elemeket ilyen módon próbáljuk felosztani:

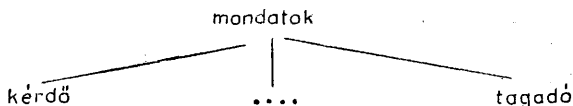

² SZÉPE GYÖRGY szóbeli közlése nyomán (1970. január).

³ Vö. „*Bárki/Akárki jöjjön is ...*” ~ * „*Valaki/Senki se/Ki jöjjön is ...*”. Nehezebb a helyzet a *mindenki*-csoporttal, különösen azért, mert amíg a *valaki/senki* megfelel a logikai ellentmondás „Van olyan/Nincs olyan” szkémájának, addig a *mindenki/senki* a logikai ellentétet mutatja; a *valaki/mindenki* viszony pedig még bonyolultabb. A *mindenki* problémái egyébként nem érintik a dolgozat fő vonalát.

hamis eredményre jutunk, mindenekelőtt azért, mert ezek nem egy sor tagjai. (a)-t és (c)-t egymástól és (b)-től más-más szinten kell elkülönítenünk, még akkor is, ha csak így, mondatbeli környezetükből „kiszakítva” tekintjük ezeket, mivel a kérdés és a tagadás nem vagylagos, egy sorba illeszkedő műveletek. Régről ismert a kérdésnek a kijelentéshez és a tagadásnak az állításhoz való viszonyítása. Ez annyiban érdekes itt, hogy a *ki*, *mi*, stb. kérdőnévmások csak kérdő mondatokban, a *senki*, *semmi*, stb. tagadó névmások pedig csak tagadó mondatokban jelenhetnek meg.⁴

Ha most a fenti felosztást következetesen kezeljük, akkor a mondatokat is így kellene osztályozni:

mely természetesen tarthatatlan, lévén a helyes megoldás:

	Kijelentés		Kérdés	
Állítás	0	0	0	1
Tagadás	1	0	1	1

azaz két megkülönböztető jegyre egyszerűsítve:

	kérdés	tagadás	
(i)	—	—	(= kijelentő, állító)
(ii)	+	—	(= kérdő, állító)
(iii)	—	+	(= kijelentő, tagadó)
(iv)	+	+	(= kérdő, tagadó)

1.3.2. A táblázat szerint az (a) csoport tagjai a kérdő oszlopba, a (c) csoport tagjai a tagadó sorba kerülnek. És most nézzük, hogy mi a helyzet a (b)-be tartozókkal, vagyis a *vala-* kezdőtagú Pro-kkal. Hasonlítsuk össze először az ilyen elemeket tartalmazó mondatokat a megfelelő kérdőszavas kérdőmondatokkal:

- (1) (i) *Valaki megtalálta Scott kapitány naplóját*
 (ii) *Ki találta meg Scott kapitány naplóját?*
- (2) (i) *A dolgozat elkészül valamikor*
 (ii) *Mikor készül el a dolgozat?*

⁴Természetesen a *Péter azt kérdezte, hogy ki ment el* mondat alárendelt mellékmondata tulajdonképpen egy beágyazott kérdő mondat a generatív nyelvészet terminusaiban. A fenti állítás továbbá semmiképpen nem zárja ki azt, hogy az említett Pro-lemek megjelenhessenek kérdő-tagadó mondatokban.

- (3) (i) *Péter sétál valahol*
 (ii) *Hol sétál Péter?*
- (4) (i) *Valaki evett a tányéromból*
 (ii) *Ki evett a tányéromból?*

A fenti esetekben a beszélő adott esetben akár (i)-t, akár (ii)-t mondhatja alapvető jelentésbeli különbség nélkül. Vegyük például (4 i—ii)-t. A hét törpe egyike a Hófehérke-mesében először észreveszi, hogy (4 i), majd hangosan (4 ii)-t mondja. Ez a hasonlóság nem új találmány. H. PAUL már 1886-ban kimutatja a *ki?* és a *valaki* közötti rokonvonásokat Prinzipien der Sprachgeschichte c. művében. LADÁNYI PÉTER tanulmányában többek között a helytelen kérdésekkel foglalkozik, pl.: „*Ki ölte meg Napóleont?*” vagy „*Milyen könyveket olvasott Nagy Károly?*” és megállapítja, hogy ezek azért helytelenek, mert „a 'Napoleon gyilkosa' és a 'Nagy Károly által olvasott könyvek' osztályok ü r e s e k, következésképp nem adható meg olyan individuum, amely ezeket az osztályokat kielégítené.” (204.) Ez teljesen igaz. De ugyanakkor igaz az is, hogy ezek (b)-csoportbeli *valaki*-vel, ill. *valamilyen*-nel ellátott kijelentő-állító párpai logika ilag - pragmatika ilag h a m i s a k : „*Valaki megölte Napóleont*”, vagy „*Nagy Károly olvasott valamilyen könyveket*”. Ezeket a mondatokat persze csupán nyelvezeti eszközökkel nem lehet elbírálni. Viszont a pusztá intuícóra támaszkodva úgy gondoljuk, hogy a

- (5) **Ki villámlik?*

mondat azért lehetetlen, mert fel sem tételezzük azt, hogy

- (6) **Valaki villámlik*⁵

1.3.3. Most próbáljuk megvizsgálni a (b) és (c) csoport kapcsolatát (*valaki* ~ *senki*). Nézzük a következő példamondatokat:

- (7) *Valaki látott valakit (valahol) (valamikor) ...*
- (8) (i) **Valaki látott senkit ...*
 (ii) **Senki látott valakit ...*
- (9) (i) **Senki nem látott valakit (valahol) (valamikor) ...*
 (ii) **Valaki nem látott senkit (soha) (sehol) ...*
- (10) *Senki nem látott senkit (soha) (sehol) ...*

Mire következtethetünk a fentiekből? (8 i—ii) az 1.3.1. pontban írottak miatt „esik ki”. (9 i—ii) azt mutatja, hogy (b) és (c) elemek e g y m o n d a t o n b e l ü l nem szerepelhetnek, vagyis kizárják egymást.

⁵ A két mondat a megadandó szelekciós kikötések (vagy más, hasonló jelentőségű megoldás) segítségével természetesen szintaktikailag nem generálható, mivel agrammatikus.

[A továbbiakban a következő megnevezéseket használjuk:

- az (a) csoportot (*ki, mi?*) *ProInt*-nek,
 a (b) csoportot (*vala-*) *ProIndef*-nek,
 a (c) csoportot (*sem-*) *ProNeg*-nek nevezzük.]

2.1. Az előbbiekből kiindulva megkockáztatjuk azt a javaslatot, hogy egyetlen, közös, egységes Pro-elemet veszünk fel a mélystruktúrában, amely

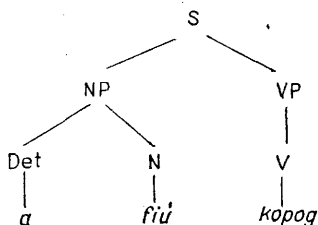
1. állítás vagy tagadás és kérdés esetén *ProInt*-ként,
 2. tagadás és kijelentés esetén *ProNeg*-ként,
 3. állítás és kijelentés esetén *ProIndef*-ként
- jelene meg a felszíni struktúrában.

2.1.1. Elképzelésünk ágrajzokkal (*phrase markerekkel*) így fest:

(11) *A fiú kopog*

- (12) (i) S → NP VP
 (ii) NP → Det N
 (iii) VP → V
 (iv) Det → *a, az*
 (v) N → *fiú*
 (vi) V → *kopog*

(13)

(14) *Ki kopog?*

- (15) (i) S → Q S'
 (ii) S' → NP VP
 (iii) NP → { ... }⁶
 { Pro }
 (iv) VP → V
 (v) V → *kopog*

(16) PRO_{[[NP]S']} → ProInt_{[[[Pro]NP]S']}⁷
 Feltétel: S → Q S'

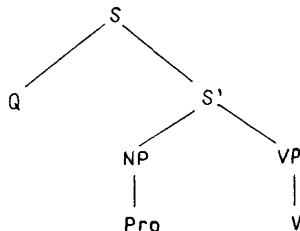
⁶ (15 iii) azt kívánja kifejezni, hogy az NP egyik lehetséges átírása Pro-elem lehet; vagyis a Pro-vá való átírás választható. Ha ez történik, ezután (16) kötelezően következik.

⁷ Az indexbeli zárójelzés az ágrajzban is látható dominanciát jelöli.

(17) $\text{ProInt}_{[[[\text{Pro}]_{\text{NP}}]_{\text{S}'}]} \rightarrow ki, mi$

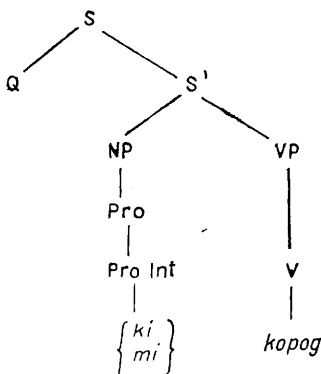
Tehát először a következő *phrase marker*-t kapjuk:

18)

Majd (16) után:

(19)

Végül (17) után:

Úgy gondoljuk, hogy a Q megmarad, mivel a fonológiai szinten a megfelelő intonáció miatt szükség van rá.

2.1.2. Ehhez hasonlóan járhatunk el a ProNeg-ekkel is:

(20) *Senki sem kopog*

(21) (i) $S \rightarrow \text{NEG } S'$

(ii) $S' \rightarrow \text{NP } VP$

(iii) $\text{NP} \rightarrow \left\{ \begin{array}{c} \dots \\ \text{Pro} \end{array} \right\}$

(iv) $VP \rightarrow V$

(v) $V \rightarrow kopog$

és

(22) $\text{Pro}_{[[\text{NP}]_{\text{S}'}]} \rightarrow \text{ProNeg}_{[[[\text{Pro}]_{\text{NP}}]_{\text{S}'}]}$

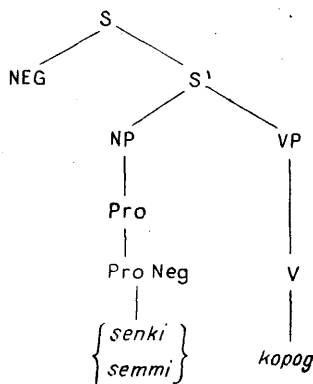
Feltétel: $S \rightarrow \text{NEG } S'$

majd (17)-nek megfelelően:

(23) $\text{ProNeg}_{[[[\text{Pro}]_{\text{NP}}]_{\text{S}'}]} \rightarrow senki, semmi$

Ez azonban NEG S' esetében még nem elég; ugyanis ha csak ennyit adunk meg, akkor a mondat ez lesz:

*(24)

Tehát úgy, ahogy az összes NEG S' mondatnál, itt is be kell vezetni a tagadó morfémát a mondatba. Az általunk javasolt megoldás, hangsúlyozzuk, csak az egyik az elképzelhető megoldások közül:

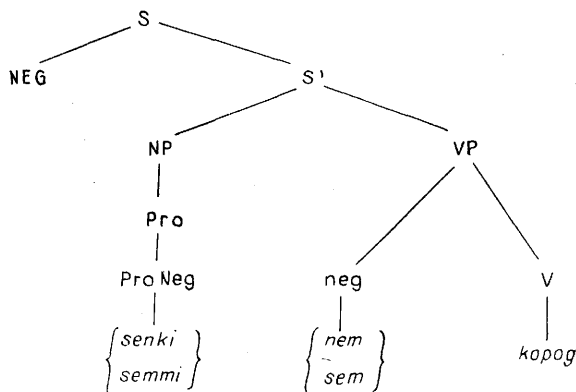
(25) $VP_{[S]} \rightarrow \text{neg V}$
 Feltétel: $S \rightarrow \text{NEG S}'$

(26) $\text{neg} \rightarrow \text{nem, sem}$

(Előnyben részesítjük a VP felosztását neg V-re a neg-nek az Aux-beli megjelenésével szemben. Ez egy szemléletbeli különbség kifejezése részünkről, mivel az Aux kötött, a neg pedig [viszonylag] szabad és a neutrálisnak nevezhető tagadó mondatokban mindig a predicatum igéje előtt található, míg a nem neutrális tagadó mondatokban a hangsúlyos [emfatikus] tag előtt.)

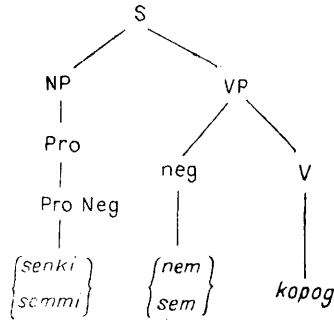
Ezek után a mondat most már helyesen generálva:

(27)

Viszont, és ez az egyik különbség a *NEG* és a *Q* között, ha 'a *NEG* megmarad a *phrase marker*-ben, akkor esetleg tovább generálná a tagadó struktúrákat. Úgy véljük, hogy a *NEG*, miután elvégezte feladatát, felesleges és a *neg* bevezetésével egyidejűleg törölhető. Így a végső struktúra:

(28)

Ezek szerint az *S* által dominált *NEG* kettős feladatot hajt végre. Egyrészt betáplálja a mondatba a *neg* elemet (mindig közvetlenül a predicatum igéje elé), másrészt a *Pro*-elemet (ha van ilyen a mondatban) *ProNeg*-gé alakítja. Természetesen (26) általánosabb, mint (22), és mint ilyen megelőzi az utóbbit. A *neg* bevitele utáni esetleges szórendi átalakítások, úgy gondoljuk, már a terminális láncban történhetnek, a *neg* hatására. (Olyan szórendi változások jöhetnek itt szóba, mint pl. a *Péter elment* ~ *Péter nem ment el*.)

2.1.3. A harmadik eset a *ProIndef*-es mondat. Ezt is a *Pro*-t tartalmazó mondatokból próbálhatjuk levezetni:

(29) *Valaki kopog*

- (30) (i) $S \rightarrow NP VP$
 (ii) $NP \rightarrow \left\{ \begin{array}{l} \dots \\ Pro \end{array} \right\}$
 (iii) $VP \rightarrow V$
 (iv) $V \rightarrow kopog$

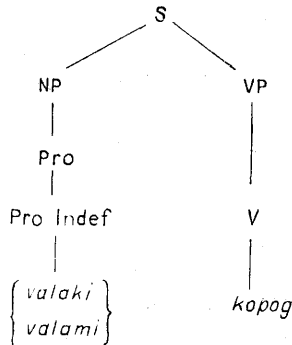
majd a *Pro*-t átalakító szabály:

(31) $Pro_{[[NP]S]} \rightarrow ProIndef_{[[[Pro]NP]S]}$

(32) $ProIndef_{[[[Pro]NP]S]} \rightarrow valaki, valami$

a kapott ágrajz pedig:

33)

(31)-nek természetesen csak (16) és (22) után lehet következnie, ami, most már szavakkal, azt jelenti, hogy írj át

1. Pro-t ProInt-té (*ki, mi, stb.*), ha a mondat kérdő,
2. Pro-t ProNeg-gé (*senki, semmi, stb.*), ha a mondat tagadó és
3. Pro-t ProIndef-fé (*valaki, valami, stb.*), ha a mondat jelöletlen, vagyis minden más esetben.

2.2.1. Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik az úgynevezett kétszeres vagy többszörös tagadás kérdése. Kétszeres vagy többszörös tagadásnak nevezik a következő eseteket: „*Senki sem ment el*”; „*Senki nem ment el*”; „*Nem ment el senki se*”; „*Senki soha sehova nem ment el senkivel sem*”. A Mai Magyar Nyelv Rendszere a mondatok végén, illetőleg az igék előtt megjelenő *sem, se* szókat járulékos elemnek nevezi.

„A *sem, se* járulékos elemként csatlakozik a [tagadó] névmáshoz, onnan el is maradhat (. . . ha *nem, ne* szócskával kezdődik a mondat), míg a *nem, ne* elsősorban itt is hangsúlyos tagadószó, az általa tagadott szó előtt helyezkedik el, anélkül nem állhat, s a tagadó értelmű névmástól hangsúly és szórend dolgában függetlenülülhet.”

„A tagadás kétszeres jelölése nyelvünknek azzal a más esetekben is tapasztalható sajátosságával egyezik meg, hogy szereti a szó szerkezet mindkét tagján jelölni a viszonyt: pl. *a háznak az az oldala, látom az eget*, tehát ezekhez hasonlóan: *senkit sem láttam. A nincsen, nincs mellett a sincs, sincsen, sem, se* használata éppen olyan szabályszerűséget követ, mint a *nem* mellett a *sem, se*: *Semmi sincs itt; Semmi nincs itt; Nincs itt semmi; Nincs itt semmi se.*”

„Ha a tagadás egyszerre többféle mondatrészre . . . is kiterjed, akkor többszörös tagadásról beszélünk, pl. *Nekem senki sehol semmit nem mondott erről.*” (MMNyR, II, 54—55.)

Semmiképpen nem szeretnénk kétségbevonni nyelvünk ama sajátosságát, hogy „szereti a szó szerkezet mindkét tagján jelölni a viszonyt”, sőt további példákkal is szolgálhatunk: *az alatt az asztal alatt; nekiment az ajtónak; valahova máshova*; stb. Ez diakronikusan levezethető és bizonyítható; viszont azt állítjuk, hogy a (felszínen valóban kétszeresnek, ill. több-

szörösnek tűnő) kétszeres vagy többszörös tagadás megjelölés bizonyíthatóan téves.

2.2.3. Mindenekelőtt azt tartjuk zavarónak, hogy a ProNeg-et tartalmazó mondatok többféleképpen jelennek meg, anélkül azonban, hogy jelentésük megváltozna:

- (i) *Senki se(m) ment el*
- (ii) *Senki nem ment el*
- (iii) *Nem ment el senki*
- (iv) *Nem ment el senki se(m)*

Mivel a *se(m)* a leíró nyelvészetben jobbára tagadószóként szerepel, és mivel a fenti idézetekből következtetve (i)-ben a *se(m)* járulékos elem, míg (ii)-ben a *nem* tagadószó, ez azt jelentené, hogy (i)-ben csak e g y s z e r — magával a tagadó névmással — (ii)-ben viszont ké t s z e r tagadunk. Ha viszont másképpen közelítjük meg a kérdést és a *sem* tagadószói szerepét tekintjük elsődlegesnek, akkor azt kell mondanunk, hogy (i—iii) különbözik (iv)-től, mégpedig abban, hogy eggyel többször tagadunk az utóbbi mondatban, holott ez nyilvánvalóan nincs így, ha a tagadás azt jelenti, hogy a mondat „ellenkező előjelűvé” változik, algebrából kölcsönzött terminusokkal kifejezve. (iv) esetében pusztán arról lehet szó, hogy eggyel több tagadó értelmű morféma jelenik meg a felszíni mondatban. Hasonló a helyzet a többszörös tagadással is. Aligha hihető, hogy eggyel többször tagadunk (vi)-ban (v)-höz képest:

- (v) *Nekem senki semmit nem mondott erről*
- (vi) *Nekem senki soha semmit nem mondott erről*

2.2.4. Kiindulásul tételezzük fel, hogy az ige előtti *se(m)* ugyanolyan tagadószó, mint a *nem* (ld. (i—ii)). Ezt másjellegetű mondatok is alátámasztják (*Péter nem ment el ~ Péter sem ment el*).⁸ Figyeljük meg, hogy a következő mondatokban mikor jelenhet meg a *se(m)* az ige előtt és mikor az ige mögött:

- (vii) (a) *Jóska senkit $\left\{ \begin{matrix} se(m) \\ nem \end{matrix} \right\}$ hívott ide*
- (b) *Jóska nem hívott ide senkit (se(m))*
- * (c) *Jóska sem hívott ide senkit (se(m))*⁸
- (viii) (a) *Sehova $\left\{ \begin{matrix} se(m) \\ nem \end{matrix} \right\}$ jársz*
- (b) *Nem jársz sehova (se(m))*
- * (c) *Sem jársz sehova (se(m))*

⁸ Magyarozatképpen a két 'sem-es' mondatához el kell mondanunk, hogy az első esetben (*Péter nem ment el ~ Péter sem ment el*) az utóbbi mondat ugyanúgy azt mondja, hogy „Péter nem ment el”, mint az előbbi, csak hogy az, amit az utóbbi mondat hozzáad a jelentéshez, itt egyáltalán nem fontos. A *sem* és a *nem* különbözősége annál fontosabb viszont (vii c)-nél a sorba történő „beilleszkedés” miatt, de vö. (viii a—b—c), (ix a—b—c) és (x a—b—c).

- (ix) (a) *Soha* $\left\{ \begin{matrix} se(m) \\ nem \end{matrix} \right\}$ *gondolok rád*
 (b) *Nem gondolok rád soha* (*se(m)*)⁹
 *(c) *Sem gondolok rád soha* (*se(m)*)
- (x) (a) *Senki sehova senkivel* $\left\{ \begin{matrix} se(m) \\ nem \end{matrix} \right\}$ *ment el*¹⁰
 (b) *Nem ment el senki sehova senkivel* (*se(m)*)
 *(c) *Sem ment el senki sehova senkivel* (*se(m)*)

2.2.5. Mindebből az következik, hogy kétféle *sem*-mel állunk szemben. Az egyik az, amelyik a *nem* helyén jelenik meg az ige előtt, de csak akkor, ha az ige előtt már van legalább egy ProNeg; ha egy sincs, akkor csak a *nem* szerepelhet az ige előtt. Ezek szerint azt, hogy a mondatban *nem* vagy *sem* jelenik meg, az befolyásolja, hogy van-e ProNeg az ige előtt vagy sem. Így a szabályok sorrendjében a Pro-t ProNeg-gé átalakító szabálynak előbb kell következnie, mint a *neg*-et egyrészt *nem*-mé, másrészt $\left\{ \begin{matrix} se(m) \\ nem \end{matrix} \right\}$ -mé átalakító szabálynak, amely már csak a felszíni struktúrában operálhat — megfelelő környezetszabályok segítségével. Ezek a szabályok ilyenfajta lehetnének:

- (xi) $Pro_{[[...]S]} \rightarrow ProNeg_{[[[Pro]...]S]}$ ¹¹
 Feltétel: $S \rightarrow NEG S$

- (xii) $neg \rightarrow nem, sem, se / X ProNeg Y - V Z$
 ahol X, Y, Z bármilyen összetevőt jelenthet, \emptyset -t is.

- (xiii) $neg \rightarrow nem$

amely szabályok a fenti sorrendben azt jelentik, hogy ird át Pro-t ProNeg-gé, ha a mondat tagadó (ld. 2.1.3., 2. pont); *neg*-et ird át *nem*-mé, *sem*-mé vagy *se*-vé, ha legalább egy ProNeg van az ige előtt (X, Y és Z nem zárják ki azt a lehetőséget, hogy ProNeg-ek helyett állnak); és *neg*-et ird át *nem*-mé minden más esetben. Az ige előtt tehát a *sem* „tisztességes” tagadószó.

2.2.6. Más a helyzet az ige mögötti ProNeg(ek)et követő *sem*-mel, amelyet mi is járulékos elemnek tartunk, egyfajta „névmási vonzat”-nak. Ez valóban el is maradhat, megjelenése nem kötelező. Ezért bevezetéséhez fakultatív szabály szükséges:

- (xiv) $ProNeg \rightarrow ProNeg ppp / X V Y - Z$
 ahol „ppp” a posztpronominális partikula rövidítése; és ahol X, Y és Z bármilyen összetevőt jelöl, \emptyset -t is.

- (xv) $ppp \rightarrow sem, se$

⁹ A *sose(m)* a *sohase(m)* összevont alakja.

¹⁰ Szórendi variációk természetesen elképzelhetők (a ProNeg-ek helyét változtatva), de ezek sem a jelentést, sem a mondatoknak megfelelő struktúrákat nem érintik.

¹¹ Ez megegyezik (22)-vel.

Valószínű, hogy (xiv)-ben ProNeg és ppp közé még fel kell venni egy W elemet, ugyanis vannak olyan szerkezetek is, mint pl. „*semmilyen kabátot se*”; bár ez a tény pillanatnyilag aligha fontos.

3. Visszatérve mostmár a Pro-elemekre, látjuk, hogy (22)-t (xi)-sel általánosítottuk:

$$(22) \text{ Pro}_{[[\text{NP}]\text{S}']} \rightarrow \text{ProNeg}_{[[[\text{Pro}]\text{NP}]\text{S}']} \\ \text{Feltétel: S} \rightarrow \text{NEG S}'$$

$$(xi) \text{ Pro}_{[[\dots]\text{S}']} \rightarrow \text{ProNeg}_{[[[\text{Pro}]\dots]\text{S}']} \\ \text{Feltétel: S} \rightarrow \text{NEG S}'$$

Végezzük el az általánosítást a másik két szabállyal is:

$$(16) \text{ Pro}_{[[\text{NP}]\text{S}']} \rightarrow \text{ProInt}_{[[[\text{Pro}]\text{NP}]\text{S}']\text{-ből:}}$$

$$(34) \text{ Pro}_{[[\dots]\text{S}']} \rightarrow \text{ProInt}_{[[[\text{Pro}]\dots]\text{S}']} \\ \text{Feltétel: S} \rightarrow \text{Q S}'$$

Az összes többi esetre pedig, amikor Pro van a mondatban, (31) átalakításával:

$$(31) \text{ Pro}_{[[\text{NP}]\text{S}]} \rightarrow \text{ProIndef}_{[[[\text{Pro}]\text{NP}]\text{S}]\text{-ből:}}$$

$$(36) \text{ Pro}_{[[\dots]\text{S}]} \rightarrow \text{ProIndef}_{[[[\text{Pro}]\dots]\text{S}]}$$

A három Pro-átalakító szabály tehát így fest (a fent (xi)-sel jelzett szabály itt (35)-ként szerepel):

$$(34) \text{ Pro}_{[[\dots]\text{S}']} \rightarrow \text{ProInt}_{[[[\text{Pro}]\dots]\text{S}']} \\ \text{Feltétel: S} \rightarrow \text{Q S}'$$

$$(35) \text{ Pro}_{[[\dots]\text{S}']} \rightarrow \text{ProNeg}_{[[[\text{Pro}]\dots]\text{S}']} \\ \text{Feltétel: S} \rightarrow \text{NEG S}'$$

$$(36) \text{ Pro}_{[[\dots]\text{S}]} \rightarrow \text{ProIndef}_{[[[\text{Pro}]\dots]\text{S}]}$$

A dominancia jelölésében a kipontozott egységre azért van szükség, hogy megfelelő felszíni formákat hozzunk létre. Így pl. (16), (22) és (31) az „ $[[\text{NP}]\text{S}]'$ ” dominancia miatt csak „alanyi” helyettesítő elemeket generálhat. Egy lehetséges „ $[[[\text{NP}]\text{VP}]\text{S}]'$ ” dominancia-index viszont a megfelelő „tárgyi”, egy „ $[[[\text{Adv}_{10c}]\text{VP}]\text{S}]'$ ” a megfelelő helyhatározó elemet, és így tovább.

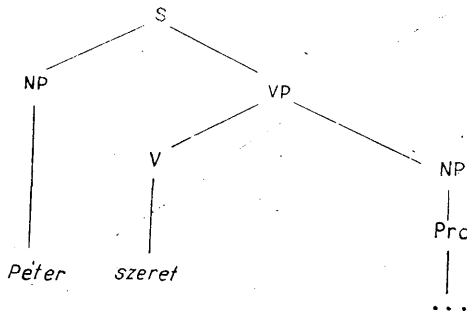
4.1. Az említett szabályok azonban csak „egytenyező” esetekben válnak be, vagyis akkor, amikor csak tagadunk, vagy csak kérdünk; de nem ad választ arra, hogy milyen módon jönnek létre az olyan mondatok, mint:

(37) *Kit nem szeret Péter?*

(38) *Ki nem szeret senkit sem?*

(37)-nél az okoz gondot, hogy a Q és a NEG együtt szerepel. A mondat alapsztruktúrája mindenképpen

(39)

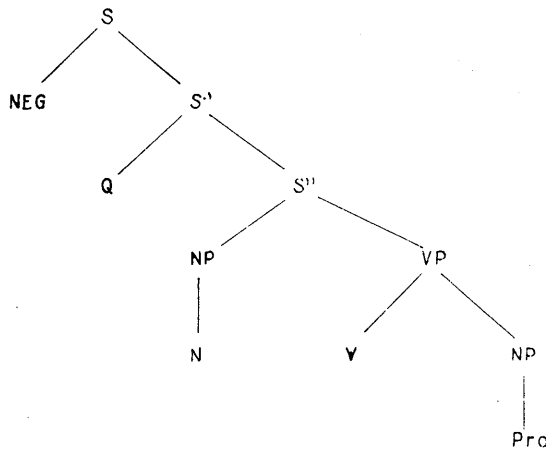

Ha S-t így írjuk át:

- (40) (i) $S \rightarrow \text{NEG } S'$
- (ii) $S' \rightarrow Q S''$

akkor a következő *phrase marker*et kapjuk:

(40) (iii)

amelyben ugyan Q átalakítja Pro-t *kit?/mit?* kérdőszóvá, de mi a bizonyíték arra, hogy a NEG a Q „fölött” van? Továbbá az is kérdéses, hogy hogyan „érvényesül” a NEG hatása az alatta levő Q-szinten keresztül.¹² Ez így kifejezetten önkényesnek látszik.

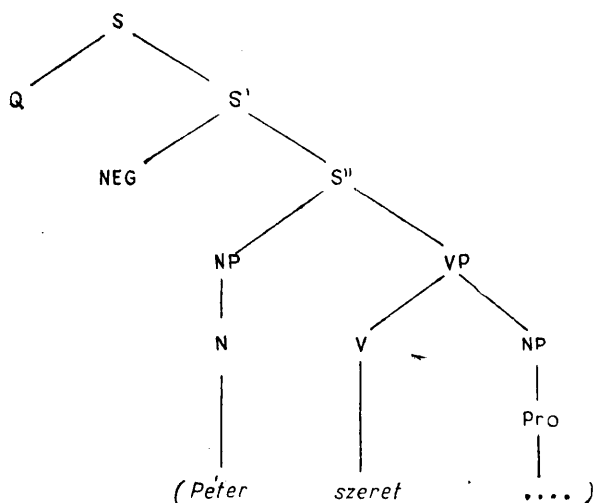
Ha pedig a másik kínálkozó megoldást választjuk, akkor

- (41) (i) $S \rightarrow Q S'$
- (ii) $S' \rightarrow \text{NEG } S''$

¹² A Q megmaradna a struktúrában, ld. 2.1.1.

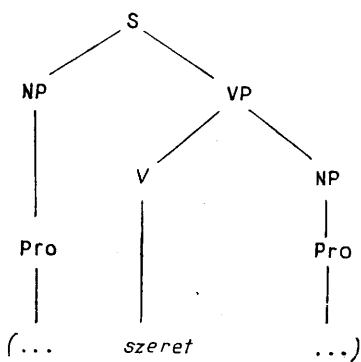
és az ágrajz:

(41) (iii)

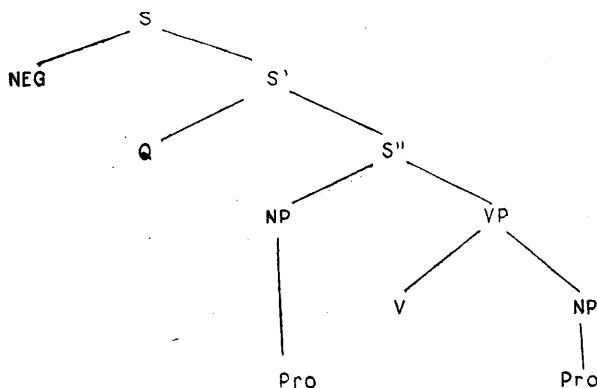
amely esetben (35) révén a Pro átalakul ProNeg-gé, a NEG törlődik a mondatból (ld. 2.1.2.), a Q előtt „szabaddá válik” az út, de a mondatban nem talál átalakításra váró Pro-elemet. Mindez azt mutatja, hogy az eddig megadott szabályok rosszak. De (38)-sal sem tudunk az eddigiek alapján zöldágra vergődni. Itt az alapstruktúra

(42)

amely, akármilyen sorrendben állapítjuk is meg a NEG és a Q elhelyezését, nehezen fogja kiadni a „*Ki nem szeret senkit sem?*” mondatot. Ha (40 i—ii)-re „bizzuk” a generálást, ezt kapjuk:

(43) (i)

Itt először Q végzi el az átalakítást és a

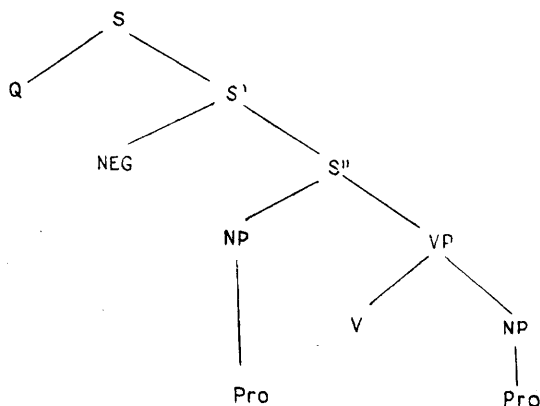
(43) (ii) *Ki szeret kit?*

mondatot generálja. Ezekután a NEG (amelyre fentebb leírt fenntartásaink továbbra is érvényesek) már csak legfeljebb (43 iii)-t adhatja ki, miután nem talál „üres” Pro-t a struktúrában:

(43) (iii) *Ki nem szeret kit?*

Ez is helyes mondat, csak éppen nem erre számítunk. Ha *it*-t is megpróbáljuk megfordítani a Q és a NEG helyét, akkor a

(44) (i)

deriváció eredményeképpen a

(44) (ii) *Senki nem szeret senkit sem*

mondatot kapjuk az első szinten; (xi), (xii), valamint (xiv), (xv) alapján (ld. 2.2.5—6.). Most pedig a Q nem talál Pro-t, amit átalakíthatna. Ha a Q az összes kérdő mondatot generálja, akkor legfeljebb ezt a mondatot kapjuk.

(44) (iii) *Senki nem szeret senkit sem?*

De akárhogy állapítjuk is meg a sorrendet, szabályaink nem elegendőek arra, hogy különböző struktúrákat rendeljenek hozzá az alábbi mondatokhoz (vö. (38)):

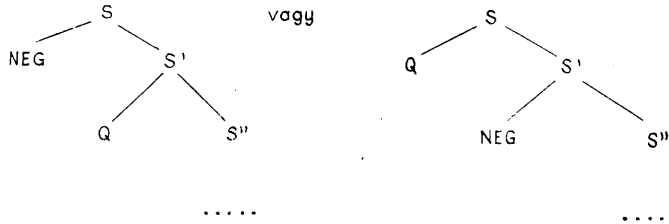
(45) *Ki nem szeret senkit sem?*

(46) *Kit nem szeret senki sem?*

4.2. De nemcsak a ProInt és a ProNeg együttes megjelenése okoz gondot, hanem ugyanígy megoldatlan marad a ProInt és a ProIndef együttes megjelenése is:

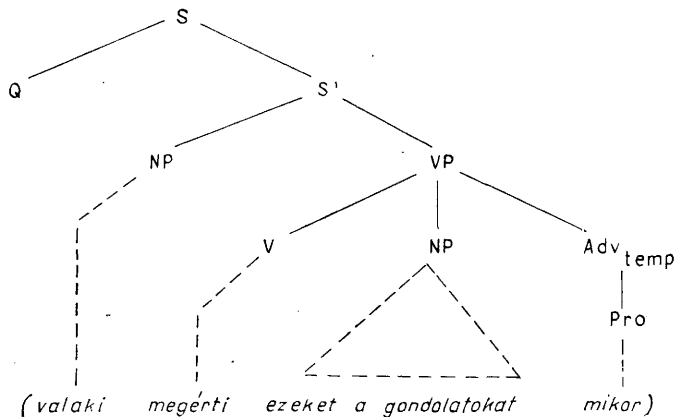
(47) *Mikor érti meg valaki ezeket a gondolatokat?*

Itt még az sem lehet megoldás, hogy mit helyezünk mi fölé, hiszen Indicativum elem a Q-hoz és a NEG-hez hasonlóan nincs, így a fenti struktúráknak nincs megfelelőjük.

(47)-et tehát nem S''-s, hanem csak S'-s struktúrával lehet leírni:

(48)

De (48)-nak az alatta levő zárójelezett szólancot kellene kiadnia, ez pedig semmiképpen sem sikerülhet, hiszen egy másik — bár egyébként nyelvileg helyes — mondatot kapunk. Ezzel viszont nem sokat kezdhetünk, ha az volt a célunk, hogy (47) *phrase marker*-ét írjuk le. A (48) által generált mondat ez lesz: „Ki (és) mikor érti meg ezeket a gondolatokat?”

Végsősoron az eddigi szabályok, ha nem „termelnek” is rosszulformált felszíni struktúrákat, mégis kudarcot vallanak, amikor különböző mondatokhoz azonos frázis-jelölőt (*phrase marker*) kénytelenek megadni. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szabályok rosszak, hanem inkább azt, hogy (37), (45), (46) és (47) generálásához ki kell egészíteni az eddigi szabályrendszert.

5.1. NOAM CHOMSKY az „Aspects of the Theory of Syntax” c. művében kifejti azt a nézetét, hogy a mélystruktúrának képesnek kell lennie megmagyarázni a felszínen azonos, de alapjában véve különböző szerkezeteket:

„... tekintsük a következő mondatokat:

(6) *I persuaded John to leave* „Meggyőztem Jánost, hogy menjen el”

(7) *I expected John to leave* „Arra számítottam, hogy János elmegy”

... világos, hogy a (6) és (7) mondat struktúrájában nem párhuzamos. ... (6) és (7) példája ... fontos szempontot világít meg. ... Megmutatja, hogy a felszíni struktúra sokszor mennyire keveset árul el a mélystruktúráról. ... (6) és (7) felszíni struktúrája megegyezik, de mélyéstruktúráik, melyek... meghatározzák szemantikai srtelmezéseiket, jelentősen eltérnek.¹³ (22–24. Kiemelés tőlem. — K. I.)

5.1.1. Ebből viszont a fordítottja is következik, vagyis különböző felszíni szerkezetű, de — mivel jelentésük teljesen azonos — azonos mélystruktúrájú mondatokat is lehet generálni. Nem az olyan jelentésbeli szinonimiára gondolunk, mint pl. „Péter vett egy tollat Jancsitól” ~ „Jancsi eladott egy tollat Péternek”. Hangsúlyozzuk, a jelentésnek tökéletesen meg kell egyeznie. Úgy gondoljuk, hogy (49)–(50) jó példa erre az esetre:

(49) *Ki nem szeret senkit sem?* (= (38), (45))

(50) *Ki az, aki senkit sem szeret?*

Megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy (49)–(50) bázisbeli frázis-jelölőjének (*base phrase marker*-ének) egyik megjelenési formája. Nézzük először (50) derivációját, majd próbáljuk hasonló példákkal bizonyítani az eljárás jogoságát.

¹³ „... consider the sentences

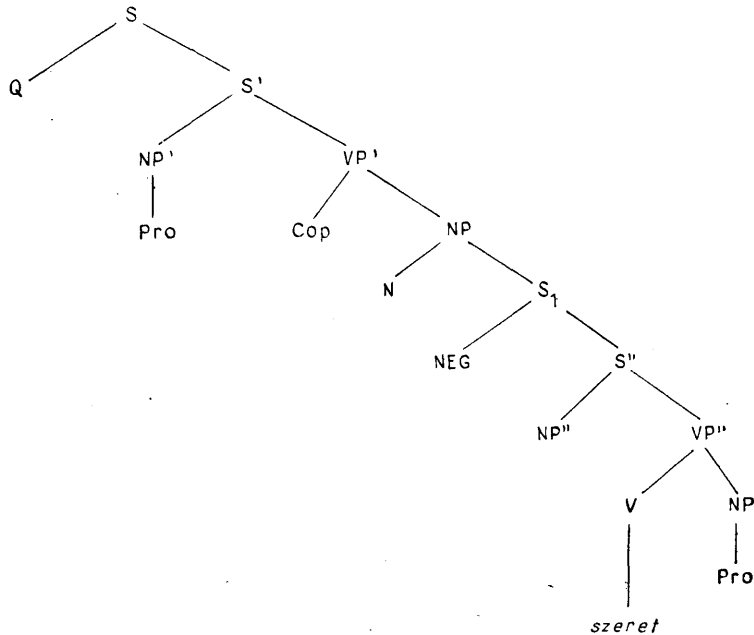
(6) *I persuaded John to leave*

(7) *I expected John to leave*

... it is clear that the sentences (6) and (7) are not parallel in structure ... The example (6) and (7) serves to illustrate [an] important point ... It shows how unrevealing surface structure may be as to underlying deep structure ... (6) and (7) are the same in surface structure, but very different in the deep structure that ... determines their semantic interpretation.”

- (50) (a)
- (i) S → Q S'
 - (ii) S' → NP' VP'
 - (iii) NP' → Pro
 - (iv) VP' → Cop NP
 - (v) NP_[VP] → N S₁
 - (vi) S₁ → NEG S''¹⁴
 - (vii) S'' → NP'' VP''
 - (viii) VP'' → V NP
 - (ix) NP_[VP''] → Pro
 - (x) V → *szeret*
- Feltétel: NP' = NP''

(50) (b)

Feltétel: NP' = NP''

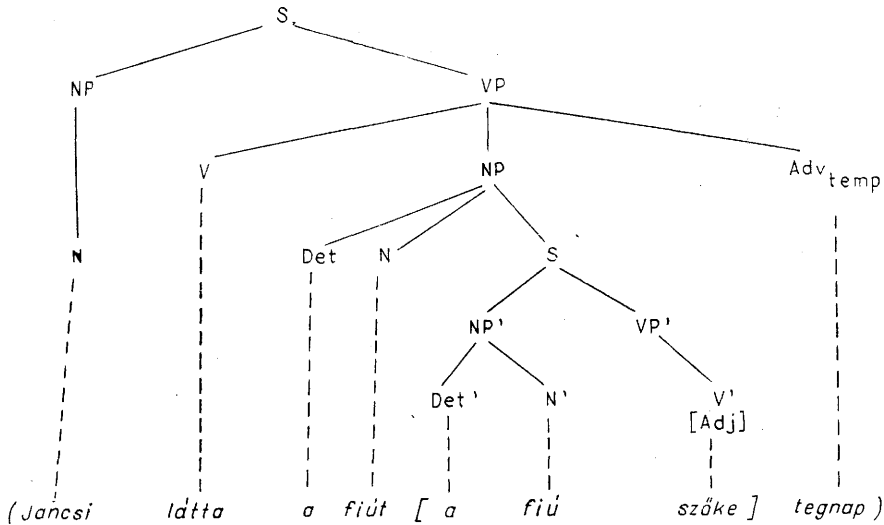
Úgy képzeljük, hogy (50 a–b) először a beágyazott mondatot alakítja át a transzformációs szabályokkal, vagyis először S₁-et hozza a felszíni struktúrához közelebb álló szintre. Az eddig ismertetett szabályok következtében S₁-ből normál tagadó mondat lesz. A különbség mindössze abban áll, hogy NP''-t nem definiáljuk a beágyazott mondatban, így valami ilyesféle láncot kapunk majd a beágyazott mondatra: „X nem szeret senkit sem” vagy „NP'' nem szeret senkit sem”, amelybe a megfelelő szabályokkal „behelyettesítjük” NP'' helyébe a mátrix-mondat későbbi átalakítása során létrejövő kérdőnévmást az NP' = NP'' feltétel szerint, vagy pedig ugyanennek a feltételnek a következtében a másik lehetséges úton (50)-et kapjuk.

¹⁴ Az S'' jelölést itt és az alábbiakban az S₁ jelölés egyszerűsítésére használjuk.

5.1.2. Ehhez hasonló megoldásokkal más esetekben is találkozunk, pl. a mondatot így írhatjuk át:

(i) *Jancsi a szőke fiút látta tegnap*

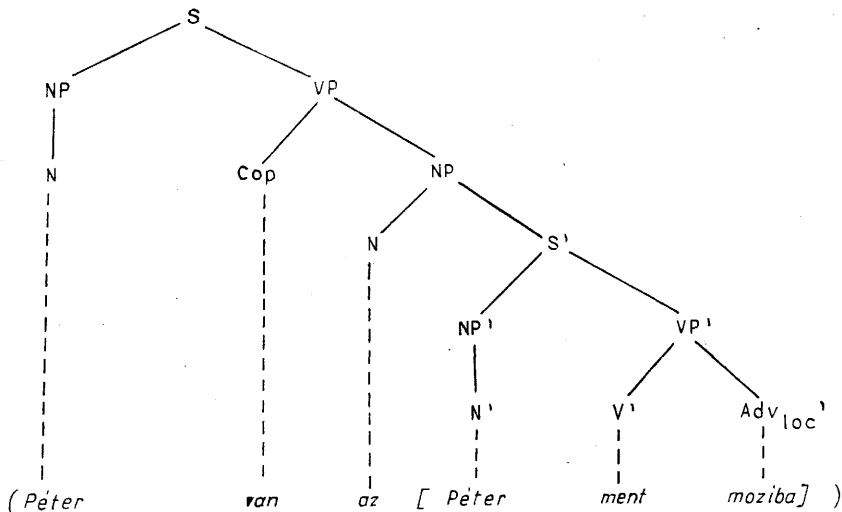
(ii)

A fenti mondatnak az a feltétele, hogy $Det = Det'$ és $N = N'$. Világos, hogy (ii)-ben $NP \neq NP'$. De ha (iii)-t tekintjük, akár az NP-szinten is létrehozhatjuk ezt a feltételt (a mondat nem emfatikus, csak a megfelelő kiegészítő kérdésre felel, pl. „Ki az, aki moziba ment?”).

(iii) *Péter az, aki moziba ment*

(iv)

Úgy gondoljuk, hogy (iii—iv) esetén teljesen mindegy, hogy az $N = N'$, vagy az $NP = NP'$ feltételt adjuk meg. Ugyanakkor feleslegesnek tartjuk, hogy ha $N = N'$, akkor az N' -t, ha pedig $NP = NP'$, akkor az NP' -t tovább bontsuk, hiszen az egyenlőség mindent kifejez. És éppen ez teszi indokolttá, hogy (50 a—b)-ben NP'' -t nem bontottuk tovább. Ha azt a konvenciót elfogadjuk, hogy az egyenlőségi feltétel az NP-szinten is létrehozható, akkor magyarázatot kapunk a (45—46) kapcsán felmerült kérdésre, mégpedig olyan formában, hogy a korábban leírt — Pro-elemeket generáló — szabályok továbbra is érvényesek maradnak.

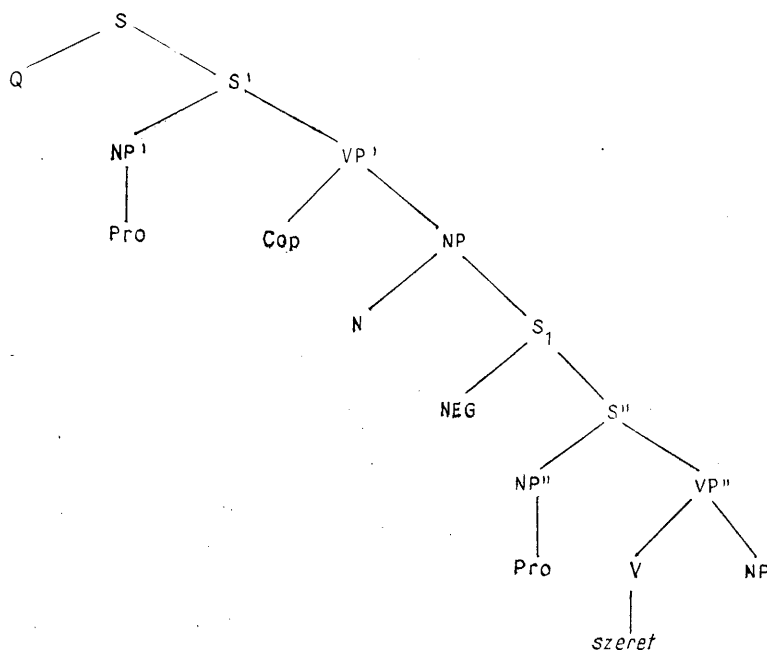
5.1.3. Feltételezésünk szerint (46) = (51)

(46) *Kit nem szeret senki sem?*

(51) *Ki az, akit senki sem szeret?*

- (51 a)
- (i) S → Q S'
 - (ii) S' → NP' VP'
 - (iii) NP' → Pro
 - (iv) VP' → Cop NP
 - (v) NP → N S₁
 - (vi) S₁ → NEG S''
 - (vii) S'' → NP'' VP''
 - (viii) NP'' → Pro
 - (ix) VP'' → V NP_[VP'']
 - (x) V → *szeret*
- Feltétel: NP' = NP_[VP'']

(51 b)

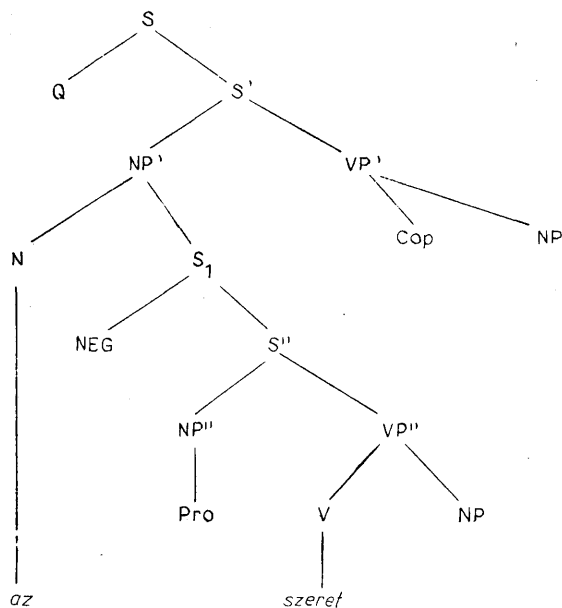
Feltétel: $NP' = NP_{[VP']}$

(51 b) (50 b)-hez hasonló módon működik, és így vagy (51)-et hozza ki, kibontva a teljes struktúrát, vagy behelyettesíti a senki sem szeret NP'' -t (= S_1) láncba a mátrix-mondatban generált *ki* kérdőszót az egyenlőség következtében, és a következő szinten megkapjuk a „*senki sem szeret kit*” láncot, amelyből a szórendi szabályok létrehozzák a „*Kit nem szeret senki sem?*” mondatot.¹⁵

5.1.4. Látjuk tehát, hogy az 5.1.1–3.-ban leírt módszer különbözőképpen írja le (50)-t és (51)-t, vagyis (45–46)-t. Vizsgáljunk meg néhány példát:

(52) *Miért nem tanultál semmit sem?* = (53)

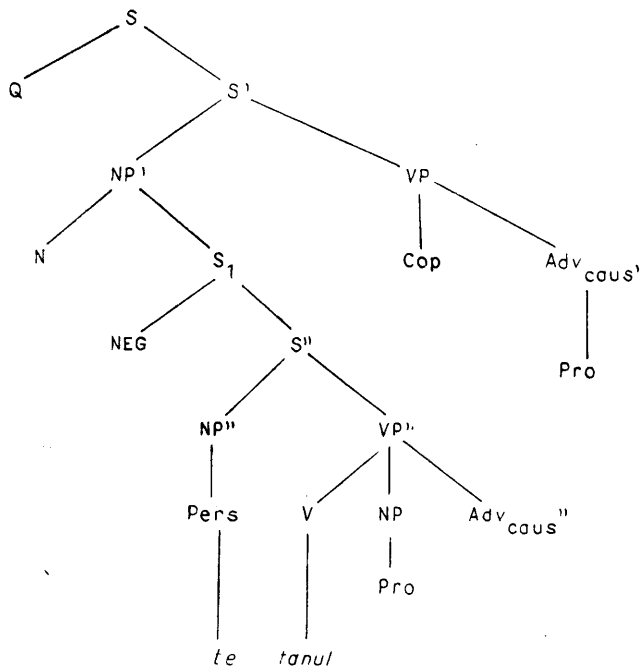
¹⁵ Könnyen lehet, hogy a „*Ki az, akít ...*” típusú mondatokban a *ki* a nominális állítmány tagja, és az *az* van az alanyi NP alatt. Ebben az esetben (51) és az utána következő struktúrák, melyekben a *ki* alany-helyzetben szerepel, az alábbi ágrajzzal írhatók le:

(i) Feltétel: $NP_{[VP]} = NP_{[VP']}$
 Ez tulajdonképpen ugyanazt a felszíni szerkezetet generálja, mivel a nominális predikátumban levő Pro éppen úgy szuffixum nélkül generálódik, mintha az alanyi NP tagja lenne. A fenti struktúra előnye, hogy megfelel a topic/comment szerinti rendezésnek; hátránya, hogy nem különíti el a pronominális kérdéseket az adverbálisoktól, mivel így a kérdőszó alapjául szolgáló Pro mindig a VP-ben van (ld. SVARTVIK nézetét, 5.2.11.).

(53) *Miért van az, {hogy semmit sem tanultál
hogy nem tanultál semmit sem}?*

(53) (i)

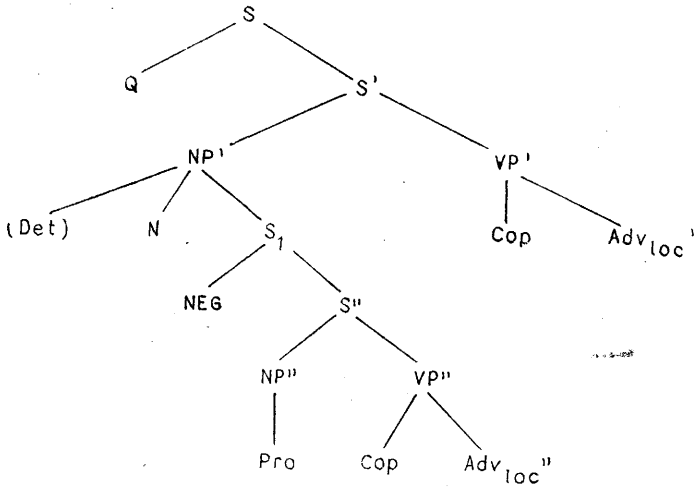

Feltétel: Adv_{caus'} = Adv_{caus''}

(54) *Hol nincs senki sem?* = (55)

(55) *Hol van az (a hely), {ahol senki sincs
ahol nincsen senki se}?*

(55) (i)

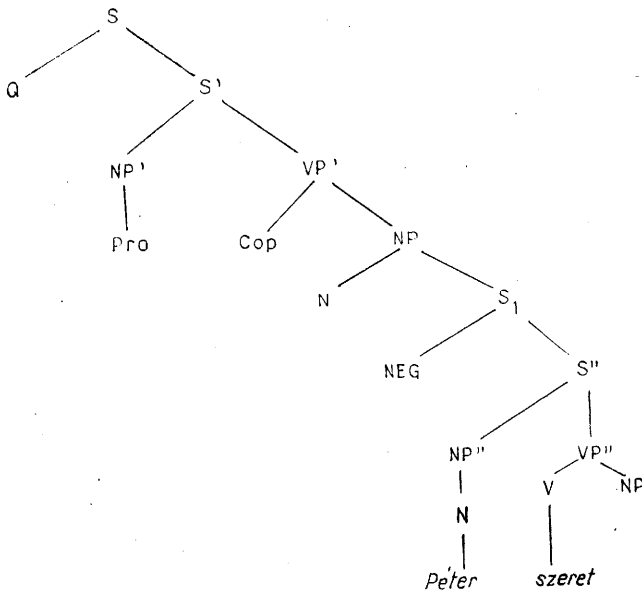
Feltétel: $Adv_{loc'} = Adv_{loc''}$

5.2.1. Ezek után az egyszerű, Pro-nélküli tagadó kérdések generálása sem ütközik akadályba, bár struktúrájuk nem sokkal egyszerűbb, mint a több Pro-t tagadó kérdéseké.

(56) *Kit nem szeret Péter?* = (57)

(57) *Ki az, akit nem szeret Péter?*

(57) (i)

Feltétel: $NP' = NP_{[VP]}$

5.2.11. Figyeljük meg a különbséget (55 i) és (57 i) között. Ezzel kapcsolatban szeretnénk J. SVARTVIK kutatásaira utalni. Az ő elgondolásait idézi és fejleszti tovább KIEFER FERENC:

„Érdekes problémát vet fel a kérdőmondatokkal kapcsolatban Svartvik. Véleménye szerint a *wh*-kérdéseket [azaz a kiegészítendő kérdéseket] két csoportra kell osztani: pronominális (*who* és *what*) és adverbialis (*where*, *when*, *how*, *why*, stb.) típusra. Az előbbit Q_{pron} -nal, az utóbbit Q_{adv} -val jelöli. Az egyes igék különbözőképpen viselkednek a két kérdéssel kapcsolatban:

The police might ask for the details.

**How might the police ask for the details?*

Who might ask for the details?

He agreed with her.

**How did he agree with her?*

Who did he agree with?

The car stopped beside the wall.

What did the car stop beside?

Where did the car stop?

His class must come into the picture.

**What must his class come into?*

**Where must his class come? etc.*

A megoldás valószínűleg az, hogy az igék szótári jellemzésében a $\pm Q_{\text{pron}}$ és/vagy a $\pm Q_{\text{adv}}$ jegynek is szerepelnie kell. Így pl. az *ask* jellemzésében szerepel a $+Q_{\text{pron}}$, de nem a $+Q_{\text{adv}}$; az *agree* jellemzésében ugyanúgy; a *stop* mindkét Q -t tartalmazza $+$ előjellel, a *come* pedig mindkettőt — előjellel.” (Szintaxis, Kérdőmondatok, 9–10. o.)

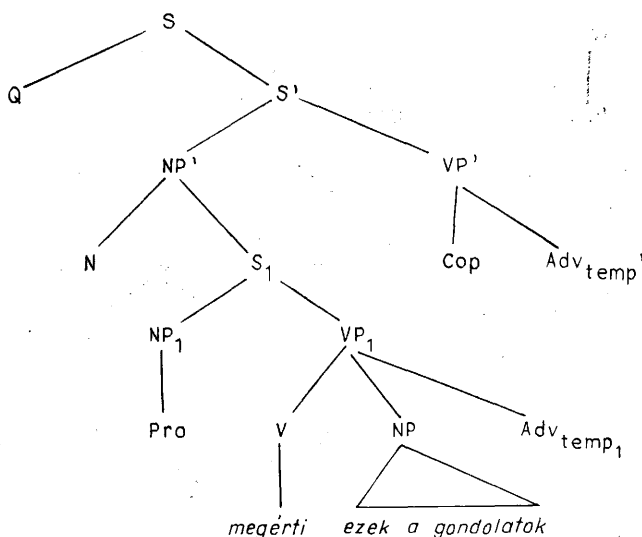
(55 i) és (57 i) viszont éppen azt mutatja, hogy nincs szükség külön $\pm Q_{\text{pron}}$ és $\pm Q_{\text{adv}}$ felvételére az igék szótári jellemzésében, mivel különböző *phrase marker*-ek generálják a SVARTVIK által Q_{pron} -nak és Q_{adv} -nak elkeresztelt kérdéseket, így ezek az igék csak bizonyos struktúrákban nem jelenhetnek meg.

5.2.2. A leírt módszer annak a célnak is megfelel, hogy (47)-et és a hasonló mondatokat generálja:

(47) *Mikor érti meg valaki ezeket a gondolatokat?* = (58)

(58) *Mikor lesz az, hogy valaki megérti ezeket a gondolatokat?*

(58) (i)

Feltétel: $Adv_{temp'} = Adv_{temp_1}$

Itt S_1 alatt, mivel sem Q, sem NEG nem található, a Pro-ból (36) alapján ProIndef lesz (vagyis egy *vala-* kezdetű névmási elem a későbbiek folyamán), amelyből az $[[NP]S]$ dominancia miatt *valaki/valami*; ezek közül aztán az ige szelekciós kikötései választják ki a helyes alakot.

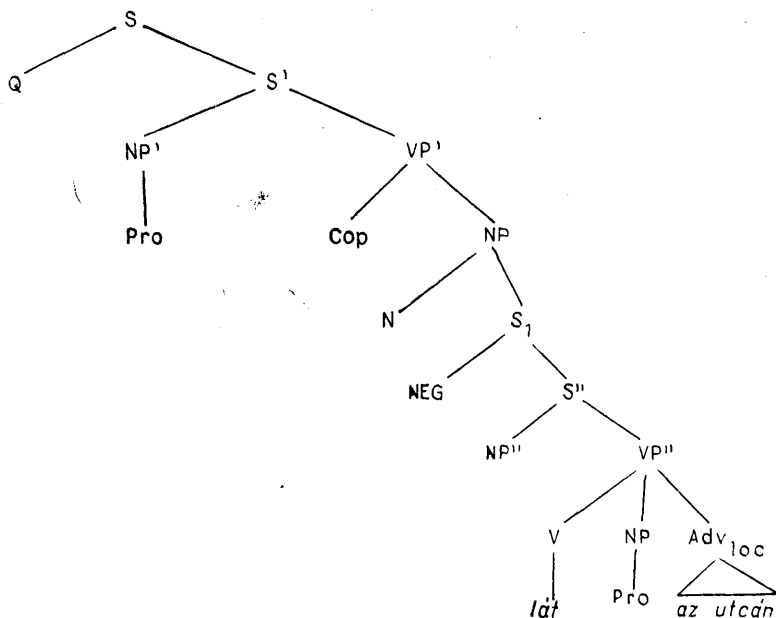
Minden eddigi struktúra azt mutatta, hogy a Q-mondat mátrix mondat volt, míg a NEG-mondat beágyazott. Ez megfelel a felszínen megnyilvánuló alá/fölérendeltségi viszonyoknak. Ezek szerint tehát kimondhatjuk, hogy a Q és a NEG közvetlenül egymás alatt, illetve egymás fölött (vö. 4.1.) nem jelenhet meg, nem kerülhet egymással érintkezésbe, ezt csakis és kizárólag mátrix- és beágyazott mondattal lehet megoldani és csak úgy, hogy ha a Q és a NEG egyszerre szerepel, a NEG-mondat mátrix-mondat nem lehet.

5.3. Ahhoz viszont, hogy az idáig megadott szabályok helytálló voltát elismerjük, nemcsak arra van szükség, hogy azt bizonyítsuk, szabályaink generálnak jól-formált felszíni struktúrákat, hanem arra is, hogy meggyőződjünk, szabályaink nem generálnak rosszul-formált struktúrákat. Próbáljuk megvizsgálni, hogy ez valóban igaz-e:

* (59) *Ki nem látott valakit az utcán?* = (60)

* (60) *Ki az, aki nem látott valakit az utcán?*

(60) (i)

Feltétel: $NP' = NP''$

Ez a struktúra nem generálja (60)-t, és így (59)-t sem, mivel az S_1 -ben levő Pro-t nem ProIndef-fé, hanem ProNeg-gé (*senki*) alakítja, és ezzel a helyes

(61) *Ki az, aki senkit sem látott?* = (62)(62) *Ki nem látott senkit sem?*

mondatokot adja ki. Ha viszont úgy próbálnánk (az eddigi szabályok helyes működését vizsgálandó) megkerülni a fenti szerkezettel lehetetlennek mutató generálást, hogy az „Az Péter, akit nem láttam” (vagy „Péter az, akit nem láttam”) mintájára egy „Az valaki, akit nem láttam” (vagy „Valaki az . . .”) mondattal kísérletezünk, az előbbiekhöz hasonlóan negatív eredményre jutnánk, mivel az első mondatnak van egy ’egyszerű’ párja (*Pétert nem láttam*), míg az utóbbinak nincsen „**Valakit nem láttam*”-ja. Mellesleg az is igaz, hogy a *valaki* és a többi ProIndef nem kaphat semmiféle mondathangsúlyt. Ezek szerint, ha csak egy újabb megkerülő megoldás nem létezik, szabályaink (59–60)-t és hozzájuk hasonló szerkezeteket nem generálnak.

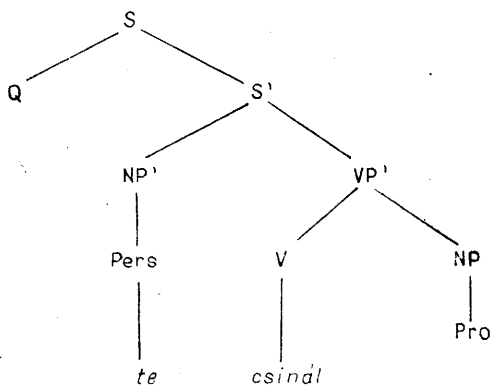
5.4. Kérdéses még, bár ezt másodrendűnek tartjuk, hogy a

(63) *Mit csinálsz?*

típusú kérdéseket hogyan szerepeltessük a mélystruktúrában. Nem tartjuk hibásnak azt a megoldást, hogy a *phrase marker*-ben csak a VP NP-jét írjuk

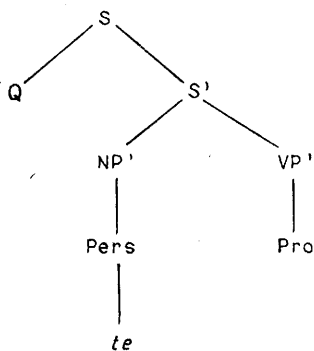
át Pro-nak, ahogy az a mondat felszíni tulajdonságainak megfelel, továbbá a VP V-jét a terminális láncból *csinál*-nak, valahogy ilyenformán:

(64)

Ebből a szabályok a Pro-nak ProInt-té való átalakítása után (63)-t generálják. Mi azonban egy ettől némileg eltérő megoldást javasolunk. Úgy gondoljuk, hogy ha az *egész VP-t* íránk át Pro-nak, megfelelőbb struktúrához jutnánk.

(65)

amelyben például egy

(66) $\text{Pro}_{[[\text{VP}]S']}] \rightarrow \text{ProInt}_{[[[\text{Pro}]VP]S']}]$

(67) $\text{ProInt}_{[[[\text{Pro}]VP]S']}] \rightarrow \text{mit csinál}$
 Feltétel: $S \rightarrow Q S'$

formájú szabályrendszer kérdő mondatot hoz létre.

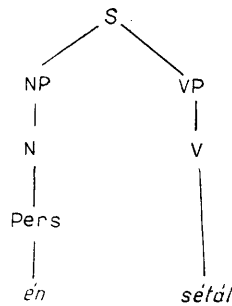
Arra, hogy ezt a fenti megoldást válasszuk (64) helyett, két okunk van. Az egyik az, hogy a $[\pm \text{Human}]$ jegynek nincs köze a *ki/mi* kérdőnévmások közti választáshoz; a kérdésben mindig a *mit* kérdőszónak kell szerepelnie.

Ezek szerint két *csinál* létezne. Az egyik az, amelyik azt is jelenti, hogy „csinál”, vagyis egy teljes jelentésű ige; a másik pedig egyszerűen egy üres elem (természetesen igei ragozással), a *mit* kérdőszóval együtt egy üres szintagma, amelybe bármit behelyettesíthetünk. Ezt alátámasztandó az alábbiakat hozhatjuk fel:

Általában a válaszok tükrözik a kérdések struktúráját; az új információ rendszerint a kérdőszó helyébe kerül és beilleszkedik a kérdőszó dominancia-viszonyaiba. Így például „*Hová mész? — Moziba megyek*”; „*Hol, mikor és miért győzték le Napóleont? — Napóleont Waterlooban győzték le 1815-ben (és) azért mert köd volt*”; stb. Ezek esetében nyilvánvaló, hogy ugyanolyan frázis-jelölőt kap a kérdés, mint amelyet a megfelelő kijelentő mondat, pusztán szórendi eltérések lehetségesek, de ezek nem tartoznak a frázis-jelölők hatáskörébe. Amennyiben ez igaz, nehéz helyzetbe kerülünk, ha az alábbi két mondatra ugyanazzal a „*Mit csinálsz?*” kérdéssel kívánnánk kérdezni:

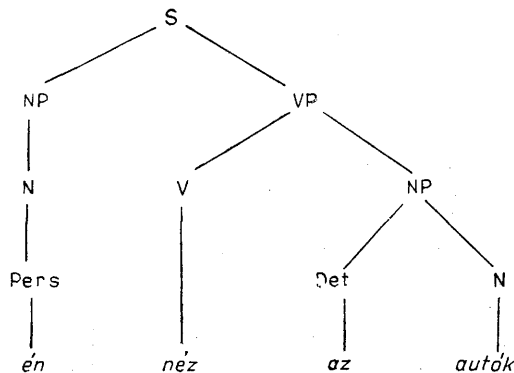
(68) *Sétálok*

(69)

(70) *Az autókat nézem*

(71)

Ha (64) szerint írjuk le a „Mit csinálsz” kérdőmondatot, nem kapunk azonos kérdés- és válasz-struktúrát (68) és (70) esetében, melyre (65) megfelelő ágrajzot ad. A $VP \rightarrow Pro$ alakú szabály ugyanis nem zárja ki azt, hogy a VP-t tovább lehessen bontani „lefelé”. Amikor pedig a *csinál* eredeti jelentésében szerepel, nem lesz tagja a $Pro_{[VP]}$ -nek, hanem a VP-t $V NP$ -re bontjuk. Ilyenkor természetesen a *csinál* a válaszban is megjelenik.

KENESEI ISTVÁN

Irodalom

- CHOMSKY, NOAM, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge (Mass.) 1965.
 HALL-PARTEE, BARBARA, *Negation, Conjunctions and Quantifiers*, Los Angeles, 1968.
 KIEFER FERENC, *Szintaxis* (kézirat), Bp. 1968.
 KLIMA, E. S., „Negation in English” in: FODOR J. F. és KATZ, J. J. (szerk.), *The Structure of language*, Englewood Cliffs, 1964.
 LADÁNYI PÉTER, „A kérdőmondatok logikai analizéséhez”, *NyK*, 64: 187-210
 TOMPA JÓZSEF (szerk.), *A Mai Magyar Nyelv Rendszere*, Bp. 1962.

On the generation of some pronouns

Selecting three groups of Hungarian pronouns (interrogative, negative and indefinite), an attempt is made at their derivation from a deep-structural common Pro-lement instead of taking immediate use of the Lexicon. The proposal is based on their mutual non-occurrence in indicative, affirmative and negative plus interrogative sentences, respectively. Yet, wherever evidence is contradictory, it shows regularity, thus embedded structures have to be invoked. The concept of multiple negation in Hungarian is found doubtful. The paper relies on a generative grammar in the Chomskyan line.

ISTVÁN KENESEI

A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése

I. A szemantikai komponens a szintaktikai előtt bevezető fillmore-i generatív modellben a mondatok mélyszerkezetét az állítmány és a hozzá kapcsolódó névszói tagok (tulajdonképpen rendezetlen) halmazának egysége alkotja, ahol azonban a névszói tagokat dominálja az állítmánnyal kifejezett cselekvésben betöltött szerepük típusa. Ezeket a funkció-típusokat FILLMORE a mélyszerkezet bővítmenytípusainak tekinti és tartalmukat verbálisan határozza meg:¹

Agentive (A): a cselekvés tipikusan élő előidézője ('Agens')

Instrumental (I): a cselekvésbe vagy állapotba kauzálisan bevont (kauzális szerepet játszó) élettelen erő vagy tárgy ('Instrumentum')

Dative (D): a cselekvés vagy állapot által érintett élő ('Dativus')

Objective (O): a cselekvés vagy állapot által érintett tárgy ('Objektum') stb.

Későbbi munkáiban maga FILLMORE is változtatott a fenti rendszeren, újabb kategóriákat vezetett be, a Dative kategóriáját megszüntette, részben az objektumba, részben az újonnan létrehozott kategóriákba (Goal, Experiercer) olvasztva a tartalmát, de a kategorizálás alapelvei lényegében változatlanok maradtak.²

„Ószerbhorvát mondattan” című munkájában DEZSŐ LÁSZLÓ továbbfejleszti a mélyszerkezeti bővítmények rendszerét, és az egyes bővítményeket formálisan, a mélyszerkezeti kázus és a főnév jegyeinek kombinációival jellemzi:³

		K(ázus) (±aktív)	N(oun) (±élő)
Ágens	(A)	+	+
Experiens	(E)	—	+
Instrumentum	(I)	+	—
Objektum	(O)	±	—
Lokális	(L)	—	±
Kontraágens v. Patiens	(Ca)	±	+

¹ FILLMORE, CH. J., The Case for Case in Bach, E. and Harms, R. T. (eds) *Universals in Linguistic Theory*. New York 1968.

² FILLMORE, CH. J., *Types of Lexical Information: Ohio State University Computer and Information Science Research Center: Working Papers in Linguistics 2*. 65—103 és *Uő, Some Problems for Case Grammar: Working Papers in Linguistics 10*. 245—265.

³ DEZSŐ LÁSZLÓ, *Ószerbhorvát mondattan*. Budapest, 1970.

A bővítmények azonosításakor tehát DEZSŐ LÁSZLÓ FILLMORE-hoz hasonlóan figyelembe veszi mind a funkciót, mind a főnév inherens tulajdonságát.⁴

Dolgozatomban a bővítmények pusztán funkció-jegyekkel való azonosítása lehetőségét kísérlem meg bemutatni, valamint egyes funkció-jegyek neutralizálódásának hatását a mondatok felszíni szerkezetére a magyar és egyes ergatív nyelvek példáin. Grúz (és néhány más ergatív nyelvből vett típuspélda), valamint magyar mondat szerkezetek összehasonlító vizsgálatának tanulmányai alapján ugyanis valószínűnek tűnik, hogy az egyes bővítmények meghatározása nem igényli a főnév inherens jegyeinek felhasználását.

2.1. Az inherens jegyek különböző valószínűségeket adnak a főnév használatának a különböző bővítményekben, de magának a bővítménynek a jellege — úgy vélem — kizárólag a cselekvésben betöltött funkciótól függ, és az inherens jegy ezért bizonyos esetekben csak irreleváns megkülönböztetésnek lehet alapja: *Péter bedobta a zsákot a folyóba; Péter bedobta Pált a folyóba.* A zsáknak és Pálnak a két eseményben azonos a „státusa”, és irrelevánsnak tűnik e „státus” meghatározásában, hogy Pál inherens jegye [+ élő]. (Az inherens jegyeket természetesen csak a bővítmény jellegének meghatározásában tartom irrelevánsnak; más szempontból — pl.: a felszín morfológizálásában, esetleg egyes transzformációk alkalmazhatóságának kritériumaként, stb. — igen fontosak.) Ilyen megfontolások alapján DEZSŐ LÁSZLÓ álláspontjával értek egyet az experiens értelmezésében, amely FILLMORE Dativusával szemben lehet mind [+ élő], mind [– élő] jegyű, de az elvet következetesen alkalmazva nem használom a Ca (kontraágens v. patiens) kategóriát, amely a funkció-jegyek azonossága alapján szerintem az objektum fogalmába olvasztandó.

Ha az egyes bővítményeket sikerül csak funkció-jegyekkel meghatározni, elérhetőnek tűnik az, hogy minden egyes jegykombinációnak csak egy bővítményfajta feleljen meg. A funkció-jegyeknek az a rendszere, amelyet a dolgozat **3.2.** részében építék fel a [+ konkrét] jegyű igék bővítményeinek meghatározására, nyolc különböző jegykombinációt tartalmaz a bővítmények azonosítására. Ezek a jegykombinációk tehát nem veszik figyelembe a bővítmény inherens (pl.: [+ élő], [+ human]) jegyét, ennek ellenére mégis könnyen párhuzamba állíthatók az A, O, I megszokott értelmezésével. A mélyszerkezeti bővítmények ugyanis FILLMORE verbális meghatározásában is — bár tartalmaznak korlátozásokat az inherens jegyek alapján — elsősorban funkció szerint különböznek egymástól. Ha egyetlen kritériumnak a funkciót tekintjük, feloldódnak az inherens jegyekre vonatkozó (eredetileg is inkább másodlagos) megkötések, de a bővítmények továbbra is jól jellemezhetők statisztikailag azzal, hogy milyen inherens jegyű NP-k lépnek fel bennük tipikusan. A funkció-jegyekkel meghatározott ágens szerepében is elsősorban [+ élő], az I-és O szerepében elsősorban [– élő] jegyű NP-k szerepelnek. A funkció-jegyekkel meghatározható bővítmények és a már hagyományosnak mondható terminusok (A, O, I, E) tartalma között tehát több a közös, mint a különböző, így nem tűnik szükségesnek új terminusok kifundálása. Dolgozatomban

⁴ Dezső László újabb munkáiban már az itt ismertetettől eltérő jegyrendszert használ a mélyszerkezet bővítményeinek azonosítására. (Ld. Dezső László, *Bévezetés a mondattani tipológiába.* Budapest, 1972.)

ezért továbbra is a hagyományos terminusokat használom annyiban új jelentéssel, hogy FILLMORE-féle verbális meghatározásuknak csak egyik oldalát (a funkciót) veszem figyelembe az azonosításkor.

2.2. A tárgyias kapcsolatokat tükröző (tehát mélyszerkezetükben tipikusan [—A, O] bővítménykeretű állítmányt tartalmazó) aktív mondatok felszíni szerkezete a nyelvek egy részében (így a magyarban és az európai indoeurópai nyelvekben is) tipikusan a következőképpen alakul: az ágens jelöletlen alakban (nominativusban) lesz a mondat alanya, az objektum jelölt esetben (accusativusban) a tárgy. Az ilyen típusú szerkesztést a továbbiakban nominatív szerkezetnek fogjuk nevezni. Eltér ettől a tárgyias mondatok szerkezete az ergatív nyelvekben, ahol az objektum szerepel jelöletlenül (nominativusban) és az ágens esete a jelölt (ergativus).⁵ Az objektum tehát a mondat ágenssel való bővítése után megmarad abban az esetben (nominativusban), amelyben a megfelelő intranszitiv ige mellett alanyként állt. Jelölt esetbe a mondatban megjelenő ágens kerül. Az elmondottakat a következő példákkal szemléltethetjük:

Magyar (nominatív szerkezet):

	A	O	Pr
<i>A falnál egy asztal (O) állt.</i>	—	nom	V _i
<i>A férfi (A) egy asztalt (O) állított a fal mellé.</i>	nom	acc	V _t

Grúz (ergatív szerkezet):⁶

	A	O	Pr
<i>Kedeltan magida (O) idga.</i>	—	nom	V _i
<i>Качма (A) magida (O) midga kedeltan.</i>	erg	nom	V _t

Az ergatív és nominatív nyelvek tárgyias mondatainak vizsgálata viszonylag kevés problémát vet fel a mélyszerkezet bővítményeivel kapcsolatban. A tárgyias igék bővítménykeretében tipikusan szereplő ágenshez és objektumhoz ugyanis a cselekvő igealakok mellett mindkét nyelvtípus felszíni szerkezeteiben egyértelműen két különböző esetrag rendelhető (magyar: A — nom, O — acc; grúz: A — erg, O — nom).

⁵ Az ergatív nyelvek egy részében a tárgyias mondatok alanyának jelölésére nincs külön eset a névszók paradigmájában és az ergatívus funkcióját valamelyik más alapfunkciójú eset tölti be. Dolgozatom 4. részében (ahol több ergatív nyelv adataira hivatkozom) ezt a tényezőt nem veszem figyelembe, mivel nem tárgyalom az eset (morféma) két funkciója közötti összefüggést az adott nyelvekben. A továbbiakban ezért egységesen ergatívusnak nevezem az ergatív nyelvek tárgyias mondatai alanyának az esetét.

I. I. MESCANYINOV abból a célból, hogy a nominatív nyelvek más funkciójú casus rectusától megkülönböztesse, 'abszolút eset'-nek nevezi az objektum esetét az ergatív nyelvekben. A dolgozat témája szempontjából ez a megkülönböztetés nem tűnik szükségesnek.

⁶ A fenti meghatározást véve alapul, a grúz nem „tisztá” ergatív nyelv: az ergatív szerkesztés használata a grúzban az igeidőknek csak egyik csoportja (az aoristos csoport) mellett lehetséges. A grúz példamondatokat ezért befejezett (megszakított) múlt időben idézem.

Bonyolultabb képet kapunk, ha az intranszítív igékre irányítjuk figyelmünket.

2.3. A grúzban az intranszítív igék alanyának nincs egységes esete. Az igeosztály két csoportra oszlik: a medio-aktív és medio-passzív igék csoportjára.⁷ Az első csoport (medio-aktívak) igéi a tárgyias igék képzési-ragozási paradigmáit követik, és mondat szerkezeteik is (eltekintve a tárgy hiányától) azonosak az aktív igék mondat szerkezeteivel. Az ergatív szerkeztést használó időcsoportban tehát a medio-aktív igék alanyának is *ergativus* az esete.⁸ Pl.:

Cqalma (erg) iduya. 'A víz felforrt'

A medio-passzív igék mellett az alany mindig *nominativusban* áll és az igealakok két időcsoportban a passzív paradigmák szerint épülnek. Pl.:

Tepši (nom) davarda. 'A tárgyér leesett'

A referencia megkönnyítésére a továbbiakban a passzív és medio-passzív igék alanyára az 'inaktív alany' terminussal, az aktív és medio-aktív igék alanyára az 'aktív alany' terminussal utalok. Az igében mind az aktív, mind az inaktív alanyra ugyanazok a személyragok utalnak.

Aktív alany kapcsolódik a grúzban például a *duys* 'forr', *goravs* 'gurul', *xpīs* 'ugrik', *curavs* 'úszik', *cvets* 'csepeg', *çuxs* 'izgul, szomorkodik', *zarobs* 'örül', stb. igékhez, inaktív alanyt követel a *dgas* 'áll', *midis* 'megy', *mçips* 'érik', *çevs* 'fekszik', *hšoravs* 'távolodik', stb.

Nem mondható tehát, hogy az aktív alanyt követelő igék bővítménye mindig ágens, az inaktív alanyt követelőké mindig objektum vagy experiens volna, sőt úgy tűnik, nem lehet olyan szemantikai jegyet találni, amely határvonalat húzna a két csoport közé.

2.4. A pszichikai állapotot, folyamatot jelölő igék egy része két bővítménnyel rendelkezik (*szeret, gondol, akar, érez*, stb.). A magyarban ezek az igék tipikusan tárgyiasak: mellettük a mondatban az alany fejezi ki a folyamat experiensét,⁹ a tárgy az objektumát (Pl.: *Péter szereti Mariskát.*). Kivételnek tekinthetjük a magyarban a pszichikai folyamatot jelölő tárgyatlan igéket, amelyek mellett a felszíni mondatban dativus (résztes határozó) fejezi ki az experienst, az objektum pedig nominativusi formával (a mondat ala-

⁷ A grúz szakirodalomban a 'mediális' a tulajdonképpeni intranszítív — azaz nem passzív tárgyatlan — igékre vonatkozó terminus. Ld.: SANIDZE, A., *Kartuli gramatikis sapuzvlebi (A grúz nyelvtan alapjai) I. (Morfológia)*. Tbiliszi, 1953.

⁸ A grúzban tehát intranszítív mondat alanya is állhat ergativusban, ha az ige medio-aktív. Ez a tény nem mond ellent az ergatív nyelvben 2.2.-ben megfogalmazott ismérvének (tehát annak, hogy a tárgyias mondat alanyának ergativus, tárgyának nominativus az esete), de felhívja a figyelmet arra, hogy az ergatív szerkezet (pontosabban az ergativus) használata nem minden ergatív nyelvben korlátozódik a tárgyias mondatok körére. Az ergatív szerkesztés használata tehát nem köthető a tárgyassághoz, mint egyetlen feltételhez. (A kérdés részletesebben kerül tárgyalásra 4.2. alatt.)

⁹ Itt (a 2.4. pontban) az 'experiens' terminust Fillmore meghatározásának megfelelően használom. Később (3.5.) bizonyítom, hogy a pszichikai folyamatok „átélőjét” nem tarthatjuk mindig experiensnek.

nyaként) realizálódik (Pl.: *Mariska tetszik Péternek.*). A grúzban az utóbbi a tipikus konstrukció, de néhány pszichikai folyamatot a grúzban is tárgyasságge fejez ki:

Tárgyatlan:

Bičs citeli burti unda.

'A fiú (E: dat) piros labdát (O: nom) akar'.

hasonlóan: *uqvars* 'szeret', *moscons* 'tetszik', stb.

Tárgyas:

Bičma es axla gaigo.

'A fiú (E: erg) ezt (O: nom) most tudta (v. értette) meg'.

A pszichikai folyamatokat jelölő igék esetében sem állíthatjuk tehát, hogy közvetlenül a mély szerkezet bővítményeitől vagy valamilyen egyéb szemantikai jegytől függ a mondat szerkezete. Az experiensnek és az objektumnak ezek mellett az igék mellett sem a magyarban, sem a grúzban nem egységes a felszíni realizációja.

2.5. Az intranszitiv igék vizsgálata elsősorban azért érdemel különös figyelmet, mert bővítményük azonosítása igen gyakran nehézségekbe ütközik. Ha ugyanis az ige intranszitiv, a hozzá kapcsolódó bővítményről (amelynek mozgását, állapotát az ige kifejezi) gyakran az ige szemantikája sem segít eldönteni, hogy ágens-e vagy objektum. A *sétál* ige bővítménye nyilvánvalóan ágens, ami *eltörlik*, csak objektum lehet, de a *forog*, *repül*, stb. igék bővítménye — úgy tűnik — lehet ágens is, objektum is (*A táncos (A) forog a színpadon*; *A padlón forog a bűgöcsiga (O)*; *Ott repül egy gólya (A)*; „*Repül a nehéz kő (O) ...*”). A grúzban ez az alapjában véve elméleti kérdést gyakorlati szinten és közvetlenebbül jelentkezik, mint a magyarban, hiszen azt is meg kell magyarázni, milyen okok állnak a mediális igék osztályának megosztottsága mögött: milyen mélyebb különbség található a medio-aktív és medio-passzív igék között. Hasonló kérdést kell tisztáznunk, ha a medio-passzívok egy csoportjának (elsősorban pszichikai folyamatokat jelölő igéknek) sajátosságait, illetve a velük rokon jelentésű és azonos tövű aktív igékhez való viszonyukat akarjuk megérteni. Pl.:

Medio-passzív:

Petres (dat) egona, rom ...

'Péter (azt) gondolta (= hitte), hogy ...

Aktív:

Petrem (erg) axali tamaši (nom) moigona.

'Péter új játékot gondolt ki.'

Ennél a csoportnál azt kell eldönteni, hogy bővítményük az adott esetben ágens-e vagy experiens (a bővítménykeretben az igék egy részében szerepelhet egy objektum is).

Mindkét esetben tulajdonképpen egyetlen kérdés két különböző oldaláról van szó, és mindkettő megoldottnak tekinthető, ha meg tudjuk fogalmazni, hogy milyen bővítményt kell ágensnek tekinteni intranzitív, illetve pszichikai folyamatot kifejező ige mellett.

3.1. Mivel az intranzitív igék bővítménykeretében nincs helye két olyan bővítménynek, amelyek közül az egyik aktívan hat a másikra, a meglevő egyetlen bővítmény aktivitása nem egy másik bővítményre gyakorolt ráhatásban nyilvánul meg. Ha a másik bővítményre való aktív ráhatást szükséges feltételnek tekintetnénk ahhoz, hogy egy adott bővítményt ágensként interpretálhassunk, arra a — nyilvánvalóan helytelen — következtetésre jutnánk, hogy intranzitív ige bővítménykeretében nem szerepelhet ágens. Amennyiben az ágenst mindig [+ aktív] jegyűnek tekintjük, ennek a jegynek kell olyan meghatározást adnunk, amelyet az intranzitív igék ágense is kielégít.

A bővítmény aktivitása véleményem szerint abban nyilvánul meg a legáltalánosabban, hogy a predikátummal kifejezett mozgása nem feltételez külső (kauzális) ráhatást. A [+ aktív] jegy ilyen értelmezése feleslegessé teszi az [+ élő] jegy alkalmazását a bővítmény azonosítására és lehetőséget ad a *Péter (A) forog* (mert akar) és *Péter (O) forog* (mert Pál forgatja) típusú mondatpárok bővítményeinek esetleg szükséges megkülönböztetésére.

3.2. Az „aktív” jegy ilyen értelmezése a kulcsa annak a jegyrendszernek, amely a [+ konkrét] jegyű (tehát nem absztrakt: szellemi vagy pszichikai tevékenységet, birtoklást jelentő) igék bővítményeinek jellemzésére alkalmazhatónak tűnik. Ezek az igék az állítmányai azoknak a mondatoknak, amelyek a valóság kauzális kapcsolatait, a kauzális láncokat (ide értve az egyelemű „láncot” is) tükrözik: az egyik tárgy hat a másikra, az a következőre és így tovább az utolsóig. Körökkel jelölve az elemeket, nyíllal a hatást, amit a következőre gyakorolnak, a következőképpen ábrázolhatjuk a kauzális láncot:

$$\begin{array}{l} 0 \rightarrow 0 \rightarrow \dots \rightarrow 0 \\ 0 \rightarrow 0 \\ 0 \qquad \qquad \qquad \text{(nullafokú vagy egyelemű lánc)} \end{array}$$

Ha a láncban betöltött funkciójuk szerint nézzük az elemeket, három típusukat állapíthatjuk meg (kezdő, közbülső, záró), amelyeket két tulajdonsággal jellemezhetünk:

kezdő [+tranzitív] [—ráhatott]
közbülső [+tranzitív] [+ráhatott]
záró [—tranzitív] [+ráhatott]

Az egyelemű lánc egyetlen tagja képviseli a negyedik típust, amely ugyanezekkel a tulajdonságokkal jellemezve:

egyelemű [—tranzitív] [—ráhatott]

Az egyes elemek azonban különbözhetnek abban is, hogy tehetetlenül továbbítják-e, illetőleg veszik át a kapott hatást, vagy a hatás (ha egyáltalán éri őket) olyan stimulusként érvényesül, amely saját mozgást indít meg bennük. Ez a különbség a fentebb meghatározott „aktív” jegy meglétének, illetve hiányának felel meg. A kauzális láncot tükröző mondat mélyszerkezeti

bővítményeit ezzel a három jeggyel jellemezve a következő jegyrendszert kapjuk:

aktív	tranzitív	ráhatott	
+	+	+	Péter <i>Pállal</i> levelet írnat.
+	+	—	<i>Péter</i> levelet ír. <i>Péter</i> ugráltatja Pált.
+	—	+	Péter ugráltatja <i>Pált</i> .
+	—	—	<i>Péter</i> ugrál.
—	+	+	Péter <i>tollal</i> ír.
—	+	—	A <i>víz</i> oltja a tüzet.
—	—	+	Péter <i>levelet</i> ír. Péter ellöki <i>Pált</i> .
—	—	—	<i>Péter</i> beteg.

Az egyes jegyek jelentése tehát a következő:

- [+ aktív]: a bővítmény saját mozgásával vesz részt a kauzális láncban
- [— aktív]: a bővítmény nem fejt ki saját mozgást (ha van mozgása, az közvetlenül külső ráhatásból származik)
- [+ ráhatott]: a bővítmény mozgásának, állapotának vagy aktivizálódásának oka külső ráhatás
- [— ráhatott]: a bővítményt nem éri külső ráhatás (mozgása, állapota, tulajdonsága nincs kapcsolatban külső ráhatással)
- [+ tranzitív]: a bővítmény (tovább) hat egy másik bővítményre, annak mozgását közvetlenül előidézi, azt aktivizálja, illetőleg annak állapotát fenntartja
- [— tranzitív]: a bővítmény nem hat másik bővítményre

A jegyek a beszélő nyelvi tükrözésének szintjén jellemzik a mélyszerkezeti bővítványeket, tehát azt a szerepet jellemzik, amelyet a beszélő szán az egyes NP-knek a mondatban. Ennek elméletileg semmi köze sincs az inherens jegyekhez, amelyekhez gyakorlatilag is csak a stílusérték nélküli mondatokban kapcsolható a bővítványek meghatározott köre. A gömböc, amely a mesében vándorútra indul, végig ágensként szerepel és a mese stílusértéke (legalábbis részben) éppen abból adódik, hogy ez a szerep nincs összhangban a gömböc inherens jegyeivel.¹⁰

Az első négy jegykombináció (amelyek az ágens négy típusát jellemzik) értelmezése — úgy érzem — nem kíván további magyarázatot. Magától értetődő az is, hogy a tárgyias mondat mélyszerkezeti objektuma [— aktív, — tranzitív, + ráhatott] jegyű, és az instrumentum jegyei tipikusan [— ak-

¹⁰ Az inherens jegyek átírása valószínűleg nem tekinthető adekvát megoldásnak a megszemélyesítések esetében. Ha a megszemélyesített tárgyat [+ élő] jeggyel látjuk el, a mondaton belül már semmi sem magyarázza a stilisztikai jelöltséget, hiszen az ágens szerepét éppen a [+ élő] jegyű főnevek töltik be tipikusan. Valószínű az is, hogy azokban a nyelvekben, amelyekben eltérés van a [+ élő] és a [— élő] jegyű főnevek ragozási paradigmái között, a megszemélyesített főnevek továbbra is a [— élő] paradigma szerint fognak ragozódni. Például az oroszban, ahol a hímnemű főnevek tárgyesete a jegytől függően a nominatívussal ([— élő]) vagy a genitívussal ([+ élő]) azonos, a megszemélyesített főnév tárgyesete továbbra is a nominatívussal egyezik: *Стол позвал стул*. 'Az asztal magához hívta a széket' — és nem: **Стол позвал стула*. Ez a jelenség is az inherens jegyek átírása ellen szól.

tív, + tranzitív, + ráhatott]. A további értelmezések is abból következnek, hogy a jegyek a nyelvi tükrözés szintjén jellemzik a bővítményeket.

Konkrét szituációk egyszerű leírásakor sem közvetlenül a valóság kauzális jegyei jellemzik tehát a bővítményeket. Ha a valóság kauzális kapcsolataiból indulnánk ki, mindegyik bővítményt [+ tranzitív] és [+ ráhatott] jegyűnek kellene tekintenünk, hiszen a valóságban mindennek van oka és okozata (tehát a valóság kauzális láncában nincs első és utolsó elem sem). A nyelvi tükrözés nem lát mindenhol kauzális kapcsolatot; a [— dinamikus] jegyű (többnyire tulajdonságot jelölő) állítmányok bővítményét például kiszakítja az általános kauzalitásból: *Az asztal barna* [— aktív, — tranzitív, — ráhatott]. A folyamatoknak azonban feltehetőleg a nyelvi tükrözés szintjén is mindig van oka, akkor is, ha a kauzalitásra a mondat nem utal. *A labda gurul* mondatban a *labda* jegyei [— aktív, — tranzitív, + ráhatott], mert a labda a tükrözés szintjén is mindig valamitől gurul (a mondat ezért nehézség nélkül bővíthető *-tól, -től* ragos határozóval), szemben az *asztallal*, amely mindentől függetlenül is lehet *barna*. A labda funkció-jegyei tehát a következő két mondatban:

Péter eldobta a labdát.
A labda repül.

azonosak [— aktív, — tranzitív, + ráhatott], és ez a jegykombináció egy ponton változik, ha a labda instrumentum, tehát [+ tranzitív] jegyű lesz:

Péter a labdával betörte az ablakot.
A labda betörte az ablakot.

Mi felelhet meg azonban a [— aktív, + tranzitív, — ráhatott] jegykombinációnak? Hogy lehet valami tranzitív, ha sem saját, sem kapott energiát nem tulajdonítunk neki?

A nyelvi tükrözés — mint azt már említettük — a tárgyak tulajdonságát nem tekinti okozatnak. Feltehetően ugyanez érvényes a tárgyat jellemző tipikus mozgás- és hatásformákra, amelyek a tárgynak a szituációtól független jellemzői. Az általános érvényű mondatokban, amelyek nem szituációt írnak le, hanem a tárgyat vagy jelenséget jellemzik, ennek alapján [— ráhatott] jegyűnek tekintendő a bővítmény:

A labda [— — —] gurul. = A labdára jellemző a guruló mozgás.
A víz [— + —] oltja a tüzet. = A víznek tulajdonsága, hogy eloltja a tüzet.

Amennyiben ugyanezekből a lexikai elemekből összeállított mondattal konkrét szituációt írunk le, funkciójuk, így jegyeik is megváltoznak:

A labda [— — +] most feléd gurul.
A (tűzoltófecskenőkből zuhogó) víz [— + +] eloltotta a tüzet.

Ágenszi szerepe van például a víznek mint „önműködő” természeti erőnek, vagy a mesében megszemélyesített labdának a következő mondatokban:

A víz [+ + —] elöntötte a várost.
A labda [+ — —] az ólomkatonához gurult és azt mondta neki: . . .

A fenti értelmezéseket figyelembe véve a jegykombinációk a következőképpen felelnek meg az inherens jegyek kötöttségei alól feloldott jelentésű FILLMORE-i terminusoknak:

[+ aktív, + tranzitív, + ráhatott]	Ágens
[+ aktív, + tranzitív, — ráhatott]	
[+ aktív, — tranzitív, + ráhatott]	
[+ aktív, — tranzitív, — ráhatott]	
[— aktív, + tranzitív, + ráhatott]	Instrumentum
[— aktív, + tranzitív, — ráhatott]	
[— aktív, — tranzitív, + ráhatott]	Objektum
[— aktív, — tranzitív, — ráhatott]	

A dolgozatban mindenhol ebben a jelentésben értendők a terminusok (a 2.4. pont kivételével, ahol erre külön utaltam).

A fent leírt jegyzrendszer bemutatásával az elsődleges céloom tulajdonképpen az volt, hogy az „aktív” jegyet egy szélesebb összefüggésbe állítva pontosabban körülhatároljam, és ezzel elősegítsem ennek a jegynek a bevezetését a [— konkrét] jegyű igék bővítményeinek jellemzésében is, ahol egyelőre csak ennek az egy funkció-jegynek szerepét látom többé-kevésbé világosnak.

3.3. [+ aktív] jegyű tehát a [+ konkrét] jegyű igéknek az a bővítménye, amelyet a szituációt leíró mondatban nem külső ráhatás, hanem saját energiája mozgat.

Ha az intranszív igék bővítményének aktivitása és inaktivitása a nyelvekben következetesen kifejezésre is jutna, az intranszítív igék nagy részének szerepét igepárok töltenék be, amelyek egyik tagjának csak ágens, a másiknak csak objektum szerepelhetne a bővítménykeretében. Lenne tehát *forog*₁: *A táncos (A) a színpadon forog*₁ és *forog*₂: *A bűgöcsiga (O) a padlón forog*₂. A grúzban — ha ilyen megkülönböztetés nincs is — az intranszítív igék szintaxisa két különböző modellt követ: az egyik csoport (medio-aktívak) ágensre jellemző módon (aktív alanyként), a másik csoport (medio-passzívak) objektumra jellemző módon (inaktív alanyként) realizálja a felszínen mély szerkezeti bővítményét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az első csoport bővítményeként csak ágens, a második csoport bővítményeként csak objektum jelenhet meg (l. 2.3.). A felszíni realizáció két módja csak azt tükrözi, hogy az adott nyelvben egyes intranszítív igék mellett neutralizálódik a mélyszerkezeti kategóriák különbsége, és hogy ez a neutralizálódás két irányba halad: a két kategória a felszínen az egyik esetben ágensre, a másik esetben objektumra jellemző helyzetben neutralizálódik. A „neutralizáló” igék osztálya és az osztály belső felosztása a neutralizáció iránya szerint nyelvenként eltérő lehet. Célszerűnek tűnik tehát az intranszítív igék felszíni szerkezetét a következő módon levezetni:

3.4. Az igék bővítványkeretében az ágens és az objektum egymást kizárva szerepel, tehát az intranszív igék váltakozó bővítványúek. A váltakozó bővítványok megadására új jelölést kell bevezetnünk. Azt a tényt, hogy a kötelező bővítvány helyén egymást kizárva szerepel C_1 és C_2 , a következőképpen jelölhetjük: C_1/C_2 . A *forog*_{1,2} ige bővítványkerete ennek megfelelően [— A/O]. Azt, hogy az adott mondatban melyik típusú bővítványval van

dolgunk, az dönti el, hogy a szituációban a bővítménynek [+aktív] vagy [-aktív] funkciójegye van-e? Az ige jegyeként vezethető be az, hogy az ágens-objektum különbség melyik irányban neutralizálódik, illetve nem neutralizálódik mellette. Ha a különbség a felszínen nem neutralizálódik, akkor vagy két különböző igtét kell használnunk a bővítménytől függően, vagy ugyanazt az igtét két különböző mondat szerkezettel.

Ha más megoldást választanánk (tehát ha az intranszitiv ige bővítményét egységesen adnánk meg — akár mint ágens, akár mint objektumot vagy valamiféle közbülső kategóriát), akkor az egyes nyelvekben külön szabályokat kellene felállítani a különböző képzésű intranszitiv igeosztályok használatának megmagyarázására. Még bonyolultabb szabályrendszer igényelne a felszíni formák levezetése, ha a mélyszerkezetben az intranszitiv ige egy részének bővítményeként ágens, más igenél objektumot jelölnék meg, mivel az intranszitiv ige felszíni csoportosításának határai nyelvenként eltérőek lehetnek.

A fentieknek megfelelően a következőképpen oldható meg az [-A/O] bővítménykeretű igékkel alkotott intranszitiv mondatok levezetése. A megfelelő igeosztály (Vb₁) tagjait a szótárban jegyekkel látjuk el annak alapján, hogy bővítményük a felszínen

- a) csak ágensre jellemző módon (aktív alanyként)
- b) csak objektumra jellemző módon (inaktív alanyként)
- c) mindig a bővítmény jellegének megfelelően

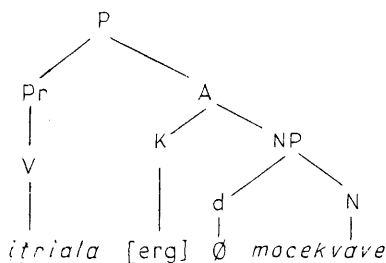
realizálódik.

Az 'aktív' jegyet az igenél is bevezetve, a fenti három eset sorrendjében az igtét a szótárban a következő jegyekkel látjuk el: [+aktív] (a), [-aktív] (b). A c) esetben az igtét nem látjuk el jeggyel. A bővítmény tehát a felszíni mondatban az ige jegyétől függően lesz aktív alany vagy inaktív alany. Az a) és b) esetekben a következőképpen néz ki a levezetés kezdő és záró ágrajza:

a/1.

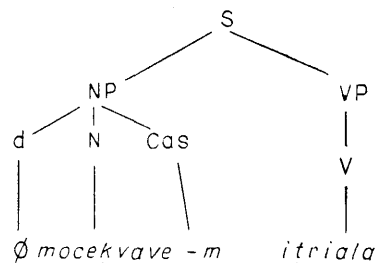
Mocekvavem (A: erg) itriala.
'A táncos (erg) megpördült'.

Mélyszerkezet (propozitum)

[<Vb₁>
<+aktív>
⋮]

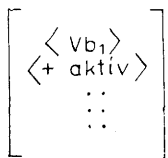
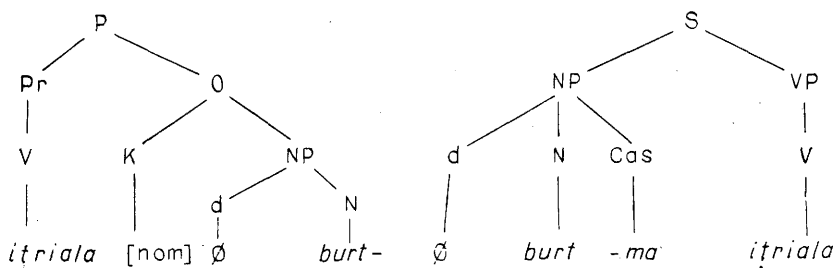
Felszíni szerkezet

Mocekvavem (erg) itriala.

a/2.

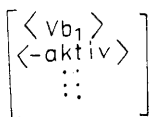
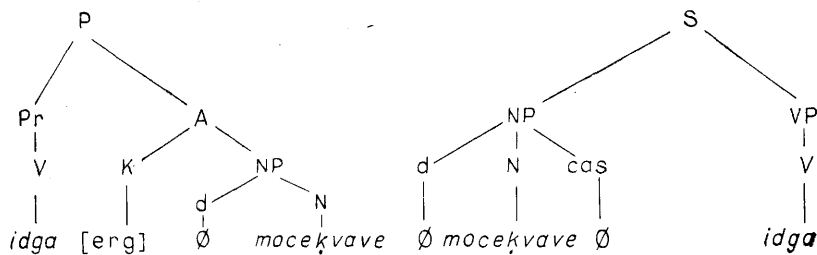
Burtma (O: erg) *iṭriala*.
 'A labda (erg) megpördült'.

Burtma (erg) *iṭriala*.

b/1.

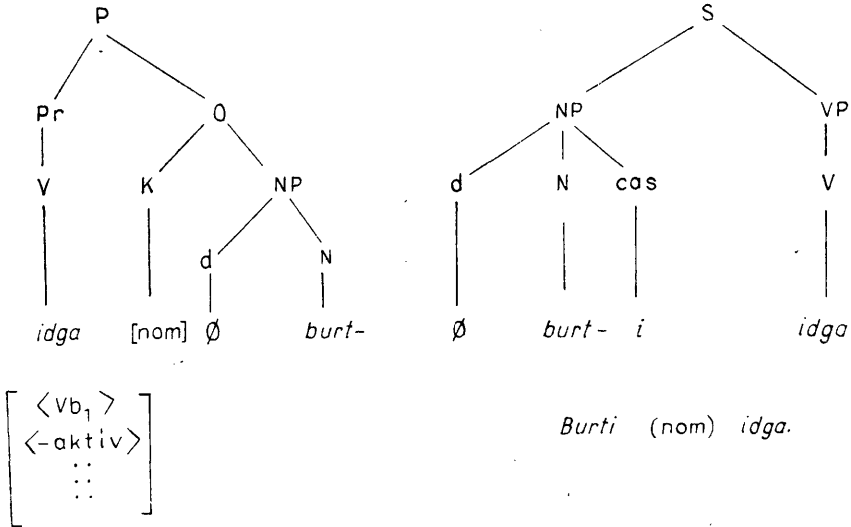
Močekvave (A: nom) *idga*.
 'A táncos (nom) állt'.

Močekvave (nom) *idga*.

b/2.

Burti (O: nom) idga.
 'A labda (nom) állt'.

Burti (nom) idga.

[+ aktív] jegyű állítmány esetén tehát a bővítmény (jellegétől függetlenül) aktív alanyként (ergativusban), [– aktív] jegyű állítmány esetén inaktív alanyként (nominativusban) realizálódik.

A grúz nyelvből vett példakkal nem illusztrálhatjuk a harmadik lehetőséget (c), amelyet a 4.1. részben mutatunk be bacbi példamondatokon.

3.5. Hasonló a helyzet a pszichikai folyamatokat kifejező igéknél, amelyek bővítménykeretében rendszerint helye van egy objektumnak is, amely a folyamatot előidézi, illetve annak eredményeként jön létre (*szeret vkit, gondol vmit* stb.). Az, akiben a pszichikai folyamat végbemegy, lehet ennek aktív előidézője, de lehet csupán inaktív átélője is, a mélyszerkezetben ennek megfelelően lehet a A vagy E. Mivel az ige szemantikája mindkét esetben azonos, itt is célszerűnek tűnik a mélyszerkezetben [– A/E] bővítménykeretű igét felvenni, ahol a mélyszerkezeti bővítmények különbözősége a felszínen neutralizálódhat az ige jegyének ([+ aktív] vagy [– aktív]) megfelelően.

A magyarban ezek az igék tipikusan az A felé neutralizálódnak, és bővítményük tárgyias ige alanyként realizálódik (*akar, kíván, szeret, gondol* stb.). Az oroszban kevésbé neutralizálódik a különbség (*Я (A) хочу; мне (E) хочется; я (A) думаю; мне (E) думается*), sőt az 'inaktív' akarást, kívánságot kifejező *хочется* jelentése beépülhet az objektuális mellékmondat állítmányának felszíni formájába is, ez lesz a felszíni mondat állítmánya, amely mellett dativusban realizálódik a *хочется* experiense:

Мне (E) не хочется писать. → Мне не пишется.

A neutralizálódás a grúzban a leggyakrabban az experiens irányába történik, tehát ezek az igék passzívok vagy medio-passzívok, és az A/E a felszínen dativusban áll közvetett tárgyként:

Bišs (A v. E) *burti unda* [— A/E, O]. 'A fiú (A v. E) labdát akar' vagy 'A fiú (E) labdát szeretne'.

Ritkább eset, hogy a különbség nem neutralizálódik:

Petres (E: dat) *is čkiviani adamiani egona.*

'Péter (E) őt okos embernek gondolta (= hitte)'.

Petrem (A: erg) *axali tamaši moigona.*

'Péter (A) új játékot gondolt ki'.

Általában az experiens irányába neutralizálódnak a grúzban azok a (szintén pszichikai folyamatot kifejező) igék is, amelyek bővítmenykeretében nem szerepel a folyamatot előidéző objektum (*Petres* (E: dat) *szinavs* 'Péter alszik'). Az ágens felé neutralizálódik a *čuxs* (izgul, szomorkodik) és a *xarobs* (örül) ige bővítmenye:

Dedam (E: erg) *žalian ičuxa.* 'Az anya (E) nagyon izgult (izgatott volt)'.

3.6. A fentieket összefoglalva célszerűnek tűnik az ágensnek a következő meghatározást adni: az ágens az a mélyszerkezeti bővítmeny, amely a szituációban saját energiájával (1) megváltoztatja vagy fenntartja egy másik tárgynak (az objektumnak) vagy önmagának mozgásállapotát, minőségét, mennyiségét, relációit, illetve (2) pszichikai jelenségek esetében a folyamatot akaratlagosan előidézi vagy az állapotot akaratlagosan fenntartja. Ennek alapján *Péter* objektum a *Péter* (O) *leesett a fáról* mondatban, experiens a *Péter* (E) *szereti a csokoládét* mondatban, de ágens a *Péter* (A) *felmászott a fára* és a *Péter* (A) *el akar menni* mondatokban.

A meghatározás (1) pontja elhatárolja az ágenst az objektumtól (az utóbbi változásait külső ráhatás hozza létre), a (2) pont pedig az experiens-től, amelyben a pszichikai folyamat nem akaratlagos.

A grúzban tehát az imént tárgyalt igék mélyszerkezeti bővítmenyei a következőképpen jelenhetnek meg a felszínen: ha az A/E bővítmeny neutralizációja az A felé történik, illetve ha nincs neutralizáció és az A realizálódik, akkor a megfelelő bővítmeny a felszínen aktív alany lesz és az esetleges objektum lesz a tárgy (transzitiv igék). Az ellenkező két esetben, amikor az E realizálódik, illetve a neutralizáció E irányú, akkor a bővítmeny közvetett tárgyként jelenik meg a felszínen, az objektum pedig inaktív alanyként realizálódik (intranszitiv — passzív és medio-passzív — igék).

Az előző (A/O bővítmenyű) csoport tagjai mellett az A/O bővítmenyből mindig alany lesz, de ha a neutralizáció az A irányába történik, az ige medio-aktív és alanya 'aktív alany', ha pedig az O felé, az ige medio-passzív 'inaktív' alannyal.

4. A 3. pontban javaslatot tettem az intranszitiv igék bővítmenykeretének olyan felírására, amely szerintem nagymértékben egyszerűsíti a különböző felszíni formák levezetésének szabályrendszerét, és közelebb visz ahhoz a célhoz, hogy a mélyszerkezeti bővítmenyekből kiinduló nyelvtan univerzális érvényű legyen. Megállapításaimat azonban egyetlen konkrét nyelv (a grúz) vizsgálatára alapoztam, amelyben az általam feltételezett lehetőségek közül nem mindegyik figyelhető meg. Joggal merülhet fel tehát a kétely: nem csak spekulatív következtetések vezetnek-e a grúzban nem realizált lehetőségek feltételezéséhez (pl.: *forog*₁ (A) — *forog*₂ (O) igepár)?

Dolgozatom utolsó (4.) pontjában ibér-kaukázusi nyelvek példaanyagán bemutatom, hogy ezek a lehetőségek is realizálódnak természetes nyelvekben. Ugyancsak ibér-kaukázusi nyelvek anyagára támaszkodva megkísérlem, hogy az ergatív nyelveket altípusokra osszam a szerint, hogy a mondatok milyen körében használják az ergatív szerkesztést. A példaanyagot I. I. MESCANYINOV munkájából (И. И. Мещанинов: Эргативная конструкция предложения в языках различных типов, Leningrád, 1967) merítettem.

4.1. Feltételezésünk szerint az intranszitiv igék (legalábbis túlnyomó többségük) váltakozó bővítményűek; bővítménykeretük [— A/O] vagy [— A/E]. Ha a bővítmény funkciójegye az adott mondatban [+ aktív], akkor ágensként, ellenkező esetben objektumként, illetve experiensként azonosítandó. Az ige szemantikája (bővítménye [+ aktív] vagy [— aktív] jegyétől eltekintve) mindkét esetben azonos, tehát a mélyszerkezetben ugyanabból az igéből kell kiindulnunk.

4.1.1. A bővítmény jegyében meglévő különbségre különböző érzékenységgel reagálnak az egyes nyelvek felszíni szerkezetei és a megkülönböztetésre felhasználhatnak lexikai, morfológiai és szintaktikai eszközöket is.

Az [— A/O] bővítménykeretű mélyszerkezeti igének és bővítményének tehát a felszínen megfelellhet:

1. Egyetlen, a különbséget az egész [— A/O] bővítménykeretű igeosztályban egységesen neutralizáló mondat típus.

2. Ha a neutralizáció két irányban mehet végbe (tehát a bővítmények különbsége neutralizálódhat objektum-típusú, illetve ágens-típusú szerkezetben, és ezek egymástól különböznek), akkor az igeosztály két alosztályra oszlik. Az egyik alosztály igéi csak ágens-típusú, a másik alosztály tagjai csak objektum-típusú felszíni szerkezeteket alkothatnak. Az egyes mondatok felszíni szerkezetét tehát az állítmányukként álló igéhez lexikálisan kapcsolódó neutralizációs irány jelöli ki egyértelműen.

3. A bővítmény [+ aktív] vagy [— aktív] jegyétől közvetlenül függő két különböző mondat, azaz

- a) ugyanaz az ige két különböző mondatszerkezettel;
- b) két (lexikailag vagy képzésileg) különböző ige két különböző szerkezettel;
- c) két (lexikailag vagy képzésileg) különböző ige ugyanazzal a szerkezettel.

Amíg tehát a bővítmény jegye a 3. típusban közvetlenül kihat a felszíni megformálásra, a 2. típusban ez a kapcsolat közvetett (a lexikalizáción keresztül), az 1. típusban pedig teljességgel hiányzik. Az ergatív nyelvek körében mindhárom típusra találunk példát, nominatív nyelvekből vett példákkal azonban általában csak az 1. típusú szerkesztést illusztrálhatjuk.

A különböző szerkesztéstípusok érvényesülnek az alábbi példákban:

1. típus: magyar: *Forog a táncos (A).*
Forog a labda (O).
A táncos (A) a színpadon áll.

lezg: *чи буба (A: nom) базардиз фена*
'A mi apánk a piacra elment'.
зи буба (A v. O: nom) кьатканава

'Az én apám fekszik'.
 кван (O: nom) гуьнедай авахъзава
 'A kő a lejtőn gurul'.

Hasonlóképpen mindig nominativusban áll a tárgyatlan igék alanya (a bővítmény [+ aktív] vagy [— aktív] jegyétől függetlenül) a következő ibér-kaukázusi nyelvekben: a kabardban, az adigban, az avarban, a csecsenben, az agulban.

2. típus: grúz: *Mocekvavem* (A: erg) *itriala*.
 'A táncos megfordult'.
Burtma (O: erg) *itriala*.
 'A labda megpördült'.
Biči (A: nom) *saxlši çavida*.
 'A fiú hazament'.

A grúzhoz hasonlóan az igétől függ lexikailag a bővítmény esete a csánban.

3. típus: bachi: *ac* (A: erg) *сoмце 'én elestem'*
co (O: nom) *сoмце 'én elestem'*

A két mondat tartalma különböző: az első mondat azt is kifejezi, hogy saját hibámból estem el (Mescsanyinov 82), tehát saját cselekvésemnek ágense voltam — legalábbis abban az értelemben, hogy nem tettem ellene semmit, így magam vagyok a cselekvés (történés) oka is (nem másvalaki lökött el és nem a föld szakadt le alattam).

4.1.2. Ugyanezeket a típusokat találjuk meg az [— A/E] bővítménykeretű igék bevezetésében is, amelyek általában pszichikai folyamatokat, állapotokat jelölnek.

1. típus: magyar: *Péter* (E) *alszik*.
Péter (E) *szereti a bort* (O).
Péter (A) *el akar menni*.
Péter (E) *bort kíván*.

2. típus: grúz: *Petres* (E: dat) *szinavs*.
 'Péter alszik'.
Petres (E: dat) *uqvars gvino* (O).
 'Péter szereti a bort'.

Petres (A: dat) *unda çavla*.
 'Péter el akar menni'.
Petrem (E: erg) *zalian içuxa*.
 'Péter nagyon izgult'.

Az ibér-kaukázusi nyelvek többsége feltehetően az 1. vagy 2. típust használja. Az általam használt források ennek a kérdésnek az eldöntésére nem tartalmaztak elegendő információt.

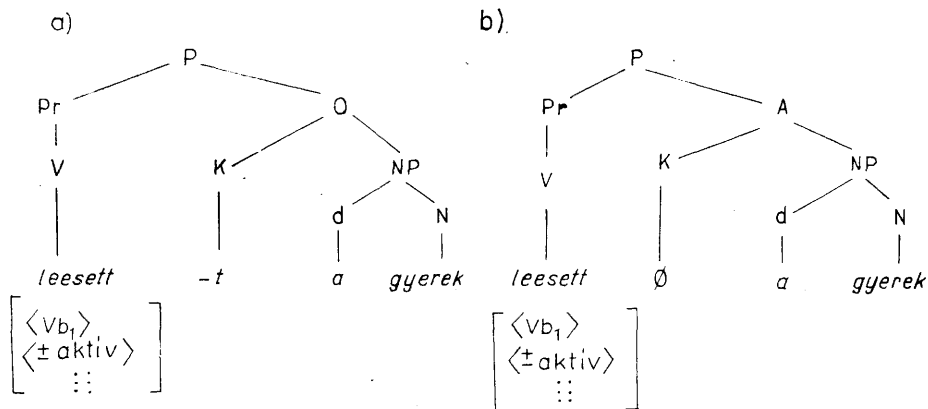
3. típus: bacbi: *ac* (A: erg) *εαβυΙοc χβο* (O: nom).
 'Én ismerlek téged'.
 coH (E: dat) *χβο* (O: nom) *εαβυΙο*
 'Én téged ismerlek'.

Az egyes típusok nem kizárólagos érvénnyel uralkodnak az egyes nyelvekben. A magyarban is találunk pszichikai folyamatot jelentő igét, amelynek experiense a felszínen dativusban áll: *Péternek tetszik Mariska*. Az egyes nyelveket ezért valószínűleg csak statisztikai alapon jellemezhetjük, mint valamelyik típus képviselőjét. (Ha szigorúan értelmezzük a típusok meghatározását (4.1.1.), akkor az említett kivétel alapján a magyar 2. típusú.) Az egyes típusok felállításának azonban nem is célja a nyelvek osztályozása: a felszíni szerkezetek levezetésének három típusát állapítottuk meg egy-egy mély szerkezet kialakítását tartva szem előtt.

4.1.3. Az intranszitiv állítmányú mondatok szerkesztésének tehát mindhárom típusára találunk példát a természetes nyelvekben. Az intranszitiv igék váltakozó bővítményének és a neutralizáció fogalmának bevezetése minden valószínűség szerint egyik legegyszerűbb módja annak, hogy egyetlen mélyszerkezetből tudjuk levezetni mindhárom típus felszíni szerkezeteit. Az igék-nél bevezetett 'aktív' jeggyel, amellyel 3.4.-ben a második típust képviselő mondatok levezetésére mutattunk be megoldást, megoldható az első és második típusú mondatok levezetése is. Ha a nyelv intranszitiv igéi az 1. típusnak megfelelően egységes osztályt képviselnek, a felszíni szerkezet független a bővítmény jegyétől, amire az ige [\pm aktív] jeggyel utalunk. A 2. típus igéit [+aktív] vagy [-aktív] jeggyel látjuk el (l. 3.4.), míg a harmadik típusban, ahol a mondat szerkezetet közvetlenül a bővítmény jegye jelöli ki, az igének nem kell jegyet adnunk:

1. típus

Mélyszerkezetek:

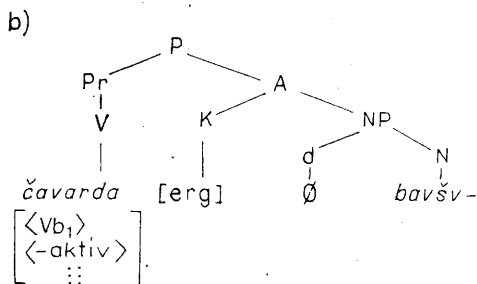
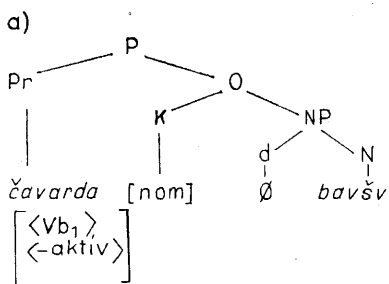

Felszíni mondatok:

a) és b): *Leesett a gyerek (A v. O: nom)*

2. típus

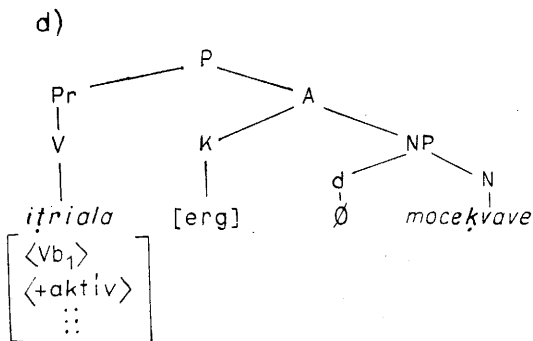
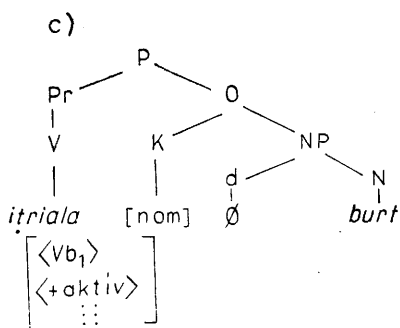
Mélyszerkezetek:

Felszíni mondatok:

a) és b): *Bavšvi (A v. O: nom) čavarda*
'A fiú leesett'

Mélyszerkezetek:

Felszíni mondatok:

c): *Burtma (O: erg) iřriala*

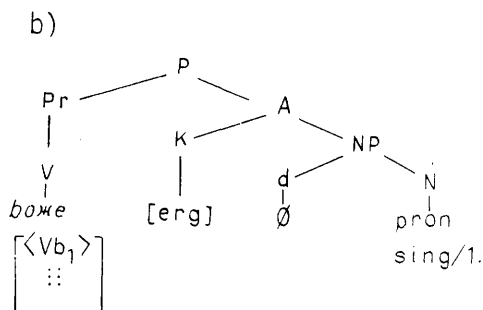
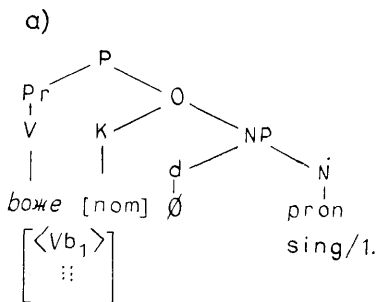
d): *Močekvave (A: erg) iřriala*

'A labda } (A v. O: erg)

'A táncos } megpördült'

3. típus

Mélyszerkezetek:

Felszíni mondatok:

a): *ac* (O: nom) *bozice*
'én (O) elestem'

b): *co* (A: erg) *bozice*
'én (A) elestem'

4.2. Az ergatív nyelvek közös sajátága a tárgyias mondat szerkezete, amelyben az ágens esete a jelölt (ergativus), az objektumé a jelöletlen. Ugyancsak jelöletlen általában az objektum esete az intranszitiv igék mellett is. Széles skálát mutatnak azonban az ergatív nyelvek azoknak a mondatoknak megformálásában, amelyekben a bővítmény „aktivitása” e két szélső pólus közé esik. (Az „aktivitás” szó ebben a mondatban és a továbbiakban nem a **3.1.**-ben definiált aktív jegy jelentésének megfelelően — tehát nem terminus értékben — szerepel, amire a továbbiakban is idézőjel utal.) A tárgyias mondat ágense nyilvánvalóan a „legaktívabb” bővítmény — hiszen saját energiájával hat egy másik bővítményre —, míg az objektum a legkevésbé „aktív” — saját energiája nincs (vagy nem érvényesül a szituációban), és még a vele közölt energiát sem adja tovább más bővítménynek (az instrumentum igen).

Az ergatív nyelvek között találunk olyat, amelyben intranszitiv igék bővítménye is állhat ergativusban, de olyat is, amelyben a tárgyias ige ágense is jelöletlen, ha a mondatban nincs megnevezve a cselekvés tárgya. Az ibér-kaukázusi nyelvek adatai azt mutatják, hogy az ergatív szerkezet (a fogalmat az adott esetben arra redukálva, hogy a bővítmény esete a felszínen ergativus) használatának köre mindezek ellenére korántsem esetleges. Az egyes nyelvekben különböző ugyan a bővítmény „aktivitásának” az a foka, amely már „megkívánja” az ergatív mondat szerkesztést, de ez a fok egyben határvonal is: nominatív szerkesztést használ a nyelv, ha a bővítmény „aktivitása” nem éri el ezt a fokot, ergatív szerkesztést, ha a bővítmény „aktivitása” eléri vagy meghaladja a határszintet.

4.2.1. Tekintsük a következő típusmondatokat:

1. V_t [— A, O], A, O: Péter írja a levelet.
2. V_t [— A, O], A: Péter ír.
3. V_i [— A], A: Péter sétál.
4. V_i [— A/O], A: (A bacbi *ac sojce* mondatnak megfelelő) Péter *elesik*₁.
5. V_i [— A/O], O: (A bacbi *co sojce* mondatnak megfelelő) Péter *elesik*₂.

Péter „aktivitása” a mondatok fenti sorrendjében nyilvánvalóan csökkenő: Az első mondat azt fejezi ki, hogy Péter hat egy bizonyos tárgyra, a második mondat (hasonlóan a 3. és 4. mondathoz) csak azt állítja, hogy Péter egy bizonyos cselekvést végez — de ez a cselekvés szükségszerűen egy másik tárgyra való ráhatásban nyilvánul meg, akkor is, ha az a közlés szempontjából (mint a példamondatban is) irreleváns. A harmadik és negyedik mondat között a fő különbség nem Péter „aktivitásában” rejlik, hanem abban, hogy az első ige bővítője csak ágens lehet, míg a második ige szemantikája objektumot és ágens is megenged bővítőjével. (A negyedikkel azonos jelentésű bacbi mondatban a MESCANYINOV adta értelmezés szerint a bővítője aktivitása ténylegesen is lehet kisebb, mint a 3. típusú mondatokban (l. 4.1.1.)) Az ötödik mondatban Péter egyértelműen [— aktív] jegyű (szemben a másik négygel, amelyek mindegyikében [+ aktív]).¹¹

Péter esete az „aktivitás” különböző fokai ellenére — pontosabban attól függetlenül — a magyarban mindegyik mondatban nominatívus. Az ergatív nyelvekben az első mondat Péterének esete mindig ergatívus, az ötödik mondatban mindig nominatívus.¹² A 2., 3. és 4. típusú mondatok szerkezete azonban nem alakul egyöntetűen a különböző ergatív nyelvekben:

2. típus:	bacbi:	<i>ac</i> (erg) <i>axoc</i>	'én szántok'
	adig:	<i>редакторып</i> (nom) <i>матхе</i>	'A redaktor ír'
3. típus:	bacbi:	<i>ac</i> (erg) <i>сyumlac</i>	'én megyek'
	lezg:	<i>чу быба</i> (nom) <i>базардиз фена</i>	'A mi apánk a piacra element'
4. típus:	bacbi:	<i>ac</i> (erg) <i>sojce</i>	'én elestem'
	grúz:	<i>Bavšvi</i> (nom) <i>škamidan gadmovarda</i> .	'A gyerekek a székről leesett'.

¹¹ Az alany „aktivitásának” csökkenését a példamondatokban nemcsak az intuíció jelzi: formálisan magyarázza a bővítője „aktivitásának” mértékét az ige bővítője keretének és a mondatban realizált bővítőjeeknek az adott együttese.

¹² Egyetlen ibér-kaukázusi nyelv létezik, a megrel, amelyben a megfelelő időcsoportban (valószínűleg analógiás hatásra egy a mai grúzéhoz hasonló állapotból) az ergatívus használatán ma már minden tárgyatlan igére (így az ötödik típusra is) kiterjed. A megrel tárgyatlan igék tehát a 4.1.1.-ben ismertetett 1. típusba tartoznak, bővítője esete egységes: ergatívus. Az ergatív szerkezet használatának így ebben a nyelvben ma már kizárólag aspektuális jellegű megkötése van. Éppen ezért a szakirodalomban vitatott kérdés, hogy egyáltalán ergatív nyelvnek tekinthető-e a megrel. A kérdés természetesen nem dönthető el mindaddig, amíg az 'ergatív nyelv' kifejezés pontos definíciót nem kap. Ilyen definíció ma még tudtommal nem létezik.

A dolgozatban tárgyalt probléma szempontjából ez a kategorizálási kérdés azonban irreleváns. Ami itt lényeges, az az, hogy az aoristos időcsoportban a megrelben tulajdonképpen ugyanazok a szabályok működnek, mint a nominatív nyelvekben — azzal a különbséggel, hogy az egységes felszíni eset nem a nominatívus, hanem az (eredeti funkcióját már valószínűleg elvesztett) ergatívus.

Az öt felsorolt mondattípus felszíni szerkezete a következőképpen alakul az ibér-kaukázusi nyelvekben:

	kabard, adig, csecsen, avar	lezg, agul	babci	megrel
1.	erg	erg	erg	erg
2.	nom	erg	erg	erg
3.	nom	nom	erg	erg
4.	nom	nom	erg	erg
5.	nom	nom	nom	erg

Az adatokat összehasonlítva szembetűnik, hogy a matematikailag lehetséges variációkat a nyelvekben használt változatok nem merítik ki: csak azokat a variációkat találjuk meg ezekben a nyelvekben, amelyekben (az öt mondattípus fenti sorrendjében) egy tömbben, megszakítás nélkül követik egymást az ergatív szerkezetű mondatok, majd szintén egy tömbben a nominatív szerkezetűek. Egy adott nyelven belül tehát, ha az öt közül valamelyik mondattípus ergatív szerkezetű, akkor mindegyik kisebb sorszámú típus is ergatív szerkezetű.

Tehát	5. erg ⇒ 4., 3., 2., 1.,	erg
	4. erg ⇒ 3., 2., 1.,	erg
	3. erg ⇒ 2., 1.,	erg
	2. erg ⇒ 1.,	erg

Kismértékben módosítják a képet azok a nyelvek, amelyekben az intranszitiv igéhez két különböző neutralizációs irány kapcsolódhat lexikálisan (pl. a grúz). Ezekben a nyelvekben ugyanis a 3. és 4–5. típusú mondatok között szükségszerűen található mind nominatív, mind ergatív szerkesztésűek:

<i>Kaci</i> (nom) <i>čavida.</i>	'A férfi elment'.
<i>Kacma</i> (erg) <i>ičriala.</i>	'A férfi megpördült'.
<i>Burtma</i> (erg) <i>igora.</i>	'A labda elgurult'.
<i>Tepši</i> (nom) <i>davarda.</i>	'A tányér leesett'.

Ez is azt jelenti azonban, hogy a nyelvben a 2. típusnál kisebb aktivitású bővítmény már felléphet ergatív szerkezetben, ezért a 2. és 1. típusú mondatok feltétlenül ergatív szerkesztésűek. Ezekre a nyelvekre a következő implikáció érvényes (amely egyébként érvényes a többi ergatív nyelvre is, de kevesebb megköötést tartalmaz, mint az előző implikációk): ha létezik a nyelvben intranszitiv ige, amely ergatív szerkezetet követel, akkor ergatív szerkezetűek a nyelv 2. és 1. típusú mondatai.

Az ergatív szerkesztésű mondatok köre tehát nyelvenként más és más, de az elv, amelynek alapján egy adott nyelvben ez a kör elhatárolható a nominatív szerkesztésű mondatok körétől, mindenütt azonos. Mindegyik nyelvben végső fokon az ágens „aktivitásának” foka határozza meg a mondat szerkezetet, de nyelvenként más és más az a határ, amely fölött a bővítvány „aktivitása” már megköveteli az ergatív mondat szerkesztést. Az öt típusmondat szerkezete tehát az egyes nyelvekben a következőképpen alakulhat:

	I	II	III	IV	V	VI	VII
1. $V_t [-A, O], A, O$:	nom	erg	erg	erg	erg	erg	erg
2. $V_t [-A, O], A$:	nom	nom	erg	erg	erg	erg	erg
3. $V_i [-A], A$:	nom	nom	nom	erg	erg	$\left. \begin{array}{c} \text{erg} \\ \text{v.} \\ \text{nom} \end{array} \right\}$	erg
4. $V_i [-A/O], A$:	nom	nom	nom	nom	erg		erg
5. $V_i [-A/O], O$:	nom	nom	nom	nom	nom	nom	erg

Az I típust képviselik a nominatív nyelvek, a többit az egyes ergatív nyelvek:

II:	kabard, adig, csecsen, avar
III:	lezg, agul, bacbi ¹³
IV:	—
V:	bacbi ¹³
VI:	grúz, csán
VII:	megrel

Az ergatív nyelveknek ez az osztályozása természetesen még további bizonyításra szorul, mert következtetéseink csak néhány ibér-kaukázusi nyelv adatain alapulnak.

KOMLÓSY ANDRÁS

Падежи глубинной структуры и некоторые вопросы эргативности

Статья делится в основном на три части. В первой части (пункты 1., 2., 3.1. и 3.2.) даются критические замечания относительно определения глубинных падежей языковой модели Чарльза Филлмора и делается попытка их более адекватного определения. Автор считает, что глубинные падежи отличаются друг от друга только лишь по функции, следовательно, в их определении неотъемлемые свойства существительного не должны играть никакой роли. Функции отдельных падежей, по всей вероятности, могут быть представлены в виде комбинаций функциональных признаков. Эти комбинации и будут служить определениями отдельных категорий.

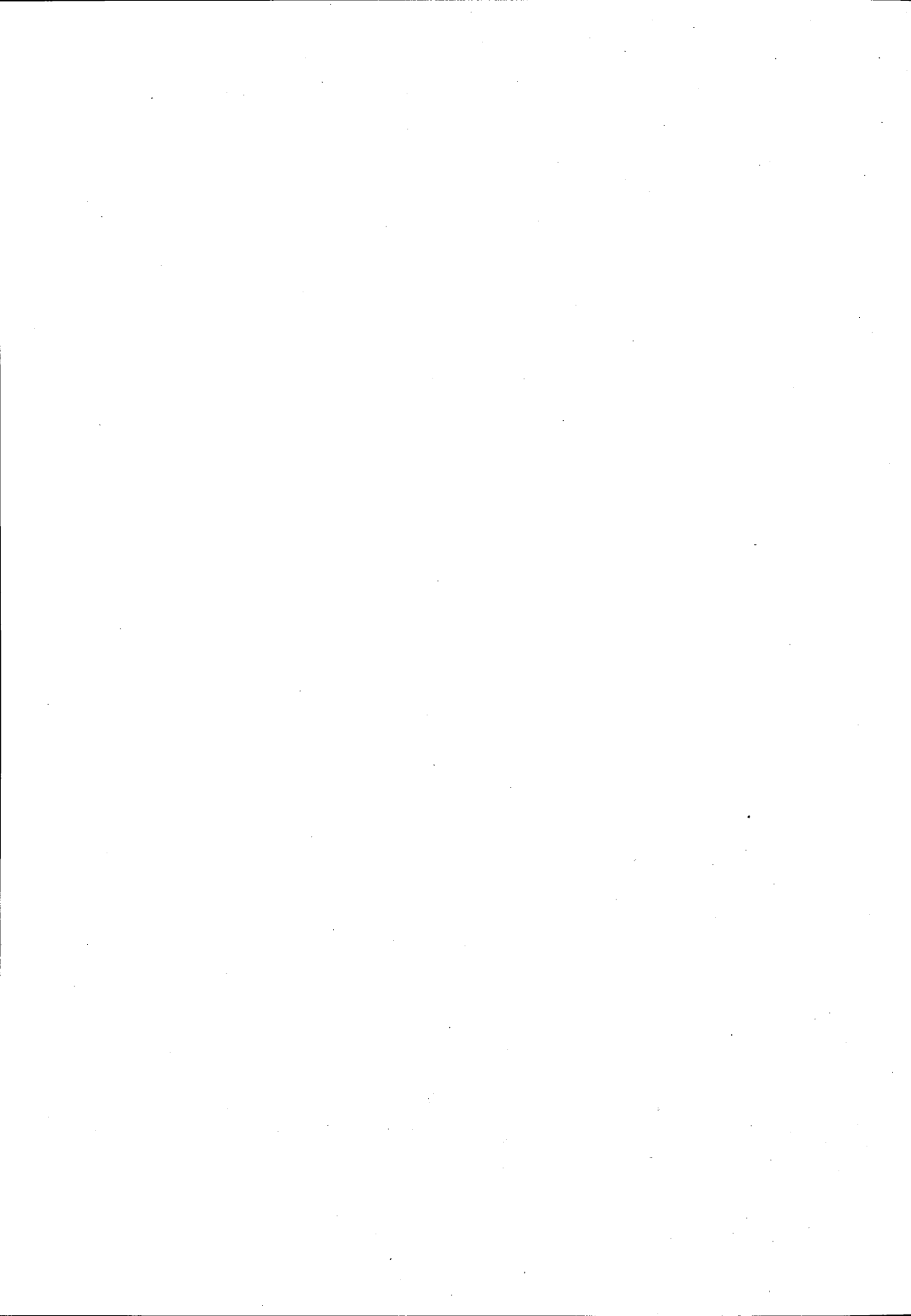
Автор вводит три функциональных признака (активность, транзитивность и воздействованность), комбинациями которых он определяет агент, инструмент, объект и их подтипы в кругу глаголов конкретного значения.

Темой второй части (3.3., 3.4., 3.5., 3.6.) является процесс нейтрализации функциональных признаков (в частности, признака активности). Определяются типы нейтрализации и вводится понятие переменного глубинного падежа (в связи с переходными глаголами и глаголами, выражающими психические процессы). С помощью этих понятий из общей глубинной структуры — применением формальных правил — могут быть выведены типичные для эргативных и номинативных языков поверхностные конструкции упомянутых глаголов.

В третьей части (пункт 4.) изучается сфера употребления эргативного падежа в отдельных иберийско-кавказских языках. Взяв в основу сопоставления глубинные представления поверхностных предложений, автор обнаруживает возможный принцип классификации языков (включая и номинативные) с точки зрения эргативности. Отношения между установленными таким образом типами могут быть выражены в форме импликационных универсалий.

Андраш Комлоши

¹³ A bacbiban a nominativus és ergativus eloszlása a harmadik személyű alanyt tartalmazó mondatokban a III. típusnak, első és második személyű alany esetén pedig az V. típusnak felel meg.

Vannak-e szófajok a kínai nyelvben?¹

0. Amióta Európában megismerték a kínai nyelvet, azóta a nyelvész-sinológusoknak is, a szófajt kutató általános nyelvészeknek is szinte állandóan központi kérdése volt, s többé-kevésbé az is maradt mindmáig, hogy *vannak-e* egyáltalán szófajok a kínaiban, és ha vannak, *hogyan* ragadhatjuk meg azokat.² Az egyre sikeresebb eredmények nemcsak a kínai nyelv mind pontosabb leírását és működésének mind kielégítőbb magyarázatát teszik lehetővé, hanem a kínaival — legalábbis tipológiailag — rokon délkelet-ázsiai nyelvek kutatásához is nagy segítséget nyújtanak. Ezen túlmenően az általános nyelvészetre is hatással vannak ezek a vizsgálatok, amennyiben arra készítetnek, hogy még általánosabban — azaz még inkább a lényegre tapintva — értelmezzék és határozzák meg a szófaj fogalmát, a szófaji osztályozás alapjait, s egyáltalán a szófaj helyét a grammatikában.

A dolgozat lényegében két részből áll. Először megkísérli kritikailag bemutatni az alapvető felfogások *reprezentáns képviselőinek* gondolatmenetét, érvelését s következtetéseit. Bizonyos értelemben teljességre törekszik ez az ismertetés: (1) megpróbálja felsorakoztatni azt a nyelvi tényanyagot, aminek alapján egyes kutatók állíthatták, mások cáfolhatták a szófaj meglétét a kínai nyelvben; (2) bemutatja azokat a szempontokat, ahonnan közelítettek

¹ A jelen dolgozat alig különbözik egy 1967-ben megírt változatától. Főként a generatív grammatikáról szóló részben látszott szükségesnek néhány változtatás, mint-hogy ma már a generatív grammatika alapvető tézisei közismerteknek tekinthetők, míg akkoriban még érdemesnek látszott valamivel részletesebb kifejtésük. Ez a dolgozat szolgáltatta nyelvészeti alapját egy ugyancsak akkortájt írt dolgozatnak (MÁRTONFI 1971), amelyik megkísérelt összefüggést találni a kínai nyelv, speciálisan a kínai szófaj, illetőleg a kínai társadalom és gondolkodás sajátosságai között.

² A kínai nyelv szófaj-vitájához és annak történetéhez elsősorban vö. A. A. DRAGUNOV (1952) Bevezetésében található Части речи в китаеведной литературе с. fejezetet (pp. 15–27); J. KALOUSKOVÁ 1957-et; B. KARLGRÉN 1961-et; DOBSON 1966-ot; s tulajdonképpen minden olyan művet, amely a kínai nyelv szófajaival általában vagy részleteiben foglalkozik.

A vita régiségét érzékelteti, hogy WILHELM v. HUMBOLDT már 1826-ban írt erről a kérdéstről: „Dans la langue chinoise le sens du contexte est la base de l'intelligence, et la construction grammaticale doit souvent en être déduite. Le verbe même n'est connaissable qu'à son sens verbal. La méthode usitée dans les langues classiques, de faire précéder du travail grammatical, et de l'examen de la construction, la recherche des mots dans le dictionnaire, n'est jamais applicable à la langue chinoise. C'est toujours par la signification des mots qu'il faut y commencer.” (*Lettre à M. Abel-Rémusat sur le génie de la langue chinoise etc.*, p. 42; idézve: GABELENTZ 1881, 331.)

a kínai szófajhoz: valóság tartalom, lexika, grammatika, ez utóbbin belül morfológia, szintaxis, illetőleg ezek egy részének vagy összességének tekintetbevételé; (3) a szófaj meglétére vonatkozóan logikailag is csak (a) pozitív, vagy (b) negatív, esetleg (c) *is-is* válasz adható.

A vita ismertetése más szempontból a legkevésbé sem törekszik teljességre: nem érdemes szerzők tucatjait, cikkek, könyvek százait áttekinteni,³ hiszen az anyag, a közelítés hozzá, s a válaszadás korlátozta lehetőségek óhatatlanul ismétlésekre kényszerítették a szerzőket. Ezért tűnt feleslegesnek a kínai tudósok bemutatása. Ők is az objektíve korlátozott lehetőségek között fejthették ki véleményüket, ők is csak megismételhették, amit valamelyik európai kollégájuknál is elolvashatunk. *A bemutatásban nem a szerzőknek, hanem a gondolatoknak jut a főszerep*, jöllehet az alapvető nézeteket a kínai nyelvészet legnagyobbjai (H. MASPERO, B. KARLGREN, G. v. d. GABELENTZ, A. A. DRAGUNOV, CHAO YUEN REN) képviselik.

Szükségtelennek tűnt az ismertetésbe bevonni az általános szófajelméleteket. Ezek egyrészt közismertek, másfelől pedig a kínai szófajról szóló írásokra többnyire csak közvetve, áttételesen hatottak. A bemutatandó szemléletek természetesen összhangba hozhatók az általános szófajelméletekkel.

A dolgozat második részében szeretnék állást foglalni a vitában. A megoldást nem közvetlenül a kínai nyelv vizsgálatával keresem (ez inkább csak illusztrációs anyag), nem is valami új vagy korábbi szófaj-elméletben, hanem egy általános nyelvelmélet keretei között. Csak ilyen szélesebb keretben látható be, hogy a szófaj nem olyan kitüntetett kategória, mint amilyennek gyakorta tűnik. A dolgozat szerzőjének a kínai szófajról vallott felfogása teljesen függvénye a generatív grammatikának, így elfogadhatósága is a generatív grammatika függvénye. Természetesen, ha külső evidenciákból jutunk a dolgozatban bemutatott álláspontra, ez hozzájárulás egyben a generatív grammatikának mint (legalább) egy szempontból adekvát grammatikának az igazolásához.

I. „Les traits caractéristiques de la langue chinoise actuelle, parlée et écrite, sont l'invariabilité des mots, l'absence de toute catégorie grammaticale et surtout l'impossibilité de répartir les mots en classes distinctes comme nos 'parties du discours'.” (MASPERO 1934, 34.) „*Même la distinction entre le nom et le verbe, essentielle dans nos langues, n'existe pas en chinois.*” (MASPERO 1934, 35; kiemelések tőlem — MF.) H. MASPERO csak egyik — de talán legtöbbet emlegetett és bírált — képviselője annak az irányzatnak, amelyik határozottan tagadja a szófaj meglétét a kínai nyelvben.⁴

³ Egy 1970-ben megjelent (a témára vonatkozóan nem teljes) 3000 tételes kínai nyelvészeti annotált bibliográfia (WANG and LYOVIN 1970) szerint 54 mű címében fordul elő a szófaj. Ha *grammatika, szintaxis, morfológia*, továbbá *szófaji megnevezés* fordul elő a címekben, az előbbiekkal együtt a cikkek és könyvek száma 750 (1) körül van. A szófajkérdés ezekben a művekben — explicite vagy implicite — fel kell hogy merüljön, mint-hogy a kérdést oly kulcsfontosságúnak tekintik, hogy a szerzők kénytelenek állást foglalni ebben a kérdésben.

A kínaihoz hasonló szerkezetű délkelet-ázsiai nyelvekre vonatkozóan (vietnami thai, khmer stb.) szintén bőséges irodalom található a szófajról. A probléma azonossága miatt ez egyben kínai szófajra vonatkozó irodalmat is jelent.

⁴ A szófajt csak teoretikusan szokás tagadni; gyakorlati — például nyelvtanítási — célokra európai nyelvekből vett analógiák útján „szófajokra osztják” a kínai nyelv szókinését. Ez a kettősség jellemzi például JOS. MULLIE-t (1932), aki elvileg tagadja a szófajt a kínaiban (pp. XXVII–XXVIII), de nyelvtanában nemcsak hogy szófajok szerint

1.1. Tekintsük például a 遠 (*yuan* 'távoli') szót különböző előfordulásaiban:⁵

- (a) 叟不遠千里而來 (*sou bu yuan qian li er lai* 'öreg'; 'nem'; 'távoli'; 'ezer'; 'li mér föld'; 'alárendelő kötőszó'; 'jön'; „Tiszteletre méltó uram, nem tekintetted távolinak az ezer li távolságot, és így is eljöttél!”)
- (b) 南蠻之遠 (*nan man zhi yuan* 'dél'; 'man' nevű barbárok'; 'genitívust jelölő'; 'távoli'; „A déli *man* nevű barbároktól való távolság”)
- (c) 遠盜賊 (*yuan dao zei* 'távoli'; 'bandita'; 'tolvaj'; „Tartsd magad távol > óvakodj a banditáktól és tolvajoktól”)
- (d) 遠方之人 (*yuan fang zhi ren* 'távoli'; 'vidék'; 'genitívust jelölő'; 'ember'; „Valaki egy távoli vidékről”)

Ilyen, az európai nyelvérzéknek szokatlan példákat még kimeríthetetlen bőséggel sorolhatnánk. (a) és (c)-ben világosan az ige, (b)-ben a főnév, (d)-ben pedig a melléknév szerepét tölti be a *yuan* szó, de ezt semmiféle alaki, morfológiai különbség nem mutatja. Példánk különböző — bár egymással összefüggő — okokat szolgáltat arra, hogy kirekesszük a kínai grammatikából a szófaj fogalmát morfológiai szempontú vizsgálatunkban:

(a) semmiféle képző nem mutatja, hogy alkalmakként igével, főnévvel stb. állunk-e szemben;

(b) a szavak nem tagjai különböző paradigmáknak, hiszen paradigma nem is létezik a kínaiiban;

(c) ha egy szónak morfológiai jegye nincs is, még besorolhatnánk a mondatban betöltött állandó funkciója szerint, azonban ilyen nincs neki: a mondaton belül elvileg bármely szó a legkülönbözőbb szerepeket vállalhatja (vö. MASPERO 1934, 34—42).

B. KARLGREN polgárpukkasztásnak — „pour épater le bourgeois” — nevezi a szófajok H. MASPERO általi merev elutasítást (KARLGREN 1961, 73). A következőképpen summázza nézetét: „Latin grammar is certainly not applicable in *all* its categories to Chinese; but this does not preclude the fact that *some* fundamental categories in Western grammar have their true counterparts in Chinese. Already the undeniable fact that there corresponds to the category 'pronouns' of the Western grammar an exactly similar category 'pronoun' in Chinese should have made Maspero and his followers more cautious.” (KARLGREN 1961, 74.)⁶

tanít, hanem még például az igék konjugációjáról is ír: indicative mood, present tense, past definite tense, past indefinite tense, future tense, relative future tense, imperative mood, present participle, past participle, infinitive mood (§ 166). A teoretikus és gyakorlati szempontok különbözőségéhez vö. még: GORGONYIEV 1963, 136.

⁵ Az (a), (b), (c) példa KARLGREN 1949-ből való (p. 60), a (d) közvetlenül MENCJUS-ból (Meng-zi III.1.4.1.).

A kínai szavakat *pinyin* átírással írom át, a zenei hangsúlyok jelölését elhagyva.

⁶ Egyáltalán nem világos, hogy KARLGREN miért érvel éppen a névmásokkal, amikor a névmás morfológiailag nem feltétlen tájékoztat bennünket névmási jellegéről. KARLGREN érvelése mögött csakis morfológiai megfontolás lehet, hiszen a későbbiekben csak morfológiailag igyekszik elkülöníteni a főneveket az igéktől.

1.2. H. MASPERO a kínai nyelvet — lényegét tekintve — igyekszik homogénnek bemutatni: „Les traits caractéristiques de la langue chinoise actuelle, *parlée et écrite*, sont l'invariabilité des mots . . .” (MASPERO 1934, 34); „Des mots qui nous apparaissent comme des noms, servant de verbes sans subir aucun changement, ou l'inverse, ce n'est nullement chose exceptionnelle en chinois *soit écrit, soit parlé*.” (MASPERO 1934, 39; kiemelés tőlem — MF.) Ezzel szemben B. KARLGRÉN szófaji vizsgálódásai során különbséget tesz modern társalgási kínai és archaikus (klasszikus) kínai között. Nyilvánvalóan ez a két szélső pólusa a kínai nyelvnek, amelyek a grammatika minden pontján nagyban különböznek egymástól. Ez a kettéosztás azonban kevés: az írott nyelv, a beszélt nyelv különböző korú állapotait, az egyes nyelvjárásokat, és ezeknek még további társadalmi szintek szerinti tagozódását külön-külön kell vizsgálat tárgyává tenni.⁷

1.3. B. KARLGRÉN kétféle grammatikai (= morfológiai) kritériumot talál: „such criteria are *either* sound variations in the words themselves, or the addition of *formantia*, i.e., suffixes or auxiliaries which define them as being true verbs (as opposed to nouns) or nouns (as opposed to verbs).” (KARLGRÉN 1961, 75.)

1.3.1. „Formantia” a modern kínai nyelvben:

(1) a főnevet jelzi:

(a) a 子 (*zi*, *z*) és 兒 (*er*) affixum: pl. 桌子 (*zhuo-zi* 'asztal'), 花兒 (*hua-er*, *hua-r* 'virág');

(b) az ún. főnévi számlálósavak (classifiers);

(c) 們 (*men*): embereket deszignáló főnevek többes számára utal;

(2) az igét jelzi: 了 (*le*), 過 (*guo*), 着 (*zhe*): aspektus-jelölő szuffixumok.

H. MASPERO természetesen nem feledkezik meg az ilyen affixumokról,⁸ azonban véleménye szerint (MASPERO 1934, 34—35, 55—56):

⁷ W. S.-Y. WANG hangsúlyozza: a kínai szerzők műveiben is gyakran találkozunk olyan esettel, hogy a modern nyelv tárgyalásakor olyan jelenségeket is leírnak, amelyek ma már aligha érvényesek, bár a még 200—300 évvel ezelőtti ún. *baihua* (= beszélt nyelvből világosan érthető) irodalomban használatuk még természetes volt. W. A. C. H. DOBSON nemcsak a figyelmet hívta fel a kínai felosztására, neki a gyakorlatban is gondja volt erre: külön írt le a szerinte három állapotra tagolható archaikus kínaiából két fázist (DOBSON 1959, 1962), hiszen „it makes possible, for example, the observation of *very considerable changes* that occur within the limits 'classical Chinese' even when 'classical Chinese' is restricted to mean the language of the Chinese classics.” (DOBSON 1959, XVI, 5. jegyzet; kiemelés tőlem — MF.) Más helyen KARLGRÉN maga is felhívja a figyelmet, hogy a klasszikus művek nyelve nem homogén (KARLGRÉN 1951, 117).

⁸ Az affixumokat összefoglalóan használok a képző, jel, rag fogalmaként: a kínaiiban nehéz lenne megkülönböztetni ez utóbbiakat.

Az *er* és *zi* — talán képzőknek tekinthetjük őket — egyértelműen affixumok és nem külön szavak: az *er* még fonológiai szinten is összeforrt a szótóvel:

$h\text{ua} + \text{er} > h\text{ua}\text{er}$ (花兒)

$f\text{en} + \text{er} > f\text{er}$ (分兒)

A modern kínai szófajai morfológiai kritériumaként más művek is elsősorban nagyjából ezeket az affixumokat sorolják fel, legfeljebb még néhány főnévképzőt (?) tesznek hozzá: 頭 (*tou* *'fej'): 石頭 (*shi-tou* 'kő') stb.; 處 (*chu* *'hely'): 好處 (*hao-chu* 'előny') stb.

Továbbá — különösen a szovjet kutatók — félaffixumokról is szoktak beszélni. A félaffixum (полуаффикс) terminus talán V. M. SZOLNCEV-től ered (SZOLNCEV 1953, vö. GORCONYIJEV 1963, 148); tulajdonképpen azt a kötött morfémát jelöli ez a terminus, amely már nem összetételi tag és még nem affixum. Ilyenek például: 夫 (*fu* *'férfi'): 園夫 (*guan-fu* 'kertész') stb.; 家 (*jia* *'család(fő)'): 作家 (*zuo-jia* 'író') stb.

(1) ami az egyes és többes szám kérdését illeti, „dans ces expressions les mots *yi* (un) et *sie* (plusieurs) *gardent toute leur valeur.*” (kiemelés tőlem — MF);

(2) „Les Chinois ne pensent jamais par singulier ou pluriel, ni même par collectif.”;

(3) „il peut les ajouter après coup comme des indications utiles, mais elles *ne sont pas nécessaires.*”, továbbá az igei aspektus-affixumok használata „n'est jamais qu'une sorte d'*emphase* portée sur le temps ou l'aspect.” (kiemelések tőlem — MF);

(4) ezek csupán *látszólagos* affixumok, már csak azért is, mert a két-szótagos szavak is csak látszólagosan diszillabák:

父親 (*fu-qin* 'apa' + 'szülő/rokon' > 'apa')

母親 (*mu-qin* 'anya' + 'szülő/rokon' > 'anya')

Ezek valójában csak egyszótagú szavak összekapcsolásai, mert:

父母 (*fu-mu* 'apa' + 'anya' > 'szülők').

„... chacune des expressions qui nous *apparaîtraient* facilement comme *soudées en un seul mot de deux syllabes* reste pour lui [ti. a kínai számára] *séparée en deux monosyllabes distincts.*” MASPERO szerint még az analfabéták tudatában is biztos, hogy (1 *írásjegy* =) 1 szótag = 1 szó (MASPERO 1934, 56). Hasonlóképpen a szóösszetételekre is vonatkozik, hogy nem poliszillabák, hanem csak összekapcsolt szavak: „Il m'est impossible de les considérer comme des polysyllabes: les Chinois n'y voient jamais autre chose que *deux mots joints.*” (kiemelések tőlem — MF).

1.3.1.1. Azzal most nem foglalkozunk, hogy a kínaiak mit „gondolnak”, mi van a tudatukban, hiszen MASPERO nem utal semmiféle pszicholingvisztikai kísérletre vagy megfigyelésre, s a dolgozat szerzője sem tud ilyen irányú kísérletekről. Legalábbis merésznek nevezhető, hogy a jeles francia nyelvész a kínai tudat nevében érvel.

1.3.1.2. Aligha őrizték meg (eredeti) jelentésüket a kínai képzők: például a 石頭 (*shi-tou* 'kő' + 'fej' > 'kő') szóban nehéz lenne kimutatni, hogy itt a 'fej' az eredeti értékét tartotta meg; ugyanígy a 法子 (*fa-zi* 'törvény/eszköz' + 'fiú/gyermek' > 'eszköz, módszer') szó esetén a *zi* aligha értelmezhető mint 'gyermek'. Az ilyen típusú példák közönségesek. Továbbá: hangtani szempontból ezek az affixumok elvesztették nyomatéki és — ennek megfelelően — zenei hangsúlyukat. Hasonlóan a szóösszetételekre: két szótag esetén csak az egyik hangsúlyos, három szótag esetén kettő az (többnyire az első és harmadik) stb. (vö. OSANYIN 1959 *passim*). A fenti jelenségek inkább arra mutatnak, hogy távolról sem csak egyszerűen egymás mellé helyezett szavakkal van dolgunk, hanem összeforrott egységekkel.

Ha MASPERO arra céloz, hogy a naív beszélő is képes a képzett, illetőleg összetett szavakat morfémákra szegmentálni, úgy korántsem bizonyítja, hogy külön szavak kapcsolatainak, nem pedig egységes szóknak kell tekintenünk bizonyos többmorfémás konstrukciókat: bármely magyarul beszélő képes például morfémákra bontani az *áruház* vagy *szépség* szavakat, jóllehet nem több szóból álló szerkezeteknek tekinti őket.

Már a legrégebbi szövegekben is szép számmal található olyan írásjegykapcsolatok, amelyek szóösszetételekre engednek következtetni. W. A. C. H.

DOBSON szerint a korai archaikus kínaiban talán még csak a 夫 (*fu* 'ember, férfi') szóval képeztek összetett szavakat, de a kései archaikus kínaiban már a szóalkotás számos fajtáját ismerték (DOBSON 1959, 6–13).⁹

Néhány régi szóösszetételt, amely végül is egyetlen szótagra redukálódott, még az írás is megörökített: 不 **p'ua* < 不 **p'iu* + 可 **k'a* 'nem lehet' < 'nem' + 'lehet'; 諸 **t'io* < 之 **t'ig* + 於 **io* '3. szem. névmás' + 'mondatszáró partikula' stb. (RATCHNEVSKY 1960, 49).

A nyelvjárásokban, ahol az írásnak nem volt különösebb hatása a nyelvi változásokra, szintén jelentékeny változások mentek végbe: a szótag/morféma-határok elmosódtak, a szó mint egységes poliszillaba fejlődött tovább. C. ARENDT például a következőket írja le a tiencsini nyelvjárás ismertetése során: 大師傅/父 + 啊 (*da-shi-fu-a* 'szakács' + 'mondatszáró felszólító partikula'): tiencsini *tá⁴-sī-fu-ā* > *tá⁴-sī-w-ā* > *tássëwā*; 山葯苳 (*shan-yao-dou* 'hegy' + 'orvosság' + 'bab' > 'burgonya'): tiencsini *sáin-dā* < *sany-dā* < *sányau-dā* (ARENDT 1891, 215).¹⁰

1.3.1.3. A 們 (*men*), 些 (*xie*), 了 (*le*), 過 (*guo*), 着 (*zhe*) stb. affixumok fakultatívítása már sokkal bonyolultabb kérdésnek tűnik. B. KARLGRÉN maga is, miután felsorolta a fenti morfológiai jegyeket, némi szkepszissel, dőlt betűkkel szedve megjegyzi: „when they are there” (KARLGRÉN 1961, 75). P. RATCHNEVSKY szintén sürgetően teszi fel a kérdést: „Darf man von einer Kategorie sprechen, wenn sie keinen obligatorischen, sondern nur fakultativen Charakter hat?” S a kérdés megoldását segítve újabb kérdést tesz fel: „In welcher Situation ist die grammatische Kennzeichnung eines Wortes obligatorisch?” (RATCHNEVSKY 1959, IX–X).

A kérdésre két irányban is kereshetjük a választ. Hogy fakultatívan vagy kötelezően használunk egy morfémát, az általa jelölt kategória meglétén mit sem változtat. A magyarban egyaránt mondhatjuk: *felveszem a kalapom* vagy *felveszem a kalapomat*; a *-t* esetrag fakultatívításából azonban mégsem következtethetünk arra, hogy a magyarban nincsen tárgyeset, de még csak arra sem, hogy a birtokosjel után nincsen. S ha az emfázistól függ az affixum használata, az sem változtat a kategória meglétén: *eladta a kabátom*, de: *az én kabátom adta el*. Itt az első mondatban nem szerepel a jelzői birtokos névmás, csak a másodikban, az emfaticusban, mégis vitathatatlanul *van* a magyar nyelvben ilyen kategória.

A probléma másik oldala: valóban abszolút fakultatívításról van-e szó? (Erre céloz RATCHNEVSKY második kérdése is.) A kutatások ebben az irányban még alig tették meg az első lépéseket.¹¹ Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a fakultatívítás nem abszolút: a 們 (*men*) többesszám-affixumot

(1) kötelezően kell kitenni a személyes névmások után:

我 (*wo* 'én'): 我們 (*wo-men* 'mi') stb.

⁹ DOBSON az archaikus kínait a következőképpen osztja fel (DOBSON 1959, XVI):
Korai archaikus kínai: Shi-jing, Shu-jing... nyelve
Középarchaikus kínai: Chun-qi, Lun-yu korai részei... nyelve
Kései archaikus kínai: Meng-zi, Zhuang-zi... nyelve

¹⁰ A tiencsini szavakat C. ARENDT átírásában idézem.

¹¹ A kérdéshez vö.: SZOLNCEV 1963, SZOLNCEVA 1963, PLAM 1963.

(2) kötelezően kell használni megszólítás esetén:

同志們 (*tong-zhi-men* 'elvtársak!'),
 朋友們 (*peng-you-men* 'barátaim!') stb.

(3) tőszámnevek után éppúgy nem lehet mondani, mint a magyarban:

三個先生 (*san-ge xian-sheng* 'három tanár')
 de nem *三個先生們 (*san-ge xian-sheng-men* 'három tanárok').

Feltehetőleg az aspektus-affixumok használatát is bonyolult szintaktikai és esetleg fonetikai (mondatritmus, intonáció) szabályok irányítják.

1.3.1.4. Az archaikus kínaiban mintha inkább igaza lenne MASPERONnak, mondja KARLGRÉN (KARLGRÉN 1961, 75), hiszen maga is csak két morfológiai jegyet sorol fel: a 見 (*jian*) és 所 (*suo*) passzívum-prefixumokat. A harmadik „formantia”-kritérium már igen kevésbé morfológiai jellegű: főnevek előtt más morfémával tagadunk, mint ige előtt (KARLGRÉN 1961, 76):

(1) a 不 (*bu* < **pwet*) ige és melléknevet tagad:

不來 (*bu lai* 'nem jön'), 不善 (*bu shan* 'nem jó') stb.

(2) a 非 (*fei* < **piwer*) főnevet tagad:

非人 (*fei ren* 'nem ember') stb.

(3) a 弗 (*fu* < **piwet*) az ige modális tagadására használatos:

公弗許 (*gong fu xu* 'a herceg nem akarja megengedni') stb.

B. KARLGRÉN a szóösszetétel kérdésével nem foglalkozik.

1.3.2. A zenei hangsúlynak szófajmegkülönböztető szerepe lehet a kínai nyelvben:¹²

好 (*hao*³ 'jó'; melléknév) : 好 (*hao*⁴ 'szeret'; ige)
 上 (*shang*⁴ 'teteje'; főnév) : 上 (*shang*³ 'felmegy'; ige) stb.

Az archaikus (és klasszikus) kínaiban a zenei hangsúly változásán kívül az európai nyelvekből ismert flektálás is játszhatott szófajmegkülönböztető szerepet (KARLGRÉN 1961, 76—77):

Ige	Főnév
(1) a zenei hangsúly változása:	
* <i>d'an</i> ¹ (golyót kiló)	: * <i>d'an</i> ³ (golyó)
* <i>d'ivan</i> ¹ (áthagyományoz)	: * <i>d'ivan</i> ³ (emlék) stb.
(2) a szókezdő változásai:	
* <i>tiu</i> (támaszt)	: * <i>d'iu</i> (cölöp)
* <i>piwen</i> (feloszt)	: * <i>b'iwén</i> (rész) stb.

¹² A Sound and Symbol és a The Chinese Language c. könyvében ír erről KARLGRÉN, az 1961-es cikkében nem tesz róla említést.

(3) a szóvég változásai:

**kiet* (köt) : **kied* (konty)
**d'ak* (mér) : **d'ag* (mérték) stb.

(4) a mediális *ǰ* jelenléte és hiánya:¹³

**seng* (él) : **sieng* (emberi természet) stb.

H. MASPERO a zenei hangsúlyok különbségeit sem tekinti — a modern kínai nyelvben — szófaji különbségeket hordozó jegynek, mert egyfelől nemcsak *ige* : *főnév* szembenállást jeleznek, másrészt a kínai nyelv egész szóincsét tekintve elég ritka ez a jelenség (MASPERO 1934, 63—64).

1.3.2.1. A kínai nyelv történetére vonatkozóan azonban KARLGREN elképzeléséhez hasonló nézeteknek ad hangot MASPERO is. KARLGREN ugyanis úgy véli, hogy a kínai nyelv egy régi állapotában erősen flektáló volt, és csak fokozatosan vált izolálóvá. Analógiaként említi a latin nyelv szintetikus, illetőleg a belőle fejlődő francia analitikus vonását (KARLGREN 1949, 72).¹⁴

lat. <i>imperator</i>	fr. <i>l'empereur</i>
<i>imperatoris</i>	<i>de l'empereur</i>
<i>imperatorii</i>	<i>à l'empereur</i>

H. MASPERO inkább agglutinálónak véli a kínai nyelv őseit — inkább prefixumok nyomait sejtí a fent leírt zenei hangsúlykülönbségek mögött.¹⁵

1.3.2.2. B. KARLGREN az archaikus (klasszikus) kínai nyelv szófaji kritériumairól írván akarva-akaratlanul is fontos különbségek határait mossa el: a rekonstrukciók révén megállapítottak érvényesek lehetnek a kánonikus művek nyelvére, azonban a példájuk nyomán írt későbbi klasszikus irodalmi művek nyelvének vizsgálatakor aligha használhatjuk fel a fent leírt flektálási törvényszerűségeket.

1.4. Annak ellenére, hogy MASPERO és KARLGREN látszólag szemben állnak egymással a szófaj kérdését illetően, lényegében azonos elképzelések alapján igyekeztek megragadni a szófaj kritériumát: mindketten *morfológiai*

¹³ A kínai nyelvtörténetben a szókezdő mássalhangzó és a szótagképző magánhangzó között előforduló sikló *ǰ*-t nevezik mediálisnak — ti. a kettő között helyezkedik el.

¹⁴ Az archaikus kínaiban még a személyes névmás deklinációjának a nyomait is sikerült feltárni (KARLGREN 1920):

	1. személy	2. személy
nom.-gen.	<i>nguo</i>	<i>ńǰ'uo</i>
acc.-dat.	<i>nga</i>	<i>ńǰ'a</i>

¹⁵ Vö. MASPERO 1934, 63—64 és MASPERO 1930.

A kínai nyelvvel minden bizonnyal rokon tibeti a flektálást és agglutinálást egyaránt ismeri:

(a) számtalan tőhangváltós ige van, például: *byed* : *byas* (jelen : múlt) 'csinál'

(b) affixumokra példa: (1) *gren* : *sgren* ('áll' : 'állít')

(2) *slob* (jelen) 'tanít'
bslobs (múlt)
bslob (jövő)
slobs (felszólító)

sajátosságnak tekintették a szófaj kategóriáját.¹⁶ Bár kaptak részeredményeket (negatívakat vagy pozitívakat), a kérdést alapján véve nem oldották meg. *Sikertelenségük a morfológiai elképzelés sikertelensége*: a klasszikus (irodalmi) kínaiiban morfológiai kritérium alapján gyakorlatilag nem beszélhetünk szófajokról, a modern köznyelvben pedig (*guo-yu* 'nemzeti nyelv') csupán bizonytalan körvonal rajzolódhat ki róluk, legfeljebb csak egy-két nagy kategóriát tudunk elkülöníteni. Lényegében az európai nyelvek kutatása esetén sem érhetünk el komoly eredményeket, ha csupán ezzel a módszerrel dolgozunk: alig tudhatnánk több megkülönböztetést tenni, mint ige, névszó, ragozhatatlan szó; — alkategóriák felállítására szinte teljesen hasznavetetlen.

Mégis sokat foglalkoztunk ezzel a módszerrel, s ennek két főbb oka van: (1) hosszú ideig működő és ma is ható irányzat képviselte, még ma sem csupán tudománytörténeti emlék; (2) a kínai grammatika számos speciális és így problematikus vonatkozására világít rá MASPERO és KARLGRÉN elemzése.

2. A morfológia zsákutcája után maga MASPERO is megkísérli, hogy szintaktikai kritériumokat keressen: „Ces catégories de nom et de verbe, la grammaire, c'est-à-dire, en l'absence de toute morphologie, *la syntaxe*, permet-elle de les réintroduire?” (MASPERO 1934, 42; kiemelés tőlem — MF). Két szubordinatív reláció van a kínaiiban — írja —, amelyeket általában pozíció fejez ki: a *determinatív reláció* esetén az alárendelt szó a domináns előtt áll; a *direktív reláció* esetén pedig utána. Így megkaphatjuk a főnevet, illetőleg az igét — egymástól elkülönítve. „*Mais il n'est rien*. Les mots que nous traduisons par des verbes ont eux aussi leurs compléments de détermination: c'est ce que nous appelons leur sujet.” (MASPERO 1934, 43; kiemelés tőlem — MF).

我念書 (*wo nian shu* 'én olvasok könyvet > tanulok')

Az olvasás cselekvése (*nian*) — ami az enyém (*wo*) — a könyvekre irányul (*shu*) (vö. MASPERO 1934, 43).

Ezt a függőségi viszonyt formálisan is mutatja a 之 (*zhi*) partikula, ami egyaránt állhat jelzett szó és jelző, illetőleg alany és ige között. Ezt igazolja KARLGRÉN személyes névmásokra vonatkozó rekonstruált paradigmája is: a nominativus-genitivus áll szemben az accusativus-dativusszal. Összegezve: „On voit que les relations entre les mots dans la phrase, marquées par leur position, sont indépendantes de toute valeur de classe de ces mots: *la syntaxe ne fournit aucun moyen de distinguer le nom du verbe comme classes de mots distinctes*.” (MASPERO 1934, 45; kiemelés tőlem — MF).

¹⁶ B. KARLGRÉN csak újabban áll ki oly harciasan a kínai szófaj védelmében (1961). Előző műveiben (KARLGRÉN 1923, 1949) inkább az ellenkezőt sugallja, vö. a *The Chinese Language* több helyét: „These characteristics were, on the one hand, the monosyllabic nature of the language and, on the other, perhaps even more important, its isolating nature.” (p. 59); „the unusual figures of speech, the lack of formal word classes, and the lack of inflections, the result is sometimes very difficult to understand.” (p. 65); „But not only does Chinese . . . work without inflections and make no formal difference between distinct word classes, we have to add that it apparently refrains from using the extraordinarily useful tool that we are accustomed to in our language and which is called derivation.” (p. 67; kiemelések tőlem — MF.) Morfológiai szempontú elemzés esetén az ilyen kijelentések körülbelül azt jelentik, hogy nincs szófaj. De nem véletlen az sem, hogy 1961-es művében is csak a *főnév*: *ige* ellentéppárra szorítkozik: „let us limit the discussion to the fundamental distinction noun : verb.” (p. 74.)

MASPERO rábukkan a függőségi grammatikára, már-már formálisan operálhatna vele, de a morfológiai kritérium hiánya, a „minden-szó-minden-funkciót-betölthet”, a fakultatívitás együttesen oly mélyen sugallja a szófajtagadását, hogy még közvetlen a cél előtt is visszafordul.

2.1. A szintaktikai módszert sokkal eredményesebben használta fel G. VON DER GABELENTZ és A. A. DRAGUNOV.

GABELENTZ, korának egyik legkiemelkedőbb általános és kínai nyelvésze,¹⁷ nem úgy veti fel a kérdést: vannak-e szófajok a kínai nyelvben?, hanem *a priori* feltételezi, hogy vannak, s a nyelvész feladatát abban látja, hogy megkeresse és felállítsa ezeket a kategóriákat: „Also *nehme ich an*, sie [d. h. die Wortkategorien] *existieren* auch im Sprachbewusstsein des Chinesen; und wenn das ist, so hat der Grammatiker die Pflicht die Pflicht sie aufzustellen.” (GABELENTZ 1887, 101; kiemelés tőlem — MF).

GABELENTZ is, mint MASPERO, elsősorban a klasszikus (irodalmi) kínai nyelvet vizsgálja — grammatikája ennek a nyelvnek a nyelvtana, s így neki is elkerülhetetlenül szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy ugyanaz a szó a legkülönfélébb funkciókat töltheti be. Dualizmussal kísérel meg megoldani a problémát: „Nun zerfallen die Wörter ('Wurzeln') ihren *Grundbedeutungen nach* in mehr oder minder scharf geschiedene Klassen, und die Klassen — Wortkategorien habe ich sie genannt — unterscheiden sich auch in ihren *syntaktischen Verhalten*.” (GABELENTZ 1887, 100–101; kiemelések tőlem — MF). Az alapjelentés segítségével minden szót egy bizonyos kategóriába sorolunk be, s így kapjuk meg a főnevet (Hauptwort), melléknevet (Eigenschaftswort), igét (Zeitwort) stb. Funkciójuk alapján szubsztantívumokat, adjektívumokat, verbumokat stb. kapunk. A kettő viszonyát egy példa jól megvilágítja: a 大 (*da* 'nagy') alapjelentése szerint melléknév (Eigenschaftswort), funkciója, mondatbeli viselkedései szerint pedig lehet szubsztantívum (nagyság), adverbium (nagy mértékben), verbum (nagyít) stb. is (GABELENTZ 1881, 113).

2.1.1. Szófaji osztályokat (alap)jelentés szerint megállapítani: ez önmagának mond ellent. A szófaj grammatikai kategória, nem pedig szemantikai; ha valóban szemantikai alapon osztályozom a szavakat, jelentéstani kategóriákhoz juthatok csak el, de ezek távolról sem felelhetnek meg a szófaji kategóriáknak.¹⁸ A magyarban például a *nagy*, *nagyság*, *nagyít*, *nagyon* stb. szavak szemantikailag közel állnak egymáshoz, bizonyos más szavakkal együtt egy szemantikai alkategóriát alkothatnak, jóllehet szófajilag erősen különböznek. Sőt, ezeket a szavakat csakis közeli jelentésük alapján (morfológiájuk ezt *tükrözi*) érezzük egymáshoz közelieknek, — szintaktikai különbözőségeik ellenében is. Megfordítva: a *nagy*, *megoldhatatlan* szavak jelentésükben nagyon erősen különböznek egymástól, annak ellenére, hogy a mondatban rendkívül hasonló szerepet tölthetnek be, s azonos szófajúaknak is tekintjük őket. Úgy tűnik, hogy GABELENTZ valójában nem az egyes szavak jelentéseit

¹⁷ Nagy kínai grammatikájának (GABELENTZ 1881) értékét mi sem igazolja jobban, mint az, hogy megírása után több mint ötven évvel (1953-ban) újra kiadták.

¹⁸ Természetesen nem vitatjuk, hogy a szófaji kategóriák kialakulását befolyásolta a jelentés, s ezen túlmenően még a valóságtartalom is. A különféle nyelvek összehasonlítása azonban világosan mutatja, hogy a jelentés nem szükségszerűen determinálja a szófajt: ugyanaz a szó az egyik nyelvben lehet *k* szófajú, másik nyelvi megfelelője *l* szófajú. Másrészt egy nyelven belül két egyébként azonos jelentésű szó különbözhet kizárólag szófaja szerint. Ilyen valószínűleg a magyar *tűz* és *ég*.

vizsgálta e szókatégoriáinak felállításkor, hanem egyszerűen a német (és esetleg más európai nyelvek) szófajait — fordítás útján — átvitte a kínaira.

2.1.2. GABELENTZ maga sem tud sokat kezdeni a jelentés útján nyert kategóriákkal, nyelvtanát funkcionális elemzésre építi: „Die grosse Mehrzahl der chinesischen Wörter gehört nicht ein für alle Male einem bestimmten, sondern je nach dem Satzzusammenhang — der Wortstellung, den begleitenden Hülfswörtern — bald diesem, bald jenem Redetheile an. Daher sieht man sich bei der Textanalyse fast auf Schritt und Tritt vor die Aufgabe gestellt, zu bestimmen, welchen Redetheil einzelne Wörter jeweilig vertreten.” (GABELENTZ 1881, 329; kiemelések tőlem — MF). Mondaton kívül nem sorolhatok szavakat osztályokba, különösképpen alosztályokba nem.

2.2. A. A. DRAGUNOV elvileg a jelentés és szintaxis egységében értelmezi a szófajt, «семантико-грамматическая» (DRAGUNOV 1941), illetőleg «лексико-грамматическая» (DRAGUNOV 1952) kategóriának nevezi. A szófajt így határozza meg: «Такого рода разряды слов, каждый из которых характеризуется общностью основного значения и грамматических особенностей (в китайском языке в первую очередь синтаксических, реже морфологических и фонетических), мы и называем лексико-грамматическими разрядами, или лексико-грамматическими категориями.» (DRAGUNOV 1952, 9). DRAGUNOV eszerint összefogja GABELENTZ kettős kritériumát: csak egyféle szófaji felosztást végez.¹⁹ A grammatikai kritériumok kétfélék: (a) различная способность определенных разрядов слов выступать в роли того или иного члена предложения и (б) различная соединимость их со словами других разрядов и с теми или иными формальными элементами.» Ami a kérdés szemantikai oldalát illeti: az általánosat absztrahálja a konkrét jelentésekből, azaz azt, ami közös vonás bennük (DRAGUNOV 1952, 7—8). Ennek alapján beszél a cselekvés, a tárgyfogalom (предметность) ideájáról.²⁰

Szerencsére azonban következetesen veszi figyelembe mindkét kritériumát, ennél fogva szőszotályai, illetőleg alkategóriái általában reálisak. Csak egy kirívó esetben tesz engedményt a szemantikai elemzésnek a szintaktikai rovására: amikor azt vizsgálja, hogy a 子 (zi) és az 兒 (er) affixum milyen szavakhoz járulhat. Az utóbbira többek között ilyen csoportokat állít fel: egy tárgy része egy másik tárgynak, térbeli viszonyok, maguk a részt jelentő szavak, olyan absztrakt fogalmak, amelyek emberekhez vagy tárgyakhoz tartoznak, az emberi cselekvés jelenségformái (DRAGUNOV 1952, 76—84).²¹

DRAGUNOV a következőképpen csoportosítja a főbb kategóriákat (DRAGUNOV 1941, 74—75):

1. főnevek (olyan szavak, melyek nem lehetnek önálló állítmányok)
 1. nem-névmási főnevek (állhat előttük jelző)
 2. névmási főnevek (nem állhat előttük jelző)

¹⁹ Tulajdonképpen kettős oka van, hogy sikerül előbbre jutnia Gabelentznel: a modern kínai nyelvet vizsgálja, ahol elég gyakran elkülönül két szó: az egyik inkább igei, a másik pedig főnévi szerepet tölt be; és — talán emiatt — nem túlzottan fessegeti magát azt a problémát, hogy egy szó több, alapvetően különböző funkciót is betölt.

²⁰ Általános nyelvészeti szempontból A. A. SAHMATOV, L. V. SCSEBBA, V. V. VINOGRADOV nézeteit követi és fejleszti tovább (vö. DRAGUNOV 1952, 25).

²¹ Természetesen elképzelhető, hogy ilyen vagy hasonló kategóriákhoz járulhat az er, de ezeket a kategóriákat DRAGUNOV nem igazolja szintaktikailag.

II. *predikátumok* (önállóan képezhetnek állítmányt)

1. igék (teljes állítmányi szerepük van — полная предикативность)
2. a) melléknevek (funkcionális határozók)
- b) számnevek
(ezeknek részleges állítmányi szerepük van — частичная предикативность)

III. *határozók* (csak alárendelt funkciójuk lehet).

2.2.1. A csoportosításból csak az fogadható el nehezen, hogy DRAGUNOV a számnevet a predikátumok közé sorolja. Arra alapozza ezt, hogy az olyan mondatokban, ahol az állítmányi csoportban foglal helyet a számnév, nem teszünk kopulát az alany és állítmány közé éppen úgy, mint bármely más igei állítmány esetén sem:

- (1) 他二十五歲 (*ta er-shi-wu sui* 'ő 25 év(es)')
- (2) 這張桌子三條腿 (*zhei-zhang zhuo-zi san-tiao tui* 'ez az asztal három-láb(ú)') stb.

A következő megfontolások azonban inkább cáfolják besorolásának helyességét:

(1) az igék nem alárendelt pozícióban szerepelnek állítmányként, mint ezek a jelzői helyzetben álló számnevek; a számnevek önálló állítmányként csak ritkán szerepelnek, például keltezésben: 今天二十五了 (*jin-tian er-shi-wu le* 'már 25-e van');

(2) tagadás esetén *ugyanazokat* a kopulákat kell kitenni, mint az állítmányi főnév tagadásakor, s használatuk kötelező:²²

- (1') 他不是二十五歲 (*ta bu shi er-shi-wu sui*)
- (2') 這張桌子沒有三條腿 (*zhei-zhang zhuo-zi mei you san-tiao tui*)
- (3) állítmányi helyzetben elsősorban a főnevek egy bizonyos alkategóriájának, az ún. „elidegeníthetetlen összetartozás főnevei” jelzőjeként szerepel, s ennek a hatására nem jelenik meg ezekben az állító mondatokban a kopula.²³

A számnevek állítmányi jellegének dragunovi hangsúlyozását szemantikai értelmezés is támogatta: a számnév megváltozást fejezhet ki.

2.3. A. A. DRAGUNOV módszerei és gyakorlati eredményei a kínai szófaj kérdésében nagy hatásúak a mai kutatásokra is. A kínain kívül több tipológiaiilag hasonló nyelv (tibeti, vietnámi, burmai, thai stb.) elemzése során széles körben használják fel tapasztalatait a szovjet, cseh és más kutatók; a kínai nyelvészek egy része is többé-kevésbé az ő nézeteit osztja.

²² A szófaji kategóriák feltárásában nagy segítséget nyújt a megfelelő tagadó mondat elemzése. Vö. 1.3.1.4. DRAGUNOV maga is fontosnak tartja, hogy figyelembe vegye a tagadó mondatokat, vö. DRAGUNOV 1952, 37 kk. V. M. SZOLNCEV pedig egyenesen *lakmuszpapírnak* nevezi a tagadást (SZOLNCEV 1963, 99).

²³ A számnév predikativitásáról DRAGUNOV egy lábjegyzetben (DRAGUNOV 1952, 184) a következőket írja: "См., однако, статью Е. и А. Драгуновых 'Части речи в китайском языке' (сб. 'Советское языкознание' т. III, 1937, стр. 121,122), где вскрываются основные грамматические особенности числительно-предметных словосочетаний и их смешанная, имя-предикативная природа." Sajnos ezt az 1937-es cikket nem sikerült elérnem.

3.1. Vannak olyan elképzelések, hogy statisztikailag kell megkísérelni a probléma megoldását: a szó olyan kategóriába tartozik, amilyen funkciót *gyakrabban* tölt be. Azonban ez téves elképzelésnek tűnik: a 大 (*da* 'nagy') szó így melléknév lenne, hiszen biztos, hogy többször fordul elő melléknévként, mint például főnévként. Ez azonban egyúttal azt is jelenthetné, hogy a neki többé-kevésbé megfelelő két magyar szó, a nagy és nagyság is melléknév lehetne. Valójában a *da* a kínaiiban is éppen úgy főnév, mint melléknév. A statisztikus szemlélettel tulajdonképpen ugyanoda jutunk, ahová GABELENTZ az „alapjelentés—funkció ellentét” hipotézisével: használhatatlan dualizmus lesz a végeredmény. Csak éppen legnagyobb gyakoriság: egyéb előfordulások alkotnának ellentétet.

Hogy hányszor fordul elő egy szó különböző funkciókban, azt közvetlenül nem is jelentése, hanem gyakran valóságtartalma határozza meg, ezen kívül például annak a szövegnek a tartalma, amelyben előfordul stb. Így például MENCIVS statisztikai vizsgálata többek között a következőket mutatja:²⁴

	Ige	Főnév
事 (<i>shi</i>)	61 (szolgál)	53 (szolgálat, ügy)
言 (<i>yan</i>)	50+ (beszél)	50+ (szó)
	(összesen 112 előfordulás)	

Tehát ha például a valóságtartalom alapján megközelítőleg egyformán gyakori ugyanannak a szónak az igei, illetőleg főnévi használata (*beszél, szó*), akkor még úgy sem érünk el eredményt, ha a fenti gyakorisági kritériumot elvben el is fogadnánk.

Az alábbi, vietnámira vonatkozó példa világosan mutatja, hogy még a valóságtartalomtól sem feltétlenül függ a gyakoriság: például a *công¹ tac⁵* sokkal többször fordul elő főnévként, mint igeként; a *thanh² công¹* fordítva: a *khang⁵ chiên⁵* körülbelül egyenlő arányban szokott főnév és ige lenni.²⁵

Csoport	Szó	Ige	Főnév	
A	<i>thi¹ dua¹</i>	küzd	küzdelem	2
	<i>tiên⁵ bô⁶</i>	előre halad	haladás	2
	<i>cô⁵ găng⁵</i>	törekszik	erőkifejtés	7
	<i>dam⁴ bao⁴</i>	garantál	garancia	1
	<i>thanh² công¹</i>	sikert ér el	siker	2
	<i>tô⁴ chu⁵</i>	szervez	szervezet	2
B	<i>công¹ tac⁵</i>	dolgozik	munka	26
	<i>anh⁴ hu⁵ ong⁴</i>	befolyásol	befolyás	12
	<i>thuán⁵ lo⁵</i>	kedvező	előny	7
C	<i>thăng⁵ lo⁵</i>	győz	győzelem	43
	<i>khang⁵ chiên⁵</i>	harcol	háború	22
	<i>bao⁵ cao⁵</i>	jelent	jelentés	4

²⁴ Vö. G. A. KENNEDY, *Word Classes in Classical Chinese: Wennti* 9 (1956). Sajnos ezt a művet nem tudtam elérni.

²⁵ A statisztikai adatokat BISZTROV 1961-ből vettem.

A *thi*¹ *dua*¹ . . . , *công*¹ *tac*⁵ . . . , *thăng*⁵ *lo-i*⁶ . . . végül is — függetlenül szó-fajok szerinti gyakoriságaiktól — egyaránt főnév *is*, ige *is*, hiszen a magyarban például (tehát egy szófajjal rendelkező nyelvben) bármekkora is legyen a *küzd* ige előfordulási száma valamely szövegben, egyszer sem fordulhat elő főnévként. A magyar *küzd* . . . ige, *küzdelem* . . . főnév igeikénti, illetőleg főnévkénti előfordulása soha nem kevesebb, még egészen kicsivel sem, mint 100%. A szófaj *per definitionem* minőségi és nem mennyiségi fogalom.

3.2. Nem szerencsés a fordított elképzelés sem, amely külön szónak fogja fel az adott szót főnévi, külön szónak igei stb. használatakor, hiszen éppen nagyon is jellemző lehet egy adott nyelvre, hogy nem külön szót használ fel különböző funkciókra. Ez a tulajdonság szembeállítja az adott nyelvet az olyan nyelvekkel, melyekben a funkció-megoszlás többé-kevésbé párhuzamos a szóalak-megoszlásokkal. A kínai — különösen a klasszikus-irodalmi kínai — nyelvet éppen az jellemzi, hogy a szavak jelentős része egyaránt tartalmazza az igei és főnévi jegyet.

4. Az eddigieket átgondolva belátható, hogy az igen különféleképpen tűnő megfontolások két alapgondolatra vezethetők vissza: a szófaj (1) lexikai és (2) grammatikai (szintaktikai és morfológiai) kategória.

MASPERO szóosztályokat keresett, s ilyeneket nem találhatott, (1) mert az egyes szavakat nem foglalhatta paradigmákba, s (2) mert ugyanaz a szó a mondatban különböző pozíciókban fordulhat elő, s különböző funkciókat tölthet be. Annyira alapvetően szóosztálynak tartotta a szófajt, hogy még a mondatban is azokat a momentumokat emelte ki, amik inkább a grammatikai értelemben vett szófaj hiányát igazolják (segédzavak/affixumok — teljesen szabadnak tűnő — fakultatívítása; főnév—ige, jelző—jelzett szó pozicionális hasonlósága). Így lehetett a kínai szófaj legszélsőségesebb, legkövetkezetesebb tagadója. Azt mondhatnánk, hogy a kínai és az európai nyelvek jelentős különbözőségeit kissé metaforikusan a szófaj hiánya: megléte oppozícióval fejtezte ki (vagy erről az alapról próbálta értelmezni és kibontani?). Mondanivalója kifejtésekor a mondanivalóját legerősebben alátámasztó klasszikus kínai nyelvre koncentrált. Emellett: nem grammatikát *írt*, hanem *bemutatta* a kínai nyelvet.

Dragunov tekinthető az ellenpólusnak: grammatikát, mégpedig a modern nyelv grammatikáját írta. Ezek a külső körülmények is nagyban hozzájárulhattak, hogy ne sok szót ejtsen a kínai szófaj problematikus vonásairól, s talán a valóságosnál is jobban hangsúlyozta a szófaj egyértelmű meglétét. Tézise alapvetően az, hogy olyan a kínai, mint a tőlünk jobban megszokott nyelvek. Gyakran hivatkozott a dungáni nyelvjárásra, — ez tűnik a szófaj szempontjából legproblémamentesebb kínai nyelvnek. A szófajt grammatikai természetűnek tartotta, még akkor is, ha a szófaj kritériumaként használta a jelentést: grammatikai jelentést értett rajta. A szófajt világosan nem szóosztálynak, nem lexikai kategóriának tekintette: képzett szónak vélte az olyan szót, amelynek lexikális és grammatikai jelentése nem esik egybe, azaz ha egy szó ritka vagy nem várt szerepben alakváltozás nélkül jelenik meg a mondatban (DRAGUNOV 1941, 90).

GABELENTZ az, aki pozitívan tekinti a lexikai és grammatikai szófajt is. Általánosan feltételezi őket minden nyelvre érvényesnek. Elmélete ellen szólt azonban gyakorlata: ő is grammatikát *írt*, mint például DRAGUNOV, de „hálátlan” nyelvét, a klasszikus kínaiét. Elmélete kudarcát saját gyakorlata igazolta.

DRAGUNOVHOZ hasonlóan dolgozott a grammatikai szófajjal, de feleslegesen megkettőzte a kínai szavak szófaji elemzését, hogy a lexikai szófaj csapdáját legalább látszólag elkerülje.

A gyakoriság alapján történő elemzések logikailag tulajdonképpen GABELENTZ nézeteit követik. Általánosan feltételezik a lexikai szófaj meglétét.

Az elvek és a kínai meg az európai nyelvek egy részének előítéletmentes konfrontálásából eléggé világosnak tűnik: *a szófajnak két jelentése van, két különböző fogalmat takar: (1) a grammatikai szófajét és a (2) lexikai szófajét.* Az európai nyelvek jelentős része mutatja például, hogy van olyan nyelv, amelyikben mindkettő megvan. A kínai alapján tudjuk, hogy a lexikai szófaj hiányozhat is egy nyelvből, jóllehet a grammatikai szófaj megvan benne. Megfelelő elmélet nélkül inkább csak sejtethetjük, hogy elméletileg is — nemcsak a grammatikairó gyakorlatában — univerzális a grammatikai szófaj. A kínai szófaj eszerint helytelenül tűnt problematikusnak, mert a lexikai szófajt (legalább inherensen) vagy (1) (mai kifejezéssel) univerzálénak tartották, vagy (2) a szófaj elsődleges kritériumának, így megengedve azt is, hogy egy nyelvből hiányozhat a szófaj, mint olyan; tehát ez utóbbi felfogás szerint (semmilyen) szófaj nem univerzális.

5. Az amerikai deszkriptivista nyelvészet — megfelelő rendező elv hiányában — nagyjából hasonló (bár kevésbé hangoztatott) zavarban van a kínai szófajt illetően, mint az eddig bemutatott többé-kevésbé hagyományos és félhagyományos eszközökkel kutatók, jóllehet elemzési módszereik jóval szigorúbbak. Fő céljuk a grammatikairás, tehát nem foglalhatnak állást teljesen negatív módon a szófajjal szemben: grammatikát nem lehet szófaj — és más kategóriák — nélkül írni. Továbbá minthogy az amerikai strukturalisták célkitűzései meglehetősen gyakorlatiasak (nem pejoratív értelemben), kevésbé érinti őket a lexikai szófaj hiánya, inkább csak más hagyományok miatt, talán kissé kényszeredetten térnek ki a számukra némileg akadémikus kérdésre: van-e szófaj a kínaiában? Ugyanakkor e vonatkozásban kerülhetnek ők is zavarba (vö. 5.1. és 5.2.-t).

Tanulságos minden ismétlés ellenére kissé részletesen foglalkozni velük: (1) szigorúbb elemzéseik révén pontosabb pozitív eredményekhez jutottak, mint hagyományosabb kollégáik; (2) ennek ellenére az utóbbiak bizonytalankodásait meg kellett ismételniük, s láthatjuk, éppoly sokféleképpen is foglalhattak állást az egyes részkérdésekben — talán a teljesen tagadó nézőpont kivételével.

5.1. A klasszikus kínai szófajait CHOU FA-KAO a következőképpen elemzi MENCIVS szövege alapján (CHOU 1964). Kétféle mondat van: *narratív* és *determinatív*; mindkettő felosztható *alanyra* és *állítmányra*; az alany hiányozhat is a mondatból. A narratív mondat állítmányának „magja” (kernel): *narratívum*; a narratívumot követheti *tárgy*. Egy narratív mondat: 孟子見梁惠王 (*Meng-zi* (alany) *jian* (narratívum) *Liang-hui-wang* (tárgy) 'Mencius meglátogatta Liang-hui királyt'). A determinatív mondat második részének magja: *determinator*. Determinatív mondat: 是何言也 (*Shi* (alany) *he yan* (determinator) *ye* (mondatzáró partikula) 'Ez micsoda beszéd'). Az alany, a tárgy és a determinator: „szubsztantív kifejezés”. Közvetlen összetevős elemzéssel eljuthatunk a szavakig, morfémákig. Bizonyos szóosztályok (classes of words) bizonyos szóosztályokkal kapcsolódhatnak bizonyos szintaktikai konstrukciókban. Egyes szóosztályok *listázhatók*, mások *nem-listázhatók*. Azok a

szavak, melyek szubsztantív kifejezésekként vagy narratívumokként használhatók: „*telt szavak*”, a többiek: „*üres szavak*”. A két utóbbi szempont összekapcsolásából a következőképpen csoportosíthatjuk a szavakat:

- I. nem-listázható és telt szavak;
- II. listázható és telt szavak;
- III. listázható és üres szavak.

Az I. csoport tagjai: narratívumként használható szavak: *predikatívumok*, „while a word which cannot be or is rarely so used is a 'noun'.” (Kiemelés tőlem — MF). Mencius szövegében (1889 írásjegy-típus, 35 370 írásjegy-példány) a legtöbb így értelmezett főnév csak főnévként fordul elő: 人 (*ren* 'ember' 603 ×), 天 (*tian* 'ég' 292 ×), 民 (*min* 'nép' 208 ×), 心 (*xin* 'szív, ész' 124 ×) stb., s csak néhány főnév fordul elő narratívumként, az is kevésszer: 子 (*zi* 'fiú' 73 × főnév, 2 × narratívum), 君 (*jun* 'nemes' 250 × főnév, 1 × narratívum), 身 (*shen* 'test' 56 × főnév, 1 × narratívum), 道 (*dao* 'mód' 144 × főnév, 5 × narratívum).

A narratívumok két alosztálya az *ige* (frázis dominánsa — head —, az utána álló főnév tárgy) és a *melléknév* (módosítja az őt követő frázis-domináns főnevet). CHOU nem szól arról, hogy a narratívumok előfordulnak-e főnévként, illetőleg az igék melléknévként és fordítva. Hangsúlyozza viszont azokat az eseteket, amikor a homográfia mögött a zenei hangsúly különbözteti meg a szófajokat: 王 (*wang* 'király' és 'királya vminek, királykodik'), 行 (*xing* 'sétál, gyakorol' és 'viselkedés'), 好 (*hao* 'jó' és 'szeret') stb. A két szóosztályba tartozó azonos szavakat homonimiának tartja: 事 (*shi* 'szolgál' és 'szolgáltat'), 言 (*yan* 'mond' és 'szó').

Végül is CHOUNAK sikerül a leglényegesebb pontokon olyan összképet kialakítani a klasszikus kínairól, amilyent megszoktunk az európai nyelvekben. Maga is meghökkenhetett, mert így összegezi eredményét: „Cases of class-cleavage in the text of Mencius are not so many as in modern Chinese” (CHOU 1964, 597; kiemelés tőlem — MF), azaz az általános szemlélettel ellenkező eredményre jut. Az adatokban természetesen nem kételkedhetünk, ha csak újra el nem végezzük az elemzést és számolást, legfeljebb megállapíthatjuk, hogy MENCIOUS (kétségtelenül a legegyszerűbb klasszikus szöveg) nem reprezentálja a klasszikusok nyelvét:²⁶ ezt mondatja egy évszázados vita, minden sinológus szövegolvasási tapasztalata, nyelvészek elemzései, CHOU eredményével ellenkező megannyi összegyűjtött ellenpélda. CHOU eredménye módszereiből származik: zárt korpuszt elemez, a szófajt mennyiségi kategóriának is tekinti, figyelmen kívül hagyja a lehetőség és (viszonylag kis, zárt, nem reprezentatív korpusz) megvalósulása különbségét. (Nem kétséges, hogy holt nyelv lehetőségeinek kutatása nehéz.) Végül: CHOU felfogása szerint, bármennyire a mondatok szintaktikai elemzéséből indul ki, a szófaj első-

²⁶ CHOU adatai szerint MENCIOUSNÁL a 仁 (*ren* 'emberies'), 善 (*shan* 'jó'), 義 (*yi* 'igazságos'), 賢 (*xian* 'erényes'), 聖 (*sheng* 'bölc') csak melléknévek. Mindenesetre más egykorú klasszikusoknál legalább olyan gyakran fordulnak elő főnévként is (alapvető filozófiai terminusok), igeként is, mint melléknévként.

DOBSON a klasszikusok nagy részét végigelemezte, részletesen leírta őket (DOBSON 1959, 1962), s éppen ellenkező konklúzióra jutott, mint CHOU FA-KAO (vö. 5.3.).

rendűen lexikai kategória. Terminusa is ezt jelzi: *word class a parts of speech* helyett.²⁷

Ha kizárólag CHOU bemutatását nézzük is, úgy tűnik, elképzeléseihez igazította elemzését. A nem listázható telt szavak fent bemutatott hosszas tárgyalása végén egy jegyzet áll: „*There is still a small class of words called 'descriptives', in Group I. Descriptives, usually in reduplicated forms and/or with suffixes (e.g., 然 *jan*, 如 *ju*, etc.) can sometimes be used as narratives, though ordinarily as adverbs.*” (CHOU 1964, 597; kiemelések tőlem — MF.) A főszövegben nincs szó deskriptívumokról; az adverbiumok sajátos módon a listázható üres szavakhoz kerültek, s ilyeneket tartalmaz ez az osztály: 不 (*bu* 'nem'), 亦 (*yi* 'is'), 皆 (*jie* 'mind'), 未 (*wei* 'még nem'). Hová maradtak a telt-szó adverbiumok? A listázható telt szavak egy csoportjáról ezt olvashatjuk: „*Localizers occupy almost all the usual positions of nouns, verbs, adjectives and adverbs*”. Egy másik csoportról: „*Auxiliary predicatives usually occur before a narrative to form a modifier-head phrase, but sometimes can be used as a narrative...*” (CHOU 1964, 597; kiemelések tőlem — MF).

5.2. CHAO YUEN REN több évtizedes sinológiai és általános nyelvészeti (amerikai strukturalista) munkásság után megírt modern kínai kézikönyvében — mely modern nyelvi adatokban, különösen idiómákban a leggazdagabb, s melyben a nehézségeket nem kendőzi, sőt hatalmas mennyiséget gyűjt össze és mutat be belőlük — így foglalja össze nyelvészeti alapállását: „*Since no transformational or generative grammar has as yet been fully worked out for any language, we shall, for the purposes of the present work, take the conservative position of using hierarchies of ICs as the main approach to structure (CHOMSKY's 'phrase structure grammar'), but will make such use of transformations or rules of generation as will be useful.*” (CHAO 1968, 3.)

A szófajokat a forma-osztály fogalmával definiálja: „*a part of speech is a form class whose members are words*” (CHAO 1968, 496). Folytatásképpen a forma-osztályok „*méretbeli különbségeit*” hangsúlyozza, a főnévi szerkezet és a főnév-szó stb. alapvető azonosságát, hiszen legfontosabb környezetekik azonosak. Ez egyben a *szóosztályok kisebb jelentőségére* utal.

Az osztályok listázhatóságáról és nyíltságáról/zártóságáról tér át az osztályok átfedésére (overlapping classes), azaz a szó szempontjából megfogalmazva: ugyanaz a szó több osztály tagja. Hangsúlyozza, hogy minden nyelvből ismert ez a jelenség, az angolra meg különösen jellemző (vö. CHAO 1968, 497). Ezek után mutatja be a jelenséget kínai anyagon, röviden utalva arra, hogy ez a jelenség az oka annak a közhiedelemnek, hogy a kínainak nincsenek szófajai, rögtön hangsúlyozva: „*With all the ramifications of overlapping, however, the majority of Chinese words have limited functions*” (p. 498;

²⁷ F. C-C. PENG sajátosan fejezi ki érthető elégedetlenségét CHOU referátumához mondott hozzászólásában: „*If I understand Mr. Chou's title correctly, it implies dealing with classifications of words in order to define parts of speech in classical Chinese. But the paper represented here seems to merely give the audience the frequencies of occurrences of some graphs which have mixed 1) graphemes, 2) morphemes and 3) words together with no suggestions of determining the criteria of setting up parts of speech syntactically, of course in classical Chinese.*”

In view of this presentation, the title 'Word-classes in classical Chinese' seems rather 'misleading'. I believe that the set-up of syntactic parts of speech of classical Chinese can be done on the basis of distributional criteria and the like.” (CHOU 1964, 598.)

kiemelés tőlem — MF). Tehát ismét a lexikai osztály csapdája, s a jelenség elemzése és alábecsülése: „In general, *overlapping does not occur*”. Amikor mégis, az átfedésnek két fajtája van gyakoriságuk szerint: kiegyensúlyozott és kiegyensúlyozatlan (ritka az előfordulásuk egy osztály kivételével). Közvetlen megfontolandó gyakorlati tanácsot ad az elemzőnek: „If in setting up word classes for any language a grammarian should find that two of his classes overlap for a large majority of their members, then the classification is at fault and should be so revised that most of the apparently overlapping cases can be separated, or else he should give up the original division as being non-grammatical and do with only one class.” (CHAO 1968, 499.)

A lexikai és grammatikai szófajokat tehát CHAO YUEN REN sem választja szét. A precízen végzett disztribúciós elemzés eredményét nemcsak a szintaktikai pozíciók feltárásaként értelmezi, de így véli egyben feltárni a szóosztályokat is. Ezt a kettős eredményt mutatja az alábbi táblázat (vö. CHAO 1968, 504—505):

Szubsztantívumok:

Főnevek	人	ren 'ember'	F	
Tulajdonnevek	李白	Li Bo 'Li Taj-po'	F	
Helynevek	廣州	Gwang-zhou 'Kanton'	F	
Időnevek	今兒	jin-er 'ma'	F	
Meghatározó-számlálószó összetételek	三里	san-li '3 mérföld'	F	
Meghatározók	三	san 'három'	(F)	B—
Számlálószavak	里	li 'mérföld'		—B
Lokalizálók	裡	li 'belül'		—B
Névmások	我	wo 'én'	(F)	

Igék és más szófajok:

Igék (a melléknevekkel)	吃	chi 'eszik'	F	
Prepozíciók	从	cong '-ból'		B—
Határozók	忽然	hu-ran 'hirtelen'	F	B—
Kötőszók	假如	ja-ru 'ha'	F	
Partikulák	嗎	ma '-e'		(—B)
Interjekciók	嘿	hei 'hej'	(F!)	

(Az *F* és *B* szabad és kötött formát jelöl.)

CHAO YUEN REN joggal hangsúlyozza, hogy a szófajok felett vannak általánosabb felosztások, alattuk meg alkategóriák, s hogy ezek szoros kapcsolatban állnak egymással; az a kérdés csak, hogy ezeket a „szinteket” hol és mikor húzzuk meg: „It is sometimes a *matter of choice* as to whether there is enough consistent difference to justify a subdivision or enough common property to set up larger classes.” (CHAO 1968, 504; kiemelés tőlem — MF). Úgy tűnik, ezek szükségességére csak a generatív grammatika tud választ adni.

5.3. CHOU FA-KAO és CHAO YUEN REN példája mutatja, hogy egyáltalán nem magától értetődően, nem szükségszerűen következik a deskriptivista

elvekből a kétféle szófaj megkülönböztetése, éppen úgy, ahogyan a hagyományos grammatikai meg gondolatokból sem. Más kérdés, hogy mindkét úton eljuthatunk erre a következtetésre is. A 4.-ben megmutattunk egy hagyományos *lehetőséget* erre. Itt álljon egy deszkriptivista nyelvész teljesen tiszta megfogalmazása: „Plutôt que de demander si le chinois possède des 'parties du discours', une façon plus moderne d'exposer le problème est de dire que l'attribution des mots individuels à des classes de mots (à l'exception des classes 'plein', 'vide', 'substitut') est sans utilité, puisque la proportion des classements croisés (en chinois archaïque, tout au moins) est supérieure à la proportion des classements uniques. Un procédé plus utile est de répartir les matrices en classes, et de considérer l'apparition de n'importe quelle unité lexicale dans cette matrice comme assumant la valeur grammaticale de la matrice. De même, dans les unités de la phrase, il est plus utile d'identifier ces unités par les mots vides prévisibles et de concevoir une syntaxe fondée sur ces mots vides, plutôt que d'en revenir aux catégories familières mais inapplicables de 'sujet', 'prédicat', etc. De telles catégories comme les 'parties du discours', qui dérivent de nos '*convictions héritées d'Aristote*', il faut nous débarrasser une fois pour toutes.” (DOBSON 1966, 33; eredeti kiemelés.)

A szó szorosabb értelmében bizonyítani ezt azonban, úgy tűnik, csak a generatív grammatika képes.

6. A generatív grammatika merőben másképpen veti fel a kérdést, mint az eddig tárgyalt irányzatok. Az elmondottakból kitűnik, hogy időnként — különösen H. MASPERO esetében — szinte már l'art pour l'art tették fel a kérdést: van-e a kínaiiban szófaj?²⁸ Már-már akadémiássá merevedett a probléma, s mintegy elsikkadt a főcél: azért van szükség szófajokra, hogy könnyebb legyen a grammatikai leírás, meg lehessen érteni, min alapul egy mondat.²⁹ A beszélő tudatában is bizonyára többé-kevésbé rendezettek a nyelvi adatok, s ezt jó okunk van *általában* feltételezni, ha másért nem, a nyelvi adatok nagy száma miatt.

Egy generatív grammatika³⁰ elsőrendű feladata, hogy létrehozza, generálja egy nyelv *lehetséges összes mondatát, és csakis azokat, mégpedig a legegyszerűbb módon*. Ehhez okvetlen szükség van kategóriákra, mégpedig az illető nyelvnek leginkább adekvát kategóriáira, ugyanis erre *kényszerít* az egyszerűség-kritérium. A munka folyamán *kényszerűen* kell a kategorizálást végrehajtani. Egyszerű példán bemutatva: (1) vannak olyan mondatok, melyekben szerepelhet tárgy, — ha ezeket mellőzném: nem generálok minden mondatot; (2) vannak olyan igék, melyekhez nem lehet tárgyat kapcsolni, — ha ezt nem veszem figyelembe, akkor hibás mondatokat is generálok. Tehát az igéket elkerülhetetlenül szét kell választanom olyanokra, me-

²⁸ Erre vonatkozik DOBSON éles megjegyzése is: „The questions as to whether Chinese 'has parts of speech' or whether the 'parts of speech exist' in Chinese, has been so lengthly discussed that it is important here to point out that *such metaphysical problems are foreign to the spirit of scientific linguistics*.” (DOBSON 1959, XXIII, 13. jegyzet; kiemelés tőlem — MF.)

²⁹ A gyakorlati céllal készült nyelvkönyvek ennek szükségességét érzik, amikor — jobb híján — az európai nyelvek kategóriáit vetítik rá a kínaira. Vö. még a 4. jegyzettel.

³⁰ A generatív grammatika egyféle szófaj-értelmezésének az alábbiánál részletesebb — és részint más szempontú — elemzéséhez vö. MÁRTONFI 1971-et. Az alábbi elemzés olyan általános, hogy nem látszik szükségesnek konkrét generatív modellekre utalni.

lyekhez járulhat tárgy (tranzitív igék), s olyanokra, melyekhez nem (intranztív igék).

A generatív grammatikának az elméletéből *deduktíve* következik, hogy van a kínaiiban — és univerzálisan — grammatikai szófaj. Nem külső megfontolások tárgya. A generatív szintaxis rendezett szabályok halmaza, aholis a szabályok „szimbólumokra” hatnak. Ha értelmezzük ezeket a szimbólumokat, egyesekben éppen a szófajakat ismerjük fel. Minthogy a grammatikailag helyes mondatok generálásához a szófaji osztályozásnál finomabb elemzés szükséges, azaz ezeket a kategóriákat tovább kell bontani, formálisan így fogalmazhatjuk meg a szófajt: az átíró szabályok bal oldalán előforduló szimbólumok részhalmaza. Ezek felett részint magasabb szintaktikai szerkezeteket (és esetleg szókategóriákat) jellemző szimbólumok állnak, alattuk meg olyanok, melyekben általában az alkategóriákat ismerhetjük fel. Ezek között a (kategória-szimbólumokon működő) átíró szabályok között, mint tudjuk, semmiféle minőségi különbség nincs, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a szófaj a generatív grammatika szerint egyáltalán nem foglal el olyan kitüntetett státust, mint ahogyan ezt a legtöbb más nyelvtan alapján gondolni lehet: a nála magasabb és a nála alacsonyabb szintű kategóriákkal teljesen egyenrangú.

Ez a felfogás azt is jelenti, hogy a szófaj-kérdés messze *nem olyan centrális helyű és jelentőségű*, mint a vita sejteti. CHAO YUEN REN habozására is — hogy ti. a szófajnál magasabb és alacsonyabb felosztásokban gyakran ízlés kérdése, mennyire megyünk el — pontos választ tud adni a generatív grammatika: annyira szükségesek magasabb és alacsonyabb kategóriák, amennyire ezt az optimális generálás megkívánja. Ezeket a következményeket a gyakorlat még inkább hangsúlyozza: vannak olyan hagyományos szófajok, melyek megfelelőit általában nem találjuk meg még a vázlatos generatív szintaxisokban sem, például az igét, főnevet és néhány más szófajt (a kínaira vö. pl.: HASHIMOTO 44—45, 74—74, ugyanaz: MÁRTONFI 254—256; és 6.1.). Ezek, úgy tűnik, a mondatstruktúrák nem adekvát nagyságú kategóriái. Így lehet, hogy az „igeség”, mint olyan, nem a szónak, hanem egy nála jóval magasabb konstrukciónak megfelelő kategória (VP). A további specifikálások során, még mielőtt a szó-nagyságú konstrukciókhoz jutnánk, már az „igeséget” fejtjük ki tovább: tranzitív, intranzitív stb. A szó (konstrukció) és az „igeség” (tulajdonság) nem egymással érintkező nagyságrendek egy teljes szintaxisban, az utóbbi jóval megelőzi az előbbit.

6.1. A fent elmondottakat, az alább kifejtendőket és a kínainak generatív szempontú feldolgozását illusztrálja a következő néhány szabály és a hozzájuk kapcsolódó szótár (WANG 1964, 199—202):

$$\text{CS-1 } S \rightarrow \text{NOM (bu) } \left\{ \begin{array}{l} \text{VP}_{\text{TR}} \\ \text{VP}_{\text{NTR}} \end{array} \right\} (\text{le})$$

$$\text{CS-2 } \text{VP}_{\text{TR}} \rightarrow \left\{ \left\{ \left\{ \begin{array}{l} (\text{EMP}) \text{Vt}_{\text{quality}} \\ ((\text{EMP}) \text{AUX}) \text{VT}_{\text{action}} \end{array} \right. \right. \right. \left. \left. \left. \begin{array}{l} (\text{le}) \\ \left\{ \begin{array}{l} \text{NUM ANV} \\ \text{DUPV} \end{array} \right\} \end{array} \right\} \text{NOM} \right\} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{Vt}_{\text{classificatory}} \\ \text{Vt}_{\text{quotative}} \\ ((\text{EMP}) \text{AUX}) \text{Vt}_{\text{telescoping}} \end{array} \right. \left. \begin{array}{l} \text{S}^1 \\ \text{COMP}_t \end{array} \right\} \right.$$

CS-3 VP_{NTR} → $\left(\begin{array}{l} (\text{EMP}) \left\{ \begin{array}{l} \text{ADJ} \\ \text{Vi}_{\text{status}} \quad (-\text{le}) \end{array} \right. \quad (\text{NUM ANV}) \\ ((\text{EMP}) \text{AUX}) \text{Vi}_{\text{action}} \quad \left(\begin{array}{l} \text{NUM ANV} \\ \text{DUPV} \end{array} \right) \end{array} \right)$

CS-4 NOM → $\left(\begin{array}{l} (\text{DET}) \left\{ \begin{array}{l} \text{NOUN}_{\text{human}} \\ \text{NOUN}_{\text{nonhuman}} \end{array} \right\} \\ \left\{ \begin{array}{l} \text{NOUN}_{\text{human}} \\ \text{PRONOUN} \end{array} \right\} \quad (\text{men}) \\ \text{NOUN}_{\text{location}} \\ \text{NAME} \end{array} \right)$

CS-5 VT_{action} → $\left(\begin{array}{l} \text{Vt}_{\text{action}} \quad \left(\begin{array}{l} \text{COMP}_a \\ \text{ASP} \\ \text{DUPV} \end{array} \right) \quad \left(\begin{array}{l} \text{TRAN} \\ \text{BA} \\ \text{BEI} \end{array} \right) \right) \\ \text{Vt}_{\text{d.o.}} \quad \left(\begin{array}{l} -\text{le} \\ \text{guo} \end{array} \right) \quad \left\{ \begin{array}{l} \text{NOUN}_{\text{human}} \\ \text{PRONOUN} \\ \text{NAME} \end{array} \right\} \quad \left(\begin{array}{l} \text{TRAN} \\ \text{BA} \\ \text{BEI} \end{array} \right) \\ \text{Vt}_{\text{perceptual}} \quad \left(\begin{array}{l} \text{COMP}_p \\ \text{ASP} \\ \text{DUPV} \end{array} \right) \quad \left(\begin{array}{l} \text{TRAN} \\ \text{BEI} \end{array} \right) \end{array} \right)$

CS-6 NOUN_{nonhum} → $\left\{ \begin{array}{l} \text{N}_{\text{inanimate}} \\ \text{N}_{\text{animate}} \\ \text{N}_{\text{abstract}} \end{array} \right\}$

CS-7 NOUN_{location} → $\left\{ \begin{array}{l} \text{N}_{\text{place}} \\ \text{N}_{\text{time}} \end{array} \right\}$

CS-8 DET → $\left\{ \begin{array}{l} \text{DEM} \\ \text{NUM} \end{array} \right\}$ ANN

Ahol: *DET* — determinatívum; *DUPV* — ige-reduplikáció; *TRANS* — transzpozíció.

Szótár:

ADJ	(melléknév)	高	<i>gao</i> 'magas' ...
ANN	(főnévi számlálószó)	個	<i>ge</i> ...
ANV	(igei számlálószó)	次	<i>ci</i> ...
ASP	(aspektus partikula/szuffixum)	了	<i>le</i> ...

AUX	(segédige)	可以	<i>keyi</i> 'lehet' ...
BA	(tárgyat kiemelő morféma)	把	<i>ba</i> ...
BEI	(passzívumot képző prefixum)	被	<i>bei</i> ...
DEM	(demonstratívum)	這	<i>zhe</i> 'ez' ...
EMP _{post}	(posztpozicionális nyomatékosító szó)	的利害	<i>de lihai</i> 'nagyon' ...
EMP _{prep}	(prepozicionális nyomatékosító szó)	很	<i>hen</i> 'nagyon' ...
N _{abs}	(elvont, főnév)	意見	<i>yijian</i> 'nézet' ...
N _{ani}	(élőlény, főnév)	馬	<i>ma</i> 'ló' ...
N _{con}	(konkrét, főnév)	桌子	<i>zhuozi</i> 'asztal' ...
N _{num}	(ember, főnév)	男人	<i>nanren</i> 'férfi' ...
N _{place}	(hely, főnév)	裡頭	<i>litou</i> 'belseje' ...
N _{time}	(idő, főnév)	早上	<i>zaoshang</i> 'reggel' ...
PRON	(névmás)	我	<i>wo</i> 'én' ...
V _{taction}	(cselekvés, tranzitív ige)	打	<i>da</i> 'üt' ...
V _{tclassificatory}	(osztályozás, tranzitív ige)	是	<i>shi</i> 'van' ...
V _{td-o-1}	(kettős tárgyvonzat, tranzitív ige)	告訴	<i>gaosu</i> 'mond' ...
V _{td-o-2}	(kettős tárgyvonzat, tranzitív ige)	稱呼	<i>chenghu</i> 'nevez' ...
V _{td-o-3}	(kettős tárgyvonzat, tranzitív ige)	當	<i>dang</i> 'vél' ...
V _{tperceptual}	(érzékelés, tranzitív ige)	看	<i>kan</i> 'lát' ...
V _{tquality}	(minőség, tranzitív ige)	怕	<i>pa</i> 'fél' ...
V _{tquotative}	(idézés, tranzitív ige)	知道	<i>zhidao</i> 'tud' ...
V _{ttelescoping}	(áthatás, tranzitív ige)	請	<i>qing</i> 'kér' ...
V _{istatus}	(állapot, intranzitív ige)	疼	<i>teng</i> 'fáj' ...
V _{iaction}	(cselekvés, intranzitív ige)	來	<i>lai</i> 'jön' ...

6.2. A megkülönböztető jegyek a fonológiában alakultak ki, egyre jobban terjed azonban az a felfogás, hogy a szintaxis elemei szintén — részben vagy teljesen — megkülönböztető jegyek. A szabályok szempontjából ez azt jelenti, hogy valamilyen szabály nem bizonyos szóosztályra vonatkozik, hanem bizonyos tulajdonságra (amely egyben jellemzője bizonyos szavaknak). A szavak szempontjából a megkülönböztető jegyek a szavak intenzív definíciójául szolgálnak, egyben explicit módon kifejezve összefüggéseiket, egymáshoz való viszonyukat. A szófaj, a felsőbb és alsóbb kategóriák így fogalmazhatók meg ennek megfelelően: a szófaj, a magasabb és alacsonyabb osztály (1) valamilyen *tulajdonság* (2) vagy valamilyen tulajdonságok *természetes osztálya*; természetes osztálynak tekintve azon szavak csoportját, mely kevesebb megkülönböztető jegyet igényel, mint egy-egy szó.

A megkülönböztető jegyek használatának jelentősége különösen könnyen belátható, ha az alkategóriák osztályozásának nehézségeit vesszük tekintetbe.³¹ Az alkategóriák igen gyakran keresztezik egymást, s ezáltal igen

³¹ Azt, hogy az alkategóriák kutatása mennyivel fejletlenebb, mutatja például A. A. HOLODOVICS megállapítása: "если теория, а вернее теория классов (= частей речи) существует, то теория подклассов и особенно теория тех операций, которые необходимо проделать, чтобы выделить подклассы, еще не созданы." (HOLODOVICS 1960, 32.)

redundáns lesz grammatikánk. A. A. DRAGUNOV például így osztályozza a kínai főneveket:

- (1) személyek
 - (1a) rokonság-szavak
 - (1b) nem rokonság-szavak
- (2) nem-személyek
 - (2a) elidegeníthetetlen összetartozás
 - (2b) nem-elidegeníthetetlen összetartozás

Ezzel szemben két jeggyel meg lehet oldani a négy alkategória kérdését, egyben ezek viszonyát is meghatározva:

	(1a)	(1b)	(2a)	(2b)
Személy	+	+	-	-
Hozzá tartozás	+	-	+	-

A rávonatkozó szabályok is egyszerűbbek, homogén elemekre vonatkozóak, s a nyelvnek inkább megfelelőek lesznek:

- (1) $\emptyset \rightarrow men \left/ \begin{array}{l} + \text{ személy} \\ + \text{ többes szám} \end{array} \right. \text{ —}$
- (2) $[+ \text{ hozzátartozás}] \rightarrow \emptyset \left/ \begin{array}{l} \text{ —} \\ + \text{ főnév} \\ + \text{ hozzátartozás} \end{array} \right.$

Az utóbbit példával megvilágítva:

$$N + de + \left\{ \begin{array}{l} fu-qin \\ shou \end{array} \right\} \rightarrow N + \left\{ \begin{array}{l} fu-qin \\ shou \end{array} \right\}$$

ahol 的 *de*: gen. aff.; 父親 *fu-qin*: apa; 手 *shou*: kéz.

DRAGUNOV az igéket a következőképpen osztályozza (DRAGUNOV 1952, 113—124):

- (1) a nem-cselekvés igéi
- (2) a cselekvés igéi
 - (2a) intranszitiv igék
 - (2ai) mozgás-igék
 - (2b) tranzitiv igék
 - (2bi) az adás-vevés igéi

Majd utána a „beszéd-érzés-gondolkodás igéi” következnek, de DRAGUNOV nem ad választ arra, ezek hogyan függnek össze az előbbiekkal. E kategória

egy része a nem cselekvés igéi között szerepel (知道 *zhi-dao* 'tud' stb.), más része tranzitív ige (看 *kan* 'lát' stb.). A valóságban bonyolultabbnak tűnik az igék rendszere, mint ahogyan DRAGUNOV mutatja be. Ha csak azokat a szempontokat vesszük figyelembe, amelyeket DRAGUNOV, akkor is ilyen összetettebb eredményre jutunk (a mátrixokat teljes, redundáns alakjukban megadva):

	疼 <i>teng</i> 'fáj'	去 <i>qu</i> 'megy'	怕 <i>pa</i> 'fél'	看 <i>kan</i> 'lát'	給 <i>gei</i> 'ad'	寫 <i>zie</i> 'ír'
Cselekvés	-	+	-	+	+	+
Tranzitív	-	+	+	+	+	+
Transzpozitív	-	-	+	+	+	+
Kettős tárgyát vonzó	-	-	-	-	+	+
Mondattárgyat vonzó	-	-	+	+	-	+

Néhány további megkülönböztető jegyet állapíthatunk meg W. S-Y. WANG grammatikájából (a szabályok 6.1.-ben). Az elemzés nem kimerítő. A CS-2 szabályból a következő inherens jegyek olvashatók ki:

(1) [+ a₁] jegye van a *Vt_{quality}*, *Vt_{action}*, *Vt_{telescoping}* igéknek: *EMP* járulhat hozzájuk;

(2) [+ a₂] jegye van a *Vt_{action}*, *Vt_{telescoping}* igéknek: *AUX* járulhat hozzájuk;

(3) [+ b₁] jegye van az *ANV* és *DUPV*-nak, s innen (*DUPV*-ból) következik, hogy a *Vt_{quality}* és *Vt_{action}* igéknek is.

CS-3-ból tudni:

(4) [+ a₁] jegye van *ADJ*-nak és a *Vi_{status}*, *Vi_{action}* igéknek, tehát a (*Vi_{status}*, *Vi_{action}*) → *Vi*, illetőleg (*Vt_{action}*, *Vi_{action}*) → *V_{action}* igéknek;

(5) [+ a₂] jegye van a *Vi_{action}* igének; tehát a (*Vi_{action}*, *Vt_{action}*) → *V_{action}* igéknek;

(6) [+ a₃] jegye van a (*Vt_{quality}*, *Vt_{action}*, *Vi_{action}*) → *Vt_{quality}*, *V_{action}* igéknek: *NUM ANV* és *DUPV* járulhat hozzájuk.

(7) [- b₁] jegye van a *Vt_{classificatory}*, *Vt_{quotative}*, *Vi_{status}* igéknek és *ADJ*-nak: nem kettőzhetők.

A CS-4 és CS-5 alapján a következőket tudjuk meg a fővevekről:

(8) [+ i₁] jegye van a *NOUN_{human}* főnévnek és a *PRONOUN*-nak: 們 *men* többesszám-affixum járulhat hozzájuk;

(9) [+ i₂] jegye van a *NOUN_{human}* és *NAME* főveveknek, s a *PRO-NOUN*-nak: közvetlen tárgyként szerepelhetnek;

(10) [- j] jegye van a *PRONOUN*-nak: nem állhat előtte *DET*;

(11) a *BA* jelölt a *TRAN* és *BEI*-vel szemben: *Vt_{perceptual}* esetén nem alkalmazható *BA*-transzformáció;

(12) a *zhe* (着) jelölt a *-le* (了) és *guo* (過)-val szemben: *Vt_{d-o}* után nem állhat *zhe*;

(13) [+k] jegye van az *ASP* és *DUPV*-nak; valószínűleg maga *ASP* a [+k], akkor pedig *DUPV*-on keresztül [+k] jegyű a $V_{t_{quality}}$ és V_{action} is.³²

6.3. A korai generatív grammatikák szerint (ide tartozik Wangé is) a lexikai szófaj — akárcsak a grammatikai — univerzális: a preterminális láncok szimbólumai egyben a lexikai átíró szabályok baloldali szimbólumai. Eszerint a grammatikai és lexikai szófaj egybeesik, ha gyakran nem is mint szófaj, hanem mint hagyományos alkategóriák.

Éppen mert sok rendkívül alsó szintű alkategória szükséges a helyes mondatok generálásához, a szótárban az eredeti megoldás igen nagyfokú redundanciához vezetett volna: az azonos (alakú) szavak számos alkategóriához tartozhatnak (és általában tartoznak is) minden nyelvben, azaz az azonos (alakú) szavak sokszor lennének kénytelenek előfordulni a fenti modell szerint. Így tehát a generatív grammatika alapelve sérelmet, ugyanúgy ahogyan egy másik alaptétele is: számot adni a beszélő/hallgató nyelvi intuícójáról (nyelvtudásáról). A nyelvi intuíció szerint ugyanis ezek a különféle alkategóriákhoz tartozó azonos alakú szavak nemcsak alakilag, de *valójában* is összetartoznak.

A fenti alapelvek megsértését elkerülendő jött létre a szótárnak egy másik, értékesebb változata: bármely szótári tétel több szektorból áll, az egyik a szintaktikai információkat tárolja, ahol az információk szintaktikai jegyek formájában vannak megadva. A szófaj szempontjából ez azt jelenti, hogy vannak nyelvek, ahol a szavak nagy része vagy egésze esetében ki kell jelölni az olyan szintaktikai tulajdonságokat, mint „igei”, „főnévi” stb. (például a magyarban, németben stb.), s vannak olyan nyelvek, ahol ez redundáns, nem disztinktív kijelölés lenne, tehát elhagyandó (ez érvényes például a kínai, vietnami stb. szavak nagy többségére, elvileg az összes telt szóra). Ez azt jelenti más megfogalmazásban, hogy a lexikai szófaj nem univerzális.

7. A generatív grammatika tehát saját alapelvei szerint rákényszerült, hogy megkülönböztessen grammatikai és lexikai szófajt (s egyúttal a szófajnak nem-kitüntetett státusát is hangsúlyozza — kategóriák, jegyek, természetes osztályok nem-kitüntetett részhalmaza). A többi nyelvten, mint láttuk a dolgozatban, nem szükségszerűen jutott el ehhez a belátáshoz. Másfelől viszont, minthogy más nyelvten is eljuthattak ilyen megoldáshoz explicite, s még gyakrabban implicite, ez külső bizonyítékot is szolgáltat ahhoz, hogy a generatív grammatika legalább néhány ponton — álláspontja a szófajkérdésben és következményei — adekvát grammatika.

MÁRTONFI FERENC

³² Ha *ASP* szerepel a fenti igékben (az összes igében?), magyarázható, hogy morfológiai *ASP* nélkül is miért szerepelhet akár egyetlen igemorféma is verbum finitumként. Így a fakultatívitás problémája is érthetővé válik: arról van szó, hogy ha akarom, jelölöm az aspektust, ha nem akarom, akkor nem. Valójában azonban mindig szerepel aspektus, legfeljebb a morfológiai jelölése fakultatív — és ez egészen mást jelent.

Irodalom

- ARENDDT, C. (1891), *Handbuch der nordchinesischen Umgangssprache mit Einschluss der Anfangsgründe des neuchinesischen officiellen und Briefstils, I. Allgemeine Einleitung in das chinesische Sprachstudium*, Stuttgart und Berlin.
- Быстров, И. С. (1961), К вопросу о классификации частей речи во вьетнамском языке; Слова со смешанными признаками имени и предикатива: М. Н. Боголюбов, С. Е. Яхонтов (ред.), *Языки народов востока*, Ученые записки ЛГУ, № 305, Серия востоковедческих наук, выпуск 12, стр. 3—14.
- CHOU, FA-KAO (1964), *Word Classes in Classical Chinese*: H. G. LUNT (ed.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, The Hague; 594—598.
- CHAO, YUEN REN (1968), *A Grammar of Spoken Chinese*, Berkeley and Los Angeles.
- DOBSON, W. A. C. H. (1959), *Late Archaic Chinese*, Toronto.
- (1962), *Early Archaic Chinese*, Toronto.
- (1966), *Classes de mots ou classes distributionnelles en chinois archaïque: Mélanges de sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville*, Paris; 27—33.
- Драгунов, А. А. (1941) *Грамматическая система современного китайского разговорного языка*, Ленинград.
- (1952), *Исследования по грамматике современного китайского языка*, Москва.
- (1959), *Untersuchungen zur Grammatik der modernen chinesischen Sprache*, Berlin. (DRAGUNOV 1952 német fordítása, a példák kínai írásjelekkel.)
- и Е. Н. Драгунова (1937), Части речи в китайском языке: *Советское языкознание* 3, 117—128.
- GABELENTZ, G. v. d. (1881), *Chinesische Grammatik mit Ausschluss des niederen Stiles und der heutigen Umgangssprache*, Leipzig.
- (1884), Zur grammatischen Beurteilung des Chinesischen: *Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft* I, 272—280.
- (1887), Zur chinesischen Sprache und zur allgemeinen Grammatik: *Internationale Zeitschrift für Allgemeine Sprachwissenschaft* III, 93—109.
- Горгониев, Ю. А. (1963), Проблема частей речи в кхмерском языке: Г. П. Сердюченко (ред.), *Языки Китая и Юго-восточной Азии*, Москва, стр. 136—150.
- HASHIMOTO, A. Y. (1964), Resultative Verbs and Other Problems: *Project on Linguistic Analysis Ohio* 8, 36—94.
- ХОЛОДОВИЧ, А. А. (1960): Опыт теории подклассов: *Вопросы Языкознания* 1960, №1.
- KALOUSKOVÁ, J. (1957), Des catégories de mots dans la langue chinoise: *Archiv Orientální* 25, 287—294.
- KARLGRÉN, B. (1920), Le proto-chinois, langue flexionnelle: *Journal Asiatique* 15, 203—232.
- (1923), *Sound and Symbol in Chinese*, Oxford.
- (1949), *The Chinese Language, An Essay on its Nature and History*, New York.
- (1951), Excursions in Chinese Grammar: *Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities* 23, 107—133.
- (1961), The Parts of Speech and the Chinese Language: *Language and Society*, Essays Presented to A. M. JENSEN, Copenhagen.
- MÁRTONFI F. (1971), A kínai szófaj kérdéshöz (A szófaj mint különös): *Magyar Filozófiai Szemle* 15/1—2, 242—257.
- MASPERO, H. (1930), Préfixes et dérivation en chinois archaïque: *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 23, 313—327.
- (1934), La langue chinoise: *Conférence de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris*, Année 1933, Paris; 33—70.
- MULLIE, J. (1932), *The Structural Principles of the Chinese Language*, Peking.
- Ошанин, И. М. (1959), *Китайско—русский словарь*,³ Москва.
- Плам, Ю. Я. (1963), К вопросу о характере грамматических категорий в изолирующих языках (на материале тайского языка): Г. П. Сердюченко (ред.), *Спорные вопросы грамматики китайского языка*, Москва, стр. 103—108.
- RATCHNEVSKY, P. (1959), Vorwort: DRAGUNOV 1959.
- (1960), *Beiträge zum Problem des Wortes im Chinesischen*, Berlin.
- Солнцев, В. М. (1953), *Проблемы корня и слова в современном китайском языке*, канд. дисс., Москва.
- (1963), О «нулевой» и «абсолютной» форме в китайском языке: Г. П. Сердюченко (ред.), *Спорные вопросы грамматики китайского языка*, Москва, стр. 96—103.

- Солнцева, Н. В. (1963), Теория факультативности и проблемы немаркированной формы глагола: Г. П. Сердюченко (ред.), *Спорные вопросы грамматики китайского языка*, Москва, стр. 86—96.
- WANG, W. S.-Y. (1964), Some Syntactic Rules in Mandarin: H. G. LUNT (ed.), *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguistics*, The Hague; 191—202.
- WANG, W. S.-Y. and A. LYOVIN (1970), CLIBOC: *Chinese Linguistics Bibliography on Computer*, Cambridge.

Has the Chinese Language Parts of Speech?

The author of the present paper tries to show, to analyze and to summarize the discussion of nearly 150 years on whether the Chinese has parts of speech. The most typical opinions are gathered from outstanding and representative scholars of Chinese linguistics like G. V. D. GABELENTZ, H. MASPERO, B. KARLGRÉN, A. A. DRAGUNOV, W. A. C. H. DOBSON and YUEN REN CHAO. It is not the scholars, however, but the opinions and the Chinese linguistic material itself, that the stress is laid on. The main conclusion drawn on the basis of the analysis of (1) Chinese language and (2) its different interpretations is that two different notions, covered by the label 'parts of speech', should be distinguished: (1) parts of speech in a grammatical (syntactic, morphological and perhaps phonological) sense and (2) parts of speech in a lexical sense; the former being universal and the latter being characteristic for but a group of human languages. If so, the Chinese has parts of speech only in the former sense. Another conclusion of this paper is that parts of speech are not distinguished and central categories to the extent that one could think of when reading the hundreds of papers and books dealing with this problem. Parts of speech constitute a non-distinguished subset of the set consisting of themselves and of both larger and smaller categories as well. These conclusions can be admitted, though not necessarily as the history of the discussion shows it, in terms of a traditional or structuralist linguistic approach. Generative grammar seems to be, however, the single theory up till now, which is able to prove it necessarily, in a more strict and exact sense, in a deductive way. In a generative grammar parts of speech can be regarded as (1) categories or (2) syntactic features and/or natural classes of syntactic features.

FERENC MÁRTONFI

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Etimológiai adalékok

6. Vogul *χōrñi* 'Decke'

A vog. (KANN.-LIIM.: MSFOu. 101: 257, 427) Szo. *χōrñi* 'одеяло, Decke' az osztj. (KT 340) Kaz. *χōrñi* 'Pelz' átvétele, amely nyilván az osztják népköltészeti termékek révén került át a vogulba, lévén mindkét nyelvben csak a folklórban használatos (l. i. h.). Az osztják szó *-ñi* eleme képző (vö. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen 48—9), előtagja pedig egy önállóan nem adatolt 'Oberfläche, obere Schicht, Haut' jelentésű *χōr* szó, vö. (KT 111) Kaz. *ε'λχōr* 'Haut (äußere, des Menschen); Körper, Rumpf (des Menschen; Bedeutung wahrscheinlich Oberfläche des Körpers)' (vö. *ε'λ* 'Körper, Rumpf (des Menschen); Oberfläche des Körpers; Haut'), (KT 329) *χōr'ñōγi* 'unter dem Fell befindliche Fleischschicht (die z. B. bei einem sehr mageren Tier über den Rippen liegt; da ist kein »richtiges« Fleisch)' (vö. *ñōγi* 'Fleisch'), *χōrəp'*: (KT 329) *piti χ.* 'mit schwärzlichem Gesicht, schwärzlich gefärbt', (KT 331) *ñōuī χ.* 'hell, ziemlich hell, etwas grau' (vö. *piti* 'schwarz', *ñōuī* 'weiß, hell'). Megjegyzés: az általam felsorolt adatok egy része a KT-ban (331) tévesen a Kaz. *χōr'* 'Bild, Gestalt (eines Schutzgeistes, Menschen, Tieres)' alá is be van sorolva.

A KT szerint (340) a *χōrñi* mellett van *k* kezdetű [!] változat is: *k[χōrñi]*, amely azonban megítélésem szerint téves elvonás eredménye, alapja ugyanis egy sajátos mondatfonetikai környezetben létrejött ejtésváltozat: (KT 599) *ōχññ kō'rñi* 'großer Zobelpelz (*ōχññ* deswegen, weil von den Zobelfellen nicht die Köpfe abgeschnitten werden)', tehát: *-ñ_x- > -ñ_k-*.

A KT 340. lapján idézett szavunknál még másik négy hasonló hangalakú és jelentésű szóra találunk utalást. Vizsgáljuk meg őket:

1. (KT 340) Vj. *kā'rñi* 'Pelz aus Renntierfell', előtagja a (KT 328) *kā'r* 'Ochs, Renntierochs' szóval azonos (l. SAUER, i. m. 49);

2. (KT 340) O *χōrñi* 'schlecht gewordener, geflickter Pelz, zeretzter Pelz, Malitza, rycb', előtagjában a (KT 332) Kaz. *χāri: iōγām χ.* 'große Mäuseart(?), rötlich, nicht ganz schwarz; eine kleine Mäuseart (»Ohren sichtbar«)' (vö. *iōγām, iōγām* 'mit Kiefern bewachsene . . . Heide') szót gyanítom. E feltevésemet igazolni látszik az ugyanazon képzett szót tartalmazó

3. (KT 340) Kaz. *χārnñi: χ. so's*, O *χōrñi: χ. sas* 'Hermelin, Wiesel (am Schwanzende nichts Schwarzes)' (vö. *so's, sas* 'Hermelin') jelzős szókapcsolat, hiszen a vörhenyes, barnás színű menyétre vonatkozik.

4. A (KT 332) Vj. *kōrñi* 'Biberpelz' talán jövevényszó a szelkupból, vö. (ERD.) Ta. *kurñi* 'Hermelin', (CASTR.-LEHT. = MSFOu. 122: 47) N Č Ta. *kur* ua.

7. Osztják $\chi\acute{o}\eta\grave{\iota}$ 'Erdschicht ...'

Az o s z t j. (KT 295–6) Kaz. $\chi\acute{o}\eta\grave{\iota}$ 'Erdschicht am Ufer eines Sees (die sogar einen Menschen trägt)', O $\chi\acute{o}\eta\alpha$ 'auf der Uferwiese befindliche schwankende Erdschicht, am Wasser befindliche Erdschicht (auch in einem See); Sumpflache' mind hang-, mind jelentéstani szempontból kifogástalan megfelelője az alábbi v o g u l szónak: (AHLQV.) $q\acute{o}\eta\alpha$ 'waldiges Land zwischen zwei nach entgegengesetzten Richtungen fließenden Strömen', (KANN., közli LIIM.: MSFOu. 134: 251) P $ko\eta\acute{o}\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ 'волочек, eine Strecke Landes zwischen zwei Flüssen'. Az osztj. $\acute{\imath}$ -, \acute{a} -, vog. \acute{a} -feltehetőleg képző (vö. SAUER, i. m. 117–8, 126). A vogul szó esetleges további megfelelői: c s e r. (WICHM., Tschert; PS) KH $ka\eta\alpha$, U K $ka\eta\alpha$: 'mager, hager, abgemagert; dürr (von der Erde)' | é s z t $kanger$, $kangur$ 'Steinhaufen, aus Kies gebildeter Hügel': f i n n $kangar$, $kangas$ 'Heide, Sandheide, Sandhügel' (WICHMANN: JSFOu. 30/6: 24 fi., cs., FUF 16: 40; LEHTISALO: MSFOu. 72: 15, 180; HAKULINEN: Vir. 1949: 201 fi., é.; N. SEBESTYÉN: NyK 52: 344 +vog.; SKES fi., é., ?cs., ?vog.). A cseremis szóban nyugaton és keleten egyaránt a van az első szótagban, ami bizonytalanán teszi e szó ősi voltát (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 186), bár a várható keleti cseremis o helyett álló a hang a következő szótag a -jának asszimiláló hatásával magyarázható (vö. E. ITKONEN, i. m. 188). A szó hangalakja a finnugor korban $*ka\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ lehetett, jelentése pedig: '(trockener) Landstreifen zwischen (zwei) Seen od. Sümpfen'.

8. Osztják $le\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ 'arm usw.'

Úgy vélem, hogy az o s z t j. (KT 482) C $le\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ 'arm, elend, erbärmlich', $le\eta\alpha$ $t\acute{e}\eta\acute{\iota}\delta\acute{\alpha}\tau$ 'hiukan syö', Kr. $le\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ 'arm (Ausdruck des Mitleids)', Ni. $le\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$, Kaz. $l\acute{\eta}\eta\acute{\kappa}\acute{\iota}$ '(hypokor.) arm (dem Worte angefügt)', (PD 1060) Ko. $l\acute{\eta}\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$: $k\acute{o}\eta\acute{\alpha}\acute{r}$ - r - $l\acute{\eta}\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$, J $le\eta\acute{\kappa}\acute{\iota}$: $k\acute{e}\eta\acute{\alpha}\acute{r}$ - l . 'köyhä, köyhä raukka; arm' ($k\acute{o}\eta\acute{\alpha}\acute{r}$, $k\acute{e}\eta\acute{\alpha}\acute{r}$ 'köyhä; arm') [(STEINITZ, OstjChr.² 50) Serk. „- $le\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ bildet Deminutiva (meist mit einer mitleidigen oder verächtlichen Nebenbedeutung), z. B. $p\acute{o}\chi$ - $le\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ 'Knäblein'"] egyeztethető a m a g y a r felsőfok leg - '(aller)-st' prefixumával és a c s e r. (WICHM., Tschert) J $l\acute{\eta}\eta$, U $l\acute{\eta}\eta$, M $l\acute{\eta}\eta$ 'sehr (J), ziemlich, ganz, recht (U), sehr viel (M)', U $l\acute{\eta}\eta$ $ku\eta\eta$: 'ziemlich groß, recht groß' szóval (az idevágó fontosabb irodalmat l. MSzFE). A fgr. alapalak $*l\acute{\eta}\eta\acute{\kappa}\acute{\alpha}$ (MSzFE) lehetett, az ugorban $*-\eta-$ > $*-\eta\acute{\kappa}-$ változás történt. Szavunk az alanyelvben módosítószó lehetett, amint erre a mai rokon nyelvi megfelelők is utalnak. Mint-hogy a szó a cser.-ben és a m.-ban preopozicionális, az osztj.-ban pedig poszt-opozicionális helyzetben található, nem tartom kizártnak, hogy a m. $-leg$, $-lag$ határozórag is idetartozik, tehát az (ős)magyarban állhatott volna mind a szó előtt, mind a szó után, s a szóalakban elfoglalt helye vezethetett a funkció- és jelentéshasadáshoz, ill. ahhoz, hogy illeszkedő rag vált belőle.

9. Tavgi $k\acute{o}\delta\acute{\alpha}\eta$ 'pillangó'

A t a v g i (MIKOLA: NyK 72: 80) $k\acute{o}\delta\acute{\alpha}\eta$ [- $\delta'a$ -] 'pillangó, бабочка' egy tőről fakad a következő szamojéd szókkal: j u r. (LEHT.: JurWb. 205) Sj. $\chi\acute{u}\delta\acute{u}\mu\acute{o}\acute{\omega}$ 'Ameise', M $\chi\acute{u}\delta\acute{u}\mu\acute{g}\acute{g}$ 'Ameise, Spinne'; s z e l k. (CASTR.-LEHT.: MSFOu. 122: 50) N $k\acute{e}\delta\acute{\acute{a}}$, Čs. $ke\acute{c}\acute{a}$, Ke. $ket\acute{c}\acute{a}$, Ta. $k\acute{i}\acute{c}\acute{a}$ 'Ameise', (DONNER, közli JOKI: UAJb. 41: 156) Tim $q\acute{e}\delta\acute{z}\acute{a}$ ua., (ERD.) Ta. $k\acute{i}\acute{t}\acute{a}$ 'kleine Fliege,

Käferchen, Ameise'; k a m. (DONNER-JOKI, KamWb. 28) *kēdamgə*, *kēdamge* 'Ameise'; k o i b. (MSFOu. 64: 19, 31) *kaduma* 'Ameise'. Ezeket pedig a v o g. (KANN., WV 123) *kaškaŋi* stb.: TJ *künškaškaŋi*, AK *χόνσαο'συλ*, P *koššji* stb. | o s z t j. (KT 352) DN *χᾶσῆαι*, V *ἔφ'τῆνι*, O *χυσῆα* 'Ameise' szókkal rokonították (TOIVONEN: FUF 19: 134; FUV; COLLINDER, CompGr. 129 ?-lel; MSzFE, *hangya* alatt). A tavgi -j, jur. -m^σα, -mga, kam. -mge, -mge, koib. -ma, vog. -kaŋi, -γῆ, osztj. -ῆαι, -ῆε, -ῆα' képzők, a kikövetkeztethető uráli alapalak — COLLINDERrel (CompGr. 406) ellentétben — *kuča 'Ameise, irgendein Insekt' lehetett (a kikövetkeztetett tövégi magánhangzót illetően vö. COLLINDER, i. m. 189).

10. Szelkup *tatqo* 'Ski laufen'

A s z e l k. (ERD.) Ta. *tatqo* 'Ski laufen', (LEHT.: MSFOu. 122: 327) Tur. *tōātqo* ua., (DULSON, közli BOUDA: JSFOu. 69/5: 8) *tāt* (o: *tāt-*) 'Ski fahren' az alábbi szócsaládhoz tartozik: f i n n *suksi* 'Ski, Schi, Schneeschuh'; é s z t *suks*, *sukse* 'Schneeschuh', *suisk*, *suusk* 'ua., hölzerner Schlittschuh' | m o r d. (PAAS., MordChr.) *soks* 'Schneeschlittschuh' | o s z t j. (KT 1051) DN *tōχ*, Vj. *ἰῶχ*, Kaz. *аῶχ*, O *ἰῶχ* 'Schneeschuh ohne Fellohle' | v o g. (KANN., közli LIIM.: MSFOu. 125: 307) TJ *tōt*, P *τοβφτ*, (KANN., közli LIIM.: FUF 29: 173) AK *τοβ't* 'Ski', (VNGy. 2: 711) É *tāut* 'hótalp' || s z a m. j e n. (CASTR.) Ch. *turo*, B *tudo* 'Schneeschuh'; t a v g i *tūta* ua. (LINDSTRÖM: Suomi 1852: 87 fi., o.; AHLQVIST, MMdGr. 172 fi., md.; SETÄLÄ: JSFOu. 14/3: 15, 34 fi., md., vog., JSFOu. 30/5: 76 fi., md., o., vog., jen. tvg.: Beitr. 204, 239; FUV; SKES stb.). A szócsalád **sukse* 'Ski; Ski laufen' uráli kori nomen-verbumból származik (vö. COLLINDER, CompGr. 409).

HONTI LÁSZLÓ

Etymologische Beiträge

6. Wogulisch *χῶρῆι* 'Decke'

Das Sosva-wogulische *χῶρῆι* 'Decke' ist eine Übernahme des Kazym-ostjakischen *χῶρῆι* 'Pelz', das durch die Vermittlung der Volksdichtung in das Wogulische gelangte. Das Element -*ῆι* des ostjakischen Wortes ist ein Suffix, während *χῶρ* ein Wort ist, das allein auftretend nicht belegt ist und das wahrscheinlich 'Oberfläche, obere Schicht, Haut' bedeutet.

7. Ostjakisch *χῶρῆι* 'Erdschicht'

Das Kazym-ostjakische *χῶρῆι* 'Erdschicht am Ufer eines Sees (die sogar einen Menschen trägt)' ist die etymologische Entsprechung des Pelym-wogulischen *κοηκά* 'eine Strecke Land zwischen zwei Flüssen'. Beide Wörter gehören zu der Familie des finnischen *kangar*, *kangas* 'Heide, Sandheide, Sandhügel'.

8. Ostjakisch *lencs* 'arm usw.'

Der Verfasser hält das obige ostjakische Wort für vergleichbar mit dem ungarischen Präfix *leg-* (zur Bezeichnung des Superlativs).

9. Tawgi *kōdaj* 'Schmetterling'

Das angeführte Tawgi-Wort ist die etymologische Entsprechung des jurakischen *χūdumga* 'Ameise, Spinne' und des selkupischen *kīta* 'kleine Fliege, Käferchen'. Diese Wortfamilie ist uralischen Ursprungs: wogulisch *kaškaï : künšk*. 'Ameise', ostjakisch *χāššāï* u. a.

10. Selkupisch *tatqo* 'Ski laufen'

Der Verfasser ordnet das obige selkupische Wort der Familie des finnischen *suksi* 'Ski, Schi, Schneeschuh' zu, das uralischen Ursprungs ist.

LÁSZLÓ HONTI

Tazi szölkup toldaléktár

A tazi szölkup nyelvtani kategóriáinak kifejezésére, új szavak alkotására az esetek nagy részében szerkezeti elemeket — morfémákat — használ. E morfémák — jelen ismereteink szerint — szinte mind szuffixális helyzetűek.¹ Igyekeztem szem előtt tartani azt a tényt, hogy a szó szerkezeti elemei (tehát a toldalékmorfémák is) számos alakváltozatban, de azonos funkcióval jelentkeznek. Éppen a funkcióbeli elkülönülés nyújthatna lehetőséget arra, hogy külön csoportosítsuk a képzőket, a ragokat és a jeleket. Elvileg ugyan nagyjából elkülöníthető kategóriákról van szó, viszont gyakorlatilag mégis nehezen oldható meg a toldalékok maradéktalan besorolása. Az alább következő, egy csoportban való felsorolásnak előnye lehet, hogy az egyalakú, de különböző funkciójú formák egymás mellett állnak, ami megkönnyítheti a végződések azonosítását.

A toldaléktár adatait HAJDÚ PÉTER ChrSam²-jából merítettem, néhány itt meg nem található toldalékot viszont ERDÉLYI ISTVÁN szótárából³ cédu-láztam ki.

Tekintve, hogy az említett művek tulajdonképpen minden eddigi ismert vagy kevésbé ismert — és többnyire nehezen hozzáférhető — szölkup grammatikát feldolgoztak, és tartalmazzák ennek anyagát, nem tartottam szükségesnek e régebbi közlések újólagos átrostálását. Közismert tény, hogy a szölkupra vonatkozó jelen ismereteink — sajnos — nem minden részletükben teljeseek. Ebből is következhet, hogy e mostani toldaléktárnak is meglesznek a maga fogyatékoságai.

A szölkupra oly jellemző magán-, ill. mássalhangzó alternációk a toldalékokat is megváltoztatják (pl.: *-ntj*: *ima-n t o-go* 'feleségeddé, feleségévé'; *-mit*: *qel-li-m i s-sä* 'mi majd valamikor megyünk'). Az ily módon létrejövő alakváltozatokra azonban nem voltam tekintettel; egyrészt, mert az alternációk ismeretében⁴ könnyen el lehet jutni a kívánt formákhoz, másrészt, mert a toldaléktár különben öt-tízszeresére duzzadna. Külön alakoknak számítottam

¹ Téves lenne ebből arra a következtetésre jutnunk, hogy pl. a prefixum teljességgel ismeretlen kategória a szölkupban. Bizonyos jelenségek azt sejtetik, hogy némely morféma már a prefixálódás útjára lépett. Ilyennek tűnik véleményem szerint a *pos* partikula; sok határozószót is érdemes lenne ebből a szempontból megvizsgálni.

² HAJDÚ PÉTER: *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Bp. 1968.

³ ERDÉLYI, ISTVÁN: *Selkupisches Wörterverzeichnis (Tas-Dialekt)*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969.

⁴ HAJDÚ P.: i. m. 131–134. l.

viszont a magánhangzóval megtoldott vagy éppen megkurtított változatokat (-*nāni*, -*nān*; -*lč*-, -*olč*- stb.).

E toldaléktár csak az egyszerű végződéseket tartalmazza. (A későbbiekben követni fogja ezt a toldalékkombinációk számbavétele is.) Kihagytam a felsorolásból bizonyos állandósult „morféma együtteseket” is, hiszen ezek nem nyújtanak minőségi többletet, hanem csak az alkotó morfémák szemantikai összegét. Így a futurum -*sā* partikulás alakjaiban: -*lāksā*, -*lāpsā* stb. tisztán szétválnak az elemek (-*l*: futurum, -*k*: igei személyrag, -*sā*: távoli jövőre utaló partikula).

A toldalékok elrendezésében a következő betűrendet követtem: *a, ā, ä, ĉ, e, ē, i, ĵ, k, l, l̄, m, n, ŋ, o, ö, p, q, r, s, š, t, u, ü*. A magánhangzók hosszúságát irreleváns jegynek vettem. A toldaléktár a tergo jellegénél fogva a sorrendiséget elsődlegesen az utolsó betű határozza meg, másodlagosan az utolsóelőtti és így tovább balfelé haladva. Azaz pl.:

-*ŋāš*
-*t*
-*nīt*
-*mīnīt*
-*qīnīt* stb.

Az azonos alakú toldalékokat külön vettem, s ezek sorrendben mind arab indexszámokat kaptak.

A toldalékok jellemzésére latinul megfogalmazott terminus technicusokat használtam. A terminológiában a nemzetközileg leginkább érthető és legáltalánosabban elterjedt elnevezéseket alkalmaztam.⁵ Az alábbiakban felsorolom e kifejezéseket, ill. rövidítéseket.

abl	ablativus
acc	accusativus
act	actio
aor	tempus aoristos
asp	aspectus
comit	comitativus
cx	suffixum casus
dat	dativus
du	numerus dualis
du 2	persona 2 dualis
frdp	forma reduplicata
fut	tempus futurum
ga	genus animatum
gina	genus inanimatum
gen	genitivus
instr	instructivus
lat-trlat	lativus-translativus
loc	locativus
m	suffixum modale

⁵ A latin terminológiát ANDOR JÓZSEF, a Pécsi Tanárképző Főiskola Idegennyelvi Lektorátusa vezetőjének közreműködésével állítottam össze.

maud	modus auditivus
mcon	modus conditionalis
mimp	modus imperativus
mind	modus indicativus
mnarr	modus narrativus
nom	nominativus
npraed	nomen praedicativum
num du	suffixum numeri dualis
num pl	suffixum numeri pluralis
partic	particula
pl	numerus pluralis
pl 1	persona 1 pluralis
praet	tempus praeteritum
pros	prosecutivus
px	suffixum possessoris
sg	numerus singularis
sg 3	persona 3 singularis
sf adv	suffixum adverbiale
sf-f	suffixum formans
sf-f adea	suffixum formans adverbium de adiectivo
sf-f anc	suffixum formans ad significationem actionis nom. comparandi
sf-f anif	suffixum formans actionis nomine instrumenti factae
sf-f adi	suffixum formans adiectivi
sf-f adv m-c-m	suffixum formans adverbiale mensurae-conditionis-modi
sf-f br-m	suffixum formans breviativum-momentanitatis
sf-f comp	suffixum formans gradum comparationis
sf-f c-rec	suffixum formans connectivum-reciprocum
sf-f dim	suffixum formans diminutivum
sf-f dur-cont	suffixum formans durativum-continuativum
sf-f fact	suffixum formans verbi factitivi
sf-f fr-i	suffixum formans frequentativum-iterativum
sf-f ger	suffixum formans gerundii
sf-f grmq	suffixum formans ad significationem gradi minoris qualitatis
sf-f inch-ing	suffixum formans inchoativum-ingressium
sf-f inf	suffixum formans infinitivi
sf-f inf inoalr	suffixum formans infinitivi cum suffixo ad significationem inopiae alicuius rei
sf-f ino	suffixum formans inopiae
sf-f inoalr	suffixum formans adiectivi ad significationem inopiae alicuius rei
sf-f ipf	suffixum formans imperfectum
sf-f itr	suffixum formans intransitivum
sf-f naets	suffixum formans nomen actionis
sf-f ndea	suffixum formans nomen de adiectivo
sf-f nden	suffixum formans nomina de nominibus
sf-f ndev	suffixum formans nomina de verbis
sf-f nistr, ai	suffixum formans nomen instrumenti, acti
sf-f ncoll	suffixum formans nominis collectivi

sf-f nnum	suffixum formans nomen numerale
sf-f numo	suffixum formans numeralia ordinalia
sf-f od-gust	suffixum formans ad significationem odoratum et gustum
sf-f palr	suffixum formans ad significationem possessionis aliquare
sf-f pi	suffixum formans participii instantis
sf-f pf	suffixum formans perfectivum
sf-f plur	suffixum formans pluralitativum
sf-f ppf	suffixum formans participii perfecti
sf-f ppr	suffixum formans participii praesentis
sf-f refl	suffixum formans reflexivum
sf-f subl	suffixum formans sublativi
sf-f vden	suffixum formans verba de nominibus
sf-f vdev	suffixum formans verba de verbis
sf-f tr	suffixum formans transitivum
sf-f us-aug	suffixum formans usitativum-augmentativum
synt	syntactor
synt posdu	syntactor possessionum in numero duale
synt pospl	syntactor possessionum in numero plurale
vx cono	suffixum coniugationis obiectivae verbi
vx cons	suffixum coniugationis subiectivae verbi

Toldaléktár

-ja	synt aor	-mä	synt mcon
-čika	sf-f nden grmq	-mmä	synt mcon
-la	sf-f nden dim	-gä	synt num du
-na	synt aor	-sä ¹	sf-f ndev nistr, ai
-ŋa	synt aor	-sä ²	cx instr
-sa ¹	synt praet	-sä ³	partic
-sa ²	sf-f ndev nistr, ai	-psä	sf-f ndev nistr, ai
-psa	sf-f ndev nistr, ai	-tä	sf-f ndev nacts
-kita	sf-f nden ino	-ptä	sf-f ndev nacts
-lä	sf-f nden comp	-eč-	sf-f vdev asp pf
-nä	synt aor	-lč-	sf-f vdev asp pf
-ŋä	synt aor	-elč-	sf-f vdev asp pf
		-olč-	sf-f vdev asp pf
-ä	sf-f nacts	-i	synt pospl
-nija	vx mimp cons sg 3	-či	sf-f vdev refl
-ŋija	vx mimp cons sg 3	-ji	synt pospl
-nimitija	vx mimp cono sg 3	-či	px nom sg 3
-ŋimitija	vx mimp cono sg 3	-eči-	sf-f vdev asp pf
-lä ¹	*sf-f ger	-lč-	sf-f vdev asp pf
-lä ²	synt fut		

^o Az élettelen dolgok többesének analitikus kifejezésére szolgál a *mj*. E szócska képző funkcióját azonban kétségtelen könnyű felfedezni; CASTRÉN *-lmi* formában kezelte, és kollektívképzőnek nevezte.

* A korrektúra elkészülte után jutottam hozzá a következő adatokhoz: *-lä³*: ex lativus; *-lä¹*: ex modal-adverbial (Vö. HAJDÚ P.: FUF XL. 23–24.)

-ki	sf-f vdev act fr-i	-älti	sf-f vdev fact
-kki	sf-f vdev act fr-i	-mti ¹	px acc sg 2
-li	px nom sg 2	-mti ²	px acc sg 3
-eli-	sf-f vdev asp inch-ing	-nti ¹	sf-f vdev asp ipf
-leli-	sf-f vdev asp inch-ing	-nti ²	sf-f vden anif
-mi ¹	sf-f ndea	-nti ³	px gen sg 2
-mi ²	px acc sg 1	-nti ⁴	px gen sg 3
-mi ³	px nom sg 1	-nti ⁵	cx dat gina
-lmi ⁶	synt num pl	-nti ⁶	vx cons sg 2
-ni ¹	sf-f vden od, gust	-nti ⁷	vx npraed sg 2
-ni ²	synt aor	-nti ⁸	synt mnarr aor
-ni ³	px gen sg 1	-mänti	px pros sg 2
-nāni	cx abl ga	-qānti	px dat sg 2
-kini ¹	cx dat du	-mānti	px pros sg 3
-kini ²	cx dat pl gina	-qānti	px dat sg 3
-qini	cx abl gina	-nñenti	sf-f vdev asp ipf frdp
-ni	synt aor	-tenti	sf-f vdev asp ipf frdp
-pi ¹	synt mnarr praet	-mminti	sf-f vdev act dur-cont
-pi ²	sf-f vdev act dur-cont	-pinti	sf-f vdev act dur-cont
-mpi ¹	synt narr praet	-āpti	sf-f vdev tr
-mpi ²	sf-f vdev act dur-cont	-epti	cx comit
-qi ¹	synt num du	-opti	cx comit
-qi ²	synt posdu	-tti	sf-f vden anif
-qi ³	vx cons du 3	-j	synt aor
-qi ⁴	vx npraed du 3	-āj-	sf-f vdev asp pf
-lāqi	sf-f nden comp	-ej ¹	vx cons du 1
-nijäqi	vx mimp cons du 3	-ej ²	vx cono du 1
-ñjäqi	vx mimp cons du 3	-ej-	sf-f vdev asp pf
-ñmtijäqi	vx mimp cono du 3	-lej-	sf-f vdev asp pf
-ñmtijäqi	vx mimp cono du 3	-cēj	px nom du 3
-qäqi	synt num du frdp	-lēj ¹	vx cons du 2
-ri	sf-f vdev tr	-lēj ²	vx cono du 2
-si ¹	sf-f nden c-rec	-lēj ³	vx npraed du 2
-si ²	sf-f ndev nistr, ai	-lēj ⁴	px nom du 2
-si ³	synt praet	-ñlēj ¹	vx mimp cons du 2
-psi	sf-f ndev nistr, ai	-ñlēj ²	vx mimp cono du 2
-ti ¹	sf-f vdev asp ipf	-ñlēj ³	vx mimp cons du 2
-ti ²	sf-f vdev tr	-ñlēj ⁴	vx mimp cono du 2
-ti ³	sf-f vden anif	-māj ¹	px nom du 1
-ti ⁴	sf-f nden	-māj ²	px acc du 1
-ti ⁵	px gen sg 2	-māj ³	vx npraed du 1
-ti ⁶	px gen sg 3	-ñij	px gen du 1
-ti ⁷	px acc sg 2	-mñij	px pros du 1
-ti ⁸	px acc sg 3	-qñij	px dat du 1
-ti ⁹	px nom sg 3	-tij ¹	px nom du 3
-ti ¹⁰	vx mimp cono sg 2	-tij ²	px gen du 2
-ti ¹¹	vx cono sg 3	-tij ³	px gen du 3
-ti ¹²	cx dat gina	-tij ⁴	px acc du 2
-liti ¹	sf-f vdev tr	-tij ⁵	px acc du 3
-liti ²	sf-f vden		

- <i>tij</i> ⁶	vx cono du 3	- <i>sätj</i> ^l	sf-f ndev pi
- <i>mtij</i> ¹	px acc du 2	- <i>sätj</i> ^l	sf-f ndev pi
- <i>mtij</i> ²	px acc du 3	- <i>psätj</i> ^l	sf-f ndev pi
- <i>ntij</i> ¹	px gen du 2	- <i>psätj</i> ^l	sf-f ndev pi
- <i>ntij</i> ²	px gen du 3	- <i>kunčütj</i> ^l	sf-f ndev inf inoalr
- <i>mintij</i> ¹	px pros du 2	- <i>kütj</i> ^l	sf-f nden inoalr
- <i>mintij</i> ²	px pros du 3	- <i>ntj</i> ^l	sf-f ndev ppr
- <i>qintij</i> ¹	px dat du 2		
- <i>qintij</i> ²	px dat du 3	- <i>m</i> ¹	px nom sg 1
		- <i>m</i> ²	px acc sg 1
- <i>k</i> ¹	sf-f vden	- <i>m</i> ³	cx acc
- <i>k</i> ²	sf-f adea	- <i>m</i> ⁴	vx cono sg 1
- <i>k</i> ³	vx cons sg 1	- <i>m</i> ⁵	synt mcon
- <i>k</i> ⁴	vx npraed sg 1	- <i>mm</i>	synt mcon
- <i>k</i> ⁵ ⁷	vx mimp cons sg 2	- <i>n</i> ¹	cx gen
- <i>sak</i>	sf-f adv m-c-m	- <i>n</i> ²	sf-f adea
- <i>šak</i>	sf-f adv m-c-m	- <i>n</i> ³	sf-f vden
- <i>mäk</i>	px pros sg 1	- <i>n</i> ⁴	synt num pl ga
- <i>qäk</i>	px dat sg 1	- <i>n</i> ⁵	synt aor
- <i>ik</i>	sf-f adea	- <i>n</i> ⁶	cx dat gina
- <i>nik</i>	cx dat ga	- <i>nän</i>	cx abl ga
- <i>äšik</i>	vx mimp cons sg 2	- <i>čin</i>	px nom pl 3
- <i>näšik</i>	vx mimp cons sg 2	- <i>lin</i> ¹	vx cons pl 2
		- <i>lin</i> ²	vx cono pl 2
- <i>l</i> ¹	sf-f vden	- <i>lin</i> ³	vx npraed pl 2
- <i>l</i> ²	px nom sg 2	- <i>lin</i> ⁴	px nom pl 2
- <i>l</i> ³	vx cono sg 2	- <i>min</i> ¹	vx cons pl 1
- <i>l</i> ⁴	synt fut	- <i>min</i> ²	vx cono pl 1
- <i>äl</i>	sf-f vdev act plur	- <i>min</i> ³	vx npraed pl 1
- <i>al</i>	sf-f vdev tr	- <i>min</i> ⁴	px nom pl 1
- <i>eläl</i>	sf-f vdev act plur	- <i>min</i> ⁵	px acc pl 1
- <i>qälal</i>	sf-f vdev act plur	- <i>min</i> ⁶	cx pros
- <i>äl</i>	sf-f vdev tr	- <i>nin</i>	px gen pl 1
- <i>mtäl</i>	sf-f nden numo	- <i>minin</i>	px pros pl 1
- <i>ntäl</i>	sf-f nden numo	- <i>qinin</i>	px dat pl 1
- <i>el</i>	sf-f vdev act plur	- <i>qin</i>	cx loc gina
- <i>qil</i> ¹	sf-f vdev act plur	- <i>tin</i> ¹	vx cons pl 3
- <i>qil</i> ²	sf-f vden	- <i>tin</i> ²	vx cono pl 3
		- <i>tin</i> ³	px nom pl 3
- <i>l</i> ¹	sf-f nden adi	- <i>tin</i> ⁴	px gen pl 2
- <i>l</i> ²	sf-f nden subl	- <i>tin</i> ⁵	px gen pl 3
- <i>läl</i>	sf-f nden adi frdp	- <i>ntin</i> ¹	px gen pl 2
- <i>mtäl</i>	sf-f nden numo	- <i>ntin</i> ²	px gen pl 3
- <i>ntäl</i>	sf-f nden numo	- <i>mintin</i> ¹	px pros pl 2
- <i>il</i>	sf-f ndev ppr	- <i>mintin</i> ²	px pros pl 3
- <i>simil</i>	sf-f nden palr	- <i>qintin</i> ¹	px dat pl 2
- <i>pil</i>	sf-f ndev ppr	- <i>qintin</i> ²	px dat pl 3
- <i>til</i>	sf-f ndev ppr	- <i>kun</i>	synt maud

⁷ E toldalék megrövidült forma. Vö. HAJDÚ PÉTER: i. m. 148. 1.

- <i>ŋ</i> ¹	vx cons sg 1	- <i>mit</i> ⁶	px acc pl 1
- <i>ŋ</i> ²	vx npraed sg 1	- <i>nit</i> ¹	vx mimp cons pl 2
- <i>ŋ</i> ³	synt aor	- <i>nit</i> ²	px gen pl 1
- <i>nŋ</i>	cx dat ga	- <i>minit</i>	px pros pl 1
		- <i>qŋit</i>	px dat pl 1
- <i>qo</i> ¹	cx lat-trlat	- <i>ŋit</i>	vx mimp cons pl 2
- <i>qo</i> ²	sf-f ndev inf	- <i>qit</i>	cx loc gina
		- <i>mŋit</i>	cx loc ga
- <i>p</i> ¹	cx acc	- <i>tŋt</i> ¹	vx cons pl 3
- <i>p</i> ²	vx cono sg 1	- <i>tŋt</i> ²	vx cono pl 3
- <i>p</i> ³	px nom sg 1	- <i>tŋt</i> ³	px nom pl 3
- <i>p</i> ⁴	px acc sg 1	- <i>tŋt</i> ⁴	px gen pl 2
		- <i>tŋt</i> ⁵	px gen pl 3
- <i>saq</i>	sf-f nden ncoll	- <i>tŋt</i> ⁶	px acc pl 2
- <i>šaq</i>	sf-f nden ncoll	- <i>tŋt</i> ⁷	px acc pl 3
		- <i>ātŋt</i>	vx mimp cono pl 2
- <i>r</i>	sf-f vdev act us-aug	- <i>nātŋt</i>	vx mimp cono pl 2
- <i>sar</i>	sf-f nden nnum	- <i>nātŋt</i>	vx mimp cono pl 2
		- <i>nŋjätŋt</i>	vx mimp cons pl 3
- <i>s</i> ¹	sf-f nden c-rec	- <i>nŋjätŋt</i>	vx mimp cons pl 3
- <i>s</i> ²	synt praet	- <i>nŋmtŋjätŋt</i>	vx mimp cono pl 3
- <i>os</i>	sf-f nden c-rec	- <i>nŋmtŋjätŋt</i>	vx mimp cono pl 3
		- <i>mtŋt</i> ¹	px acc pl 2
- <i>š</i>	sf-f vden anc	- <i>mtŋt</i> ²	px acc pl 3
- <i>äs</i> ⁸	vx mimp cons sg 2	- <i>ntŋt</i> ¹	px gen pl 2
- <i>näs</i> ⁹	vx mimp cons sg 2	- <i>ntŋt</i> ²	px gen pl 3
		- <i>mŋntŋt</i> ¹	px pros pl 2
- <i>t</i> ¹	cx gen	- <i>mŋntŋt</i> ²	px pros pl 3
- <i>t</i> ² ¹⁰	vx mimp cono sg 2	- <i>qŋntŋt</i> ¹	px dat pl 2
- <i>t</i> ³	vx cono sg 3	- <i>qŋntŋt</i> ²	px dat pl 3
- <i>t</i> ⁴	vx npraed pl 3	- <i>alt</i>	sf-f vdev tr
- <i>t</i> ⁵	px nom sg 3	- <i>ält</i>	sf-f vdev tr
- <i>t</i> ⁶	sf-f vden anif	- <i>ilt</i>	sf-f vdev tr
- <i>t</i> ⁷	synt aor		
- <i>t</i> ⁸	synt num pl ga	- <i>ku</i>	sf-f vdev act br-m
- <i>mät</i>	sf-f vdev refl		*
- <i>čit</i>	px nom pl 3		
- <i>lit</i> ¹	vx cons pl 2		
- <i>lit</i> ²	vx cono pl 2		
- <i>lit</i> ³	vx npraed pl 2	Ø ¹	cx nom
- <i>lit</i> ⁴	px nom pl 2	Ø ²	vx cons sg 3
- <i>mit</i> ¹	cx pros	Ø ³	vx npraed sg 3
- <i>mit</i> ²	vx cons pl 1	Ø ⁴	synt aor
- <i>mit</i> ³	vx cono pl 1	Ø ⁵	synt mind
- <i>mit</i> ⁴	vx npraed pl 1		
- <i>mit</i> ⁵	px nom pl 1		

MÁRK TAMÁS

Sölkupisches Suffixverzeichnis aus dem Tas-Dialekt

Diese Arbeit enthält die Bildungsmorpheme, die Deklinations-, Konjugations- und Zeichenendungen in einer Gruppe. Theoretisch muß man diese Elemente im großen und ganzen unterscheiden, praktisch ist es aber nur sehr schwer restlos zu lösen. Die Morpheme in einer Gruppe haben den Vorteil, daß die Elemente mit derselben Form jedoch mit verschiedenen Funktionen nebeneinander stehen können.

Die Morpheme folgen in alphabetischer Reihe, *a, á, ä, č, e, é, i, í, j, k, l, ľ, m, n, ň, ŋ, o, ô, p, q, r, s, š, t, u, ü* und zwar a tergo, d.h. rückläufig geordnet. Das Verzeichnis enthält neben den phonematisch beschreibbaren Morphemen fünf Nullmorpheme.

Charakteristisch ist für das Sölkupische, daß Formen der Endungen von bestimmten Alternationen beeinflußt und verändert worden sind (z.B.: *-ntí: -nto: -mít: -mís-*). Diese Veränderungen wurden in diesem Verzeichnis nicht berücksichtigt. Dagegen hat der Verfasser die kürzere oder längere Variante in Betracht gezogen.

Das Verzeichnis enthält nur die einfachen Morpheme, die Kombinationen fielen jetzt noch weg. Die identischen Formen sind mit Indexziffern versehen.

TAMÁS MÁRK

Sajátos melléknévképzés Heltai Gáspár bibliafordításában

GYALMOS JÁNOS a *-beli* névszóképzőről írt monográfiájában (MNYTK. 88.) a *-beli* képzőhalmaz két esetét említi. A 'vkihez, vmihez tartozó' jelentésű latin *-ensis* képzőhöz hozzátapad a vele szinonim jelentésű magyar képző: JókK. 102: *Catanienfibely frater*; Komj: SzPál 356: *Thessalonicensesbely* egyháznak (i. h. 12) stb. De az ugyancsak a valamihez tartozást jelentő magyar *-i* képzős származékokhoz is hozzájárul az azonos funkciójú *-beli*: TelK. 186: a *galileaybelinec* tanítani; ÉrdyK. 182: *Angliay bely* kyrálnak (i. h. 76). Van azonban a *-beli* képző halmaz szerepének még egy változata is.

A XVI. századi ótestamentumi magyar szövegekben sűrűn találkozunk *-ita* végződésű 'vmely föld, város népe; vmely személyhez, nemzetséghez stb. tartozó' jelentésű szavakkal. A görög *-ίτης* képzőjű, illetőleg a többes számban *-ιται* végű kifejezések *-ites*, *-ae*, illetőleg *-itae*, *-arum* végződéssel kerültek át a latinba. A Vulgata azonban a Septuagintában előforduló nevek *-ites* végződése mellett gyakrabban használja az első névragozáshoz tartozó szavak alanyesetének *-a* végű alakját: *Λευίτης* > *Levites* (Jud. 19,1) ~ *Levita* (Exod. 38, 21); *Ισραηλίτης* > *Israelites* (Num. 25, 8) ~ *Israelita* (Lev. 24, 10) stb. (Vö. FORCELLINI: Totius Latinitatis Lexikon [Onomasticon] 9: 599). Analógiás hatásra a magyar nyelvérzék még a többes számú névnevek ragozott eseteiből is az *-a* tövű főnevek egyes nominativusi *-ita* végződését következteti ki. Például: *'Ελαμίται* > *Aelamitae -arum* 'Elam népe' (ALFRED SCHMOLLER: Handkonkordanz⁹ 158) mint *elamita* helyezkedik el az *edomita*, *gersonita*, *moabita*, *rubenita* stb. nemzetségnevek sorában.

A kódexek bibliaszövegeiben lassan hódít az *-ita* végződésű kifejezés. Ruth könyvében a *moabíták* szó még így fordul elő: *Moabitidiakat* (BécsiK. 1), és az *izraelíták* első előfordulása (TESz. 2: 254) sem magában Abdias (Obadja) próféta szövegében tűnik fel (BécsiK. 234), hanem a bibliától független prólogusban (ÚjNyttár. 1: 180). De a XVI. század korai nyomtatott újtestamentumi fordításaiban is idegenkedést tapasztalni. PESTI GÁBOR jól példázza a tételt: 1536: a *similiter & Levita* (Luc. 10, 32) kifejezést így ülteti át magyarra: *egy fel papjys* (NTest. 142a), a *sacerdotes & Levites* (Joan. 1, 9) szókapcsolatból sem veszi át a *levitá-t*, hanem ekképp fordítja: *papokat ees fel papokat* (i. h. 183b); de még az *izraelitá-t* sem használja. Ez a szövegrész: *ecce vere Israelita* (Joan. 1, 47) így hangzik nála: *Ihon Israelnek igaz fja*" (NTest. 185a).

Rövidesen megváltozik a helyzet. A SYLVESTER JÁNOS fordításából idézendő szövegrészlet egyértékű mondatelemei arra utalnak, hogy ez idő tájt már az *-ita* és a *-beli* funkciója a tudatban azonosult: 1541: A tüzes nyelvek szavát hallani, „mindenikünk az ű tulaydon űeluin Partiabeliek es Media-

beliek es *Elamíták*'' (ÚTest. 163b). Mózes könyveinek magyar fordításával a kérdés továbblep. 1551-ben jelenik meg Mózes öt könyve HELTAI GÁSPÁR szerkesztésében. Itt már az általánosan használt *-ita* végű szavak mellett feltűnnek a latintól függetlenül alkotott nemzetségnevek is.

Az analógia és az elvonás jelenségének határterületén mozgunk, amikor arra gondolunk, hogy a bibliafordítók nem az *-ita* végződésnek analógiás hatására képezik magyarul a latinban ismeretlen *-ita* végű szavakat, hanem mintegy kikövetkeztetik az idegen szavakhoz járuló *-ita* ~ *-beli* képzőt. Így amikor a Vulgata csak a *Gessuri* és *Machati* (Deut. 3, 14) törzsnevet ismeri (Sacrorum Bibliorum Vulgatae editionis Concordantiae Hugonis Cardinalis ordinis Praedicatorum. Venetii 1754. 376, 535), GYULAI ISTVÁN prédikátor, a Pentateuchus fordítója e jelentéktelen bibliai neveket is *-ita* végződéssel látja el: 1551: a „*Geffurítáknac* és *Machitítáknac* határaig'' (Az Bibliának első része LII3a). Hasonlóan jár el HELTAI is a biblia második részének fordítása közben. A Vulgatában előforduló *Giblii* névből (Jos. 13, 5) megalkotja a magyar származékszót: 1565: „à *Giblitáknac* földé'' (Bibliának második része D2a). A latin nyelvű biblia nem ismeri a *Benjámin* személynévhez kapcsolódó nemzetségnevet, HELTAI viszont *-ita* végű kifejezést képez belőle (Jud. 20, 17): 1565: „Az Izraelbeli férfiac kedig Izamlalua (à *Beniaminitáktól* meg valua) negy fiaz ezeren valanac'' (Bibl. második r. M7a).

HELTAI az azonos szemantikai rendeltetésű *-ita* és *-beli* elemet egyidejűleg is használja. A képzőhalmazban tudatosan jár el. Szóhasználatának e magatartásbeli jellegét támogatja az a tény, hogy olyan bibliai nevekhez is kapcsolja a *-beli* képzőt, amelyeknek *-ita* végű alakját maga teremtette meg. A Vulgata nem tud a héber *Eskolon* és *Ekron* tartománynevek (Jos. 13, 3) ilyenmű képződményéről. HELTAI fordításában viszont képzőhalmazt szemléltető alakzatban lépnek elénk e szavak: 1565: „à Canaanac földé: a Philifteufoknac ött hertzegfégi, tudni illic, à | Gasabeli, Afotusbeli, *Afcalonitabeli*, Gatbeli, *Ackaronitabeli*, az Aueusbeliuel'' (Bibl. második r. D1b–D2a). Érdekes HELTAI képzőhalmazának az a formája, amikor egyazon mondatban fordul elő az egyszer képzett szó a halmazott változattal. Az 'Ephraim fiai, Ephraim nemzetségéhez tartozó férfiak' jelentésű *-ita* végű szót közvetlenül követi a kétszer képzett melléknévi alak: 1565: „az *Ephraimitác* közzül | mondanac, Had kellyec által: Felelénc neki a Galaadbeli [férfiak] *Ephraimitabeli* közzül való vagyé?'' (K6a–K6b).

A XVI. század közepén tehát a nyelvérzék már képzőmorfémának érzékeli az *-ita* végződést, és a *-beli* szinonim toldalékának fogja fel. Erre egy SZÉKELY ISTVÁN-idézet is felhívja a figyelmet. A mondat megfogalmazása szinte ellenőrizhetővé teszi, hogy az író az *-ita* toldalékot képzőként alkalmazza: 1559: „ELAMBOL tamadanac a perfac kiket maskepen hiuunc *Elamitáknac*'' (Chronica 5b). Az *-ita* végződésből azonban nem lett magyar képző, mint ahogy termékeny képzővé lett az *-ista* (GYALMOS JÁNOS, Latin eredetű képzőink. MNyTK. 31: 3–14). Az elvonás folyamata megmerevedett az idegen eredetű szavak területén.

Spezifische Adjektivbildung in der Bibelübersetzung des Gáspár Heltai

Der Verfasser weist aufgrund einer vergleichenden Untersuchung der aus dem 16. Jahrhundert stammenden ungarischen Bibelübersetzungen ein Suffix fremden Ursprungs im Ungarischen nach, das die ungarische historische Wortbildungslehre bisher nicht registriert hat. Dieses Suffix ist *-ita*, das die Bibelübersetzer Stammesbezeichnungen wie *elamita*, *moabita* usw. entnahmen. Der Ursprung des Suffixes ist im Griechischen zu suchen, doch gelangte es in latinisierter Form nach Ungarn.

JENÓ ZSOLDOS

Beszéddallamok

(Elméleti kérdések: dallam, hangsúly és ritmus)

1. Századunk elején még *zenei hangsúlyról* beszéltek beszéddallam helyett. Jobb híján ezt az elnevezést használta GOMBOCZ ZOLTÁN is (1907).¹ Érthető az elnevezés, mert a hangsúlyozott szótagnál szoktuk megemelni hangunkat. Ez alól azonban bőségesen akad kivétel; ezért nem is tarthatjuk meg a régi elnevezést.

A Nyr-nél beadott kis gyűjteményemben közlök egy-két példát arra, amikor a nyomatékos szótag mélyebb. Így a társától elváló, valószínűleg vidéki fiatalember szavait: „*S amúgy: hogy vagy?*” Lehetett: g cisz / d e. Egy mondat-sonk / hiányos mondat) után kétszavas kérdés; a nyomatékos határozói kérdőszó a legmélyebb volt: d. Másik példán egy fiatal pincér köszönése az étteremben:

1. Fiatal pincér 2. Hadaró, idegenszerű

Jó napot kí-vá-nok! Jó - napot kí-vá-nok!

3. 4.

Gu-ten Tag wünsch ich! Karschama Die - ner!

A „*Jó napot kívánok*;” köszönésnek először — FÓNAGY és MAGDICS német nyelvű cikkében² szereplő (de elfogadhatatlan kottázású) lejegyzéséből kiindulva, egy idegenszerűen hangsúlyozott, énekelve hadaró hanglejtését közöltem,³ melyet bizony magam is gyakran használtam, s valami spontán mormogva-éneklő ösztönnek tulajdonítottam. (FÓNAGY—MAGDICS is főleg a normálistól eltérő példákat tárgyalnak ott az UAJb-ben.) — A dallam azonban nagyon hasonlít a német „Guten Tag wünsch ich” dallamára, s bizonyára

¹ ÖM. 1: 17—19.

² UAJb 35: 1—55.

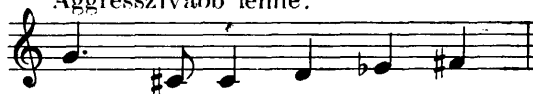
³ NyK. 72: 175—8.

MOLNÁR IMRE is (A magyar hanglejtés rendszere 1954, 23–24. l.) ad jó idevágó példákat nyelvünkéből. Ezek többnyire méltatlankodást, bosszankodást fejeznek ki. Kottában pl. (MOLNÁR 1: 24.1):

Kel - le - met - len! En - ge - del - met ké - rek!

Aggresszívabb lenne:

En - ge - del - met ké - rek!

Ugyanazokat a szövegeket közli a szerző nyugodt ereszkedő hanglejtéssel is. Mindkét szerző vegyest adja az olyan példákat, melyekben egy utolsó szó kezdetén hangzik a fölcsapás, olyan szövegekkel, amelyekben az utolsó szó második vagy harmadik szótagjára történik a hangfölemelés. Az előbbieket úgy tekinthetjük, mint az utolsó szó kiemelését. A szóközépre, képzőre, ragra eső felcsapás természetesen nem lehet értelmi kiemelés, hanem érzelmkifejezés (vagy az volt eredetileg). Legfeltűnőbb példának tekintetem a „Lehetetlen!” felkiáltás harmadik szótagjára eső hangemelést. Ilyen példákat a NyK 72. kötetében (175–177. l. köszönés) közöltem. A *Jónapot* kívánok és a *Lehetetlen* dallamát próbáltam a német megfelelőjével összevetni. A tiszántúli felugró hanglejtésben természetesen nem gondolhatunk német hatásra.

A következőkben kisebb kiemeléseket közlök.

Egy másik igen emfatikus régi kitörésünk: „*Ki az ördög gondolta volna?*” Többféle dallama lehetséges, kiemelhetjük benne a kérdőszót is, de az értelmező jelzőt is (az ördög):

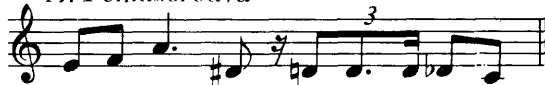
9. Kitörve

10. Félig mentegetőzve

Ki az ör - dög gondol - ta vol - na! Ki az ör - dög gondol - ta vol - na!

11. Felháborodva

Ki az ör - dög gondol - ta vol - na!

Pedig logikailag a kérdőszó volna kiemelendő.

Feleségem vasárnap étterembe küld reggelizni (Lyra: az étterem neve).

12a. Feleségem

12b. Vitázó hangon

De a Ly - ra most már kinyitott. De a Ly - ra már kinyitott.

Rábeszélő hangú. Ki lehetne emelni az állítmányt is, az alanyt is; a *de* kötőszó kiemelése a rábeszélés szolgálatában áll. A csatolt második lehetőség az állítmányt emeli ki erősen.

2. FÓNAGY és MAGDICS magyar beszéddallam-gyűjteményük⁴ példáit egyetlen „alaphangra” (kis f vagy fesz) iparkodnak építeni (vö. a könyv utószavát). Bírálatomban⁵ arra a meggyőződésre jutottam, hogy ilyen alaphang feltételezéséhez — nincs kellő alapunk. — A magam példáinál nem törekedtem abszolút hangmagasságra; beszéddallamaim tetszés szerint transzponálhatók. (Az idegenszerű — németes — „Jóna-pot kívánok” köszönést a NyK- és Nyrben már több transzponált — és esetleg módosított — alakban közöltem.) Mint bírálatomban hivatkoztam rá, gyakran megesik, hogy mondatunkhoz még egypár szót toldunk, és ez gyakran mélyebbre jut, mint az előző mondat. Nem ilyen hozzátoldás, hanem két mondatpélda felsorlása volt az, mikor LŐRINCZE LAJOS a Rádióban (1971. aug. 13.) az *Édes anyanyelvünk* rovatában (ism.) egy érdeklődő levélírónak példákat mondott arra, hogy a *jószág* szó néha kis gyermekre is értik:

13a.

13b.

„Kedves kis jó - szág!”

„A kis ár - va jó - szág!”

Az első mondat szerint az „alaphang” dísz lett volna a fent nevezett szerzők elmélete szerint, és ha az előadó ott megállt volna, az lett volna a végleges „alaphang”. De a második mondatban már cisz-re szállt le (felesleges hozzátennem, hogy mintaszerű hangsúlyozással és beszéddallammal), akkorára tehát már egy szekundddal mélyebb lenne az ún. alaphang.

Számos példámban közöltem eddig is ugyanahhoz a mondáshoz különböző lehetséges záróhangokat. Lehet lazább, várakozó lezárás kisterc eséssel, vagy határozottabb lezárás szűkített kvinttel.

14.

vagy

Kapcsol-juk a Hun-gá-ri-a ká - vé - há - zat. ká - vé - há - zat.

⁴ A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, 1967.

⁵ DHK 1969: 175.

Feljegyzésem szerint még 1970. febr. 16-án hangzott el a Rádióban. De hangozhatik a vége (a mondattárgy) egészen ereszkedve is; ekkor nagyterceel mélyebb „alaphang” mutatkozna.

3. BARTÓK JÁNOS a FÓNAGY—MAGDICS-féle gyűjtemény (MBD) méltatásában⁶ helytelenítette, hogy a szerzők a hangjegyek előtt kiteszik a módosító jeleket. Ezt az ellenzését a MNy-ben a F—M-féle gyűjteményre és az én bírálatomra vonatkozó észrevételeiben (DHK 1969) megismételte. Iparkodtam válaszómban (MNy 66: 214) kifejtetni, hogy a módosító jelek elhagyása (további) szörnyű torzítást okozna. Ha pl. kisszekund (félhang) helyett nagy-szekundot vagy szűkített kvint helyett tiszta kvintet írának.

BARTÓK egyetlen példát idéz méltatásában (AL) az F—M-féle gyűjteményből; az ő megfigyelése helyes, de az idézett kottapélda szerintem hibás jegyzésű (szám nélkül): *Tíz pengőket dobálni a cigánynak?*

d d c c d c h h e f d

Kellemetlen a végén a megrekedés a kezdő d-n és mindenesetre *kérdéshez túl kevés* lenne a kistercnyi e-f-d zárómozgás. Fölfelé kisterc, lefelé szűkített kvint szokott hangozani. Szerintem így hangozhatott:

15. Botránkozva

Tíz pen - gő - ket do - bál - ni a ci - gány - nak !!

16. Bosszankodva

Tíz fo - rin - tot ad - ni a ci - gány - nak !

A második változatban (kevésbé kifejező és temperatentumos, a szövege változtatott) megpróbáltam közelebb jutni az F—M-féle kottához. Persze lagymatagabban hangzik.

4. Irtam róla a DHK kötetben közölt bírálatomban, milyen kínosak sokszor MBD hangtemperáló, főleg a h-t és f-et (bővített kvart, kísérteties) egymás után ismételtető kottapéldái. Ilyen akad például *A szerkezetek megkülönböztetése* c. fejezetben (109. l.) is. BARTÓK céloz rá, hogy a felkért kísérleti alanyok elfogódottak lehettek, és nem hangsúlyoztak spontánul. Ehhez járul (szerintem) a téves lejegyzés.

A szerzők egyik megkülönböztetendő két példája: „*Egy amerikai—spanyol szótárt vettek*” (tehát amerikai angolról van szó) és „*Egy amerikai spanyol szótárt vettek*” (nyilván Amerikában kiadott spanyol és még nem tudni milyen nyelvű szótárt); az *utóbbi szövegre* közölnek ilyen hangsorokat: ahhhhh/ff/ff/ff, továbbá: cdddd/ gg/ges ges/ff. Mindkét példánál túlzott a kvint-, illetve bővített kvart-esés (az utóbbi kísérteties), és *egy szótaggal túl korán* következik be a hangzuhanás (a *spa-nyol* szónál, szóközépen kellene leesnie).

⁶ ALH 19: 427—9.

csak 1. katonás vezényletskor, 2. előszámláláskor, felsoroláskor (l. UAJb. 1964 Paradoxon: a szatócs elszámolását ezúttal helyes följegyzésben) és 3. dúdoló gyermekmondókákban fordul el ő (DHK 1969: 83). Az MBD első példája

Az én fiam tábornok?

c' d' d'g c' d' g

Ha az *alany dallamát elfogadnók*, az állítmány dallama nem fejeződik g-n, mert úgy *állítás* maradna. Vagy feljebb végződik (ekkor meghökkenés jellege van), vagy mélyebben (ekkor megdöbbenést csodálkozást fejez ki):

Hitetlenkedve	Elképedve
Az én fi-am tá - bor - nok ?	Az én fi-am tá - bor - nok ?!

Persze ezek, az alany „adott” dallama miatt, erőltetettebbek, mint a DHK 1969: 83. oldalán közölt példáim.

BOROS REZSŐ

Ungarische Sprachmelodien

Verfasser macht darauf aufmerksam, dass melodische Spitzen nicht immer mit stärkster Betonung zusammenfallen. (Beispiele: Jó napot kívánok! Emphatische Ausrufe.) Die alte Benennung »musikalischer Akzent« ist also nicht mehr zu halten. — Die Annahme eines »Grundtons« des Sprechenden bei FÓNAGY u. MAGDICS (das kleine f oder fes) ist unmotiviert. Wenn man etwas zum Gesagten hinzufügt, überschreitet man abwärts meist das angenommene Register (Beispiele aus dem Radio). Unannehmbar ist auch der Vorschlag von János Bartók, die Noten der Sprechmelodie ohne jede Vorzeichen zu schreiben. — Versuche, einige bei Fónagy—Magdics mitgeteilte Sprechmelodien zu berichtigen.

REZSŐ BOROS

A tiltás és a tagadás etimológiájáról a mongolban

Miként a cím is jelzi, ebben a dolgozatban a mongol nyelv tiltó és tagadó partikuláinak etimológiai problémái tárgyaltnak, illetőleg a másutt már megkezdett párbeszéd folytatásaképpen a mongol igeragozás történetének néhány problémája is szóba kerül.

Igen érdekes, hogy az uráli nyelvek tagadó igealakjaival, az uráli tagadással az utóbbi időben leginkább éppen magyarhoni kutatók foglalkoztak. (Legutóbb I. KORENCHY ÉVA: Az uráli tagadásról. NyK 74 (1972): 155–167. I. c. cikkét. A kérdés irodalmát pedig uo. a 155. lapon.) Jóllehet, a mongol nyelvi tiltás és tagadás minden vonatkozásában e helyütt most nem kerül terítékre, az urálisták a mongol anyagban sok, az uráli nyelvekével is megegyező jelenséget figyelhetnek meg. Ezek a párhuzamos jelenségek itt most nem képezik kutatás tárgyát, de joggal felkelthetik a figyelmet. Vagyis nem indokolatlan a kérdés: a tiltásban és tagadásban is közös eredetre utaló (azaz ősi urál-altaji), vagy éppen areális-tipológiai egyezésrekről van-e szó?

Mai ismereteink szintjén ez a kérdés persze inkább csak költői jellegű.

*

1. A mongol tiltó partikulák etimológiáját RAMSTEDT gondolata nyomán egy mintaszerű tanulmányában VLADIMIROV (1916: 349–358) tisztázta. Magyarázata szerint az ige előtt megjelenő középmongol *bü* 'ne!' tiltó partikula a *bü*- 'lenni' létige imperatívusi formája. Ugyanakkor az írott mongol *bitegei* 'ne!' eredetileg **büügei*-ből, azaz a *bü*- 'lenni' létige optatívusi formájából származik. VLADIMIROV azonban — mint írta — a jelentésváltozás magyarázataiban nehézséget látott. Ezen a nehézségen RAMSTEDT próbált könnyíteni. Ő orosz és német nyelvből vett megfelelésekre hivatkozott (1924: 199). RAMSTEDT példái azonban aligha alkalmasak a VLADIMIROV jelezte nehézség feloldására.

A kérdés lényege itt az, hogy a tiltandó igék felszólító formáit egy pozitív jelentésű létige felszólító formája tiltja. Például: *anda bü ayu* 'Anda ne félj!' [= 'Anda légy! félj!'] (Titkos történet § 171), *amitu gü'ün-e bü kelele* 'Élő embernek ne szólj!' [= 'Élő embernek légy! szólj!'] (Titkos történet § 85), stb. Vagyis a tiltás formája a középmongolban, illetőleg a mongolban eredetileg egy létigével történő kétszeres felszólításnak felelt meg. Önmagában véve ez még nem kifejezetten jelentéstani probléma. Jelentéstani problémává csak akkor válik, amikor a *bü* 'légy!' imperatívusi vagy *bitegei*

'légy!' optativusi forma a maga igeragozásából kiszakadva 'ne!' jelentésben önálló életre kel. Ennek a 'légy!' > 'ne!' jelentésváltozásnak a hátterét kell tisztázni ahhoz, hogy VLADIMIRCEV aggodalmát elháríthassuk.

A középmongol kori (XIII–XVI. sz.) ún. preklasszikus szövegekben két létige fordul elő: *a-* és *bü-*. E két létige azonos módon nem ragozható. Az eltérés nyilvánvalóan szemantikai jellegű. Ezeket az eltéréseket, a két létige jelentését egymáshoz való viszonyában elemezni itt most nem lehet feladatunk. (Erre külön tanulmányban kerítünk sort.) Számunkra most csak az a lényeges, hogy a *bü-* 'lenni' létige tovább él a klasszikus írott mongolban, sőt általában az írott mongolban szinte napjainkig, viszont a mai nyelvjáráásokban egyáltalán nem fordul elő, illetőleg két felszólító formája a tiltásban (*bükü* és *bükün* 'mind, -en' alakja pedig más funkcióban, de ez most elhanyagolható probléma) őrződött meg. Tehát a *bü-* létige a középmongol kortól fokozatosan kiszorult a beszélt nyelvből. Ilyenformán a *bü* eredeti imperativusi 'légy!' jelentése könnyen elhomályosulhatott, illetőleg kiveszhetett a beszélők tudatából. Így alakulhatott ki a mai nyelvjáráásokban a *bü* (illetőleg **bütügei* > *bitegei*) formának a tiltásban való következetes használata folytán a tiltó 'ne!' jelentése.

2. Az *ülü* 'nem' tagadó partikula mindig ige előtt jelenik meg, és a 'nem múlt' idejű igéket tagadja. Az *ügei* 'nem' viszont névszók mögött jelenik meg, és a névszókat tagadja (pl. *Alan-go'a ere üge<i>'üi bö'et* ... 'Alan-goa férfi nélküli [tkp. özvegy] volt és ...' (Titkos történet § 17). E két tagadószó egybetartozását annak idején RAMSTEDT (1924: 206–207) nem ismerte fel.

SANŽEEV szerint az *ülü* 'nem' tagadószóban a *-lü* összetevőt talán egybe lehet vetni a *-lUgA* 'praesens perfecti' időjel első *-lU* összetevőjével, ha ugyanebben az *ülü*-ben az *ü* magánhangzót valamilyen már régen elhalt igetőnek lehet magyarázni (1962: 281, 12–17 ff.).

A *-lUgA*-ban már RAMSTEDT is egy elsődleges *-lU* 'perfecti' időjel jelenlétére gondolt (1903: 81). RAMSTEDT feltételezését a dahur *-li* és a mogul *-la* 'perfecti' időjelek teljes mértékben igazolják. (Ezért a középmongol *-lAgA*, ill. *-lUgA* 'praesens imperfecti' tagolása *-lA/-lU* 'perfecti' + *.gA* 'praesens imperfecti'. Vö. BESE 1969: 7, ill. 9). A dahur és a mogul alakok előzménye ugyanis semmi esetre sem lehetett középmongol *-lA.gA* vagy *-lU.gA*, hanem csak **-lA*, **-lU* vagy esetleg **-li*.

Ezek a mai nyelvjárási adatok tulajdonképpen azt bizonyítják, hogy a középmongol *-lA.gA*, ill. *-lU.gA* összetett időjel *-lA*., illetve *-lU*. szelete, mint időjel, önállóan már korábban is előfordulhatott. Tehát valóban van lehetőség arra, hogy az *ülü* 'nem' tagadószó *lü* szeletét régi mongol **-lU* 'perfecti' időjelnek fogjuk fel. Így azonban az *ülü* 'nem' *ü* szeletének logikusan valamiféle 'nem lenni' jelentésű igének kellene lennie. Tehát az *ülü* 'nem' tagadó partikula tagolása **ü-* 'nem lenni' + **-lU* 'perfecti' lehetne. Kérdés, hogy vajon van-e más bizonyítékunk, amely ezt az okoskodást igazolhatja?

SANŽEEV volt az, aki az *ügei* 'nem' névszót tagadó, névszó mögött előforduló partikula etimológiája kérdését az *ülü*-ével összefüggésbe hozta (1962: 281). Szerinte az *ügei* összetevőiről ugyan egyelőre nehéz valami határozottat mondani, de feltehető, hogy a kutatásoknak három irányban kell haladniok: 1. *ü-g-ei* = *ü* + *-g* kötőhang + *ei*, azaz a *-tu-γ-ai*, illetőleg *-su-γ-ai -g-je*; 2. *ü-gei* = *ü-* + *-gei* 'praesens imperfecti'; 3. *ü-ge-i* rejtélyes *-ge*-vel vagy *üge-* (vö. *ügegüü* 'nincstelen'), amelyben *-i* 'praesens' időjel (vö. *bui*, *darui*). (L. uo. 22. jegyzet.)

Az 1. *ü-g-ei* féle tagolás több szempontból problematikus (vö. BESE 1969: 6.2). Lehetőségét a mongol történeti morfológia szempontjából elfogadni nem lehet. A 3. *ü-ge-i* féle tagolás „rejtélyes” *-ge-*vel, illetőleg még rejtélyesebb *ü-ge-*vel úgyszintén elfogadhatatlan. Marad SANŽEEV harmadik javaslata, a tulajdonképpeni 2. javaslat. Eszerint *ügei* = *ü-* + *-gei* ’presens imperfecti’, ahol is *-gei* tkp. *-gA* ’praesens imperfecti’ és *-i* ’praesens durativum ill. adjectivum’ összege (vö. BESE 1969: 3.4, 8). Tehát a *-gA.i* is időjel lenne, pontosabban összetett időjel. Ebben az összetett időjelben az *-i* ’praesens’ tkp a mellékevesítés mutatója. Az *ügei* tagadószó tehát névszó, amely e minőségének megfelelően különböző szintaktikai pozíciókban léphet fel. Például ragozható is: ... *se’üder-ěce busu nőkör ügei-tür* ... ’... amikor árnyékomon kívül más társ[am] nem volt ...’, vagy ... *se’ül-ěce busu čiču’a ügei-tür* ... ’... amikor lófarkon kívül más ostor[om] nem volt ...’ (Titkos történet § 125), stb.

E rövid kitérő természetesen nem terelheti el figyelmünket az *ügei ü* szeletéről, amely a fentiekből következtethetően valamiféle negatív létige kell hogy legyen. Ezt a ’nem lenni’ jelentést az *ügei* ’nem’ származékai (*ügei.ši.tü* ’semmi (ember)’, *üge(i).ün* ’valami nélkül való’, *ügei bol-* ’meghal’) igazolják.

SANŽEEV feltételezése tehát helyes volt: az *ülü* és *ügei* tagadószók etimológiailag egybetartoznak. Közös bennük az *ü-* ’nem lenni’ ige, valamint az, hogy ehhez az igehez időjelek (*-IU*, ill. *-gA.i*) járulnak.

Talán nem lesz felesleges itt utalni arra, hogy az *ülü*-ben talált *-IU* ’perfecti’ időjel a középmongol *-LA.gA/-IU.gA* tagolását (vö. BESE 1969: 7) is tovább erősíti. Ismeretes továbbá, hogy a középmongol kor preklasszikusnak nevezett szövegeiben a *-LA.gA* változat előfordulása a gyakoribb, ugyanakkor a klasszikus írott mongol helyesírása a *-IU.gA* változatot szentesítette. Innen nézve érdekes, hogy a középmongolban uralkodó *-LA-* változattal ellentétben az *ülü* ’nem’ tagadószóban a labiális *-IU* változat fordul elő.

3. A mongol *ese* ’nem’ tagadó partikula mindig ige előtt jelenik meg, és a ’nem jövő’ vagy ’múlt’ idejű igéket tagadja. E tagadó partikula etimológiája ugyancsak fejtörő probléma.

„Was ist dieses *ese*? — kérdezi RAMSTEDT. — Möglicherweise kann es mit tung. *esi* ’nicht’ zusammengestellt werden. Oder ist es ein Wort mit der Bedeutung ’g e g e n’? (1924: 205). (RAMSTEDT később a mongol *ese* ~ csuvas *an* ’nem’ megfelelésére is gondolt (Kalm.Wtb 128).) Mivel tung. *esi* a tung. *e-* ’nem lenni’ ige ragozott formája, RAMSTEDT gondolatmenetéből kiindulva SANŽEEV feltételezi, hogy a mongol *ese* ’nem’ tagadó partikula két összetevőre — **e-* és **-se* összetevőkre — esik szét, amelyek közül a másodikat (az elsőt talán nem? — BESE) egyelőre nehéz megmagyarázni (1961: 280).

Nem kétséges, hogy eme tagolás lehetőségének feltételezését a *bü* ’ne!’ tiltó partikula azonosítása, illetőleg az *ülü* és *ügei* tagolása döntő módon befolyásolja. (Ez tűnik ki SANŽEEV (1962: 218, 18–22 ff.) fogalmazásából is.) Vagyis, ha a tiltó *bü* és *bitegei*, valamint az *ülü* és *ügei* ragozott igék, akkor az *ese* ’nem’ partikulában is teljes joggal fel lehet tételezni valamilyen ragozott alakot. Ezt a feltételezést a tények logikája írja elő, amelynek kényszerítő hatása elől nehéz kitérni.

SANŽEEV azt is észrevette, hogy a mongolban a tiltó és tagadó partikulák mind palatális hangrendűek. Éppen ezért nagyon lehetséges — következtet SANŽEEV —, hogy a premongolban vagy protomongolban **a-* ’lenni’ és **e-*

'nem lenni' segédigei antinomok szembenállása létezett (1962: 281, 25—27 ff.). Ezt — SANŽEEV szerint — a mongolban található különféle ko-varianciák erősítik (uo.: 281—282).

Legutóbb KARL H. MENGES (Die tungusichen Sprachen. Hdb. der Orientalistik. I-e Abt., 5-er Bd., 3-er Absch., Tungusologie. Leiden-Köln 1968. 39—40.) ír az urali *e-, ill. tunguz e- (mandzsu a-), valamint mong. *e- tagadó igék feltűnő egyezéséről. Ha ehhez hozzá vesszük azt, hogy az említett nyelvekben a tagadó igék általában közvetlenül a tagadott igék előtt jelennek meg, akkor itt valóban gondolni lehet egy ősi északeurázsiai szubsztrátum meglétére. E feltevésre azért is jögnék van, mert különben a palatális: veláris ko-variancia bizonyítása SANŽEEV-nél nem eléggé alapos.

A közelmúltban megvizsgáltam a mongol *-gsAn* kérdését (BESE 1971: 220—221). Ez a közép-mongolban és a klasszikus írott mongolban 'nomen perfecti' főnévi igenév képző. A mai mongol nyelvjárásokban főnévi igenév és a múlt idő képzésére egyaránt alkalmas. A *-gsAn*-t illetően — többek között — arra a következtetésre jutottam, hogy ez olyan morféma-bokor, amelyben tulajdonképpen a *.sA* morfémaszelet a 'perfecti' jelentés hordozója. Ha mármost az *ese* 'nem' tagadó partikula *e- szelete valamiféle 'nem lenni' jelentésű negatív létige, akkor a *-g.sA.n* morféma-bokor *.sA* 'perfecti' elemét — mint időjelet — az *ese* második, **-se* szeletével azonosítani lehet. Ez a magyarázat azért is valószínű, mert az *ese* (= *e- 'nem lenni' + **-se* 'perfecti') a múlt idejű időjeleket (s köztük éppen a *-g.sA.n*-t is) tagadja. Így látszik bizonyíthatónak az *ese* 'nem' tagadó partikula SANŽEEV által felvetett tagolhatósága.

Ha eljárásunk helyes, ha bizonyításunk elfogadható, akkor ezzel tulajdonképpen be is zárult a kör: a mongol nyelv tiltó és tagadó partikulái kivétel nélkül igei eredetűek.

BESE LAJOS

Irodalom

- B. JA. VLADIMIROV, O časticax otricanija pri povelitel'nom naklonenii v mongol'skom jazyke. *Izvestija Imp. Akad. Nauk.* Petersburg 1916. 349—358.
 G. J. RAMSTEDT, Die Verneigung in der altaischen Sprachen. *Mémoires de la Soc. Finno-ougrienne.* 52 (1924): 196—215.
 G. D. SANŽEEV, K. voprosu ob otricanii v mongol'skix jazykax. *Acta Orient. Hung.* 15 (1962): 237—282.
 BESE L., Megjegyzések a közép-mongol kor igeragozásáról. *NyK.* 71 (1969): 143—154.
 BESE L., Problémák a mongol igeragozás történetében. *NyK.* 73 (1971): 217—222.

On the Etymology of Prohibition and Negation in Mongolian

The present paper is concerned with the etymology of the prohibitive and negative particles in Mongolian.

The etymology of the Mongolian prohibitive particles was given a perfect interpretation by Vladimirov. According to his interpretation the Middle Mongolian prohibitive particle *bü* 'don't' that preceds the verb is equivalent to the imperative form of *bü-* 'to be'. Vladimirov apparently saw no explanation for the change in meaning. The crux of the question is that the form of prohibition in Middle Mongolian or Mongolian did originally correspond to a double imperative. This doesn't set a semantic problem in itself. It only becomes one when the imperative *bü* 'be' breaking away from its own conjugation becomes independent with the prohibitive 'don't' meaning.

It seems highly possible that *bü-* 'to be' has gradually died out in spoken Mongolian since the Middle Mongolian period presuming, of course, that it did exist when the majority of the presently spoken dialects were being formed. In this way the original imperative meaning of *bü* 'be' could have faded or completely disappeared from the vocabulary of native speakers. Through consistent usage in its other meaning *bü* must have come to be accepted in the prohibitive function (that is to express 'don't') in the dialects of today.

The negative particle *ülü* occurs exclusively before the verb and is used to express the negative form of verbs 'non past'. *ügei* occurs after nouns and is used to express negative nature of the noun.

ülü and *ügei* negative particles are related etymologically. *ü-* element in both particles goes back to the verb **ü-* 'not to be' and they both have tense markers (**-IU* 'perfecti' and *-gA.i* 'praesens imperfecti. praesens adjectivum' respectively) added to this verb.

The Mongolian *ese* 'no, not' negative particle precedes the verb and is used for the negative of the verbs in 'non future' or 'past' tenses.

It supposes that the Mongolian 'no, not' particle could be segmented into **e-* and **-se* components. There is no doubt that this way of segmentation is greatly influenced by the identification of *bü* 'don't' prohibitive particle as well as the segmentation of *ülü* and *üge*. It seems safe to assume that *ese* 'no, not' particle belongs to a paradigm too. The author supposes that **e-* segment in *ese* 'not' negative particle could be regarded a verb with 'not to be' meaning, and **-se* segment could be identified as a 'perfecti' tense marker.

LAJOS BÉSE

A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció néhány kérdése

Majdnem minden tudományágnak van tiszta és alkalmazott aspektusa. Beszélünk például tiszta és alkalmazott matematikáról, tiszta és alkalmazott fizikáról, kibernetikáról stb. Hasonló a helyzet a nyelvészetrel is. Van tiszta és alkalmazott nyelvészet. Mind a tiszta, mind pedig az alkalmazott nyelvészet két részre oszlik: elméleti és gyakorlati részre. Cikkem inkább az alkalmazott nyelvészeti témakört érinti.

I

Az alkalmazott nyelvészet intenzív fejlődése olyan vizsgálatokra ösztönöz, amelyek célja a természetes nyelv modellálása, a nyelv adekvát működését, a nyelvi kommunikáció természetes folyamatát tükröző modelljének megalkotása. Ez természetesen meglehetősen bonyolult probléma, és nem nehéz belátni, hogy aligha oldható meg csupán nyelvészek erőfeszítésével. A nyelv mechanizmusának pontos megismerése kétségkívül jelentős mértékben befolyásolja a nyelvi kommunikáció egyes funkcióit teljesíteni képes technikai eszközök létrehozásával és felhasználásával kapcsolatos kérdéseket,^a hatással van a nyelvi kommunikációt szabályozó rendszer kérdéseire is. Nevezetesen e két fő kérdéscsoporttal foglalkozik elsősorban az alkalmazott nyelvészet. A nyelvi kommunikáció egyes funkcióit teljesíteni képes technikai eszközök felépítésével és gyakorlati felhasználásával kapcsolatban a következő kérdéseket kell figyelembe venni:

1. az „ember—ember” rendszerben történő kommunikáció,¹

^a A biológiai rendszerek, így az ember is, az evolúció hosszú folyamatában igen gazdaságos közlési mechanizmusokat alakítottak ki. Ez a magyarázata annak, hogy a technika mind gyakrabban fordul a biológiai rendszerekhez, igyekszik figyelembe venni a természet által sugallott megoldásokat. Az emberi agy a kibernetikai rendszer jó példája, képes igen gazdaságosan tárolni, feldolgozni a szükséges információkat, és képes reprodukálni azokat, pl. a beszéd segítségével. Érdeemes megjegyezni, hogy a genetikai kód a leggazdaságosabb információátvitelnek jó példája.

¹ L. ZABROCKI, *Cybernetyczny układ komunikacji językowej* [A nyelvi kommunikáció kibernetikai rendszere], *Logopedia*, Lublin, Nr 7; J. BAŃCZEROWSKI, *Несколько замечаний о простом предложении с точки зрения языковой коммуникации (на материале русского языка)*, *Studia Slavica Hungarica* 18 (1972): 235—257; *Вопросы оптимализации естественных коммуникативных систем. (под общей редакцией О. С. Ахмановой)*, Изд. Московского Университета, Москва, 1971; F. FABRICIUS-KOVÁCS, *Linguistics, Communication Theory, Social Psychology*, *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21: 69—86; ÚÓ: *A nyelv szociális jellegéről. Adalékok a nyelv társaslélektani szemléletéhez. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (Budapest, 1972) 8: 63—69.

2. a „gép—gép” rendszerben történő kommunikáció,
3. az „ember—gép—ember” rendszerben megvalósuló kommunikáció,^b
4. a tudományos-technikai információ feldolgozása,
5. gépi fordítás,
6. a gépi szövegbevitel optimalizálása,
7. a speciális gépi nyelvek normalizálása,
8. az akusztikus, vizuális stb. szignálokat felismerő berendezések.^c

Megjegyezzük, hogy az akusztikus és vizuális szignálok felismerése szorosan összefügg a nyelvi kommunikáció és a tanulás folyamatával. A nyelvi kommunikációs rendszer szabályozásának kérdése összefügg mindenekelezt:

1. az anyanyelv megtanulásával,
2. idegen nyelvek tanulásával,
3. a nyelv segítségével történő információ-átadás hatékonyságának növelésével,
4. a nyelvi redundancia csökkentésével ideális kommunikációs csatornán át történő információ-átadás esetén,
5. a nyelvi redundancia növelésével a zaj kiküszöbölésének biztosítására nehéz körülmények között, pl.: kozmosz, víz alatti közeg stb.,
6. beszéd-, hallás- stb. defektusok gyógyításával,²
7. az állatok nyelvi struktúráinak megállapításával és az emberi nyelvvel történő összehasonlításokkal stb.

Tudjuk, hogy az ember az információk túlnyomó többségét a nyelv segítségével adja át. Ezért nem kis jelentőségű számunkra a nyelvi közlés

^b Ez a kommunikációs rendszer új típusa, amely egyúttal új szociolingvisztikai problémákat is felvet. Tanulmányozni kellene azt a kérdést is, hogy milyenek új partnereink kibernetikai és technikai lehetőségei az emberhez képest? Ismeretes, hogy a gép biztosabban rögzíti az információt, gyorsabban feldolgozza, de képtelen célszerűen kiválasztani az információkat, mint ahogy azt az emberi agy teszi. Az ember memóriája gazdaságosabb. Az ember célszerű információ-kiválasztása nem meghatározott algoritmusok szerint történik, hanem a kontextus információjára alapszik. Felmerül a kérdés ezzel kapcsolatban, hogy mi a nyelv számítógépen belüli viselkedésének lényege. Változik-e benne a nyelv, és ha igen, hogyan változik; valamint, hogy van-e határa a formalizációnak a természetes nyelv leírásánál? Az információ-kiválasztás az embernél kevésbé meghatározott, mint a gépnél, ezért az ember gyakrabban téved, és szabadabban dolgozza fel az információt. Az ember összetettebb információkkal operál, mint a gép. Megjegyzendő, hogy az információ gépben kódolt rögzítése és az ember nyelvi magatartása között semmilyen kapcsolat nincsen, mint azt egyesek feltételezik. Lásd: Н. Д. Андреев, Язык в обществе использующем кибернетические машины. Вопросы социальной лингвистики, «Наука», 1969: 25—40. Р. Г. Пиотровский, Экстралингвистические и внутриязыковые вопросы при переработке текста в системе „человек—машина—человек.” Вопросы социальной лингвистики, Изд. „Наука” Ленинград, 1969: 40—65.

^c Az elektronikus számítógépek felhasználásában végbement fejlődés mellett igen nagy számú olyan feladat marad még, melyet a gép nem képes megoldani, az emberi agy pedig igen egyszerűen megoldja. A szignálfelismerésre utalunk, az optikai képek (ide sorolandó az írás is), nyelvi akusztikai képek és taktilis képek formájában történő felismerésre gondolunk. Lásd pl.: ROBERT A. WILSON, *Optical Page Reading Devices*. New York, 1966.

² Lásd: L. KACZMAREK, Principes cybernetiques de la formation du langage chez des sourds. Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung (1967) 20/4: 315—324.

struktúrája. A nyelvi szignál szemantikai információ hordozója, amely különféleképpen kódolható (itt akusztikus és vizuális szignálról van szó). A nyelvi szignálban megvalósuló különböző információkódolási módok jelentős mértékben megkönnyítik vagy megnehezítik egyes információknak a vevő által történő felvételét, egyik esetben az információfelvétel könnyebb, másik esetben nehezebb, vagy az információfelvétel egyáltalán nem történik meg. Itt a tanulási folyamatra mint olyanra gondolok, amelyet a nyelv segítségével történő információ-átadásnak kell tekintenünk. A következő kérdésekről van szó: a tankönyvek nyelve, a tanító nyelve az iskolában, a professzoré az egyetemen vagy az igazgatóé az üzemben, a tudományos munkák nyelve. Ezenkívül figyelembe kell venni a nyelvi hatások más módjait is: a tömegkommunikációs eszközök nyelvét, a reklámok, a pszichológiai háború stb. nyelvét.

Általában elmondhatjuk, hogy az alkalmazott nyelvészet célja a nyelv és a nyelvi kommunikáció elemzésével kapott információk gyakorlati célokra történő felhasználása.³ Ilyen kérdésfelvetés esetén a nyelvet széles értelemben — nemcsak a szövegre korlátozódva — kell tekinteni.⁴

A szöveg a nyelv statikus vonatkozásait képviseli, és a nyelvi folyamat lehetséges eredményeinek csupán egy részét, egy formáját jelenti. Ami CHOMSKY grammatikáját illeti — amely legalábbis elnevezését tekintve igényt tart a nyelv dinamikus felfogására —, a szerző azt a szövegből kiindulva alkotta meg. Felmerül a kérdés, azonos-e vagy hasonló-e ez a grammatika ahhoz, amelyet az emberi agy produkál? Az említett grammatika alapján a nyelvi folyamatokat absztrakt automaták segítségével próbálják modellálni. Közismert másrészt, hogy a nyelvész által meghatározott nyelvi egységek a megértés folyamatában eksztralingvisztikai egységekkel egészülnek ki.⁵

Az eksztralingvisztikai egységek az emberi agyban formalizáltak, a grammatikai információk síkján viszont nem formalizált formában jelentkeznek. Ennél az oknál fogva az absztrakt automata nem tekinthető a nyelv adekvát modelljének.

Mint tudjuk, a természetes kommunikáció adekvát modelljének megalkotását célzó törekvések — érthető okokból — mind nagyobb jelentőségre tesznek szert. Ezeknek a modelleknek a megteremtéséhez elsősorban a pszicholingvisztikai, neurolingvisztikai és szociolingvisztikai kutatások eredményeire van szükség. Világosan kell látnunk, hogy az említett kutatások nélkül aligha irányíthatjuk hatásosan és gazdaságosan a nyelvoktatás és általában a tanulás megteremtését, hogy csak a természetes nyelvi kommunikáció adekvát modelljét, vagy hogy csak a szövegből kiindulva a generatív grammatikát nyerhetünk.

³ В. А. Звегинцев, Теоретическая и прикладная лингвистика. Изд. «Просвещение» Москва, 1968; FODOR ISTVÁN, Mire jó a nyelvtudomány? Gondolat, Budapest 1968; BERTIL MALMBERG, Nya vägar inom språkforskningen. En orientering i modern lingvistik. Svenska Bokförlaget (Norstedts), Stockholm 1966. (Idézem lengyel fordítás szerint: Nowe drogi w językoznawstwie, PWN, Warszawa 1969: 360—373.) *Lásd még:* Information in the Language Sciences. (R. R. FREEMAN, A. PIETRZYK, A. HOOD ROBERTS editors), Mathematical Linguistics and Automatic Language Processing. Elsevier, New York, London, Amsterdam 1968.)

⁴ JANUSZ BAŃCZEROWSKI, W. KOLZWAN, Некоторые проблемы языка и языковой коммуникации. Nyelvtudományi Közlemények 73: 232—248.

⁵ Sehogysem lehet egyetérteni azzal az állítással, hogy a megértés általában a strukturális jellemzőknek a beszéddel történő egyeztetése. A megértés, a mi felfogásunk szerint, nem más, mint a nyelvi szignál és a megfelelő szemantikai információk egyeztetésének folyamata. Ez a felfogás jobban megfelel a nyelvi kommunikáció céljainak.

II

A nyelvi kommunikáció modellje [NyKM] általában adó, vevő, csatorna és közlés létezését feltételezi.⁵ A nyelvi kommunikáció az információ-feldolgozással függ össze. A kommunikációs rendszerekben tehát az információ-feldolgozás a következő szakaszokból áll: 1. dekódolás (szignál percepciója, felismerése), 2. információ-tárolás, 3. kódolás (a szignálgenerálás folyamata). Ily módon a nyelvi kommunikáció folyamatát modelláló általános grammatika a folyamat egyes fázisait modelláló szubgrammatikákat kell hogy tartalmazzon. Ezen szubgrammatikák egyike a paradigmatis (belső) tárolótól a szintagmatikus (külső) tárolóhoz történő átmeneti szakaszt modelláló kódoló grammatika lenne.

Az emberi agy a megszerzett információ legcélszerűbb és leggazdaságosabb osztályozására törekszik.⁶ A klasszifikáció eredményeként a különböző absztrakciós szinteken absztrakt modellek keletkeznek; ezek megfelelői a reprezentáció szintjén (azaz a szignálsíkon) a valós tárgyak modelljei (optikai és akusztikai képek).

A kommunikáció általános modelljéből következik, hogy az ember képes felismerni és osztályozni a környező valóság állapotait, megállapítja a hasonlóságot, és ezen az alapon megfelelő döntést hoz.⁷ Az osztályozás és a hasonlóság megállapításának folyamata feltehetően két matematikai összefüggésen alapul: 1. az inklúzió összefüggésén (a halmazelméletből) és 2. a feltételes valószínűség összefüggésén.⁸ Ez a két összefüggés az osztályozás hierarchikus felépítésére utal.

Mint ismeretes, az osztályozás (auditív, vizuális vagy logikai — a logikai osztályozás az absztrakció magasabb szintjeire vonatkozik és a vizuális, illetve auditív osztályozáshoz képest másodlagos) eredményeként különböző absztrakciós szintű osztályok jönnek létre. Ezek a szintek meghatározott belső tárolót képeznek, ezt általában a szemémák tárolójának nevezzük. Nehéz pontosan definiálni a szeméma fogalmát, mivel a valóságban mind a szavak, mind pedig a velük kapcsolatos mondatok a szeméma tökéletlen tükröződései. Valamely objektum fogalmát (szeméma, másképpen nukleáris információnak is nevezük) — mint említettük — azon konkrét állapotok absztrakciójával képezzük, amelyekben az adott objektum (rendszer) előfordul (hol konkrét állapotok, hol pedig az adott rendszer viselkedésének módját leíró kiegészítő információk).⁹

⁵ Lásd: C. CHERRY, *On human communication*. The M.I.T. Press [Second Edition], 1971: 200; UMBERTO ECO, *La struttura assente*. Introduzione alla ricerca semiologica, 1968 Casa editrice, Valentino Bompiani & C., Milano (Idézem a lengyel fordítás szerint: *Pejaż semiotyczny*. P.I.W., 1972: 29—131.)

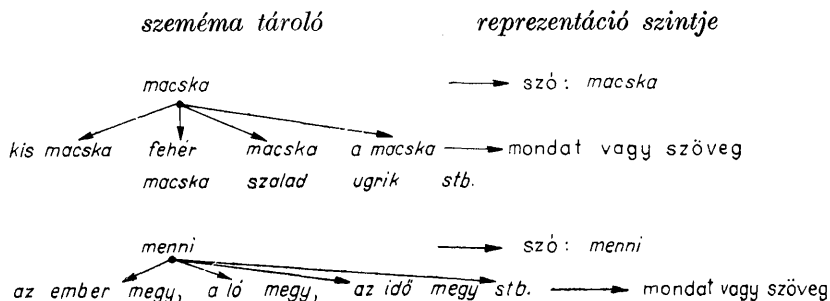
⁶ A. A. Невская, *О пределах инвариантности зрительного опознания у человека*. Механизмы опознания зрительных образов, Ленинград, 1967: 102.

⁷ BIONIKA, *System nerwowy jako układ sterowania* [Bionika. Az idegrendszer mint szabályozó rendszer]. Warszawa 1966: 244.

⁸ Bionika, m. f. 244.

⁹ Minden egyes anyagi objektum nem kevesebb, mint végtelen sok változót tartalmaz. Ez azt jelenti, hogy pontos leírásához azt a végtelen sok információmennyiséget kell megnézni, amely vele kapcsolatos. Valamely anyagi objektum kimerítő vizsgálatának követelménye irreális, és a valóságban senki sem próbálkozik megvalósításával. A kérdés lényege tehát az, hogy a bennünket környező világból csak bizonyos tény- (szignál-) halmazok lehetnek hasznosak (az emberi ismeretek egy adott területén), és ezek rendelkezhetnek matematikai leírással. Emellett arra kell törekedni, hogy ezekben a kutatásokban a megfelelő tényeknek zárt és egyértelmű transzformációkat lehessen tulajdonítani.

Az absztrakció folyamata a következőképpen megy végbe:

Mihelyt kialakult a magasabb szintű absztrakció osztálya, azaz egy meghatározott szeméma, a szó elsősorban ehhez tartozik, s a továbbiakban nem adekvát tükre az alacsonyabb szintű absztrakciós osztályoknak. A nyelvfejlődésben megfigyelhető általános tendencia az absztrakciós szintek folytonos növekedése (ez összefügg az ismeretek mennyiségének állandó növekedésével és az emberi memória korlátozott lehetőségeivel — ez esetben az emberi agy átkódolja az információt olyan szimbólumokra, amelyek több információt hordoznak, és mennyiségük kisebb.) Az információ-tárolás folyamatával ellentétes irányú folyamat (a szubjektív entrópia növekedésén alapuló absztrakciós folyamat, tanulás) a nyelvi kommunikáció folyamata (amely a partnerek szubjektív entrópiájának csökkenésén alapul). Az absztrakció irányát mélység iránynak, a kommunikáció irányát pedig felszíniránynak (representáció) nevezhetjük.

A szemématároló absztrakciós szintjei tükröződnek a szignálsíkon. A különböző típusú deklinációk és konjugációk sajátos módon tükröződnek (suffixumok, infixumok, prefixumok), amelyek a szignálosztályozással összefüggenek vagy összefüggtek.^f

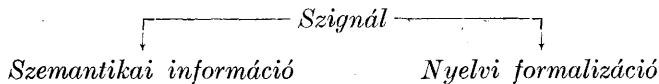
III

Minden információ-áramlás a szignálban realizálódik. Maguk a szignálok szervezettek és rendezettek. Sajátos struktúrával rendelkeznek. A szignál közlése csakis struktúrája miatt lehetséges. Ez a tény jelentős, mivel a szignált kétféleképpen tekinthetjük. Értelmezhetjük fizikai rendszerként (pl. energia-kvantum), felfoghatjuk információ-hordozóként is. Ebből következik hogy

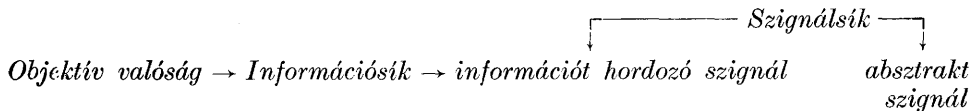
^f A lingvisztikai megfontolásokban nemcsak az a feladat, hogy a nyelvben előforduló szabályokat feltárjuk, és ezek alapján meghatározzuk a struktúráját. Ezekkel a fejtegetésekkel az is a cél, hogy meghatározzuk a nyelvnek mint az objektív valóság megismerésében fontos tényezőnek a helyét és szerepét az ember—valóság mint visszacsatolási rendszer viszonylatában. Mindamellett a struktúra ismerete mint információforrás nagymértékben elősegíti magának a társadalomnak, azaz egy sajátos struktúrájú rendszernek a megismerését, egy olyan rendszerét, amelyet bizonyos mértékig maga az ember hozott létre, közvetlen természeti ösztönzés nélkül. Az emberi egyén és a társadalom értelmezése az információközlésen és -feldolgozáson alapul. A társadalmat ezért csak az információ és az ezzel kapcsolatos kommunikációs módok tanulmányozása segítségével érthetjük meg. Az emberek közti kommunikációnak sok formája lehet. Ezek közül csak egy a nyelv. Lásd: KÁROLY SÁNDOR, Nyelvtörténet és kommunikáció. Általános nyelvészeti tanulmányok (Akadémiai Kiadó, Budapest 1972) 8: 119—131.

magát az információt kétféleképpen vizsgálhatjuk. A valóság szempontjából tartalmát az ember és az érzékszervek környezethez való alkalmazkodásának folyamatából meríti. Az információelmélet szempontjából az információ fogalma az információ mennyiségét jelenti. Az információ mennyiségét az entrópia segítségével határozzuk meg, amely minden esetben és csakis az információforrással van kapcsolatban. Ebből következik, hogy az információforrást a szignálhoz hasonlóan két különböző síkban tekinthetjük. A valóság szempontjából forrásnak nevezzük a szignált (információt) küldő rendszert (berendezést). Az információelmélet szerint viszont a forrás produkciója (a szignálok küldése) véletlenszerű folyamat.⁸ Ez a véletlenszerű folyamat önmagában is specifikus jellegű, sajátos statisztikai struktúrája van.

Megfontolásaink szempontjából célszerű, ha a szignált a következőképpen osztjuk fel:

A felvetett probléma általános sémája a következő:

A szignálsík formalizált sík.

Az információ áramlásának [= IA] az információk mennyisége és minősége szempontjából történő elemzése, valamint ezen információk stratifikációja

⁸ Minden biológiai rendszer bizonyos fajta információforrás, amelyet, mint mondtuk, kétféle szempontból elemezhetünk: absztrakt síkon (valószínűségi aspektusból) vagy a valóság szempontjából. A valós sík vizsgálatával olyan tudományok foglalkoznak, mint a fizika, kémia vagy a nyelvészet. Mindezek a tudományok a rendszerben végbementő változások okait kutatják. A kibernetika és az információelmélet viszont az absztrakt sík vizsgálatával foglalkozik. Ezek a tudományok magával a rendszer viselkedési módjával foglalkoznak. Érthető, hogy azok a tudományok, amelyek a rendszerben végbementő változások okait vizsgálják, kutatásaikat módszertanilag mind a kibernetikára, mind pedig az információelméletre alapozhatják, mivel a rendszer viselkedési módjának ismerete rávilágít a rendszerben vagy rendszerekben végbementő változások okaira. Lásd: R. ASHBY, *An introduction to cybernetics*. London 1956. Érdemes itt megjegyezni, hogy W. A. WEAVER, SHANNON cikkéhez írt bevezetésében azt állítja, hogy az „információ” fogalomnak szemantikai, technikai és pragmatikus aspektusa van. De napjainkban az „információ” fogalmát nagyon széles értelemben használják. (C. E. SHANNON, W. A. WEAVER, *A Mathematical Theory of Communication*. The Univ. of Illinois Press, 1949.)

Meg kell még jegyeznünk, hogy a C. SHANNON-féle információelmélet csak az információnak mint természetes jelenségnek a technikai aspektusát tükrözi. Ezért az ő munkájában általában a technikai kommunikációs berendezésekről van szó. Ennek az elméletnek az a célja, hogy lehetővé tegye az információ-mennyiség fogalmának bevezetését (bit), amelynek a segítségével lehetőség nyílik az információ-átadó berendezések minőségének (áteresztő képesség, áthaladási sebesség) és a kódolási módoknak az értékelésére (C. E. SHANNON, *A Mathematical Theory of Communication*. Bell Syst. Journ. (1948) 27: 373–423, 623–656). C. E. SHANNON munkái oroszul is megjelentek: К. Шеннон, Работы по теории информации и кибернетике. Изд. иностранной литературы, 1963.

minden bizonnyal elősegíti a természetes nyelvi funkcionálási folyamatnak mélyebb megértését. Minden információ-áramlásnál megkülönböztethetünk *mennyiségi* és *minőségi* információkat. Minőségi információk szemantikai információkat és objektív valóság bizonyos mennyiségű energiavesztés árán információt szolgáltat a rendszerről és viselkedéséről. Ez az információ elsősorban abban nyilvánul meg, hogy az információvevő ismeri a rendszer lokalizációját és hatásának irányát, ha a rendszer dinamikus sajátságokkal rendelkezik. A nyelv sajátos módon tükrözi az objektív valóságot. A nyelv struktúrájában ilyen szempontból megtalálható a *lokalizációs* és *irányinformáció* tükrözése is. Mint ahogy az objektum lokalizációját és hatásának irányát jelző információ az objektum állapotát leíró alapinformációhoz tartozik, így ugyancsak az információkat, de már mint nyelvi információkat alapvetőeknek tekinthetjük a nyelvben. A következő alapinformáció a *disztinktív információ*. Bizonyos disztinktív információ-minimumot genetikailag örököltünk, azaz a természet alakította ki. A disztinktív információt a tulajdonítás információjával helyettesíthetjük (azaz az adott objektumnak bizonyos tulajdonságokat tulajdonítunk).^h

^h Mivel az információáramlás sok elemi mennyiségi és minőségi információból tevődik össze; arra következtetünk, hogy minden szemantikai információ az elemi, elsősorban minőségi információk bizonyos kombinációja. Ezeknek a minőségi információknak a mennyisége kétségtől befolyásolja a szemantikai információ jellegét. Emellett a szemantikai információ jellegét valószínűleg igen lényegesen befolyásolja az egyes információk jelentkezésének sorrendje is. Ezen információk kombinációinak száma korlátozott, mivel az emberi memóriaterület is korlátozott, bár meglehetősen nagy. Az emberi memória maximális térfogata 10^{21} bitig terjedhet. Ez a szám a gépek esetében közepes, míg az ember tekintetében a nagy számok közé tartozik. Az említett kombinációk száma nem lehet azonban túl kicsi sem, mivel végül is a nyelv segítségével leírjuk az objektív valóságot, a megismert, tükrözött részt is, valamint azt, amelynek fragmentumait folyamatosan megismerjük.

Ha a lehető legpontosabb összefüggést akarjuk megállapítani a valós szöveg generálásának szabályai és valamely absztrakt elmélet között, először is a szemantikai információ elméletét kell fejlesztenünk.

Említést kell tennünk arról a filozófiai vitáról, amely az „információ” és a valóság tükrözése közti viszony témakörében folyik. Közismert, hogy a lenini tükrözési elmélet a marxista filozófiában központi szerepet játszik. Az említett vitáról tanúskodnak a következő idézetek is:

«Конечно, можно сказать, что информационные процессы присущи всей природе, солнечному свету, шуму водопада, шелесту листьев и пр., но доказать это и то, что между информационными и отражательными процессами в смысле ленинской теории отражения нет по существу никакой разницы, нельзя.» (Т. Д. Павлов, *Информация, отражение, творчество*. Изд. «Прогресс», Москва, 1967: 19). «Речь идёт прежде всего об утверждении Винера, что» мы представляем собой не вещество, которое сохраняется, а форму строя, которая увековечивает себя». Исходя из этой идеи, Винер доходит до мысли, что «индивидуальность тела это скорее индивидуальность огня, чем индивидуальность камня, это индивидуальность формы строя, а не кусочка материи». Винер идёт дальше, утверждая, что, раз это так, форма может быть передана по телеграфу с одного континента на другой и, следовательно, создаётся, хотя пока только теоретически, принципиальная возможность путешествовать при помощи телеграфа, кроме путешествий в поезде и на самолёте» (N. WIENER, *The Human Use of Human Beings. Cybernetics and Society*. Orosz fordításban: Н. Винер, *Кибернетика и общество*. ИЛ. Москва, 1958: 104 és a következők) Винер, подобно Нейману, также уверяет нас, что в этой идее нет ничего фантастического, хотя она ещё очень далека от осуществления». (Т. Д. Павлов, *Информация, отражение* . . . 58–59). «Что же касается более конкретной критической оценки вышеупомянутых взглядов Норберта Винера, нужно подчеркнуть, что его идея о перенесении по телеграфу живых реальных существ, например, с одного континента на другой, вытекает логично из его утверждения, что «информация не есть ни материя, ни энергия (Н. Винер, *Кибернетика*, . . . 182 és a

Kezdjük gondolatsorunkat a következő sémánál. Jelölje A valamely objektum lokalizációját, B — egy másik, A -tól eltérő objektumét. D_n jelölje az irányinformációt, semleges állapotban.

A , D_n , B szimbólumok helyébe helyettesítsünk konkrét szintagmatikus sort, pl.

$$A \xrightarrow{D_n} B$$

Chłopiec (bić) dziewczyna (= Fiú (verni) leány)

A kiegészítő információktól függően, különösen a neutralizált irányinformációtól függően — A és B lokalizációjának változatlansága mellett a következő esetek foroghatnak fenn (pl. jelen időben) az aktív és a passzív szerkezet adta lehetőségek között (a lengyel nyelvben):

1. *Chłopiec bije dziewczynę*
2. *Chłopiec jest bitý przez dziewczynę*
3. *Chłopiec bije się z dziewczyną*
4. *Przez chłopca jest bita dziewczyna*
5. *Chłopca bije dziewczyna*

Tekintsük pl. a (2) és (4) kifejezést. Mindkettő passzívumot, de ellentétes irányú cselekvést fejez ki. Ezzel szemben (1) és (4) ugyanazon akciót aktívumban és passzívumban fejezi ki. Teljesen formálisan szimbolikus ábrázolásuk leírva sem különbözik. A következőképpen ábrázolhatjuk az említett kifejezéseket:

- (a) (1) $A \rightarrow B$
 (2) $A \leftarrow B$
 (3) $A \leftrightarrow B$
 (4) $A \rightarrow B$
 (5) $A \leftarrow B$

Az irányinformáció, mint ismeretes, mindig a szubjektumra és az objektumra utal (bár egyes nyelvekben ezt a funkciót csak a lokalizáció tölti be). Ennek fényében a kifejezéseket szimbolikusán a következőképpen írhatjuk fel:

- (b) (1) $S_1 \rightarrow O_1$
 (2) $O_2 \leftarrow S_2$
 (3) $S_1 \leftrightarrow S_2$ vagy $O_1 \leftrightarrow O_2$
 (4) $S_1 \rightarrow O_1$
 (5) $O_2 \leftarrow S_2$

ahol S — a szubjektum, O — az objektum, és könnyen belátható, hogy $S_1 = O_2$ és $O_1 = S_2$. Azaz lokalizációjuk nem változik, míg megváltozik a

következők) вопреки тому, что нет материи без энергии и энергии без материи, нет материи без движения и нет движения без материи... Информация, поскольку она имеет объективно-реальное существование, может рассматриваться как процесс, который так или иначе пускает в ход и направляет определённые энергетические процессы в машине, в животном и в человеческом организме.» (Т. Д. Павлов, Информация, отражение..., 60–61).

funkciójuk (a tulajdonítás információja). Másként fogalmazva a rendszer ugyanazon viselkedési módjának más lesz a formális leírása.

Ha (b)-t általános formában, azaz a szubjektum és objektum indexei nélkül ábrázoljuk, a következőt kapjuk:

- (c) (1) $S \rightarrow O$
 (2) $O \leftarrow S$
 (3) $S \leftrightarrow S$ vagy $O \leftrightarrow O$
 (4) $S \rightarrow O$
 (5) $O \leftarrow S$

(c) ábrázolásból azonban nem következtethetünk arra, mely kifejezés tartozik az aktívumhoz, melyik a passzívumhoz. Ezt az okozza, hogy a grammatikai kiegészítő információk a „*Chłopiec (bić) dziewczyna*” (= *Fiú (verni) leány*) kifejezéssel kapcsolatos szimbolikus felírásban az objektumok lokalizációjára és az akció irányára korlátozódnak, és csak a szubjektumra és objektumra utalnak. (c) csak a kölcsönösen kapcsolatban álló $\boxed{A} \rightleftharpoons \boxed{B}$ rendszer viselkedési módjáról informál, és nem utal azokra a konkrét állapotokra, amelyekben a rendszer előfordulhat. Ezért szükségesek tulajdonképpen a kiegészítő információk. Ez a kibernetika szabályaival is összhangban áll. Ha a rendszerrel kapcsolatban csak nagyon általános információkkal rendelkezünk, akkor a rendszer entrópiája nagyobb nullánál, és az entrópia nagysága a rendszer határozatlanságának mértéke (azaz a nemtudás mértéke). Így tehát a tisztán formális leírás (az említett megfontolás vonatkozásában) nem ad információkat a nyelvi kifejezés szemantikai aspektusáról.

Az (1) kifejezéshez viszonyítva a (4) szenvedő. Látható, hogy a szenvedő szerkezetet pl. a lengyel nyelvben a kiegészítő információk megváltozása nélkül aktív szerkezetté változtathatjuk. Adott esetben úgy, hogy megváltoztatjuk az objektumok lokalizációját és a cselekvés irányát. Ebből a szempontból a szenvedő szerkezet a cselekvő tükröződése (a kiegészítő információk mennyisége más), és viszont. Szimbolikusán ez a következőképpen ábrázolható:

$$\begin{array}{c|c} S \rightarrow O & O \leftarrow S \\ \hline \text{I.} & \text{II.} \end{array}$$

A fenti közlést továbbító adónak térben viszonyulnia kell a cselekvés lefolyásához. Ha az adó azonosítja megfigyelési pontját a cselekvés kezdőpontjával, akkor aktívummal, ha pedig azzal a ponttal, ahol a cselekvés eléri célját, passzívummal van dolgunk.

A cselekvés három momentumát különböztetjük meg:

Az aktívum és passzívum közvetlen kapcsolatban áll az ember kommunikációjának a modelljével.

Vegyünk példaként ugyanezen objektumok közti visszaható viszonyt. Térjünk vissza egy pillanatra a következő sémához:

$$A \quad D_n \quad B$$

Megállapodunk abban, hogy a következő irány érvényesül: $A \rightarrow B$. Ahhoz, hogy visszaható viszony jöjjön létre, A mint S -nek (szubjektumnak) egyidejűleg O -nak is kell lennie. Ez a felfogás nyilvánvalóan helytelen. Ebben az esetben az adó, mint tudjuk, azonosulhat mind S -sel, mind pedig O -val (az objektummal).

Esetünkben az adó S -sel azonosult. Lokalizálta önmagát és meghatározta, milyen cselekvést kell végrehajtani B -n; vagy milyen objektumnak kell lokalizálódnia B -ben.

Pl. lengyelben *myję się* (= *ja myję ja (siebie)*) = mosdom
czesze się (= *ja czesze ja (siebie)*) = fésülködöm

Érdeemes megjegyezni, hogy az általunk vizsgált kifejezések a kölcsönösen független lokalizációs és irányinformáció példájául szolgáltak. Most olyan példákat hozunk, amelyekben az említett információk között függőség van:

Ziemia (krażyć) słońce (= *Föld (körül keringeni) Nap*)

Ez a példa azt mutatja, hogy az irányinformáció az objektumok lokalizációjától függ, attól függetlenül, hogy neutralizált állapotban van. Ezt a szintagmatikus sort teljes mértékben determinálja a megfelelő információs rendszer a valóságban; azaz a nyelvben (struktúrájában) bizonyos mértékig tükröződik a valós rendszerek struktúrája. Visszatérve példánkra, megjegyezzük, hogy kevesebb információmennyiséget tartalmaz, mint az előzőek. Valójában az a kibernetikai törvény érvényesül itt, amely kimondja, hogy ha valamely rendszer elemei függetlenek, akkor rendezetlensége nagyobb, mint egy olyan rendszeré, amelyben az elemeket belső függés kapcsolja egybe. Nyilvánvaló, hogy az ilyen rendszer entrópiája kisebb, mint a független elemeket tartalmazó rendszeré. A fenti példa determináltságának formája nem formális természetű; az ún. szemantikai denotátumból következik.

Ezeket a szemantikai információkat az ember előprogramja tartalmazza: *a Föld kering a Nap körül* és az ellenkezője nem áll. Ebben az esetben az objektumok lokalizációjának felcserélése (a lengyel nyelvtani szabályok lehetővé teszik a szórendi változást) automatikusan maga után vonja az irányváltozást.

A lokalizáció és irányinformáció közti függőség teljesebb ábrázolásához vizsgáljuk meg azt a példát, amikor két objektum között semmiféle hatás sem érvényesülhet (formálisan lehetséges, de értelemszerűen nem). Pl. *Az ember a Napon él.*⁹

IV

Az absztrakciós szinten (mint emlékszünk, ez a szint az információtárolással kapcsolatos) a grammatikai információk a formalizált alapinformációk. A grammatikai információ nem elegendő a sor nukleáris információjának egyértelmű meghatározására. Ehhez feltétlenül szükség van lexikális és szintaktikai információkra. A grammatikai szabályok mint általánosított törvények a nyelv elemei közti összefüggéseket fejezik ki. Minden szabály bizonyos mennyiségű szimbólumból tevődik össze, amelyek mindegyike meghatározott

⁹ J. BAŃCZEROWSKI, W. KOŁWZAN, Типы информации и их роль в информационной модели языка, *Biuletyn Fonograficzny* 14 (1973) 29–55.

tulajdonsággal rendelkezik, azaz meghatározott elnevezéssel bír. Ezek a nevek az ún. szófajokhoz tartoznak (a nyelv szavainak formális osztályai), amelyek továbbá absztrakt fogalmakat jelölnek. A szabály a kifejezés struktúráját mutatja.

Maximális entrópiacsökkenést (maximális rendezettséget) az adó és a vevő szempontjából akkor kapunk, ha a szabály szimbólumait konkrét lexikális információval töltjük meg, és a szintaktikai információkat alkalmazzuk.

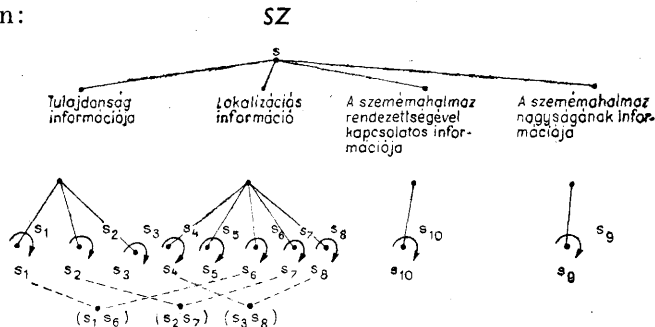
Mint már említettem, a nukleáris információval azonos értelemben használom a szeméma fogalmat (= SZ). A kiegészítő információk ebből a szempontból a szeméma összetevői, a következő képlet szerint:

$$SZ = s_1, s_2, s_3, \dots, s_n$$

Az SZ összetevőit a következőképpen értelmezem:

- s_1 — a tulajdonság statikus információja (a rendszer statikus viselkedését írja le): (*fehér, fekete, zöld, nagyon fehér* stb.);
- s_2 — a tulajdonság dinamikus információja a nulladik cselekvési irányról: (*virágozik, alszik, éheznek* stb.) — intranszítív igék;
- s_3 — a tulajdonság dinamikus információja egy meghatározott cselekvési irányról: (*verni, rúgni* stb.) — tranzitív igék;
- s_4 — SZ lokalizációs információja térben: (*messze, bent, kint, fölött, alatt, közel* stb.);
- s_5 — SZ lokalizációs információja időben: (*most, volt, van, lesz, ma, holnap* stb.);
- s_6 — a tulajdonság statikus információjának lokalizációs információja időben: (*zöld volt, ilyen zöld volt, még lesz zöld* stb.);
- s_7 — a tulajdonság nulladik cselekvési irányval kapcsolatos dinamikus információjának a lokalizációs információja időben: (*alszik, aludt, aludni fog* — intranszítív igék megfelelő időben és a határozószó segítségével történő transzformációik: *mélyen alszik*, stb.);
- s_8 — a tulajdonság egy meghatározott cselekvési irányval kapcsolatos dinamikus információjának a lokalizációs információja időben: (*verni, verte, verni fogja* — tranzitív igék megfelelő időben és a határozószó segítségével történő transzformációik: *nagyon veri* stb.);
- s_9 — a szemémahalmaz (halmazok) nagyságának információja: (*egy, kettő, három, száz, sok* stb.);
- s_{10} — a szemémahalmaz rendezettségével kapcsolatos információ: (*első, második, előttem, mögöttem* stb.).

Sematikusan:

A kiegészítő információ felléphet mint hatványozott transzformáció s a következő séma szerint:

$$s_i \rightarrow s_i^{1+n}$$

$$i = 1, 2, 3, \dots, 10; \quad n = 0, \dots, N; \quad \text{ahol } N < \infty$$

A hatványozott transzformáció értékét a kontextus határozza meg. Például: T (*fehér*) \rightarrow *nagyon fehér*; T (*virágzik*) \rightarrow *szépen virágzik*; T (*rúgni*) \rightarrow *erősen rúgni*; T (*messze*) \rightarrow *nagyon messze*; *nagyon, nagyon messze*; stb.

Ebből következik, hogy a főnév az információs sorban elsődleges szerepet tölt be. A beszéd egyéb részei (azok kivételek, amelyek a modalitás információra vonatkoznak, — a modalitás információ csak a nyelvi kommunikáció folyamatában jelenik meg, azaz csak a szignál síkon jelentkeznek) tulajdonképpen a főnevek jellemzői. Azt mondhatjuk, hogy a szófajok bizonyos mértékig a főnevek struktúráját tükrözik.

Emlékszünk arra, hogy maguk a szignálok rendezettek és szervezettek. Ezért a szignálhalmazokat is értelmezhetjük oly módon, hogy saját entrópiával rendelkeznek. A szignál síkon a szófajoknak bármelyike „önállóan” a főnév megjelenése nélkül realizálódhat a kommunikáció folyamatában. Ez figyelhető meg a restriktív struktúrákban vagy a neutralizált információt tartalmazó struktúrákban. Pl. (*gyors*) járás, ég (*a ház*), *sötétedik*, *két feketét (kérek két feketekávét)* stb. Nyilvánvaló, hogy ahhoz, hogy ezek a struktúrák közölhetőek legyenek, a szükséges kiegészítő információknak előzetesen meg kell lenniük az információ vevő állapotában, vagy ki kell egészíteni ezeket a konkrét kontextussal.

A szignál, mint ismeretes, önállóan is megjelenhet, de ekkor bizonyos mértékig elveszti kapcsolatát a szignált előhívó eseménnyel. A szignálokat önállóan csak azért tekinthetjük, mert sajátos struktúrával rendelkeznek.

A fenti nyelvi kifejezéseket, attól függetlenül, hogy az információsíkon defektívek, önállóaknak tekinthetjük, mivel konkrét szignálban realizálódhatnak.

A fenti vizsgálatok arra utalnak, hogy a szófajok saját entrópiával rendelkeznek. Entrópián ebben az esetben azoknak az üres helyeknek a mennyiségét érthetjük, amelyeket az adott szófaj nyitva hagy.

A kísérletek kimutatják, hogy a főnév a legkevésbé determinált a szófajok közül, azaz a legtöbb üres helyet hagyja nyitva. Ez az intuícióval is egyezik.

Az összes szófaj (a főnévvel bezárólag) vagy a paradigmaticával, vagy a szintagmatikával függ össze. Tudjuk, hogy egy kifejezés a paradigmaticus síkon nagyobb entrópiájú, mint egy adott konkrét szintagmatikus sorban. A paradigmaticus síkon nem egy eseményt képvisel, hanem egy egész eseményosztályt, ezért határozatlanabb. Emellett ezen a síkon az egyes szófajok absztraktabbak, mint azok a szintek, amelyeken a főnév megjelenik.¹

¹ Rendkívül fontos, hogy a nyelvben, mint transzformálható rendszerben, amely egyidejűleg nagymértékben nyílt rendszer, ki lehessen emelni azokat az elemeket, amelyek alapján a kommunikáció megvalósul, és amelyek lehetővé teszik a transzformált információ megértését. Más szóval, rá kell mutatni arra, hogy az adó-vevő rendszerben mely információk alapvetőek, melyek funkciója marad változatlan a különböző transzformációk ellenére is.

A nyelvi közlemény a nyelvi kommunikáció rendszerének [NyKR] szerves részét alkotja, s így csak ezen rendszeren belül elemezhető helyesen. A nyelvi kommunikáció az információ adó és vevő szükségleteinek következménye. Azt a célt szolgálja, hogy az adó és vevő szubjektív entrópiájának állapotában változást idézzon elő. A NyKR-ben entrópiaváltozási törekvésekkel kapcsolatosak a mondatfajták (pl. kijelentő, kérdő mondatok, teljes vagy restriktív struktúrák stb.). Az ember kommunikál, mivel meg akarja változtatni saját entrópiáját, és céljától függően csökkenteni vagy növelni kívánja a vevő entrópiáját. A közlés hordozója a nyelvi szignál, amely redundáns vagy aredundáns formában fordul elő. A szignál klasszifikálása nemcsak magától a szignáltól függ, hanem egyrészt attól a rendszertől is, amely a klasszifikálást végzi, másrészt a szignált küldő rendszertől is. A nyelvi közlés csakis a NyKM-ben lehetséges. A kommunikatív modellen kívül kommunikatív nyelvi aktus nem lehetséges. Külön kérdés az információ formalizálásának problémája a nyelvi közlés modelljének viszonylatában. Ez a probléma igen élesen vetődik fel a közvetlen nyelvi kommunikációnál.

Vegyük példaként a következő típusú struktúrát: „Azt mondta, hogy nem megy el az előadásra.” Az „azt mondta” mondat képezi a „hogy nem megy el az előadásra” információ adóját. A közlésnek itt két adója van. Aki a második esetben adóként szerepel, az az első esetben vevő, és azt az értesülést kapta, hogy az adó nem megy el az előadásra. Most már, mint annak az értesülésnek az adója, amelyet egy másik vevő felé továbbít, megadja az értesülés forrását, azaz az első adót:

$$\begin{aligned} A_1 &: \text{nem megy el az előadásra} \rightarrow V_1 \\ V_1 &\rightarrow A_2 \\ A_2 &\rightarrow : \text{azt mondta, hogy nem megy el az előadásra.} \end{aligned}$$

(Jelölések: A = adó; V = vevő.)

Mint ebből kitűnik, az elsődleges adó harmadik személyben szerepel.

Egyes nyelvekben, mint pl. a lengyelben vagy az oroszban, a múlt időben a genus formalizált információjával találkozunk, ez az első személy vagy az adó formájában lép fel. Ilyen jelenséggel a magyar nyelvben nem találkozunk. Az adóval és vevővel kapcsolatos formalizált információ *exkluzív* és *inkluzív* formában is létezik a többes szám első személyében. A „mi” *inkluzív* forma magában foglalja a közlés adóját és vevőjét is, míg az *exkluzív* „mi” forma csak az adót jelöli, többes számban.

Az *inkluzív* alak az *én + te* elemekből tevődik össze, míg az *exkluzív*: *én + ő*. Az *inkluzív/exkluzív* formák szembenállása sok nyelvben megfigyelhető.¹⁰ Az adóval, illetve a vevővel kapcsolódik össze a genus-információ mint a kiegészítő információ.

A grammatikai nemek megkülönböztetése leggyakrabban a 3. személyben azután a 2. (pl. a *szemita nyelvek*) és legritkábban az első személyben (pl. *pápua, ausztráliai nyelvcsalád* stb.) fordul elő.

¹⁰ Lásd: L. ZABROCKI, Informacje o nadawcy i odbiorcy na płaszczyźnie langue. *Slavia Occidentalis* (1968) 27: 297–303; Uő, Grundfragen der konfrontativen Grammatik. Moser, H. (ed.) *Probleme der Kontrastiven Grammatik*, Düsseldorf: Schwamm, 1970: 49–51.

A közlés alanyát azonosíthatjuk az adóval. Ez esetben a ténnyel kapcsolatos formális információval van dolgunk, első személyben. Ha az információ adó nem azonosítja sem magát, sem a vevőt az alannal, akkor harmadik személlyel állunk szemben. Ez esetben olyan személyről van szó, aki a közlés adóján és vevőjén kívül esik. Az alany akkor is egy harmadik személyre vonatkozik, amikor dolgokról van szó. Ekkor a dolgok perszonalizációja lép fel. A közlés, azaz a mondat mindig tartalmaz információt az adónak, vevőnek vagy egy olyan harmadik személynek az alanyhoz való formális viszonyáról aki sem nem adó, sem nem vevő, azaz harmadik személy. Az adó-vevő személye azonos lehet az alannal, de különbözhet is tőle. Mivel három személy jöhet szóba, ez azt jelenti, hogy az emberek halmazát három osztályra bontjuk. A mondatok alanyai e személykategóriák valamelyikének formájában jelentkeznek, azaz formálisan ezen kategóriák egyikével jelölik azokat. Például: a duala (bantu csoport) *'bato 'ba poi* = „az emberek megjöttek” (*'bato* = emberek, *'ba* = ők, *poi* = jönni). (L. ZABROCKI, *Informacje o nadawcy* ... 301.) és a hausza nyelvben: *mutum ya tafi gari* (ember ő ment a városba) (H. Пильщикова, *Глагольная система языка хауса*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1957: 28).

VI

Az idegennyelv-oktatás módszertana nem más, mint az alkalmazott nyelvészet egyik ága. A nyelvelemzés, különösen pedig a nyelvi kommunikációs rendszer elemzése során kapott sokrétű információ az idegennyelv-oktatás módszertana számára nem lehet közömbös. A nyelvi kommunikációs rendszer modellje a nyelvoktatás modelljével igen szoros kapcsolatban áll: a nyelvoktatás modellje a nyelvi kommunikáció modelljén alapul.

A nyelvi kommunikáció rendszerében éppúgy, mint a nyelvoktatásban az információközlő rendszerint ellenőrizni igyekeznek a közölt információ percepcióját, hogy a kívánt eredményt elérje. Más szóval az adó és a vevő között olyan csatorna van, amelyen át háromféle információ továbbítható. Ezek a következők: 1. *alapinformáció*, 2. *irányító információ*, 3. *kontrollinformáció*. A kezdeményezés és a döntés joga e három információ terén az adót illeti.

Az oktatók erőfeszítései arra irányulnak, hogy az oktatási rendszer megvalósításában minél jobban megközelítsék az optimális zárt redszert.

A nyelvi kommunikáció folyamatában a paradigmaticus tárolótól a szintagmatikusra térünk át, ha információt közlünk, vagy a szintagmatikusról a paradigmaticusra, ha az információt kapjuk. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az idegennyelv-tanulás folyamatában idegen nyelvre történő transzformációt kell végezni, az anyanyelv belső tárolója alapján. Könnyen belátható, hogy két különböző nyelv funkcionálásának modelljei között nincs egyértelmű megfelelés. Ez azt jelenti, hogy az idegen nyelv tanulásakor új modellt kell felépíteni. A következőkre kell törekednünk.

1. Egy új, az idegen nyelvnek megfelelő klasszifikációt kell létrehozni, vagyis új szó- és mondatsemémákat kell kiépíteni.

2. Nyelvtani struktúrákat kell kialakítani, vagyis olyan szabályokat amelyek alapján a paradigmaticus tárolótól a szintagmatikus tárolóba lehet átmenni, és fordítva.

Несколько замечаний о модели языка и языковой коммуникации

Модель языковой коммуникации (= МЯЗК) предполагает в общем, как известно, существование отправителя, получателя, канала и сообщения. Языковая коммуникация, (= ЯЗК) тесно связана с обработкой информации. Обработка информации в коммуникативных системах состоит из следующих этапов: 1. декодирование (распознавание сигналов), 2. хранение информации и 3. кодирование (процесс порождения сигналов). Исходя из этого, общая грамматика, моделирующая процесс ЯЗК, должна состоять из субграмматик, моделирующих определённые этапы этого процесса. Таким образом, автор говорит о грамматике кодирования, моделирующей процесс перехода от парадигматического магазина к синтагматическому, и о грамматике декодирования, моделирующей обратный процесс.

Согласно автору, анализ информационной струи (сообщения) (= ИС) с точки зрения, количества и качества информации, а также проведение стратификации типов информации, может привести к более полному пониманию процесса функционирования естественного языка. Языковое сообщение является интегральной частью системы языковой коммуникации и поэтому, как нам кажется, можно его правильно анализировать только в рамках этой системы. ЯЗК связана с изменением в состоянии субъективной энтропии партнёров канала связи.

По мнению автора, точное познание системы ЯЗК будет иметь большое значение с точки зрения управления этой системой и создания технических средств, способных выполнять некоторые функции ЯЗК. В основном, эти две проблемы легли в основу прикладного языкознания.

В статье рассматривается также вопрос формализации информации о МЯЗК в ИС, которая появляется в каждом языковом сообщении. Этот факт не может быть не замечен при анализе сообщений.

Выделяя определённые типы информации в ИС, автор обсуждает грамматические, синтаксические и лексические информации, и в связи с этим, говорит также об энтропии частей речи.

В конце статьи даётся попытка охарактеризовать модель обучения языку с точки зрения модели языковой коммуникации. Согласно автору, модель обучения языку является вторичной по отношению к МЯЗК.

Януш Банчеровский

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

A finnugor nyelvek kutatása az Észti SZSZK-ban*

A finnugor nyelvek iránt már a XVIII. század második felében kezdtek érdeklődni Oroszországban. Akkor jelent meg pl. PALLAS nagy szótára is.

A XIX. század első felében a finnugor nyelvek tanításának egyik központja Tartu lett. A tartui egyetemet 1802-ben újra megnyitották. A következő évben már észti és finn lektorátust is alapítottak. Eleinte az észti és finn lektor csak az észti nyelvet tanította azoknak a hallgatóknak, akiknek a jövődő foglalkozásukhoz erre szükségük volt. Ezek rendszerint evangélikus lelkészek voltak. Az észti lektorok közül meg kell említenünk FRIEDRICH ROBERT FAEHLMANN-t, az észti származású orvost, aki kitűnő nyelvész is volt.

Az időbeli sorrendből kiindulva itt illik beszélni WIEDEMANN-ról is. Igaz, hogy ő nem működött észti lektorként, de a tartui egyetem hallgatója volt. FERDINAND JOHANN WIEDEMANN (1805–1887) eddig a legnagyobb nyelvész, aki Észtországban született. Első cikke, amelyben a finnugor nyelvekkel foglalkozik, az „Ueber die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandtschaft mit den Völkern Mittelhochasiens”, 1838-ban jelent meg. Abban az időben WIEDEMANN még fiatal gimnáziumi tanár volt. Tallinnban húsz évig dolgozott. Itt írta meg három terjedelmes munkáját az evangéliumfordítások és a mások által feljegyzett nyelvi anyag alapján. De mindig szerzett magának rokon nyelvi adatközlőket is: zürjén, cseremisiz, mordvin és votják matrózokat talált a tallinni flottánál.

Így állította össze komi-zürjén és hegyi cseremisiz nyelvtenát. Mindkettő Tallinnban jelent meg 1847-ben. Ezután írta meg a votják nyelvtenát (Grammatik der Wotjakischen Sprache . . . 1854), amelyért a pétervári tudományos akadémiától Demidov-díjat kapott. Ez az első votják tudományos nyelvten. A Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. A. J. SJÖGREN halála után az általa gyűjtött lív anyagot WIEDEMANN-nak kellett átdolgoznia. WIEDEMANN ezért 1858-ban lívföldi kutatóútra indult. Sok új nyelvi anyagot gyűjtött, és három év múlva kiadásában megjelent SJÖGREN lív nyelvtena és szótára két nagy kötetben. SJÖGREN – WIEDEMANN munkája a mai napig az egyetlen teljes lív nyelvten, mondja PAUL ARISTE (Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu 1971, 36).

Amikor WIEDEMANN-t 1859-ben az akadémia rendes tagjává választották, lehetősége nyílt az észti nyelvjárások rendszeres kutatására. Hét év alatt több kutatóutat tett Észtország különböző vidékeire.

* Előadásként elhangzott a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1972. április 17-én.

Terjedelmes munkája, az Esthnisch—deutsches Wörterbuch (1869), még a mai napig is a legnagyobb észti szótár. Nemsokára már negyedik kiadása jelenik meg. WIEDEMANN „Grammatik der esthnischen Sprache” (1875) c. műve máig is az egyetlen tudományos észti nyelvtan.

WIEDEMANN az osztják nyelv is érdekelte. Akkoriban e nyelvről még nem sokat tudtak. Azért elhatározta, hogy Magyarországra utazik: REGULY anyagát akarta felhasználni. Szibériába nem utazhatott, mert már öreg volt, szeme is meggyengült. 1869-ben Pestre érkezett. De hiába. Nem kapta meg REGULY osztják feljegyzéseit, mert HUNFALVY ekkor indult el nevezetes utazására a Balti-tenger országaiba. WIEDEMANN 1872-ben újra lehetősége volt Magyarországra utazni. Akkor végül találkozott HUNFALVY PÁLLAL és BUDENZ JÓZSEFFEL. OTTO DONNER is Pesten volt akkor. WIEDEMANN négy hétig dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában. Az osztják nyelvtant mégsem írta meg. Ebben az időben ugyanis szibériai tanulmányútra készült a finn AUGUST AHLQVIST, éppen az osztják nyelv kutatására. WIEDEMANN pedig helyesen gondolta, hogy a helyszínen jobb és értékesebb anyagot lehet gyűjteni (ARISTE, i. m. 67).

WIEDEMANN megírta Pétervárott az erzä-mordvin nyelvtant. Azután ugyanott folytatta cseremiszi szótári anyagának gyűjtését, mégpedig egy hegyi és egy mezei cseremiszi katonától. A kéziratot eljuttatta BUDENZNEK azzal a kéréssel, hogy küldje el neki REGULY szótári feljegyzéseit. Mostanáig nem volt ismeretes, vajon WIEDEMANN befejezte-e egyáltalán a cseremiszi szótárt. Csak 1957-ben találta meg IVAN GALKIN a szótár kéziratát a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kéziratárában. A kézirat 6000 szót tartalmaz, és még mostanában is értékes. (ARISTE, i. m. 70—1).

A WIEDEMANN szerkesztette Syrjänisch—deutsches Wörterbuch ... (1880) függelékében találjuk a votják szójegyzéket is. Maga a szótár 20 000 komi-zürjén szót tartalmaz, és máig is értékes. Idős korában továbbra is foglalkozott a permi nyelvekkel. Így készült el a Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen (1884). Ez egy finnugor nyelvcsoporthoz első kontrasztív nyelvtana (uo. 73—4).

Visszatérve a tartui egyetemre, meg kell jegyeznünk, hogy a múlt század legjelentősebb észti lektora MIHKEL VESKE (1843—1890) volt, az első észti származású nyelvészdoktor. A tartui egyetemen tizenkét évig tanított. Itt ismertette és használta az összehasonlító módszert, amelyet már alkalmazott doktori disszertációjában is.

MIHKEL VESKÉTŐL kezdve a tartui egyetem valóban a finnugor nyelvtudomány tanításának és kutatásának központja lett (P. ARISTE, Eesti keele ja soome-ugri keelte õpetamisest ja uurimisest Tartu ülikoolis [1802—1952]. Ajaloo-Keeleteaduskonna töid. T. Rõ Toimetised. 35. Tallinn, 1954, 90). Előadásain nemcsak észti nyelvtannal foglalkozott, hanem a finn—észti—lív összehasonlító nyelvtannal és ezeknek a nyelveknek germán, balti és szláv jövevényszavaival is. Észti nyelvjáráskutatással is foglalkozott. Járt Finnországban, és megírta az első finn nyelvkönyvet észtek részére (Soome keele õpetus I—II, 1881—1883).

1885-ben VESKE ösztöndíjat kapott és Magyarországra utazott. Itt megismerkedett VIKÁR BÉLÁVAL, BUDENZ JÓZSEFFEL és SZINNYEI JÓZSEFFEL, magyarul tanult és BUDENZ JÓZSEF előadásait is látogatta.

A tartui egyetemen nem szerveztek VESKÉNEK észti docensi vagy professzori állást, mert az itteni németek ezt ellenezték. Ezért a kazáni egyetemen

vállalt állást, ahol sok ideje maradt a tudományos munkára. Tanulmányútra ment a cseremiszekhez, és értekezést írt a cseremiszi nyelvjárásokról: Исследования о наречиях черемисского языка (1889). Így a cseremiszi nyelvjárás-kutatás megalapítójának tekinthető. A következő évben jelent meg könyve a balti finn és keleti szláv nyelvek kölcsönös jövevényszavairól: Славяно—финские культурные отношения по данным языка (1890).

VESKE után a tartui egyetemen KARL AUGUST HERMANN lett az észti lektor. Lipscsében doktorált, majd észti nyelvtanokat szerkesztett és állandóan küzdött az észti nyelv jogaiért, valamint a finnugor tanszék megszervezéséért. De különféle távoli nyelvekkel is foglalkozott és elképzelései kedvéért letért a tudományosság útjáról.

HERMANN utóda JAAN JÖGVEVER lett. A tartui egyetemen tíz évig volt észti lektor.

1919 őszen az észti polgári tartui egyetem működni kezdett. Megalapították az észti, a balti finn és az uráli nyelvek professzori állásait. Az észti nyelv professzora JAAN JÖGVEVER lett. Halála után ANDRUS SAARESTE (1892—1964) lett az észti nyelv professzora. SAARESTE professzor 1925-től 1941-ig dolgozott a tartui egyetemen. Az észti nyelvjárás anyag rendszeres gyűjtését vezette. SAARESTE az észti nyelvjárás szókészlet legkiválóbb kutatója és a nyelvjárás jelenségek egyik legjobb megfigyelője volt. Doktori értekezése (Leksikaaleseist vahekordadest eesti murretes I.) 1924-ben jelent meg.

1919-ben két észti lektora lett az egyetemnek — JOHANNES VOLDEMAR VESKI (1873—1968) és JOHANNES AAVIK (1880—). VESKINEK igen jelentős része van az észti irodalmi nyelv és szókészlet fejlesztésében és a tudományos terminológia megalkotásában. JOHANNES AAVIK pedig az irodalmi nyelv szókincsének megújítója volt.

A többi állással elég sok nehézség akadt, mert a polgári Észtországban nem volt megfelelő szakember. Ezért a tartui egyetemen a finnugor nyelvek oktatóivá finneket, magyarokat vagy Finnországban tanult észteket választottak meg. Így a tartui egyetemen a finnugor összehasonlító nyelvtudomány finn iskolájának módszerei honosodtak meg. A rokon nyelvek fejlődését történelmileg kezdték kutatni. Az élő nyelveket, a nyelvjárásokat és a nyelvi kapcsolatokat a szomszéd nyelvekkel is elkezdtek kutatni (ARISTE, i. m. 100).

A balti finn nyelvek professzorává LAURI KETTUNENT (1885—1963) választották, aki hat évig dolgozott Tartuban (1919—1924). KETTUNEN az észti nyelvjárásokat kutatta, kezdeményezte a nyelvjárás anyag összegyűjtését, és az észti nyelv kísérleti-fonetikai kutatását is megalapította. Tartuból tett tanulmányutakat a lívekhez.

KETTUNEN utóda a balti finn nyelvek tanszékén JULIUS MÄGISTE volt, aki húsz évig, 1944-ig működött a tartui egyetemen. Doktori disszertációját a balti finn nyelvek kicsinyítő képzőről írta: *oġ- ~ eġ-* deminutiivid läänemeresoome keeltes (1928).

Az uráli nyelvtudomány professzorává JULIUS MARKOT (1890—1959) választották. MARK huszonhat évig dolgozott Tartuban (1944-ig). Doktori disszertációját a balti finn birtokos személyragokról írta: Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. I. Hälfte . . . (1923). MARK jól ismerte a finnugor nyelveket. Több tanulmányutat tett a lappok és az észtek közé is.

A finnugor nyelvekkel foglalkozott a tartui egyetemen ALO RAUN is tíz évig (1935—1944).

Abban az időben a tartui egyetemen finn és magyar lektorátus is volt. A finn nyelv lektora HILJA KETTUNEN lett, aki Tartuban öt évig dolgozott (1920–24). Munkáját folytatta AINO SUITS (1884–1959), aki huszonegy évig működött ugyanott. A magyar lektorátust 1922-ben alapították (R. VÄÄRI, Soome ja ungari keele lektoraat Tartu ülikoolis 1918–1940. aastal. Tõid eesti filoloogia alalt. III. TRÜ Toimetised v. 259. Tartu 1970, 306). Első magyar lektora VIRÁNYI ELEMÉR volt, aki 1928-ig Tartuban magyar nyelvet és irodalmat tanított. Aztán GYÖRKE JÓZSEF hat évig (1931–1936), majd FAZAKAS JENŐ öt évig tanított Tartuban (1937–1941) (VÄÄRI, i. m. 308–309). Ő volt az utolsó magyar származású lektorunk.

Ezen a helyen említhetjük meg az Anyanyelvi Társaságot (Emakeele Selts), amelyet 1920-ban alapítottak. A társaság kitűnően megszervezte az észt nyelvjárások anyagának rendszeres gyűjtését és kutatását.

1940-ben a tartui egyetem szovjet egyetem lett. Kezdetben a polgári egyetem tantervei szerint folytatták a munkát, mert azonnal nem tudták bevezetni a szovjet tanterveket és programokat. A tanszékek tanítási és tudományos munkájának rendezésében sokat segített a Leningrádi Állami Egyetem finnugor professzora, DMITRIJ BUBRICH (ARISTE, i. m. 103).

Az észt nyelv és a finnugor nyelvek tanszékéhez kapcsolták az Észt és Rokonnnyelvek Archívumát, ahol az Anyanyelvi Társaság és az egyetem észt, lív, vót és izsórv nyelvi gyűjtését tárolták.

Pezsgő tudományos munkánkat félbeszakította a fasiszta Németország támadása 1941 nyarán. A német megszállás idején megszűnt az egyetemen a tanítás, tönkrementek a tanszékek, a háborúban elpusztult a gyűjtemények egy része.

Amikor Tartu 1944 őszén felszabadult, és újra kezdődött a tanítás a Tartui Állami Egyetemen, a tanszékek igen nehéz helyzetben voltak. Csak három oktató maradt meg: az észt lektor, JOHANNES VOLDEMAR VESKI, PAUL ARISTE, aki professzor lett és ARNOLD KASK, aki addig csak részben dolgozott az egyetemen, most docensi kinevezést kapott. (J. PEEBO, Eesti keele kateeder mööduvad veerandsajandil. Tõid eesti filoloogia alalt. II. TRÜ Toimetised, V, 259. Tartu 1970. 159.) Mindhárom eddigi professzor és a másik lektor távozott az országból. A hallgatók száma is kicsi volt. Így hát csak egy közös – észt és finnugor nyelvek – tanszéke kezdett működni, és ennek a vezetője ARISTE professzor lett. A tanszékhez még fonetikai laboratórium, az észt és finnugor nyelvek archívuma és az Anyanyelvi Társaság tartozott.

Minden nehézség ellenére a tanítás megindult. ARISTE professzor, VESKI docens és KASK docens elkezdtek előadásukat. A magyar lektor PAULA PALMEOS lett. Valamivel később GERDA LAUGASTE is a tanszékhez csatlakozott, a következő évben még JUHAN KÄOSAAR is. Az első néhány év nem volt könnyű: kevés oktató volt a tanszéken, és az elpusztított városban mindent újra kellett építenünk. Az 1946/47-es tanévben a tanszék kettévált: az észt tanszék vezetője kezdetben KASK docens, később VESKI professzor volt. 1947 elején működni kezdett az Észt SZSZK Tudományos Akadémiájának Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete. Hozzá csatlakozott az észt és finnugor nyelvek archívuma és az Anyanyelvi Társaság nyelvi anyagaival együtt.

1947 januárjában a Leningrádi Állami Egyetemen szervezték meg az össz-szövetségi finnugor filológiai konferenciát, amelyen részt vettek az észt nyelvészek is. Az értekezleten sokat beszéltek NIKOLAI MARR „új tanításáról”, de sok komoly tudományos előadást is tartottak. Különösen nekünk észteknek

volt érdekes ez a konferencia, mert ott megismerkedtünk majdnem minden szovjet finnugor szakos nyelvessel, és először láttuk saját szemünkkel a finnugor népek képviselőit a vepszéktől az osztjajokig és nyenyecekig.

A konferencián megegyeztek abban, hogy milyen nyelvekkel kezdenek foglalkozni az egyes egyetemek és kutatóintézetek. A Tartui Állami Egyetem finnugor tanszéke feladatául maradt a lív, vót és az izsórv nyelvek kutatása, az észti tanszék és a TA intézetének feladatává az észti nyelv kutatása és nyelvi anyag gyűjtése vált. A munka egyelőre így volt megszervezve. Igaz, hogy hivatalosan még mindig a marrizmust uralkodott, de a nyelvi anyaggyűjtést ez nem zavarta. Már 1947 nyarán ARISTE professzor két hallgatóval kutatóútra ment a vótok és az izsórvok közé (P. PALMEOS, 25 aastat fennougristikat Nõukogude Eestis. — Keel ja Kirjandus 1965: 405). P. PALMEOS is már 1946-ban volt két diákkal Közép-Észtországban.

Amikor 1950-ben a marrizmust megszüntették, jobban lehetett már folytatni a finnugor nyelvek kutatását is. Az egyetemen sok diplomamunka készült. A hallgatók felhasználták a különböző nyelvek anyagát, amelyet maguk gyűjtöttek kutatóútjaikon.

A kutatóutakra nyáron kerül sor. Rendszerint a nyelvészetre specializálódott hallgatók már a második tanév után kutatóútra indulnak. Minden csoportot egy tapasztalt oktató vezet. A hallgatók már Tartuban megkapják témájukat, és megismerkednek azzal a nyelvvel vagy nyelvjárással is, amelyet kutatni készülnek. Természetesen meg kell ismerkedniük a szakirodalommal és a fonetikus hangjelöléssel is. Eleinte az adatközlőt az egész csoporttal együttesen hallgatjuk. Később mindenkinek kell keresnie egy saját adatközlőt, akitől önállóan gyűjt. A kezdők első kutatóútján ketteseben dolgoznak egy adatközlővel. Ésténként ellenőrizzük a gyűjtött anyagot. A kutatóút rendszeren két hétig tart. A finnugor nyelvek tanszéke kutatóútjait többnyire ARISTE professzor vagy PALMEOS docens vezette. PAUL ARISTE volt a diákokkal a vótok, az izsórvok, a lívek és a karjalaiak között, PALMEOS a különböző vidékeken élő karjalaiak, vepszék és egyszer az erzä-mordvinok között járt. Néha EDUARD VÄÄRI docens is velük tartott a lívek közé. Az észti nyelv tanszékének kutatóútjait Észtország különböző vidékeire rendezték AINO VALMET docens, JUHAN PEEGEL docens és mások vezetésével.

A finnugor szakosok diplomamunkájukban többnyire a balti finn nyelvekkel foglalkoztak. Ezeknek a nyelveknek az alaktanát, a szóképzészetét és mondattanát kutatták. Sokat foglalkoztak a balti finn nyelvek és az orosz nyelv kapcsolataival és néhány fogalmi terület szóképzészetének eredetével is. Az erzä-mordvin nyelvről írtak néhány munkát, sőt még a zürjén, a vogul és a kamassz nyelvről is. Néhány dolgozat strukturális módszerrel készült. Foglalkoztak helynevekkel is. Az észti tanszék diplomamunkái felölelik az észti nyelvjárást, az irodalmi nyelvet, a szóképzést, helyesírást és az észti nyelv tanításának módszertani kérdéseit. Az utolsó években az észti szakosok diplomamunkáiban a strukturális módszereket is felhasználták. Mind a két tanszék hallgatói foglalkoztak valamilyen idegen nyelvből észtre fordított könyv szövegének az eredetivel való egybevetésével — és ezekből a fordítás-ellenőrzésekből is gyakran írtak diplomamunkát.

A továbbiakban mellőzve a tanszékek oktatási munkáját, célszerűbb tudományos eredményeinkről beszámolni.

Az észti nyelvi tanszék főbb tudományos problémái a következők: a mai észti nyelv struktúrája, az észti szókincs, az irodalmi nyelv története, történeti

nyelvtan, nyelvjáráskutatás és a strukturális nyelvészet (PEEBO, i. m. 173).

Az észti nyelv leíró-normatív nyelvtanának néhány füzete is megjelent: hangtan, helyesírás, összetett szavak, számnevek és névmások, határozószók.

Az észti lexikológiához tartozó kutatások és disszertációk közül megemlíthetjük pl. KARL ABEN munkáját: Eesti ja liivi laenuid läti keeles (1947). Ez volt az első kandidátusi disszertáció a tartui egyetemen a háború után. ILSE KONT disszertációja az észti szóképzést tárgyalja: Isikut märkivad sufiksilisend nimisõnad eesti keeles (1956). AINO KÜNDOK pedig egy író nyelvnek szókinését dolgozta fel: Murdeline sõnavara Edvard Vilde loomingus (1954).

Az észti irodalmi nyelv történetének a kutatása KASK professzor tudományos munkájának középpontjában áll. 1955-ben benyújtotta értekezését: Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX. sajandi eesti kirjakeeles (megjelent 1958), és doktori fokozatot kapott érte. Később megjelent munkája: Eesti kirjakeele ajaloo I–II (1970).

ARNOLD KASK sok évig tartott előadásokat az észti nyelv történetéről. Ezt tárgyalja megjelent könyvében is: Eesti keele ajalooline grammatika. I. Häälikulugu (1967). Itt megemlíttük még JUHAN PEEGEL disszertációját a régi népdalok alaktanáról: Eesti vanade rahvalaulude keele morfoloogia (1954).

Az észti nyelvjáráskutatással foglalkozik disszertációjában SALME NIGOL: Häälikulooline Ülevaade Hargla murrakust. Konsonantism (1959). ARNOLD KASK egy tanulmányában tárgyalja az észti nyelvjárások kialakulását és csoportosítását: Eesti murrete kujunemist ja rühmitumist (az Eesti rahva etnilisest ajaloost c. könyvben, 1956).

1965-ben hivatalosan működni kezdett a strukturális nyelvészet csoportja HUNO RÄTSEP docens vezetése alatt. Az első új módszerrel írt dolgozat már 1963-ban elkészült, ez MATI HINT diplomamunkája volt: Rõngu murraku fonetiline ja fonematiline struktúr. Következett ELLEN UUSPÕLD disszertációja: Määrusliku des-, mata, nud- (-nuna) ja tud- (-tuna) konstruksiooni struktúr ja tähendus (megjelent 1966) (J. PEEBO, i. m. 180).

A csoportnak időközönként megjelenik két sorozata: Keel ja struktúr I–VI (1965–1972) és Keele modellerimise probleeme I–IV (1966–1972).

1947-ig a Tartui Állami Egyetem az észti nyelv kutatásának egyetlen centruma volt az Észti SZSZK-ban. Amikor működni kezdett a TA Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete, megosztották a feladatokat a két intézmény között. A kutatómunka többnyire a TA intézete nyelv tudományi osztályai feladata maradt (E. RIKOJA, Eesti keeleteaduse esimene nõukogude veerandsajand. — Keel ja Kirjandus 1965: 399).

Az intézet legrégebbi és legszélesebb munkaterülete az észti dialektológia volt. Az észti nyelvjárás anyagok rendszeres gyűjtése kezdetének ebben az évben lesz ötven éve. Ez idő alatt mindegyik nyelvjárásból gyűjtöttük a szókinészt és a helyneveket, feljegyeztünk szövegeket, hangtani és alaktani adatokat. Hangfelvételeink vannak majdnem az egész észti nyelvterületről. (M. MUST, Eesti murdearhiiv teise poolsajandi künnisel. — Emakeele Seltsi Aastaraamat 17, 11.)

Az anyaggyűjtés mellett elkezdtek az intézetben ezeknek a kiadását is. Eddig megjelent a nyelvjárás szövegek három szép kötete fonetikus átírásban: Eesti murded I–III (1961–1970). Minden kötet bevezetésében a nyelvjárás leírása található. Még hat kötetet szándékoznak kiadni. A negyedik kötet kézírata nemsokára készen is lesz.

Ezzel kapcsolatban illik még megemlíteni az Anyanyelvi Társaság levelező munkatársainak köteteit. Ezek egyszerűsített átírásban vannak írva. Ezekből már szintén megjelent három kötet. Az Anyanyelvi Társaság különben is értékes eredményeket ért el a nyelvjárási anyagok gyűjtésében. A társaságnak levelező munkatársi hálózata van, amelyhez a nyelv iránt érdeklődő laikus gyűjtők tartoznak. A harmadik kötet: Tuulik, kadakas ja leib (1969) saaremaa-i szövegeket tartalmaz. Szerzője egy egyszerű asztalos, AADU TOOMESSALU, aki csak öt elemit végzett, de igen sok nagyszerű nyelvjárási anyagot gyűjtött. A társaság levelezőinek munkája eredményeként 1940 és 1970 közötti időszak alatt összegyűlt kb. 123 000 szócédula, majdnem 75 000 helynév, kb. 25 000 oldalnyi szöveg. A társaság kiadásai közül elsősorban megemlíthetjük a levelező gyűjtők részére készült Kodumurre-füzeteit. Szerkesztője a társaság tudományos titkára, HEINO AHVEN. Eddig megjelent 9 szám (1960–1969).

Az intézet nyelvjárási osztályának levéltárában jelenleg 1 309 900 szócédula van. Az észti tájszótár kartotékában több mint kétfélmillió cédula található (MUST, i. m. 27). Ez a legnagyobb észti szókincsgyűjtemény. Az intézet dolgozóinak legfontosabb feladata az észti tájszótár (Eesti murrete fanaraamat) összeállítása, amely nem olyan könnyű, mint fél évszázaddal ezelőtt gondolták. Az anyag rendezve van *a-tól j-ig* (MUST, i. m. 33). Megjelent a szótár prospektusa (1968), amely próbaszócikkeket tartalmaz.

Fellendült az észti helynevek kutatása is. PAUL ARISTE írt e témakörből néhány kisebb tanulmányt. Neves helynévkutatónk VALDEK PALL. Doktori disszertációjának I. kötete: Põhja-Tartumaa kohanimed I, 1969-ben jelent meg. Nemsokára elkészül JAAK SIMM kandidátusi értekezése is.

A nyelvjárási szókészlet problémáival foglalkozik disszertációjában MARI MUST: Vene-eesti suhete kajastumine lõuna-eesti murrete sõnavaras (1954), amelyben tárgyalja az orosz jövevényszavak elterjedtségét Dél-Észtországban. MART MÄGER disszertációja az észti madárnevekről: Eesti linnunimetused (1907) érdeklí a nyelvészeket, folkloristákat és ornitológusokat is.

Szorgalmasan dolgoznak lexikográfusaink és lexikológusaink is. Néhány szakszótár után 1960-ban megjelent a helyesírási szótár: Õigekeelsuse sõnaraamat. Az új kiadás kéziratát most szerkesztik az intézetben. Ezenkívül egy fontos és terjedelmes munkát is szerkesztenek az intézetben, az észti értelmező szótárt: Eesti kirjakeele seletav sõnaraamat. Alapanyaga több mint két és fél millió cédula. A munkálat próbafüzete 1961-ben jelent meg.

Megemlíthetjük még FELIX VAKK disszertációját az észti szomatikus frazeológiáról, amely 1970-ben jelent meg. A címe: Suured ninad murdsid päid . . .

Észti fonetikával foglalkoznak az intézet kísérleti fonetikai laboratóriumában. Kitűnő eredményeket ért el GEORG LIIV az észti magánhangzók artikulációs-akusztikai elemzésében és ARVO EEK az észti szonoránsok ugyanilyen elemzésében. Mind a két problémával foglalkozott MART REMMEL, a fiatal és igen tehetséges kutató is.

A fonetikát maga PAUL ARISTE professzor is művelte: észti hangtani egyetemi tankönyvet írt: Eesti keele foneetika címen (1968).

Nézzük most meg, milyen más finnugor nyelvekkel foglalkoznak még az észti nyelvészek!

Az észti nyelv legközelebbi rokona a *v ó t* nyelv, amelyet még negyven – ötven öregember beszél a leningrádi területen. A *v ó t* nyelv legjobb kutatója PAUL ARISTE, aki erről sok tanulmányt írt. Rövid cikkében: Происхождение

водского языка (1947) megmagyarázza, hogyan keletkezett a vót nyelv az északkeleti észti nyelvjárársból. Vót nyelvtana: Vadja keele grammatika (1948) hang-, alak- és szóképzéstant tartalmaz. Két szöveggyűjteménye, a vót népdalok: Vadjalaste laule (1960) és népmesék: Vadja muinasjutte (1962) is értékes. Vadja rahvakalender (1969) – a vót naptár is tartalmaz néprajzi és nyelvi anyagot.

Tallinnban foglalkozik a finnugor nyelvekkel a TA 1957-ben alapított finnugor osztálya. Ez az osztály szó szerint a Tartui Állami Egyetem leszármazottja. Nemcsak azért, mert ARISTE akadémikus volt a vezetője (1957–1960), hanem még inkább azért, mert minden munkatársa a tartui egyetem finnugor szakán végzett (PALMEOS, i. m. 406). A finnugor osztály dolgozói szerkesztik a nagy vót szótárt, amely nemsokára el is készül. Az osztály munkatársa ELNA ADLER is kiadott vót szövegeket: Vadjalaste endisajast (1968). A vót nyelvvél foglalkozott TIIT REIN VIITSO is, aki strukturalista cikkeket írt.

Az i z s ó r nyelvet kutatta PAUL ARISTE és ARVO LAANEST. LAANEST tollából megjelent az Ижорские диалекты. Лингво-географическое исследование (1966) című tanulmány és az Isuri murdetekste (1966) című szöveggyűjtemény.

A l í v nyelvet szintén PAUL ARISTE kutatta К вопросу о развитии ливского языка (1954) című tanulmányában. A lív nyelvvél foglalkozik EDUARD VÄÄRI is, aki ebből a témakörből írt néhány tanulmányt. Terjedelmes lív szöveggyűjteménye még kéziratban van.

A k a r j a l a i nyelvjárások anyaggyűjtésével foglalkozik PAULA PALMEOS. Megjelent szöveggyűjteménye nyelvtani bevezetéssel: Karjala Valdai murrak (1962) és több rövidebb tanulmánya. A lúd nyelvjárásról írta disszertációját ALEKSANDR BARANCEV: Фонологические средства людиковской печи (1971). A tartui egyetem finnugor tanszékének aspiránsa, jelenleg Petrozavodszkban dolgozik.

A v e p s z e nyelvet kutatta TIIT REIN VIITSO, aki disszertációjában glosszematikus elveket alkalmaz: Äänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus (1968). MARIA ZAITSEVA, jelenleg az egyetlen vepsze származású nyelvész, anyanyelvének igeképzéséről írta meg disszertációját. Jelenleg Petrozavodszkban dolgozik.

A f i n n nyelv kutatásával foglalkozott AUNE MARZOVA és MARTTI KUUSINEN, akik a finnugor tanszék aspiránsai voltak. A leningrádi terület finn nyelvjárásaival foglalkozik a TA finnugor osztályának dolgozója, MERLE LEPPIK és az utóbbi időben PAUL ALVRE is. ALVRE professzor disszertációjában tanulmányozta a finn nyelv többes számát: Morfologis-äännehistoriallinen tutkimus monikkovartalon muodostuksesta suomessa verrattuna sukukiellin (1965), amelyért doktori fokozatot kapott. Megjelent több tanulmánya is.

A b a l t i f i n n n y e l v e k régebbi történetének legnagyobb ismerője PAUL ARISTE: Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk (1956) c. tanulmányában összefoglalja nézeteit a balti finn törzsek viszonyairól. Többször foglalkozott ARISTE a szubsztrátum kérdésével is. A múlt évben megjelent tanulmánya: Die ältesten Substrate in den ostessefinnischen Sprachen, amelyben azt állítja, hogy feltehetőleg két szubsztrátum volt a Kelet-Baltikumban, és mind a kettőből megmaradt valami a balti finn nyelvek eddig ismeretlen eredetű szókincsében.

A balti finn nyelvekről írt tanulmányok közül meg kell még említeni néhány disszertációt is, pl. ARNO PIKAMÄÉT, amely a balti finn és lapp fok-

váltakozással foglalkozott; Tüveline astmevaheldus läänemeresoome a lapji keeles (megjelent rövidítve 1957). RUDOLF KARELSON kötőszavakkal foglalkozik: Sidesõnad läänemeresoome keeltes (1959), ARVO LAANEST, Substantiivne atribuut läänemeresoome keeltes (1959) stb.

A balti finn nyelvek mondattanának kiváló kutatója KARL KONT, akinek a disszertációja voltaképpen az első rendszeres áttekintés e nyelvek névszói tárgyáról. Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes címmel 1963-ban jelent meg.

A lapp nyelvvel eddig keveset törődtek köztársaságunkban. KARL KONT tulajdonképpen az egyetlen, aki egy kólai lapp nyelvjárással foglalkozott. Többször tett kutatóutat a Kóla-félszigetre, és sok lapp nyelvi anyagot gyűjtött. Egyszer a kólai lappoknál jártak azok a finnugor szakos hallgatók is, akik egy szakkollégium keretében tanulták a lapp nyelvet. Jelenleg egyéni program alapján egy negyedéves finnugor hallgató, VÄINO KLAUS a lapp nyelvre specializálódik.

A mordvin nyelvek szakértői VALMEN HALLAP és VALDEK PALL, akik többször is gyűjtöttek a mordvinok között nyelvi anyagot. Disszertációjában (Verbaaltuletussuffiksid mordva keeltes [ühismordva keeltes esinenud suffiksid], 1955) VALMEN HALLAP foglalkozik az igeképzéssel, VALDEK PALL pedig a mordvin igeidőkkel és -módokkal (Ajad ja kõneviisid mordva keeltes, 1955). Az utóbbi időben a tartui egyetemen néhány mordvin fiú is tanult. Ezek közül MIHAIL MOSZIN értekezésében a mordvin és az észti közös szókinccsel Мордовского-эстонские лексические взаимоотношения. 1971) foglalkozik.

Többen tanulmányozzák a cseremiszi nyelvet. PAUL KOKLA járt a cseremiszek között és nyelvi anyagot gyűjtött. Értekezésében a cseremiszi birtokos személyragozással (Possessiiv-suffiksid mari keeles, 1964) foglalkozik. De néhány cseremiszi tudós a tartui egyetemen végezte el az aspirantúrát és itt a kandidátusi fokozatot is megszerezte. LIDIA VASZIKOVA disszertációjában anyanyelve igeragozási rendszerének múlt idejű alakjait tárgyalja: Прошедшее время в марийском языке (1955). IVAN GALKIN: Суффиксальные образования глаголов в современном марийском языке (1956) c. munkája az ige-képzést dolgozza fel. IVAN IVANOV disszertációjában egy cseremiszi nyelvjárás-sziget fonetikájával foglalkozik: Фонетика тоншаевского горова марийского языка (1965) (P. PALMEOS, i. m. 408). GENNADIJ TUZSAROV pedig egy nyelvjárás alakтанát tanulmányozta: Яранский говор марийского языка (1966).

A perm nyelveket Észtorszáiban nem nagyon kutatták. A zürjéni fonetikával többek közt PAUL ARISTE foglalkozott. Ennek a nyelvnek a szókinccsét gyűjtötte ANU-REET HAUSENBERG, akinek a disszertációja a legközelebbi időben remélhetőleg elkészül.

A votják nyelv kutatója IVAN TARAKANOV a tartui egyetemen érte el a kandidátusi fokozatot Фонетические особенности бавлинского диалекта удмуртского языка (1959) c. művével, amelyben ismerteti egy votják nyelvjárás-sziget jellegzetességeit. Jelenleg Izsevszkben dolgozik.

Az ugor nyelveknek eddig viszonylag kevés figyelmet szenteltek. A szoszvai vogul nyelvjárás-területre először 1964 nyarán rendeztek expedíciót, melyben VÁVRA KLÁRA, az akkori aspiráns és egy negyedéves hallgató vett részt. A hallgató diplomamunkája anyagát gyűjtötte. VÁVRA KLÁRÁnak pedig disszertációja részére szótári gyűjtést kellett végeznie. Disszertációja elkészült, a címe: Терминология родства венгерского и мансийского языка (1970).

Az o s z t j á k nyelv kazimi nyelvjáróterületén többször járt kutatóúton (1968 — 1970) az egyéni program alapján tanuló hatodéves hallgató TÖNÜ SEILENTHAL.

A m a g y a r nyelvvel nem sokat foglalkoztak. Az aspiránsok főleg a kárpátaljai nyelvjárásokat és az ottani nyelvi érintkezéseket tanulmányozták. Disszertációjában ZÉKÁNY IMRE a magyar nyelv hatását írta le a kárpátaljai román nyelvjárásokra: Влияние венгерского языка на диалект румынского языка в Закарпатье (1964), MOKÁNY SÁNDOR pedig dolgozatában a magyar jövevényszavakat vizsgálta a máramarosi ukrán nyelvjárásokban: Венгерские заимствования в Мараморошском украинском диалекте Закарпатской области (1966). FODÓ SÁNDOR diplomamunkájában két kárpátaljai magyar nyelvjárásziget (Visk és Técső) szláv jövevényszavait vizsgálta. MOKÁNY KATALIN még aspiráns. A kárpátaljai magyar nyelvjárászigetek szókinsét tanulmányozza. Nemsokára elkészül a disszertációja.

A s z a m o j é d nyelvekkel 1963 nyarán kezdtek el nálunk először foglalkozni, amikor a nyenyeczek között járt AGO KÜNNAP, aki később a kamassz nyelv kutatója lett. Disszertációjában a kamassz szóragozással foglalkozott: Kamassi keele fleksioonisufiksíd (vörrelduna lõunasamojeedi fleksioonisufiksitéga), 1969. Tanulmánya megjelent németül Helsinkiben (1971)

A finnugor nyelv kutatás történetének kutatója PAUL ARISTE, aki szép monográfiát írt FERDINAND JOHANN WIEDEMANN (1971) munkásságáról.

Szovjet-Észtországban jelenleg két finnugor nyelvészeti időszakos kiadvány jelenik meg. A régebbi az Anyanyelvi Társaság évkönyve: Emakeele Selti Aastaraamat, amelyből 1955 és 1971 között 16 kötet jelent meg, az újabb egy nemzetközi folyóirat, Советское Финно-угроведение, ennek 1965-től kezdve hét évfolyama jelent meg. Mindkettőnek PAUL ARISTE a főszerkesztője. A Keel ja Kirjandus c. folyóirat főleg az észt nyelvre korlátozódik, a többi finnugor nyelvről csak népszerűbb cikkeket közöl.

Végül elmondhatjuk, hogy a szovjet időszakban a finnugor nyelvészetben Szovjet-Észtországban elég sokat értünk el. Az általános problémák közül tudósaink közös munkával megfejtették a balti finn nyelvek korábbi történetét és kialakulását. Sok nyelvi anyagot gyűjtöttek. Ezek közül külön kell kiemelni a TA Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének nagy gyűjteményeit. Külön kötetenként megjelentek az észt, a vót, karjalai és az izsór szöveggyűjtemények, de más nyelvekből is vannak szövegkiadványok. Munkánkat könnyíti az a körülmény, hogy bármilyen finnugor néphez elmehetünk nyelvi anyagot gyűjteni. Ilyen lehetőségéről a polgári Észtországban a nyelvészek álmodni sem mertek. Népszerű áttekintést tartalmaz kutatóútjainkról a Saaremaast Sajaa-nideni ja kaugemalegi című kiadvány, amely 1970-ben a harmadik nemzetközi finnugor kongresszusra jelent meg.

Az elmondottakból nem az következik, hogy meg vagyunk elégedve magunkkal. Még kétségtelenül végtelen sok munka vár finnugor nyelvészeinkre. Hiányzik több nyelv nagyszótára, nincsenek nyelvtanok, stb. De valamire mégis büszkéek lehetünk. Arra, hogy felneveltünk egy fiatal nyelvészgárdát. Az észt szakot a háború után kb. 200-an végezték el, a finnugor szakot pedig 100-an. Közülük sokan tehetséges kutatók lettek. ARISTE professzor vezetése alatt eddig 41 aspiráns védte meg kandidátusi disszertációját. Ezek nemcsak Szovjet-Észtországban dolgoznak, hanem Leningrádban, Petrozavodszkban, Izsevszkben, Joskar-Olában, Szaranszkban, Ungvárott stb.

A testvérköztársaságok sok tudósa szintén a Tartui Állami Egyetemen védte meg kandidátusi értekezését, mivel nálunk vannak megfelelő szakemberek. Jelenleg az észti nyelvi tanszéken egy professzor, három docens és öt adjunktus dolgozik, a finnugor tanszéken pedig két professzor, két docens és egy adjunktus.

Köztársaságunkban számos fiatal, tehetséges nyelvész működik. Néhányan közülük nem rettentek vissza attól sem, hogy a hős elődök, REGULY ANTAL és MATHIAS ALEKSANTERI CASTRÉN nyomdokaiba lépjenek, hosszú és nehéz kutatóutat tegyenek Szibéria eddig mindenütt fel nem kutatott óriási területén.

Ennek köszönhető, hogy jelenleg olyan nagy számú kutató gárdával rendelkezünk, és hogy majdnem minden finnugor nyelvnek van szakértője, még a szamojéd nyelveknek is.

Szovjet-Észtország a finnugor nyelvek kutatásának egyik jelentős központja lett, nemcsak a Szovjetunióban, hanem világviszonylatban is.

PAULA PALMEOS

Nyelvújítási munkálatok Törökországban*

Szeretnénk beszámolni magyar kollégáinknak arról a munkáról, mely a török nyelv megújításáért folyik Törökországban immár negyven éve. Mint ahogyan más nyelveknél, a törökben is különbözik a népnyelv az irodalmi nyelvtől. A török nép nyelve az írásbeliség fejlődése folyamán nagy változásokon ment keresztül. Történelmi, politikai és főleg vallási okok miatt arab és perzsa hatásra olyan állapotba került, melyet hovatovább már nem is nevezhetünk török nyelvnek. Ez a XV. századtól kezdve érzékelhető negatív tendencia 400 éven keresztül egyre jobban érvényesült, és a török nyelv elhanyagolásához, elszegényedéséhez és terméketlenségéhez vezetett. Ezekben az időkben azt tekintették valóban tudós és művelt embernek, aki minél kevesebb török és minél több arab és perzsa szót használt. Sőt azután a török nyelvben nemcsak az arab és perzsa szavak, hanem az arab és perzsa nyelvtani szabályok is meghonosodtak. Nyelvtankönyveinkben a török többszám mellett megjelenik az arab és perzsa többszám, az „ism-i tasgiyr”, az „ism-i meful”, a túlzást kifejező „ism-i fail” és „ism-i tavidil”, a török névszói és jelzői illeszkedés szabályai helyett az arab és perzsa „terkib-i izafi”, „terkib-i tavsifi”, „vasf-i terkibi” szabályai, a kongruencia, az arab kiejtés stb. Mindezek irodalmi nyelvünk nagyon gyakran használt elemei voltak.

A XVIII–XIX. századra ezek az idegen elemek annyira elszaporodtak, hogy az írott szövegekben a török szavak és nyelvtani alakok csak mintegy 10%-ot tettek ki, és még ezek is csak az arab és perzsa szavakkal együtt használt segédigék voltak: „maruz kalmak”, „muktazidir”, „nazil oldu”, „müstagni kalır”, „men eyleyüp”, „mümkün kılın”, „arzu ederek”, „vusul buldukta” stb.

A XIX. század közepétől számítjuk Törökországban a nyelvújító mozgalom megindulását, amelynek hatása az irodalmi nyelvben is észlelhető. Az

* Az előadás a Kőrösi Csoma Társaság 1971 november 19-i ülésén hangzott el.

írók, művészek — amennyire tőlük tellett — igyekeztek az arab és perzsa hatástól megszabadulni és egy kevésbé kevert török nyelven írni.

Íróink közül a nyugatiasodás egyik első képviselőjének számító, 100 évvel ezelőtt elhunyt Şinasi (1826—1871) műveiben a török szavak és nyelvtani alakok még csak 33 %-ot tettek ki, pedig abban a korszakban Şinasi volt az az író, aki a legtisztább török nyelvet használta.

A nyelv megtisztításának folyamata egyéni tevékenység formájában nagyjából 40 évvel ezelőtt fejeződött be. Ekkor irodalmi nyelvünk törökössége 40—45 % volt.

Irodalmi nyelvünk általános megújítása akkor gyorsult meg és fejlődött egészen új irányban, amikor az ügyet köztársaságunk megalapítója, a nagy forradalmár Kemal Atatürk vette kézbe. Atatürk jól látta, hogy a nyelvújítást csak akkor lehet teljes sikerre vinni, ha ez az ábécé megváltoztatásával kezdődik. Mindenki tudta, hogy az arab ábécé nem tudja visszaadni a török nyelv minden hangját, ugyanakkor egy sereg olyan betű volt benne, ami semmilyen török hangot nem fejezett ki. Az arab ábécé eltörléséhez azonban senkinek nem volt ereje.

Az arab betűk használata megkönnyítette, hogy az arab szavak behatoljanak a török nyelvbe. Nem volt kétséges, hogy ha megszűnik az arab ábécé használata, akkor az arab szavak száma is nagymértékben csökkenni fog. Röviden: az ábécé megváltoztatása elengedhetetlen szükségességgé vált. Egyedül Atatürknek volt elég ereje ahhoz, hogy az ezeréves ábécét megszüntesse, és helyébe egy újat alkosson. Így 1928-ban ezt a nagy és fontos, mondhatni forradalmi átalakulást rövid fél év alatt megvalósította. Betiltotta az arab ábécét és helyébe olyan — latin betűkkel írott — ábécét honosított meg, amely a török nyelv minden hangját hűen kifejezi.

Atatürk ehhez a munkához a legmegfelelőbb időt választotta. Kivárta, míg a latin betűkre való áttérés gyökeret ver, akkor fogott hozzá a nyelv megreformálásához. Négy évvel a latin ábécé bevezetése után eljöttnek látta az időt arra, hogy megalapítsa a Török Nyelvtudományi Társaságot. A cél az volt, hogy a török nyelv saját erejéből, saját forrásaiból szülessen újjá. A Török Nyelvtudományi Társaság alapítása előtt két évvel (1930-ban) mondott szavai e munkálatok jelszavává váltak: „A török nemzetnek, mely megvédte országát és drága szabadságát, nyelvét is meg kell szabadítania az idegen nyelvek igájától”.

Az Atatürk vezetésével meginduló nyelvújító mozgalom az egész országban nagy érdeklődést és helyeslést váltott ki. Most már mindenki értékelte és használta az eddig csak vidéken beszélt, lenézett török nyelvet. Törökországban addig soha nem látott nyelvújítási mozgalom kezdődött.

Atatürk egészen haláláig éjt nappallá téve foglalkozott a nyelv ügyével. Nagy figyelmet fordított az eddig arabul kifejezett tudományos fogalmak török szavakkal való helyettesítésére. Igen sok matematikai fogalomra ő maga talált török megfelelőt. A *zaviye* helyett *acı* (szög), *müselles* helyett *üçgen* (háromszög), *suret*, *mahreç* helyett *pay*, *payda* (nevező, számláló), *zait*, *nakız* helyett *artı*, *eksi* (plusz, mínusz) — hogy csak néhányat soroljunk fel az általa megalkotott szavak közül. Fontos feladatnak tartotta a török népnyelv kutatását és a nyelvjárásokban használt szavak gyűjtését. Ezen a téren folytatott munkák eredményeképpen nyolcezer arab eredetű műszót helyettesítettek török műszóval.

Az új török műszavak használata 1939-től minden iskolában megkezdődött.

Atatürk a nyelvi és történelmi munkálatoknak nagy fontosságot tulajdonított. Ezt jól megvilágítja az a tény, hogy halála előtt két hónappal végrendeletet készített, amely szerint egész vagyonát a Nyelvtudományi és Történelmi Társaságra hagyja. Mindkét intézmény munkáját jelenleg is ez az alapítvány teszi lehetővé.

A nyelvújítás — a magyar nyelvújítási mozgalomhoz hasonlóan — Törökországban is igen sok ellenségeskedéssel találkozott. „A nyelvet a saját állapotában kell hagyni” — mondták. „Nem lehet a nyelvet állami irányítással megváltoztatni” — mondták. „Ha eltávolítjuk az idegen szavakat, a finom értelmi különbségek elvesznek, a nyelv elszegényedik” — mondták. „Nem lehet halott, már nem használt ragokkal szavakat életre kelteni” — mondták. „Olyan valamibe kezdünk, amelyet még egyetlen nép sem csinált” — mondták. „Az apa nem fogja fiát megérteni” — mondták. Azonban — mint a magyar nyelvújítás idején is — a folyamatot nem lehetett megállítani, mert ez nem valami erőszakolt munka, hanem a természetes állapotok megkövetelte fejlődés volt.

Iskoláink régen a vallási tudományokat tanító „medresze” nevű oktatási intézmények voltak. A medreszékben az oktatás kizárólag arab nyelven folyt. Ezen kívül iskoláink idegen nyelvként megint csak az arabot és a perzsát tanították. Atatürk a medreszékkel együtt az arab és a perzsa nyelv tanítását is megszüntette. Ez a helyzet egyrészt megakadályozta, hogy a török nyelvbe újabb arab és perzsa szavak kerüljenek, másrészt csökkentette a régebben átvett szavak megértőinek számát.

Mint ahogy már említettük, a Török Nyelvtudományi Társaság két alapvető feladata a következő: 1. irodalmi nyelvünk fejlesztése, 2. irodalmi nyelvünk megújítása. Ezek a feladatok tudományos módszerekkel és forradalmi mentalitással valósíthatók meg. Vagyis a Török Nyelvtudományi Társaság egyrésztől tudományos, másrésztől forradalmi feladatot kapott.

A Társaság a nyelvtudomány különböző területein dolgozik. Ezekről szeretnék áttekintést adni.

Gyűjtés és terepkutatás

A Török Nyelvtudományi Társaság anyaggyűjtő csoportja két nagy témán dolgozik. Az egyik: a nép által használt, de az irodalmi nyelvben nem szereplő török szavak összegyűjtése és ebből az anyagból tájszótár készítése. A tájszavak gyűjtése először Atatürk idejében, 1932–34-ben hivatalos, állami feladat formájában indult meg. Minden megyében (a „váli” elnökletével) egy tájszó-gyűjtő bizottság alakult, és az összegyűjtött szavakat a „Söz Derleme Dergisi” című négykötetes műben adták ki (1939–1952).

1952–58 között az első gyűjtés hiányainak pótlására, szerkesztésében egy második gyűjtemény készült el. Ebbe a munkába már nem vontuk be az állami hivatalnokokat, kizárólag önkéntes gyűjtők vettek részt benne. Ez a gyűjtemény a réginek háromszorosa lett. Az első és második gyűjtemény anyagát egyesítve, most egy „Derleme Sözlüğü” című új munkát szerkesztünk. Ez a szótár 11 kötetes lesz. Hat kötete megjelent.

Egy másik nagy munkánk a régi szövegekben használt, majd feledésbe ment török szavak felkutatása, szótározása. Ez az anyag is megjelent a

„Tarama Sözlüğü” című szótárban (I–IV. 1943–1957). Új kiadása hat kötetben jelent meg. Csoportunk szólások és közmondások gyűjtésével is foglalkozik.¹

Szótári munkálatok

A szótári osztály legfontosabb feladata a mai török nyelv szótárának elkészítése és időnkénti kiegészítése. A „Türkçe Sözlük” című mű is itt készült (1969-ben jelent meg az 5. kiadása). Ugyanebben a csoportban folynak a két-nyelvű szótárak munkálatai, valamint a Törökországon kívüli török dialektusok összegyűjtése és kiadása szótár formájában.² E csoport munkájához tartozik a nyelvemlékek kiadása is.³

Nyelvtudományi munkálatok

Nyomon követve a török nyelv fejlődését, ez az osztály a nyelvtani szabályok megállapításával és egy Helyesírási Tanácsadó Szótár kiadásával foglalkozik. A nyelvtudomány tárgykörébe vágó monográfiák is készülnek. Igen sok, különféle nyelvtudományi témájú munka jelent meg.⁴

¹ A gyűjtő és Kutató Csoport legfontosabb kiadványai: A. CAFERÖĞLU, *Anadolulu Ağızlarından Toplamalar*. Istanbul 1943; Ö. A. AKSOY, *Gaziantep Ağzı*. I–III. Istanbul 1945–1946; KEMAL EDİP [Kürkçüoğlu], *Urfa Ağzı*. Istanbul 1945; Ö. A. AKSOY, *Atasözleri ve Deyimler*. Ankara 1965; A. B. TAYMAS, *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara 1968; Ö. A. AKSOY, *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*. Ankara 1969; M. ÜLKÜSAL, *Dobruca'daki Kırm Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara 1971.

² A Szótári Osztály kiadványai: A. B. TAYMAS, *Ibnü-Mühennâ Lügati*. Istanbul 1934; K. K. YUDAHİN, *Kırgız Sözlüğü*. I–II. Ankara 1945, 1948; E. K. PEKARSKİY, *Yakut Dili Sözlüğü*. I. Istanbul 1945; H. PAASONEN, *Çuvaş Sözlüğü*. Istanbul 1960; M. M. MEHMET HAN, *Seng-lâh. Lûgat-i Nevâi*. Tıpkıbasım. Istanbul 1950; TÜRK DİL KURUMU, *Sade Türkçe Kılavuzu*. Ankara 1953, 1960; M. A. AĞAKAY, *Fransızca–Türkçe Sözlük*. Ankara 1962; C. ÖZTELLİ, *Resmî Yazışmalar Sözlüğü. Osmanlıca–Türkçe, Türkçe–Osmanlıca*. Ankara 1964, 1969; A. CAFERÖĞLU, *Eski Uyğur Türkçesi Sözlüğü*. Istanbul 1968; TÜRK DİL KURUMU, *Haber Dili Sözlüğü*. Ankara 1968.

³ Nyelvemlék-kiadványok: VELET İZBUDAK, *El-İdrak Haşiyesi*. Istanbul 1936; H. N. ÖRKÜN, *Eski Türk Yazıtları*. I–IV. Istanbul 1936–1941; A. C. EMRE, *Eski Türk Yazısının Menşei*. Istanbul 1938; KÂŞGARLI MAHMUT, *Divanü Lûgat-ü-Türk Tercümesi*. I–III. Çev.: B. Atalay. Ankara 1939–1941. Tıpkıbasım. Ankara 1941; KADI BURHANETTİN, *Kadı Burhanettin Divanı*. I. Tıpkıbasım. Istanbul 1943; B. ATALAY, *Divanü Lûgat-ü Türk Dizini*. Ankara 1943; B. ATALAY, *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fi-l-Lûgat-it-Türkiyye*. Istanbul 1945; SEYYAD HAMZA, *Yusuf ve Zeliha*. İsl.: D. Dilçin. Istanbul 1946; BERGAMALI KADRI, *Müeyyiret-ül-ülüm*. Tıpkıbasım. Istanbul 1946; YUSUF HAS HACIB, *Kutudgu Bilig*. Tıpkıbasım. Istanbul I–III. 1942–1943. Metin. İsl.: R. R. Arat. Istanbul 1947; MOLLA SÂLİH, *Eş-Şûzâr-üz-Zehabiyye ve-l-Kuta-ül-Ahmediyye Fi-l-Lûgat-it-Türkiyye*. Çev.: B. Atalay. Istanbul 1949; SEYFİ SERÂYI, *Gülistan Tercümesi*. Ankara 1954; MAHMUD B. ALI, *Nehc-ül-feradis*. Tıpkıbasım. Ankara 1956; GÜLŞEHİRİ, *Mantik-ut-tayr*. Tıpkıbasım. Ankara 1957; M. ERGİN, *Dede Korkut Kitabı*. I. Giriş, Metin, Faksimile. Ankara 1958; A. S. LEVEND, *Ali Şir Nevâi*. I–IV. Ankara 1965–1968.

⁴ A Nyelvtudományi Kutató Csoport kiadványai: G. BERGSTRÄSSER, *Türk Fonetigi*. Çev.: M. S. Akkaya. Istanbul 1936; B. ATALAY, *Türkçemizde Men-Man*. Istanbul 1940; B. ATALAY, *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. Istanbul 1941; A. C. EMRE, *Türk Dilbilgisi*. Istanbul 1945; B. ATALAY, *Türkçede Kelime Yapma Yolları*. Istanbul 1946; TÜRK DİL KURUMU, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1949; A. S. LEVEND, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara 1960; TÜRK DİL KURUMU, *İmlâ Kılavuzu*. Ankara 1962; A. DİLÂÇAR, *Devlet Dili Olarak Türkçe*. Ankara 1962; M. TANSU, *Durgun Genel Ses Bilgisi ve Türkçe*. Ankara 1963; A. DİLÂÇAR, *Türk Diline Genel Bir Bakış*. Ankara 1964; VECİHE HATİBOĞLU, *İkileme*. Ankara 1971.

A terminológiai csoport

Mint ahogy már említettük, a török nyelvben használt tudományos szakszavak túlnyomó többsége arab volt. Török terminus technicusok szinte nem is voltak. A török nyelvű szakmai szavak megteremtése a Török Nyelvtudományi Társaság megalapításával egyidőben kezdődött, 1939-ig tartott, amíg iskoláinkban a szakmai fogalmakat törökre tettük át. 1932–39 között négyötezer szakszó vált törökké, ez a szám azóta minden évben nőtt: ma már nyolcezer körül van.⁵

Kiadói és tudományos népszerűsítési tevékenység

A Török Nyelvtudományi Társaság 1951-től havi folyóiratot, a „Türk Dili”-t, 1953-tól egy évenként megjelenő kiadványt („Yıllık-Belleten”) jelentet meg.

Ezenkívül konferenciákat, gyűléseket, kiállításokat rendez, a nyelvészeti tudományok terjesztésével és népszerűsítésével foglalkozik. 330 kiadványunk van.⁶

Nyelvújítási tevékenység

Az eddig ismertetett munkálatok nyelvünk fejlesztésének segédeszközei. Ez a célja az anyagok összegyűjtésének és kutatásának is. A török nyelv fejlesztéséhez, gazdagításához, kifejező erejének növeléséhez, tudományos, művészi és technikai fogalmak kifejezéséhez szükséges munkálatok ezek. Ugyanakkor ennek a tevékenységnek a katalizátor szerepét is vállalnia kell. A Török Nyelvtudományi Társaság az előkészületeknek és kutatásoknak a vállalásával együtt a hazai „nyersanyagokból” igyekszik előállítani a tiszta török nyelvet. E munka megvalósításához három út vezet:

1. Igyekeznünk kell az idegen szavakat a nép száján élő kifejezésekkel helyettesíteni. Igen sok olyan szót tudunk példának felhozni, melyek a 40 évvel ezelőtti irodalmi nyelvünkben nem találhatók meg, ma pedig állandóan használjuk őket: *oysa, yoğun, kıvanç, işkil, kuşku, ödül, araç, ürün, alan, oba, aylak, doruk, güney, kuzey, sıvı, yankı, yozlaşmak, kınamak, denetlemek, onarmak* stb.

⁵ A Terminológiai Csoport kiadványai: S. KAROL, *Zooloji Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1963; N. ÖZÖN, *Sinema Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1963; TÜRK DİL KURUMU, *Orta Öğretim Terimleri Kılavuzu*. Ankara 1963; H. TANER-METİN, AND-ÖZDEMİR NUTKU, *Tiyatro Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1966; N. SANIVAR, *Ağaçşileri Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1968; A. TURANI, *Güzel Sanatlar Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1968; A. KIZILIRMAK, *Gökbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1969; C. SİDAL, *Dössem Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1969; C. ALPMAN, *Gımnastik Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1971; N. HAFIZ PAMİR, Ö. ÖZTUNAL, *Yerbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1971.

⁶ A Kiadói és Tudományos Népszerűsítő Csoport kiadványaiból: Ö. A. AKSOY, *Dil Üzerine Düşünceler-Düzeltilmeler*. Ankara 1964; Ö. A. AKSOY, *Mütercim Asım. 1755–1819*. Ankara 1962; M. S. ÜLKÜTAŞIR, *Kâşgarlı Mahmut*. Ankara 1962; C. KUDRET, *Ziya Gökalp*. Ankara 1963; ENVER NACI GÖKSEN, *Mehmet Emin Yurdakul*. Ankara 1963; A. DİLÂÇAR, *Thomsen*. Ankara 1963; B. NECATIGİL, *Atatürk Şiirleri*. Ankara 1963; H. DIZDAROĞLU, *Ömer Seyfettin*. Ankara 1964; A. S. LEVEND, *Hüseyin Rahmi Gürpınar*. Ankara 1964; H. DIZDAROĞLU, *Dilçilere Saygı*. Ankara 1966; Ö. A. AKSOY, *Gelişen ve Özleşen Dilimiz*. Ankara 1968; H. DIZDAROĞLU, *Halk Şiirinde Türler*. Ankara 1969; A. S. LEVEND, *Şemsettin Sami*. Ankara 1969; E. ÖZDEMİR, *Dil Devrimimiz*. Ankara 1969; M. ÖZTEKİN, *Bu Dilin Ustaları*. Ankara 1970.

2. Nem kevés azoknak a szavaknak a száma sem, melyek a régi szövegek megvizsgálása során kerültek elő, s melyek ma már irodalmi nyelvünkben is gyakran szerepelnek, például: *konuk, sonuç, tanık, nitelik, arı, kiři, il, oran, deđin, ađmak, arıtmak, öykünmek, utmak, ivmek, sinamak*.

3. Annak ellenére, hogy bőségesen meríthetünk mind a nép száján élő szavakból, mind a régi szövegekből, napjaink új fogalmainak kifejezésére ez nem lenne elég. Az óriási léptekkel haladó tudomány és technika nap mint nap új fogalmak szóbeli kifejezését teszi szükségessé. Ezeket az új fogalmakat minden nyelv úgy fejezi ki, hogy vagy idegenből veszi át, vagy pedig saját szókincsében talál rokon értelmű kifejezést. Ez a helyzet minden nyelvben magával hozza új szavak megalkotásának szükségességét.

A török nyelv az új szavak alkotásához nagy lehetőségeket kínál. Rengeteg képzőnk van. Ezeket a szótövekhez illesztve és variálva igen sok új szót alkothatunk. Itt válnak világgossá azok a különbségek, melyek a maradiak és miközöttünk vannak. Ők két csoportra választják képzőinket aszerint, hogy melyek életképesek és melyek nem.

Nem szegülnek szembe az olyan szavak alkotásával, melyek életképes képzőkkel történnek, de azt vallják, hogy a nem életképesnek minősített képzőkkel nem lehet szavakat alkotni. Így például szerintük a „-men” képző nem életképes, ezért tévesnek találják az olyan szavainkat, mint az *öğretmen, seđmen, göçmen, uzman* stb. Ezzel szemben mi azt állítjuk, hogy a nyelv fejlesztése és gazdagítása érdekében ki kell használni eddig elavultnak vélt képzőink közül azokat, melyeknek életre keltése nem áll szemben a tudományosság követelményével. Negyvenéves működésünk eredményei erre jogot adnak. Igen sok olyan, nemrégén alkotott szavunk van, melyeknek arab megfelelőjét (*muallım, müntehip, muhacır, mütehassis* stb.) már alig használják. Ezzel a módszerrel igen sok és nagyon szép új szó került nyelvünkbe: *gelenek, kazı, konu, yayın, sözlük, uçak, uydu, jörünge, sakınca, olumlu, paydaş, orantı, durum, yetki, çekimsen, özel, ayrıntı, tapınak, bunalım, yaratık, gider, dergi, anıt, işlem, dilekçe, süre, özlem, bencil, demeç, bilimsel, çelişmek, kođuşturmak, uygulamak, yetinmek, yozlaşmak* stb.

Új alkotású szavaink egy része szóösszetétel útján keletkezett. Ilyen, két szó egyesítéséből létrejött új szavunk például: *sađduyu* (régı megfelelője: *hissiselim*), *tekdüzen* (*yeknesak*), *tıpkıbasım* (*fotokopi*), *içgüdü* (*sevkitabii*), *başkent* (*merkezi hükümet*), *önsezi* (*hissi kablelvuku*), *akaryakıt* (*mayı mahruk*), *oldubitti* (*emrivaki*), *içtüzük* (*nizamname-i dahili*), *bilirkiři* (*ehlivukuf*).

Eleinte az új szavakat båtortalanul használtuk. Egy idı múlva a megszokott régi helyett ezeket is megszoktuk. Egy általunk készített statisztika szerint az utolsó 40 évben a török irodalmi nyelvből tízezer arab és perzsa szót vetettünk ki, és helyükbe régi, eddig nem használt vagy pedig új alkotású szavakat honosítottunk meg. Ezenkívül mintegy nyolcezer nem török tudományos és szakmai kifejezést törökösítettünk. Ennek a tevékenységnek köszönhető, hogy mai irodalmi nyelvünkben a török szavak aránya 75—80%.

*

A Török Nyelvtudományi Társaság legnagyobb eredménye, hogy felébresztette és elterjesztette az anyanyelv iránti szeretetet és érdeklődést. Nyelvünk fejlődésének és megújulásának az utóbbi években ez a legfontosabb forrása.

Nyelvújításunk megindulásáig az számított szépirodalomnak, ha egy fogalmat arabul vagy perzsául fejeztek ki. Most, ha valaki azt akarja, hogy műve elismerést arasson, feltétlenül török szavakat kell használnia. Ma már nem számíthat irodalminak az olyan stílus, mely a *sanarım* helyett *zannederim*, *kullanılır* helyett *istimal edilir*, *evim* helyett *bendehane* szót használ, sőt ez nevetést vált ki.

A művészet, az irodalom, az újságok és folyóiratok nyelve napról napra lassanként megújul. Vagyis ez a folyamat megtalálta útját és a haladás gyorsaságának mértékét.

ÖMER ASIM AKSOY

В.И. Лыткин – Е.С. Гуляев: Краткий этимологический словарь коми языка

Москва, 1970. Издательство Наука. 386 l.

A III. Nemzetközi Finnugor Kongresszus alkalmából a Szovjetunióban megjelentetett művek sorában elsőrangú jelentősége van V. I. LYTKIN és JE. SZ. GULJAJEV «Краткий этимологический словарь коми языка» című munkájának. BÁRCZI GÉZA kis terjedelmű magyar etimológiai szótára után (Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1941) ez a második olyan mű, amelyik egy finnugor nyelv szókinésének etimológiai vizsgálatát tűzte ki feladatául. Igaz, hogy jelenleg Magyarországon és Finnországban készülöben van a magyar, illetőleg a finn nyelv etimológiai szótára, de ezek a munkák még nem zárultak le, eddig körülbelül kétharmad részük jelent meg.

A zürjén etimológiai szótár jól átgondolt és következetesen alkalmazott szerkesztési elvek szerint készült. A szerzők szótárukba csak azokat a szavakat vették fel, amelyek az ópermi kornál nem későbbiek, tehát az uráli, a finnugor, a finn-permi és a permi rétegbe tartozó szavakat. Ez alól csak azok képeznek kivételt, amelyek a zürjénségnek szomszédaival, illetőleg egykori szomszédaival való kapcsolataira utalnak. (Kár, hogy a művelődéstörténeti szempontból oly fontos zürj. *kuže* 'Waldgeist' ~ votj. *kužo*, *kužo* 'Herr, Wirt, Besitzer' < csuv. kimaradt a szótárból). Mint ismeretes, a zürjén nyelv tekintélyes számú jövevényszórétege ócsuvas (közép-bolgár), karjalai-vepsze, orosz, jurák (elsősorban az izsmai nyelvjárásban és Szibériában) és obi-ugor (főleg Szibériában az Ob folyó melletti zürjén nyelvjárásokban) eredetű szavakra oszlik. Helyes, hogy a szerzők az orosz eredetű szavak közül csak azokat vették fel, amelyek eredete a mai olvasó – sőt filológus-olvasó! – számára nem magától értetődő. A nyilvánvaló, könnyen azonosítható szavakat (például *алдӧ* < *алый*, *вина* < *вино*, *комбайн* < *комбайн*, *кӧзыин* < *хозыин*, *свадьба* < *свадьба* stb.) figyelmen kívül hagyták. Kár, hogy a legrégebb (uráli) rétegbe tartozó szavakhoz a szótár nem mindig adja meg a szamojéd nyelvi megfelelőt (pl. *ньде*, *повны*, *пом I*, *пу*, *пуе*, *син*, *тыр*, de vö. mégis *код I*, *коз*, *кольны*, *кувны*, *лем*).

A táblázatszerűen megadott hangmegfelelések (Введение. Звуковые соответствия в финно-угорских языках) a kezdő finnugor nyelvészek és a nem finnugor nyelvészszakemberek számára megkönnyítik a szótár használatát, az etimológiák hangtani vonatkozásainak megértését, mivel az egyes szócikkek végén a hangmegfelelési táblázatokra utaló hivatkozási számok segítségével maguk is meggyőződhetnek a hangtani valószínűség fokáról. — Megjegyzések. 14. l.: Az **nt* hangkapcsolatnak a második szótagnál hátrább a zürjén nyelv P nyelvjárásában és a votjákban nem *d*, hanem *t* a folytatója (vö. UOTILA: MSFOu. 65: 87, 92–7, 103; RÉDEI: NyK 66: 257, ALH 19: 327). Ugyanígy a **p*, **t*, **k* hangoknak a második szótagnál hátrább zürj. *b*, *d*, *g*, *θ* (P és votj. *p*, *t*, *k*, *θ* felel meg (l. uo.). Igaz, hogy a vonatkozó táblázatok élén «Середина слова» megjelölés áll, s ez az esetek zömében az első és a második szótag közötti mássalhangzókra vonatkozik – sőt, a szerzők esetleg csak erre gondoltak –, de tekintettel a nem kis számú ősi (uráli, finnugor, különösen pedig finn-permi, permi) származékszóra, feltétlenül közölni kellett volna a második szótagnál hátrább jelentkező mássalhangzó-képviselőket is. 16. l.: Az alveoláris **s*-nek a magyarban csak kivételesen felelhet meg *sz* (**-s* > **-š*: *fészek*), a szóközépi **-s* és **-š*-hangokat tartalmazó szavak strukturális okokból kivesztek a nyelvből (vö. RÉDEI: Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quin-

zième anniversaire. Budapest, 1972. 231 kk.). Nem helyes az a vélemény (17. l.), hogy az ópermi *kgjd* (~ *kod*), *bajd*, *mojd* típusú szavakban a *d* képző. Ezekben a *-jd* epentézissel *d*-ből keletkezett. Vö. *t > jt* : *kvajt* ~ *kval*, *ňajt* ~ *ňat*, *ž > jd* : *kež-* 'säen' ~ *kejdjs* 'Samen', *š > js* : *još* ~ *jojs* (UOTILA: MSFOu. 65: 119 kk.; SzrSzlK 462).

A szócikkek felépítése logikus, világos, jól áttekinthető. A szócikk a zürjén irodalmi nyelvi alakkal kezdődik, indokolt esetben ezt nyelvjárás formák is követik. A zürjén szó után függőleges vonallal elválasztva jön a votják megfelelő. Ezután gondolatjellel elkülönítve áll a rekonstruált ópermi alak. Majd két függőleges vonallal elválasztva következnek a finnugor, három függőleges vonal után pedig a szamojéd nyelvi megfelelők. A finnugor megfelelők után, tőlük egyenlőségjellel elválasztva van megadva az előpermi alapalak (ez legtöbbször megegyezik a PFU alapalakkal). Végül „~” után megemlítik a javasolt indoeurópai, jukagir, török és egyéb altjai párhuzamokat, majd szögletes zárójelben utalás történik a hangtani bevezetés megfelelő táblázataira.

A permi, volgai, finn, észt és magyar adatok irodalmi nyelvi helyesírási formában szerepelnek; a többi nyelv esetében, valamint az említett nyelvek nyelvtörzési adatainak az idézésekor a főbb nyelvisztikában használatos transzkripció(k) szerint történik az irodalmi adatok közlése. Az egyes szócikkekhez csatlakozó irodalom — kár, hogy többnyire csak a legutolsó hivatkozás(oka)t adják meg — jó szolgálatot tesz a tájékozódni kívánó olvasónak.

A szerzők állásfoglalása, illetőleg véleményalkotása a biztos vagy általuk biztosnak, lehetségesnek tartott etimológiákról világos és határozott. Sajnos, ugyanez nem mondható el a — valószínűleg véleményük szerint is — bizonytalan, illetőleg téves egyeztetésekről. Ezeknél ui. gyakran nem mondják meg saját véleményüket, hanem csak azt közlik, hogy az illető zürjén szót az irodalomban ezzel vagy azzal a szóval (ezekkel vagy azokkal a szavakkal) egyeztettek. Nem értünk egyet az ilyen megfogalmazásokkal: *дзоддэ*: «Вихман пермское слово сравнивает . . . ; *кожи*: «Тойвонен удм. *капчи* под вопросом сопоставляет с ф. *кареä* [э: *кареа*], *кевйт* и т. д.»; *ком* I: «Шебештын удм. *кинй* сопоставляет с ф. (Lönnr.) *кино* 'форель'; *эжа* I: «Утила сравнивает с ф. *ахо* 'заброшенное поле'» stb. Az eredet tisztázását függőben hagyó eljárásuk miatt, a minősítés mellőzése következtében a szótár olvasója nem tudja meg, hogy mi a szótár szerzőinek a véleménye a kérdéses etimológiával kapcsolatban. Helyesebb lett volna úgy eljárni, mint pl. a *код* I, *тымны*, *чөвтыны* stb. szavak esetében. Némelykor következtetlenség mutatkozik a szamojéd néprvek használatában: belső, a szakirodalomban újabban használatos elnevezés (ненец.): *код* I, *коз*, *колны* stb.; külső s egyúttal régebbi tudományos elnevezés (турак.): *ис*, *энтыны*, *кувны*, *кыр* III. stb.

A szótárban tárgyalt valamennyi zürjén szó etimológiáját nem vetettük alá tüzetes vizsgálatnak, hanem csak azokhoz fűzünk észrevételeket, amelyekkel kapcsolatban a szótár végigolvasása során kételyeink támadtak, illetőleg amelyekhez az etimológiai irodalom és saját kutatásaink alapján kiegészítő, módosító vagy helyesbítő javaslataink vannak. Ezek a következők:

абача 'тольстый, здоровенный'. A zürjén szó a vogulba is átkerült (RÉDEI, SLW 93).

адз 'пойма (реки)'. A votj. (BORISZOV) *азь*: *азьдор* 'безлесистая местность, нелесистая' egy ?-et megérdemelne. Ugyanis csak akkor lehet a zürjén szó megfelelője, ha korábbi jelentése 'луговой край, степь; Wiesenrand, Steppe' volt.

арт 'ряд, порядок'. Nemcsak az *artal*-ige (> *osztj. artál*-), hanem az *art* alapszó is átkerült az osztjákba: C. Ni. O *art*, Kaz. *art*, Ko. *art* 'Zeit'. Vog. *art*, FL *ert* 'Zeit, Zeitabschnitt' < zürj. (RÉDEI, SLW 95, 96).

бедь 'палка'. A zürjén szó és votják megfelelője (*боды*) nem egyeztethető a cser. *pañdä*, *pañdo* 'палка' szóval, mivel a permi szavak *e*, *o* hangja előpermi palatális magánhangzóra (**i*, **e* vagy **ä*) megy vissza. A cseremiszi szó valószínűleg a zürj. под család-jába tartozik (l. ott).

бергавны 'вращаться, вертеться'. Hangfestő szó, ezért aligha lehet genetikai kapcsolat a permi szavak és a megfelelőkül ajánlott rokon nyelvi szavak között. Egyébként zürj. *бергэд* > vog. É. *pëgyääl*- 'kifogat; ausdrehen, auswenden' (RÉDEI, SLW 134).

бёрдыны 'плакать'. A permi szavak annyira permi kori hangutánzó szavaknak látszanak, hogy a finn *porata*, ill. *parkua* említése két kérdőjellel is felesleges.

бырны 'выйти, прийти к концу'. A vog. *pari* 'кончить, кончиться', *osztj. pərat* 'проходить, миновать. . .' nem ősi megfelelői a zürjén igének, hanem jövevények a zürjénből (TOIVONEN: FUF 32: 53; RÉDEI, SLW 133). A ?-lel idevont m. *fárad* etimológiáját l. MSzFE.

бырэд 'наледь'. Kérdőjellel a m. *forr* 'sieden, kochen; wimmeln' is idevonható. *вад* 'лесное озеро'. A m. *vad* 'wild' (vö. *vadon* 'Wildnis') szóval való egybevetés sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem lehetséges. Zürj. *a* csak palatális mással-

hangzó mellett lehet finnugor a folytatója (l. pl. *байӧдз, казьяны, радз*). A zürj. *vad* kétségtelenül a *va* 'Wasser' -d névszóképzős származéka.

вайны 'приносить'. A m. *vinni* helyesen: *vinni* (töve: *vi-*).

вартны 'молотить'. A ?-lel idekapcsolt votj. *vur* 'штраф' a finn *vero* 'Steuer, Auflage, Abgabe' megfelelője (TOIVONEN: FUF 18: 179).

ватни 'коростель, деграч'. A votják és a cseremisiz szó kivételével valamennyi finnugor szó a zürj. *вӧзь* 'связь' szóval tartozik egybe. Abban igaza van a zürjén etimológiai szótárnak, hogy a zürj. *вӧз* és a votj. *воџь* 'чирок, дикая утка' összekapcsolása (TOIVONEN: FUF 19: 166—7) hangtanilag nem lehetséges (a zürj. *з*-nek nem felelhet meg votj. *џ*), de a szótárban — sajnos — a gyakran előforduló állásfoglalás hiányára jellemző, hogy a *ваџ* alatt említett rokon nyelvi szavak — helyesen persze, de a két szócikk összehangolása nélkül — a *вӧзь* alatt is fel vannak sorolva. A cser. *шароц* szóról l. BEREZKI: NyK 62: 128. Véleményünk szerint csak a zürj. *ваџ* és a votj. *воџь* tartoznak egymással össze.

ветӧс: *черань в.* 'паутина', Ud. *ветӧс* 'перевес, сеть на птицу, на дичь'. Zürj. > vog. (VNGy. 2: 682) E. *patès* 'függő madárháló' (K. VILKUNA: KSVk. 52 [1972]: 249; FUF 40: 248).

везӧс 'перегородка, переборка, загородка'. A szótár szerzői megemlítik, hogy TOIVONEN (FUF 19: 95—6) a zürjén szót a mord. *ош* 'город', vog. *uš* 'забор' stb. szavakkal vetette egybe. Kár volt az állásfoglalást mellőzni, hiszen ugyanezek a szavak — helyesen — a zürj. *водж* 'зимняя рыболовная запруда из кольев' alatt is fel vannak sorolva.

вешӧны 'отойти, сдвинуться, отодвинуться. A zürj. *вешӧны* 'выкупить (например, залог)' (~ votj. *вошӧны* 'отменить') származékok nem tartoznak ide, ezek a *везӧны* 'изменять, менять' -t₂ műv. képzős származékai (l. WUO., FOKOS-FUCHS).

водны 'ложиться, лечь, улечься'. A ?-lel idevont vog. *унтуңкве* 'сесть' különválasztandó a permi szavaktól. A szóbelseji -nt- ui. nem eredeti *-nt- kapcsolat folytatója, hanem a *t* elem igeképző (vö. *unli* 'ül; sitzen').

волӧдз 'передняя часть подола'. Ez a zürjén szó hangtani okokból elválasztandó a zürj. *елез* ua. alaktól és rokon nyelvi megfelelőitől. A *volež* és a Lu. *ol-vož* forma a zürj. *елез* és *воз* 'Vorderes; Schoß (beim Sitzen)' kontaminációja útján keletkezett.

вошны 'пропасть, заблудиться'. Az obi-ugor szavak (vog. *uš-*, osztj. *wəš-*) zürjén átvételek (TOIVONEN: FUF 32: 24; RÉDEI, SLW 96). A m. *veszni* súlyos hangtani nehézség miatt nem vethető egybe az őspemire rekonstruálható **oš-* alakkal. A magyar szó a votj. (MUNK.) Sz. *vez-* 'eltűnni, elhordani magát; sich entfernen, sich aus dem Staub machen', (URSzl.) *vezi-* 'исчезнуть, пропасть без вести' szóval tartozhat össze (BEREZKI: NyK 66: 385). A magyarban a palatális magánhangzó-környezet hatására fgr. *-s- > ugor *-š- > m. sz hangváltozás tehető fel (vö. m. *fésze-k* 'Nest' < fgr. **pesä*).

вӧйӧны 'осуждать, охаивать'. A mord. E *joftams*, M *joftams* 'говорить, сказать' szóval való egyeztetés érdekében felvetett metatézises magyarázat (< *üöän-*) erőltetett s egyszerűsített felesleges is, mert a mordvin szónak más, biztos etimológiája van (~ finn *jutella, juttelen* 'sprechen, erzählen', észт *üttema, ütlen* 'sagen, aussprechen', ? m. *játszik* 'spielen', l. MSzFE, TESz.).

вӧлӧсти, *вӧлӧсь* 'только что, потом только'. Újabb magyarázatát l. RÉDEI: NyK 73: 421.

вушӧны 'тереть, скоблить, скрести'. A finn és a lapp szó hangtani okokból elválasztandó a permiektől. Újabb magyarázatát l. RÉDEI: NyK 71: 108.

вӧйӧдз 'даже; до какого-л. места'. Az idézett vog. *uil, uit, vail* hangtanilag jobban illik a zürjén szó *vij-* tövéhez (FU **wujz*), mint a m. *vég*, finn *vi-*: *viime, viimeinen*.

вын 'сила, мочь'. Az itt felsorolt rokon nyelvekbeli szavak a zürj. *vi*: *jez-vi* 'Sehne, Flechse' megfelelői (l. ott is). A zürjén szó *n* hangja nem lehet a rekonstruálható FU **wäke* **k*-jának a folytatója. Az sem valószínű, hogy — mint a szótár szerzői gondolják — az *n* képző volna.

гадь 'мозоль, волдырь, пузырь'. Az ajánlott finnugor megfelelők (finn *kontti* 'берестяная котомка', osztj. *kint* 'вид кузова', vog. *χünt* 'сверток, ранен') hangtani és jelentéstani okokból nem egyeztethetők a zürjén szóval. A finn *kontti* a zürj. Vm. *kuda* 'большая деревянная посуда без крыши (для муки, зерна), пудовка', votj. (WICHM.: MSFOu. 21: 77) Uf. *kudo* 'großer Korb'¹ és talán az obi-ugor szavakkal tartozik egybe (l. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 44; VglWb. 55; ÅKE 385; SETÄLÄ: FUFA 12: 89; JSFOu. 30/5: 80; TOIVONEN: MSFOu. 52: 310; UOTILA: Vir. 1939:125; STEINITZ, FgrVok. 36;

¹ Sajnos, a zürj. *kuda* ~ votj. *kudo* nem fordul elő a szótárban.

FUV; JOKI: FUF 32: 52; SKES; Лыткін, VokPerm. 207), bár az obi-ugor szavak vagy-lagosan a finn *kantaa* 'tragen' etimológiai családjába is vonhatók (vö. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 33; MUSZ. 238; HALÁSZ: NyK 23: 30; SETÄLÄ: FUF 2: 243; FUF 12: 81; JSFOu. 14/3: 25, 30/5: 68; Beitr. 87; LEHTISALO: FUF 21: 14; STEINITZ, FgrVok. 36; FUV; SKES; E. ITKONEN, LpChr. 119).

гозын 'скобель'. A finn *koukku* 'крючок', cser. *кагыр* 'лук, изгиб' — mindkettő ?-lel szerepel — idetartozása hangtanilag nem lehetséges. A zürj. *o* (< őpermi **e* vagy **ä*) nem felelhet meg a finn *ou*, cser. *a* magánhangzónak. A szóközépi mássalhangzó-megfelelés is szabálytalan. Ezenkívül az egyeztetett szavak jelentésánál is távol állnak egymástól.

зос 'жир (животный), сало; (Ud.) польза'. A m. *haszon*, finn *kasvaa* 'wachsen, zu-nehmen', mord. *kasoms* ua. nem tartozik ide.

зџг 'пуп, пупок'. Az osztj. *kuŋki* veláris hangrendűsége miatt nem egyeztethető a permiekkel (őpermi **o* < előpermi **ä*).

зџп 'маленькое озерко, углубление, ямка'. A finn *kuorpa* 'яма' idekapcsolásának hangtani akadálya van: az őpermi **o* < előpermi **ä* hangnak a finnben nem felelhet meg *uo*.

зџч 'хрящ'. A zürjén szóval egybevetett finn *käpsä* 'изжаренная нога ягненка' inkább a zürj. *kis* 'шкура с ног животного' etimológiai megfelelője. A permi nyelvekben **ä* > **i* > *i* (> votj. *u*) hangváltozással kell számolnunk a szóbelseji -*p*- hatására. A zürj. *geč* hangtanilag igen, de jelentésánál nem illik a finn szóhoz.

зудыны 'ковырять, копать'. A m. *gödörrel* való egyeztetése a magánhangzók eltérése miatt téves. A szócikk végén levő utalásban («См. также гуд») a *гуд* elírás *гy* helyett.

гум 'полюй стебель'. A finn *käämi* 'шпудлька, катушка', lapp *gabme* 'птичье перо' szavakkal való egybevetés a magánhangzók eltérése miatt nem fogadható el. Nemcsak az osztj. *kōmā* 'вид прибрежного и болотного растения с полым стеблем', hanem talán a vog. *kat* 'Bärenklau, Bärenkraut' is zürjén jövevénytűző (l. RÉDEI, SLW 104).

гундыр 'многоголовое чудовище'. Újabb magyarázatát l. RÉDEI: NyK 63: 422.

гыџр 'иней (на окне, на стене . . .)'. A zürjén szó nemcsak az osztjákba, hanem a vogulba is átkerült: *kiyerttanke* 'покрывать инеем, снегом, льдом' (RÉDEI, SLW 102).

гырк 'грудная и брюшная полости'. Az itt adott etimológia nem teljes, ill. részben téves. Hangtani és jelentésani szempontból csak a cseremisiz illik a permi szavakhoz. Hiányzik a vogul megfelelő: (MSz.) T *kwir*, *kūr*, *kēr*, TO *khul*, K É *kiwēr*, *kiwr*, P *kēr* 'belső; das Innere (T K É P), üreg; Höhle (É.), tál; Schüssel (É.)'. A finn *kurkku* 'Kehle, Gurgel, Hals' és a mord. E *kirga*, *kirga*, *korqa*, M **kārga* 'Hals' eltérő jelentésük és eredeti veláris hangrendjük miatt — a mordvin szóra vonatkozóan ez csak akkor áll, ha a veláris változat az eredetibb — nem vonhatók ide (vö. MUSZ. 874; ÁKE 492; WICHMANN: FUF 11: 203, 216; UOTILA: MSFOu. 65: 346; SyrjChr. 80; FUV; E. ITKONEN: UAJb. 28: 70; SKES).

дзель п. 'ягненок'. A finn *tilli* 'козочка', déli-észti *tsile* 'ягненок' szavakkal való egyeztetése hangtanilag téves: a zürjén szóban feltehető **č*-nek nem lehet a folytatója finn *t*, észt (nyelvjárási) *ts*- (< **t*-). Véleményem szerint a *žol* *'маленькая вещичка . . .' a *žola* 'маленький' szónak az őpermi *e* > **o* hangváltozás előtti alternánsa (vö. FV Vm. AV *žela*, AV *žela*). A jelentésani fejlődés 'kicsiny' → 'állat kicsinye' → 'bárány' lehetett.

дзир 'петля, шарнир, навеска'. Az itt adott etimológia helytelen. A permi szavak a m. *csir* (*csirja*) 'Dippenleisen, Zapfen, Torstift . . .' megfelelői (l. MSZFE, TESz). Az osztj. *lörz* egyébként zürjén jövevénytűző (l. TOIVONEN: FUF 32: 74–5; MSZFE).

дџбџдны 'клевать (о рыбе)'. Elválasztandó a m. *dob* 'werfen', vog. *tāmpi* 'бросаться' szavaktól. A S *debed*- 'anbeissen (Fisch beim Angeln)' alak világosan arra mutat, hogy az eredeti első szótagi magánhangzó palatális volt: *e*, *ɛ* < **e* < előpermi **e* vagy **ä*), tehát az egyeztetés hangtani akadálya nyilvánvaló. Ezenkívül a zürjén szó jelentésánál is távol áll az ugor szavaktól.

дудыны 'перестать, прекратить'. A finn *tauota* (*taukoa*-) 'прекращаться, прекратиться', lapp *duov'got* 'прервать движение, остановиться' szavakkal való összetartozása azért nem valószínű, mivel a hangtani akadály — a permi *g* nem vezethető vissza a finn-lapp alapján feltehető eredeti **-wk-* kapcsolatra — áthidalhatatlan.

едны 'свернуться, запечья (о крови)'. A zürj. palatális *e* miatt alig van valami valószínűsége a finn *juotta* 'паять' igével való egybevetésnek. Esetleg őpermi **jōd*- > zürj. *jed*- > *jed*-? De ezen hangtani fejlődés feltevésének sincs súlya, mivel a finn szónak más, valószínűbb magyarázata is van (l. SKES).

џнтыны 'колоть, стрелять'. Ugyanazok a rokon nyelvi szavak vannak idekapcsolva, mint amelyek a *ямны* szóhoz is.

жынный 'колокол'. Zürjén jövevényyszóként nemcsak az osztjákban, hanem a vogulban is megvan (RÉDEI, SLW 152).

зуд 'точильный брусок'. A szó az osztjákon kívül a vogulba is átkerült (RÉDEI, SLW 156).

зумыд 'плотный, устойчивый, прочный'. A ?-lel idevont finn *sangen* 'очень, весьма' hangtani okokból (a finn *-*rk*-nak nem felelhet meg zürj. -*m*- < *-*η*-) nem jöhet tekintetbe a zürjén és a votják szó megfelelőjeként. A m. *igen ig*- töve palatális hangrendűsége miatt választandó el a permiektől. A javasolt cseremisiz és vogul szónak a permi szavakhoz való viszonya további vizsgálatra szorul.

зургыны 'ткнуть'. A megfelelőkül idézett cser. *шураш* 'колоть' és finn *survaista* 'толкнуть, ткнуть' a m. *szúr* ua. szóval tartoznak össze (< FU **šurwa*-), s így szókezdő eredeti **s*-sük miatt nem egyeztethetők a zürj. *zurgj*- (**s*-!) szóval.

зыв: *зыв висьом* 'длительное недомогание, продолжительная болезнь'. A zürjén szóval egyeztetett cser. *шүү* 'гной' (?-lel) és mord. *суй* ua. jelentéstanilag távol áll a zürjéntől; tehát semmi sem indokolja a zürjén etimológiai szótár szerzőitől is idézett, azonos jelentésű ugor, permi és lapp szavaktól való különválasztásukat. A zürj. *sis*, votj. *šis* 'гниль, гнилой' szövégi -*s*-sze — tekintettel a finnugor és szamojéd szavak alapján rekonstruálható uráli **säje* alapalakra — más, mint képző aligha lehet. Bosszantó, mert könnyen kiküszöbölhető lett volna, hogy a *зыв* és a *цибь* szócikk nincs egymással összehangolva: ti. ugyanazok a rokon nyelvi megfelelők vannak — minden indokolás nélkül — az utóbbinál is feltüntetve.

зыравны 'тереть, расирать'. Megemlítené lett volna, hogy a szó átkerült az obi-ugor nyelvekre (TOIVONEN: FUF 32: 70; RÉDEI, SLW 155).

йёв 'молоко'. A ?-lel idekapcsolt finn *jälsi* (*jälte*-) 'сок дерева' szóközépi **l*-je miatt nem egyeztethető a zürjénnel.

кад I 'время, пора, прок'. A ?-lel a zürjén szóval egyeztetett cser. *кот* 'год, время' és finn *kotva*: *kotvan aikaa* 'некоторое время' egymással valóban összetartoznak, de az ugyanesak idetartozó lapp *kätfo*, *koadži* alapján feltehető szóbelsei finn-volgai *-*δ*-*w*-nek a zürj. *d* nem felelhet meg (E. TUKONEN: Pais-Eml. 616—9). A zürj. *kad* esetleges etimológiai megfelelője lehet a m. *kéd*: *ekkedig* 'bisher' (I. MSzFE).

кад II. 'топь, зыбун, трясина'. A vög. *kel*, osztj. *kal* 'болото', m. *halap* [helyesen: *haláp*] 'мокрый луг' idekapcsolása téves. Az obi-ugor szavak a zürj. *kōla*: *тыкōла* 'небольшое озеро' alatt említett obi-ugor szavak egyéb nyelvjárási változatai. Vö. (KANN., VW 138) AK FK *kēli*, P *kēly*, Szó. *kēliy* 'Morast', osztj. (KT 398) Kam. *kēlo* 'nicht zugefroren (Stelle)', V *kōlek* 'offen, offenstehend', Kaz. *kaļ* 'offener Flecken im Sumpf'. Ezek a zürj. *kēla* ~ votj. *kalim* megfelelői (I. FUV). A m. *haláp* veláris hangrendűsége miatt nem vonható a zürj. *kad*-hoz.

кач 'пихтовая кора'. Idevonható még a m. *hárs* 'Linde' és talán a sam. jen. *sesa* 'Baumrinde', tvг. *kasu* 'Rinde', szelk. *kaas* 'Baumrinde', kam. *kāzā* ua. is (I. MSzFE).

кевны 'брести'. Hiányoznak a nagy valószínűséggel idekapcsolható ugor megfelelők (I. MSzFE).

кейöдны 'поручить, задать (работу)'. ЛУТКИН és GULAJEV a votj. *koši*- 'за-ставить, приказать', cser. *кушта*- 'велеть, приказать', finn *käske*- 'приказать' igéket ehhez a szóhoz, nem pedig a szakirodalomban szokásos zürj. *kōčūy*- 'хотеть, желать, обещать' szóhoz vonják. Véleményem szerint a zürj. *kesj-ed*- és *kesji*- egy töről fakad: az első szótágit zürj. *e*, *g*, votj. *o* az előpermi **a* divergens fejlődésével (**a* > őpermi **o* és **e*) magyarázható. A hangalaki elkülönülés egyszersmind jelentésbeli különfejlődéssel járt (szóhasadás). A két zürjén szó összekapcsolása esetén természetesen a zürj. *kesji*- igével ?-lel egybevettelt votj. *кескич* 'хитрый' törlendő az egyeztetésből.

кин 'кто'. A vog. *kwät* nem tartozik ide (I. MSzFE).

код II 'пьяный, хмельной'. A zürjén szóval egyeztetett rokon nyelvi szavak közül csak a finn *konto* 'туман' idekapcsolása lehet helyes. A többi szó nagy valószínűséggel egybevettelt a zürj. *мыкыд* 'ум, разум, рассудок' *кыд* utótagjával (I. még ott is).

кодйыны 'копать, выкопать'. Az osztj. *kōnta* 'рыть, вырыть' idevonása téves. A szó helyes tagolása *kyn-ta*, vagyis a töve *kyn*- (a -*ta* az infinitivus képzője!), s így az *n* nem felelhet meg a zürj. *d*-nek. Egyébként más finnugor szavakkal együtt ugyanez az osztják szó van megadva — helyesen — a zürj. *кундыны* 'закопать, зарыть' megfelelőjéül is.

койны II 'токовать'. Az osztj. *kaŋ*-, *koŋ*- szón kívül idetartozik még a m. *kěj* 'Lust, Wonne'. Egyéb rokon nyelvi megfelelőikre vonatkozóan (vog., ? lapp) I. MSzFE.

кост 'промежуток, расстояние'. A m. *küszöb* 'porog' nem ősi megfelelés, hanem a korai őpermiből való átvétel lehet (vö. votj. *öксыл* 'porog древей'). A permi -*s*- ~ m. -*sz*- megfelelés kétségtelenül kölcsönzésre utal (I. MSzFE).

курьд 'горький'. A megfelelőkül említett obi-ugor szavak jövevények a zürjénből (TOIVONEN: FUF 32: 33; RÉDEI, SLW 111). A permi szavak rokon nyelvi (osztják, finn) megfelelőire vonatkozóan I. RÉDEI: NYK 68:426.

кымөр 'туча, облако'. Idetartozik még a m. *homály* 'Einsternis, Dunkel' is. A ?-es votj. *кымет* a *кымос* és a *кымынь* családjába sorolandó (I. MSzFE *homlok* alatt). *кымос* 'лоб, чело'. Etimológiailag összetartozik a *кымынь* 'ничком' szóval (I. MSzFE *homlok* alatt).

лэк 'плохой, дурной, худой'. A cser. *лэ* 'много, порядочно' és a *leg-* (a felső fok a jele) a cser. *-η* és m. *-g* miatt nem egyeztethetők a *-k-t-t* tartalmazó permi szavakkal (I. MSzFE).

лән 'древесный хлам, сор, валежник'. A zürjén szóval kételkedve egybevetett cser. *лаптырес* 'неотделанный, некрасивый' idetartozásának jelentéstani szempontból semmi valószínűsége sincs. A zürjén szó helyes egyeztetését I. MSzFE (*ләр* alatt).

люкавны 'бодать, забодать'. A permi szavak itt közölt etimológiája hangtani szempontból téves. Lehetséges etimológiai megfelelőit I. MSzFE (*гьаккик* alatt).

малавны 'щупать, гладить'. A votj. *маяляны* 'нежно гладить рукой, шупать' szóközépi *-j-*e miatt nem egyeztethető a zürjénnel. A votják szó rokonságát I. MSzFE (*mutat* alatt).

морос 'грудь'. Talán a m. *mar* 'Kamm, Widerrist' megfelelője (I. MSzFE).

мунны 'идти'. Hiányoznak a szamojéd nyelvekbeli megfelelők (I. MSzFE).

мус 'печень'. Az etimológiának szamojéd tagjai is vannak (I. MSzFE).

норыс 'возвышенность, холм'. Az itt közölt etimológia helytelen. A zürjén szó a zürj. *ныр* 'нос', *нырд* 'излучина, лука (реки)' családjába tartozik (I. RADANOVICS: NYK 62: 325).

нуд 'рукоятка'. A permi szavaknak csak a második egyeztetése helyes.

ныж 'тупой'. A zürjén szó átvétele talán a vog. (ČERN.) *nas* ua. (I. RÉDEI, SLW. 129).

ныр 'нос'. A permi szavak osztják és szamojéd megfelelőire vonatkozóan I. RADANOVICS: NYK 62: 325, uo. irodalom. Vö. még a *норыс* szóról mondottakat.

ньбэ 'стрела'. Az etimológia szamojéd tagjai hiányoznak (vö. FUV; SKES).

нямд 'портянки, онучи'. A vog. *nāmat* 'войлок' stb. zürjén jövevénytűző (RÉDEI, SLW 127). Ugyancsak zürjénből való kölcsönzés az osztj. (KT 580) DN O *nāmat*, V *nāmät* 'Filz, Nadelläppchen' is. Az osztják szó — meglepő módon — TOIVONENNÄL (FUF 32) nem fordul elő. A m. *nemez* 'Filz' a zürjén szótól független átvétel az iránból.

овны 'жить'. A szamojéd megfelelők hiányoznak (I. FUV; SKES; MSzFE).

октыны 'срубить, свалить (дерево)'. A finnugor megfelelőkhöz vonható a m. *üt* 'schlagen, hauen' is (I. ERDÉLYI: NYK 72: 155).

омлэд 'речной залив'. A m. *ajtó* 'Tür' nem tartozik a zürjén szó családjába (I. RÉDEI: MNY. 63: 209).

паг 'пришивка, планка'. Hangtani és jelentéstani okokból egyik ajánlott rokon nyelvi szó sem egyeztethető a zürjénnel.

пал- 'пласт, кусок'. A m. *falás, falat* származékok helyett, ill. mellett meg kellett volna említeni a *fal* 'fressen, schlucken' alapszót is.

пан 'жрец, владыко'. A zürj. *панны* 'сновать, заложить основу, завести речь' igével való összefüggése nem valószínű. Véleményünk szerint a zürj. *пан* minden kétséget kizáróan az or. (Даль) *пан* 'барин, боярин, (VASMER) katholischer, polnischer Herr, Gutsbesitzer' átvétele, noha az átvétel helyének és idejének meghatározásához ismerünk kellene az orosz szó pontos földrajzi elterjedtségét.

позны, позьд 'можно'. Az ősi megfelelőül idézett osztj. *pūt-, puš-* is zürjén jövevénytűző (TOIVONEN: FUF 32: 55). Érthetetlen, hogy a szerzők, miért csak a *puđem* hangalakú formát tekintik átvételnek. Egyébként a zürjén szó a vogulba is átkerült (RÉDEI, SLW 140).

пөдны 'задыхаться'. A ?-lel idevont finn *penttä, pönttä* 'гниль' első szótagi palatális magánhangzója miatt nem lehet a veláris hangrendű finnugor szók megfelelője.

пув 'брусника'. Idetartozik még a m. *bogyó* 'Beere', ezenkívül az etimológiának szelkup tagja is van (I. MSzFE).

пугыр 'песчаный незатопляемый остров в пойме реки'. Az itt közölt etimológia téves. Ez az I (Ob) nyelvjárásban előforduló szó jövevény az osztjából: (KT 670—1) DN *рохар* 'Insel, Sumpfinsele', Ni. *пухар*, Kaz. *рохар*, O *рохар* 'Insel, Inselchen'.

пым 'горячий, жаркий, теплый'. A m. *jenny* nem tartozik ide. A ?-lel egyeztetett vogul szó zürjénből való átvétel (I. RÉDEI, SLW 131).

рысь 'творог, сырок, сыр'. Zürj. > vog. (ROMB.) *ракс* : *саквит ракс* 'творог' (RÉDEI, SLW 143).

сёкыр 'мерин'. A szó a vogulba is átkerült (RÉDEI, SLW 158).

сёр I. 'грядка, грядки'. A zürjén szó — esetleg osztják közvetítéssel — a vogulba is átment (RÉDEI, SLW 162).

сёр IV. 'тропинка'. A permi szavak rokon nyelvi megfelelőit l. BUDENZ: NyK 6: 426; ЛИМОЛА: FUF 22: 171; SzófSz.; RÉDEI: NyK 66: 107; ERDÉLYI: NyK 72: 154. *син* 'глаз'. A szamojéd megfelelők hiányoznak (l. FUV; SKES).

сім 'ржавчина, ржавый'. A vog. *sēmäl* jövevényyszó (RÉDEI, SLW 150) és nem ősi megfelelője a zürjénnek.

сись 'гниль, гнилой'. A szamojéd megfelelők hiányoznak (l. MSzFE *ev, év* 'Eiter' alatt).

содз 'пригоршня'. A m. *össze* 'zusammen' — minthogy a rokon nyelvi szókban **ä* tehető fel — nem vonható hozzájuk (esetleges rokon nyelvi megfelelőit l. RÉDEI: NyK 67: 126).

содны 'прибавляться, увеличиваться'. Kérdőjellel megemlíthető lett volna a m. *ellik* 'Junge werfen; kalben, lammen' is (l. MSzFE).

сой 'рука (от кисти до плеча)'. Az idekapcsolt m. *уй* [helyesen: *уй*] 'палец; рукав' etimológiailag két különböző szó. A zürj. *soj*-jal csak 'рукав' jelentésében egyeztethető. A 'палец' jelentésű *уй* etimológiáját l. FUV.

срл: *срл-кпр* vs. 'кора дерева, корина'; A zürjén szó átvétele a vog. *sül* 'Baumrinde' stb. (RÉDEI, SLW 149). Idézett munkánkban a vogul szót — mivel a fenti zürj. *срл* létezéséről nem volt tudomásunk — egy hipotetikus **sul* alakból származtattuk, számolva azzal a lehetőséggel is, hogy a vog. *sül* nem a zürjénből, hanem a votjából származik.

сотны 'рубануть, ударить'. A zürjén szó a kikövetkeztethető őspermi **q* miatt nem egyeztethető a m. *üt* 'бить, ударять' igével (l. ui. *октыны* alatt).

сынöd 'марь, марево'. A zürjén szóval egybevetett lapp *šanη* 'ветер' szókezdő *š*-e miatt nem tartozhat a lapp nyelv ősi szókinésébe. A zürj. *сынöd* és a finn *sää* rokonságába vonható viszont még a m. *ég* 'Himmel; Luft'.

сöдла 'рябчик'. A permi szavak ősi megfelelőiül idézett obi-ugor szavak jövevények a zürjénből (TOIVONEN: FUF 32: 88; RÉDEI: SLW 159).

сюн, сюн сёй 'глина темносинего цвета, глей'. A finn *savi* 'глина' szóval kapcsolatban egy félreértés csúszott a szócikkbe: E. ИТКОНЕН-на való hivatkozással (FUF 29: 331) azt írják a szerzők, hogy a *savi* *a*-ja *o*-ból keletkezett a *v* hatására. Az idézett helyen ezzel szemben az áll, hogy a mord. E *sovoñ* első szótagi *o*-ja keletkezett a *v* hatására eredeti **a*-ból.

мас 'поперечина . . .'. A m. *táj* 'край' hangtani és jelentéstani okokból nem vonható a zürjén szóhoz. A m. *táj* legújabb egyeztetését l. RÉDEI: NyK 73: 47.

тойлавыны 'толкать'. A m. *tol, tojik* veláris magánhangzója miatt nem egyeztethető a zürjén szóval (az utóbbi valószínű egyeztetését l. K. SAL: MNy. 66: 97). A zürj. *тойлавыны* biztos etimológiai megfelelője a m. R. *tövik* 'жалить', *tüz* 'anstecken'.

тёрны 'вместиться, поместиться'. Az etimológia osztják tagjára vonatkozóan l. RÉDEI: NyK 63: 379.

ты 'озеро'. A szamojéd megfelelők hiányoznak (l. FUV).

чан 'било, молотило'. A *чакыны* 'бросить плашмя' igével való összekapcsolása nem valószínű. A zürjén szó az orosz nyelvjárási (Даль) *чан* 'чеп, цеп, молотило' átvétele (l. КАЛИМА: MSFOu. 29: 149).

чёлан, чёлс 'ломтик, кружок (овощей, плода)'. A permi szavaknak nem a m. *csölek* 'остаток пищи', hanem a *szel* 'schneiden' az etimológiai megfelelője (l. MUSz. 288; VglWb. 696; SETÁLÁ: FUF 2: 264; SZILASI: NyK 32: 267; WICHMANN: FUF 11: 197; SzófSz.).

-чёр: *кокчёр* 'голень'. A m. *szar* [helyesen: *szár*] 'стебель, стержень, рукоятка, голень' és a vog. *sâr*: *küt-s.* 'кисть руки' veláris *á*, ill. *ä* magánhangzójuk miatt nem kapcsolhatók a zürjén stb. szavakhoz. Az ugor szavak etimológiai irodalmához vö. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 92; CASTRÉN, Versuch 97; MUSz. 278; VglWb. 653; MUNKÁCSI: NyK 25: 180; TOIVONEN: Vir. 1937: 140, FUF 28: 253; SzófSz.

чёрс 'веретено'. A *csürni, csürni* 'крутить, путать' ige említése valószínűleg félreértésen alapul. Az MSzFE-ben a *csür, csür* ' . . . 20 cm langes zylindrisches Holzstückchen; die mit aufgewickeltem Faden volle Spule des Trittrades, Spindel' van egyeztetve a permi szavakkal.

чулавыны 'пройти, проходить (о времени)'. A m. *szalag*- 'бежать' elírás *szalad*- helyett. A zürjén szóval etimológiailag összetartozik a külön szócikkben tárgyalt *чуавны* 'быть в течке'. A szemantikai összefüggésre és a rokon nyelvi megfelelőkre vonatkozóan l. MSzFE. (kézirat) és SKES (*suota* alatt).

шедны 'попасть, попасться'. A zürjén szó átkerült az obi-ugor nyelvekbe (RÉDEI, SLW 157).

шымыртны 'охватить, обхватить'. Zürj. > vog. (RÉDEI, SLW 151).

эскыны 'верить, надеяться'. A permi szavak (eredeti) magas hangrendűségük miatt nem egyeztethetők a finn *uskoa* 'верить' stb. szavakkal. Obi-ugor megfelelőiket l. STEINITZ, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache 40—1.

этиш 'сила, мера, предел'. A mord. *М эжа* [joža] 'чувство, сознание' stb. szókezdő *j*- és első szótagi *o* hangja miatt nem egyeztethető a zürjénnel. A zürj. *eč* belső etimológiájáról, vagyis a vele összefüggő *eča*, *ečasnǝ*, *ečen* stb. szavakról l. RADANOVICS: NyK 62: 126.

этишон 'как, подобно', Zürj. > osztj. (RÉDEI: NyK 67: 128).

эштыны 'окончаться, попеть'. Az idézett obi-ugor szavak nem ősi megfelelői zürj. *ešti*-igének, hanem átvételek a zürjénből (TOIVONEN: FUF 32: 19; RÉDEI, SLW 97).

ю 'река'. A földrajzi nevekben előforduló *m. *jó* 'Fluß' hiányzik a rokon nyelvi megfelelők közül (l. MSzFE). Hiányoznak továbbá az etimológia szamojéd tagjai is.

A nemzetközi szempontból is jelentős tudományos teljesítménynek számító zürjén etimológiai szótár a zürjén (és a votják) nyelvre vonatkozó etimológiai kutatások gazdag tárháza, impozáns összegezése, mely számos esetben teljesen új etimológiákat is közöl. A finnugor etimológia szövevényes problémáiban tájékozatlan, illetőleg a felületes olvasó észrevételeinket, kiegészítéseinket s nemegyszer ellenvéleményeinket félreértheti, illetőleg félremagyarázhatja; nem gondolva arra, hogy kifogásaink száma a szótár gazdag anyagához, új eredményeihez viszonyítva elenyésző. A szakemberek viszont tisztában vannak azzal, hogy V. I. LYTĶIN és JE. SZ. GULJAJEV vállalkozása: viszonylag rövid idő alatt elkészíteni a zürjén nyelv etimológiai szótárát rendkívüli tudományos teljesítmény. Ezért a finnugor nyelvtudomány művelői részéről őszinte köszönet és hála illeti őket. Észrevételeink, kritikai megjegyzéseink előadásakor egyetlen szándék vezetett bennünket: a kollegiális együttműködés. Szeretnénk ugyanis, ha a szerzők az itt előadottakat hasznosítanák további etimológiai kutatásukban. Biztosak vagyunk benne, hogy a nemzetközi tudományosságot még számos és jelentős kutatási eredménnyel fogják gazdagítani.

RÉDEI KÁROLY

Eesti murrete sõnaraamatu prospekt

Tallinn, 1968. 207 l.

Akik a finnugor nyelvek dialektológiáját figyelemmel kísérik, bizonyára megállapították már, hogy a három vezetett finnugor nemzeti nyelvtudomány: az észt, a finn és a magyar szinte egy időben érkezett el egy nagyon jelentős vállalkozás befejező stádiumához. Hosszú, fáradságos gyűjtő- és feldolgozó munka után szerkesztési fázisába lépett mindhárom nyelvtudományban a nyelvjárási szótár, és minden okunk megvan közeli megjelenésükben reménykedni. Ámbar a megjelenendő szótárak nyilván több szempontból is különböznek majd egymástól, egy dologban — a leglényegesebben — teljesen azonosak: korszerű lexicográfiai elvek szerint szótárosítva a nyelvtudomány rendelkezésére bocsátanak egy fölbecsülhetetlen értékű forrást, a nyelvjárási szókincs meghatározott (= felgyűjtött) részét. Nem kétséges, hogy a tájszótárak soha el nem avuló munkaeszközei maradnak a nyelvtudománynak, s gazdag, sokrétű anyaguk mindig is számtalan lehetőséget kínál majd a legkülönbözőbb irányú nyelvészeti kutatásoknak. Külön hangsúlyozandó, hogy ezek a szótárak olyan nyelvi anyag birtokába juttatnak bennünket, amelyet másutt hiába keresnénk, s amely bizony a kommunikáció totalizálódásával egyenes arányban, azaz gyorsuló ütemben visszaszorulásra, eltűnésre, kipusztulásra van ítélve. Érthető tehát, hogy e szótárak megjelentetését gondos és lelkiismeretes előkészítő-szerkesztő munka előzi meg, s hogy a legilletékesebbek munkájuk állásáról tájékoztatják az egész nyelvésztsadalmat. Különböző beszámolóik, tájékoztató közlemények és vitacikkek után sor került már próbaszócikkek, illetőleg próbafüzetek megjelentetésére is (az észteknél 1968-ban jelent meg az alább ismertetendő próbafüzet, a finneknél 1970-ben a „Suomen murteiden sanakirja. Koevihko”; ismertette B. LÖRINCZY ÉVA: NyK. 73: 259—61; nálunk l. B. LÖRINCZY ÉVÁTÓL: „Az Új Magyar Tájszótár”: MNy. 59: 125—43. és „Mutatvány az Új Magyar Tájszótárból”: MNy. 59: 365—80; l. még úő: CIFU 2/1: 319—23).

Az észti nyelvjárási szótár elkészítésének a gondolata mintegy fél évszázadda' ezelőtt született meg, s az Észti Irodalmi Társaság (Eesti Kirjanduse Selts) kezdeményezésére történtek is bizonyos lépések e terv megvalósítására. Közbejött azonban az első világháború, a megindult munkálatok félbeszakadtak. A két háború között az Anyanyelvi Társaság (Emakeele Selts) vette kezébe az irányítást A. SAARESTE vezetésével. Lelkes és gyors gyűjtőmunka indult, amelynek eredményeképpen 1940-ig kb. 750 000-re rúgó cédulaanyag gyűlt össze. Az első, az egész anyagot figyelembe vevő próbaszócikkeket 1939-ben tette közzé A. SAARESTE és P. ARISTE. Az összegyűjtött anyag kopirozását, egységes lejegyzését 1943-ban kezdték el. 1947-től a szótár szerkesztésének feladata a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézeté (Keele ja Kirjanduse Instituut) lett. Kiegészítő gyűjtések után 1951 és 1953 között került sor az anyag rendezésére, csoportosítására. 1964 után kidolgozták a szerkesztés, a szócikkírás irányelveit, s 1968 végéig elkészült az *i*-ig terjedő anyag. A cédulák száma ma több mint 1 800 000-re rúg (az észti nyelvjárásgyűjtő és -feldolgozó munka történetét l. ZSIRAI, FgrRok. 467; KÁLMÁN B.: NyK. 59: 119—21, MNyj. 5: 190, 8: 153; M. MUST: Kodumurre 2: 33—41, Emakeele Seltsi Aastaraamat 11: 23—42, MNyj. 7: 131—8, CIFU 2/1: 348—51, Vir. 1968: 386—90; M. MÁGER: Keel ja Kirjandus 1966: 602—11, 663—9; A. KASK: Kodumurre 9:14—37; SZABÓ LÁSZLÓ: NyK. 63: 418—20, 66: 175—9; BEREZCKI: NyK. 68: 201—2; Eesti murrete sõnaraamatu prospekt 5—6). 1968-ban megjelent az Eesti murrete sõnaraamatu prospekt, az észti nyelvjárási szótár próbafüzete is. Úgy vélem, miként finn társáéának (l. B. LŐRINCZY: NyK. 73: 259—61), ennek a kiadványnak a rövid ismertetése sem lesz haszontalan, már csak azért sem, mert a magyar nyelvtudomány jelenleg hasonló problémákkal birkózik. Arról természetesen nem lehet szó, hogy beható részletességgel ismertessük e könyvecske valamennyi fejezetét.

Az észti nyelvjárási szótárt (Eesti murrete sõnaraamat, rövidítve: EMS) megalkotói hat kötetre tervezik, mintegy 500 nyomdai ív terjedelemben, ahogy a bevezetőből (7—9) értesülünk. A szótár az észti nyelvjárások teljes felgyűjtött szóanyagát tartalmazni fogja, beleértve a köznyelvel egyező szókincset s a kihalt szavakat is. Az irodalmi nyelvből újabbban elterjedt szók, illetőleg a jövevényszavak közül azonban csak azokat veszik fel, amelyek legalább 3—4 nyelvjárásban megvannak. Nem kerülnek bele a szótárba a tulajdonnevek azoknak a hely- és személyneveknek a kivételével, amelyek frazeológiai egységekben fordulnak elő, mint például *rakvere raibe* 'egy fajta növény' (13; első tagja a *Rakvere* városnévvel azonos). Ezenkívül azokat az állatneveket is fölveszik, amelyek köznévből származnak. A népnevek is benne lesznek a szótárban. Az összetett szavakat szigorú válogatás alapján megrostálják. Elsősorban azokat veszik fel, amelyeknek a jelentése nem azonos az őket alkotó tagok jelentésének összegével, amelyeknek tehát önálló jelentésük van. A szócikkék felépítése a nemzetközi lexikográfiai gyakorlatnak felel meg. Elöl áll a címszó; ha nincs megfelelő köznyelvi szó — márpedig ez gyakran így van —, akkor a nyelvjárási szó kerül köznyelvi helyesírással erre a helyre. A címszót a nyelvjárási változatok, a ragozott alakok követik, majd pedig — a szó nyelvföldrajzát, elterjedését bemutató — a lelőhelyek, illetőleg azok rövidítései. A rövidítések jegyzékét l. 88—90. A névszóknál az egyes genitívusz, az igéknél a *-ma* infinitívuszos alak van megadva. A nyelvjárási szavak jelentéseinek és használati körének, stilisztikai értékének a részletes bemutatása az EMS legfontosabb feladatainak egyike. A jelentések csoportosítása hasonló ahhoz, amit a Nykysuomen Sanakirja szerkesztői megvalósítottak. A jelentéstani magyarázatban a legfontosabb típus a köznyelvi szinonimával történő értelmezés. Néprajzi fogalmakat rajzokkal is szemléltetnek. A többjelentésű szavaknál az egyes jelentéseket arab számokkal számozzák. A jelentésmegadás után általában 3—5, a jelentésárnyalatok után pedig 2—3 példamondat következik. Az észti nyelvjárási szótárra, illetőleg egyelőre még csak próbafüzetére is áll az, amit B. LŐRINCZY a finnről írt: „Az első, ami szembeötínik, a sok dölt szedés. Ez világosan mutatja, hogy a szerkesztőség arra törekszik: szótárunk minél több nyelvjárási szöveget nyújtson. Éppen ezért adataikat minden esetben teljes mondatba ágyazva közlik, nyilván azzal a szándékkal, hogy a szótár használója ne csak valamely szó nyelvjárási alakváltozatát ismerhesse meg, hanem azt a természetes nyelvi környezetet is, amelyben az illető változat előfordul” (NyK. 73: 260). A szócikkék végén található az összetett szavakra és a szinonimákra való utalás.

A bevezetőben említett tény, tudniillik hogy az észti, a finn és a magyar nyelvtudomány a nyelvjárási szótár, illetőleg az újabb tájszótár megalkotásában nagyjából párhuzamosan halad; kitűnő lehetőséget kínál e szótárak szerkesztőinek, munkatársainak arra, hogy tapasztalataik kicseresélésével, problémáik megbeszélésével mind a saját, mind a másik fél ügyét előbbre lendítsék. Ilyen jellegű tanácskozásról finn—észti vonatkozásban van tudomásunk, s a róla való híradás egyértelműen bizonyítja a tájszótári eszmecsere

hasznos voltát (M. MUST: Vir. 1968: 386). De hasonlóképpen eredményes volt B. LŐRINCZY ÉVA bepillantása a Finn Nyelvjárások Szótárának műhelytitkaiba (NyK. 73: 260). Nem tudom, hogy a három nagy vállalkozás jelen pillanatban hol tart, mégis fölvetem a gondolatot: nem lenne érdemes a szerkesztőknek egy kis munkaszüneten keretében találkozniuk, hogy együttesen beszéljék és vitassák meg bizonyára nem kis számú problémáikat?

KISS JENŐ

Mart Mäger: *Eesti linnunimetused*

Tallinn, 1967. 270 l.

A madárnevek nyelvészeti vizsgálata több szempontból is nagyon tanulságos. E sajátos rendszert alkotó, sok tagú szócsoporthoz rejlő nyelvi-nyelvészeti „lehetőségek” azonban csak a lehetőleg teljes névanyag rendszerszerű vizsgálatával hozhatók felszínre és dolgozhatók ki tudományos alapaossággal. A magyar nyelvtudomány mindmáig adós nemcsak a magyar madárnév-monográfiával, de rendszeres részletkutatásokkal is. Ez azonban nagyjából-egészéből érvényes az egész urálistikára — az észet nyelvtudomány kivételével. 1967-ben napvilágot látott ugyanis Tallinnban MART MÁGER tollából az észet madárnév-monográfia, a címűl írt munka: „Az észet madárnevek” (szószerinti fordításban: Az észet madárelnevezések). Ennek az urálistikában úttörő vállalkozásnak a tudomásul vétele a magyar nyelvtudomány számára több szempontból is kívánatos. Az alábbiakban e munkát mutatom be a magyar olvasónak.

Az ismertetendő, terjedelmére nézve is tekintélyes munka négy nagyobb fejezetre, illetőleg tematikai egységre oszlik: a bevezetésre (Sissejuhatus: 5–8), a tulajdonképpeni feldolgozó részre (Eesti linnunimetuste levik ja päritolu: az észet madárnevek elterjedése és eredete: 9–189), a vizsgált anyag alapján a madárnévadásra levont törvényszerűségek, tanulságok, elvek összegezésére (Eesti lindude nimetamise printsiibid: 190–8), valamint az észet madárneveket eredetük szerint csoportosítva bemutató, s a madárnevek ornitológiai felhasználhatóságát is elemző összefoglalásra (Kokkuvõtteks: 199–206). E fejezeteket egy orosz (207–219) és egy angol nyelvű összefoglalás (220–232) követi. A bibliográfiai részt (233–41) a rövidítésjegyzék (242–5), két térkép (246), az észet madárnevek (247–62) és a hivatalos latin elnevezések szómutteratója (263–8) egészíti ki.

A bevezetésben a madárnevek nyelvészeti vizsgálatának fontosságára és hasznosságára utal a szerző, hangsúlyozván, hogy munkája az ornitológusoknak is haszonnal jár. Megemlíti, hogy az észet madárnevek nem részestültek beható vizsgálatban, ezért nagyon sok problémát kellett tisztáznia. A madárnevek nyelvészeti vizsgálatára vonatkozólag a külföldi szakirodalom adta a legtöbb útbaigazítást. A módszer, amelyet a szerző munkájában követett, történeti-összehasonlító. Külön szól azokról az elvekrõl, amelyek a madárnevek etimológiai vizsgálatában követendõk, illetõleg figyelembe veendõk. Azok a források, amelyek alapján e monográfia elkészült, a következõk: az Észet Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete nyelvészeti részlegének különbözõ gyûjtései, valamint az Anyanyelvi Társaság gyûjtései; két madárnév-gyûjtemény Häädemeeste község vidékén és Kihnu szigetén; az Irodalmi Múzeum népköltészeti részlegének gyûjtése; a Természettudományi Társaság ornitológiai szekciója madártani megfigyeléseinek az aktái, a társaság tagjainak a madárnév-gyûjtési felhívásra (1960) beküldött válasza s a díjnyertes munka (ennek az anyagnak nagy elõnye, hogy a madárnevek azonosítása zömmel megtörtént); a Neprajzi Múzeum gyûjtése; a madárnevekre vonatkozó kérdõívre a szerzõhöz beérkezett válaszok (a kérdõívet sokszorosítva jelentették meg, illetõleg közzétették a Kodumurre címû nyelvjárási folyóiratban [2: 42–56] is); E. KUMARI madárnév-gyûjteménye, amely körülbelül 30 éves gyûjtõmunka eredményeit tartalmazza; egy ornitológus madárnév-gyûjteménye; MÁGER saját gyûjtésének ide vonatkozó anyaga; végül a szakirodalomban, tehát szótárakban, folyóiratokban, önálló munkákban stb. megjelent anyag (ezekre l. 233–41). A hivatalos névanyag részletes feldolgozása a bevezetõ szerint késõbbre várható (l. errõl alább).

A következõ fejezet, a tulajdonképpeni feldolgozó rész a legterjedelmesebb, ez tartalmazza ugyanis a meghatározott szempontok szerint csoportosított madárnév-anyagot s az etimológiai magyarázatokat is. A madárneveket a szerzõ az ornitológiai rendszer szerint csoportosította, a felosztás alapjául tehát a rendek szolgáltak. A rend, nem és a család megnevezése után a madár leírása következik: hol honos Észetországban, milyen a hangja, éneke, azonkívvül a külseje, színe, a csõr és a lábak formája, életmódja és

tartózkodási helye, táplálkozása. Az utóbbiak közül általában azonban csupán azokról esik szó, amelyek a madárnév etimológiai magyarázatához valamilyen formában támpontot nyújtanak, illetőleg valamely ok miatt fontosak. Ezt követi új bekezdésben, tipográfiaiailag is világosan elkülönítve a címül írt észt madárfaj valamennyi megnevezése. Ezután következik az adattár, amelyben mindegyik madárnévre találunk egy adatot valamilyen forrásból (szótárak, folyóiratok, önálló munkák, kéziratok anyag stb.). Ebbe épülnek bele szervesen az etimológiai magyarázatok is, amelyek rokon nyelvi (zömmel balti-finn) s idegen nyelvi megfelelőket, valamint különböző, az etimológiai okfejtésben bizonyító anyagként szolgáló észt (zömmel nyelvjárási) szóelemeket tartalmaznak. Az etimológiaiilag egybetartozó madárnevek (alakváltozatok, képzett és összetett szavak) összefüggően, szócsaládosítva tárgyalatnak.

A III. fejezet, a munka elvi-módszertani kérdéseket tárgyaló része, az etimológiai vizsgálat eredményeinek alapján összefoglalja a madárnévadás principiumait. A madarak elnevezésének alapjainak hangjuk, külsejük, életmódjuk és a velük kapcsolatos hiedelmek, időjárás jósálatok stb. szolgálnak.

A IV. fejezetben eredetük szerint csoportosítja a szerző az észt madárneveket. Meglepően sok — összesen ötvenöt — azoknak az észt madárneveknek a száma, amelyeknek rokon nyelvi megfelelői vannak kimutatva; igaz ugyan, nem kis részük a finnségi nyelvekből. A jövevény madárnevek legnagyobb része a németből származik. Jelentősnek mondható még a svéd és a lett eredetű jövevények száma is. Az orosz jövevény madárnevek száma mindössze öt. Néhány madárnév a finnségi nyelvekből is gazdagította az észt madárnév-szókincset. A madárnevek szófeldrajzi és etimológiai vizsgálata alapján megbízható, az ornitológia számára is fölhasználható következtetések vonhatók le a madarak elterjedtségére, a migráció idejére és irányára vonatkozólag is. MÁGER néhány szemléletes példán mutatja be, hogy némely esetben a madár neve őrzi csak annak emlékét, hogy egy bizonyos területen korábban egy adott madárfaj élt, továbbá hogy a madár neve utalhat annak idegen eredetére is. Megállapítása szerint a madárfaj immigrációja, elterjedése és szaporodása tükröződik a népi elnevezések hiányában, a madár idegen eredetének elismerésében, kifejezésében, a nevek idegen nyelvekből való kölcsönzésében és a nevek más madárfajok nevének a kölcsönzésében, használatában.

MÁGER munkájában több, mint két és félezer madárnevet dolgozott fel. Ezt a számbelileg is nagyon tekintélyes anyagot sokféle, különböző természetű, célú és rendeltetésű forrásból merítette. Csupán a kézirat észt tájszótár anyagának számbavételekor mintegy 1 200 000 cédulát nézett át. A nem kevés kitartást követelő anyaggyűjtő munkát nehezítette az a körülmény, hogy a források jelentős része kézirat volt, továbbá az is, hogy a madárnevek egy bizonyos része nem volt azonosítva a megfelelő madárfajjal. A forrásanyag terjedelmének, valamint a tárgyalandó madárnevek számának ismeretében önkéntelenül is az a kérdés vetődik föl az olvasóban, vajon hogy oldotta meg a szerző a nagy problémát: ennek a nagy anyagnak meghatározott szempontok szerint való közlését. A *mit* és a *hogyan* kérdése közül az első természetesen kiesik, mert minden egyes, a forrásokban föllelhető észt madárnévnek helye van a monográfiában. A *hogyan* kérdése azonban már korántsem ilyen egyszerű. Közölni kellett ugyanis a teljes madárnév-anyagot, éspedig mindegyik madárnévre legalább egy adatot a forrás megjelölésével, az etimológiai részben pedig a bizonyító anyagot, azaz ősi szó esetében rokon nyelvi, jövevényező vagy tükörfordítás esetén idegen nyelvi megfelelőket, belső keletkezésű, onomatopoeitikus szavak esetében pedig meghatározott, zömmel nyelvjárási szóegyedeket, illetőleg részben ismét idegen nyelvi elnevezéseket. Az etimológiai részben a *mit* is problematikus azonban: hány rokon nyelvi, idegen nyelvi megfelelőt, hány onomatopoeitikus szóelemet célszerű közölni, hogy az etimológia bizonyított vagy legalábbis valószínű legyen. A legtöbb fejtörést bizonyára mégis csak maguk az etimológiák jelentették a szerzőnek. Első pillanatra talán az gondolhatnánk: a madárnevek etimológiai vizsgálata nem jár különösebb nehézségekkel, mert azok vagy szolgai fordításai a szaknyelvi (német, esetleg latin) kifejezéseknek, vagy onomatopoeitikus eredetűek, esetleg jövevények, illetőleg nem kis részben összetettek és jelzős szerkezetek. Bár ebben a véleményben sok igazság is van, így mégis féligazság csak. A madárnevek túlnyomó része ugyanis, amit az arra vállalkozó nyelvész etimológiaiilag magyarázni megkísérel, nyelvjárási, csak szűk területen ismert szó, amelyeknek a hivatalos elnevezésekhez sokszor semmi közük sincs. Azon nyelvjárás szókinésének alapos ismerete nélkül pedig, amelyből egy-egy madárnév adátólva van, nehéz jó madárnév-etimológiát írni. Ez vonatkozik mindenekelőtt a belső keletkezésű madárnevekre. S a madárnevek számottevő része bizony onomatopoeitikus eredetű. Ez a terület viszont — etimológiai szempontból — nagyon is sikamlós, és éppen ezért az etimológus könnyen tévedhet. A madarak ugyanis madárnyelven énekelnek és szólnak, ami bármennyire is szép lehet, számunkra akkor sem világos, s főleg nem nyelv,

s éppen ezért, ha nem vigyáz az etimológus, tévesen is könnyen kapcsolatba hozhat ilyennek vagy olyannak hallott vagy vélt madárhangokat madárnevekkel, ahogy ez már sokakkal megtörtént. A „belehallás”, „beleérzés” talán tudat alatti mozzanatoktól is befolyásolt reális veszélye fokozott óvatosságra, kritikai szellemre inti tehát a madárnevek kutatóját. Ezen a téren megbízható fogózkodót csak az ornitológiai, illetőleg az ornito-muzikológiai kutatások adhatnak, anélkül természetesen, hogy ezek bizonyos etimológiai problémákat megoldanának. Hasonlóképpen nagy körültekintéssel kell eljárni a tükörfordítások vizsgálatakor is.

MÁGER etimológiai magyarázatai az arra legilletékesebb, J. MÁGISTE véleménye szerint jók, a szakirodalom kellő fokú ismeretére s jó etimológiai érzékre vallanak (UAJb. 40: 237 kk.; vö. még R. KARELSON: *СФУ*. 4: 305–7). Ez egyszerűen azt is jelenti, hogy MÁGER munkáját — figyelembe véve egyéb szempontokat is — mi is *sikerült, jó és nagyon hasznos monográfiának tartjuk*. (A munkát ornitológiai szempontból természetesen nem tudjuk megítélni.) A dolog természetéből következően azonban a szerző bizonyos szómagyarázatai ellen kifogásokat lehet emelni, helyettük olykor mást, esetleg jobbkat javasolni, ahogy ezt például MÁGISTE is tette (uo.). Véleményem szerint az etimológiai magyarázatok „hangszerelése” lehetett volna valamivel jobb, könnyebben áttekinthető, valahogy praktikusabb, ha bizonyos racionális határokon belül az etimológiai szótárak gyakorlatát követte volna a szerző. Ez persze nem kedvezett volna a könyv olvasható stílusának, de hát két úrnak nem lehet egyszerre szolgálni. MÁGER munkájában magyar madárnevek is szóba kerülnek (például *lúd* 9, *csirke* 12, *kanalas réce* 32, *bíbic* 66, *pajzsos cankó*, *pajzs* 68, *veszekedő madár* 69, *kuvik*, *csuvik* 101, *kék csóka*, *kék mátyás*, *kék varnyú* 109, *bubutka*, *bugyboka*, *budoga*, *dudu*, *duka* 111, *csakli* 148, *bölobika*, *nádi-bika*, *vizibika* 190), és pedig — a könyvészet szerint — a MUSz. és SIMONYI Madárnevek című cikke (Nyr. 40: 395–8, 448–52) alapján (233, 239). Itt jegyzem meg: MÁGER tévesen rövidíti a Magyar Nyelvőr-t MNy.-nek (237). A magyar madárnevek analógiás példaként szolgálnak (a *csakli* MÁGERNél — SIMONYI után, bár említése nélkül, vö. Nyr. 40: 450 — mint hangutánzó madárnév szerepel, jöllehet már az EtSz. szerint (1: 807) is német eredetű. Az a véleményünk, ha már felhasznált valamit a szerző a magyar szakirodalomból — egyébként enélkül is jó lett volna a munkája —, az idézett magyar madárnevek etimológiáira vonatkozóan a MUSz. és SIMONYI 1911-ben megjelent cikkének eredményeit össze kellett volna vetnie az EtSz. és a SzófSz. eredményeivel. Ismétlem azonban, ez a magyar szempontú hiányosság mitsém von le a munka értékéből.

A hivatalos madárelnevezéseket MÁGER tudománynpszerűsítő formában 1969-ben megjelent „Linnud rahva keeles ja meeles” című munkájában (Tallinn, 271 l.) dolgozta fel részletesen. E tetszetős, szemet gyönyörködtető, szép irodalmi-népköltészeti idézetekkel, illusztrációkkal stb. gazdagon díszített könyv olvasható, gördülékeny stílusban mutatja be a hivatalos/könyvelvi madárneveket, azok eredetét, valamint a madarakhoz fűződő hiedelmeket, népszokásokat. Újra találkozzunk ebben a könyvben is a népi madárnevek jelentős részével megfelelő magyarázó szöveg, valamint idegen nyelvi madárelnevezések kíséretében. Igen jó hírverés ez a könyv madaraknak, nyelvészetnek (etimológiának) egyaránt. S hogy milyen nagy az érdeklődés a madárnevek iránt ész rokonainknál, azt az is bizonyíthatja, hogy ez a könyv tizenötezer példányban jelent meg!

Összefoglaló értékelésünkben sem tagadhatjuk meg a dicséret szót MÁGER madárnevek-kutatásaitól. Már témaválasztása is dicséretes: olyan problémakörhöz nyúlt, amely az uralisztikában eddig mostohagyerek volt, s amely hasznos eredményekkel szolgálja az általános nyelvészetet, onomaszológiát, etimológiát, madártant egyaránt. Érdeklődéssel és ezek után — érthetően — jogos várakozással várjuk a szerző észet-halnév-kutatásainak eredményeit is.

KISS JENŐ

Inkeroisurteiden sanakirja

Toimittanut R. E. NIRVI. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII. Helsinki, 1971. Suomalais-ugrilainen Seura. XVI + 730 l.

1. Az inkeri vagy izsór nyelv, amely korai délnyugat-karjalai és kései, XVII. századi finn betelepülők nyelvének keveredéséből keletkezett (l. HAJDÚ: FgrNNy. 313), a kihalóban levő finnugor nyelvek közé tartozik. 1926-ban még 16 ezren beszélték ezt a kis balti-finn nyelvet (l. VUORELA: Suomensukuiset kansat 64), a legújabb számítások szerint a ma izsórul beszélők száma talán ha 300-ra tehető (DÉCSY: Einf. 45; HAJDÚ: i. h.; LAANEST: Ижорские диалекты 12–4; KÁLMÁN: NyK. 73:262; ERŐDI: NyK. 73: 449).

Kihalásuk belátható időn belül bekövetkeznek tehát. Ezért különösen is fontos és örvendetes esemény, hogy megjelent a című írt s az alábbiakban röviden ismertetendő írsor nyelvjárási szótár. Úgy vélem, arról fölösleges szót ejtenünk, miért fontos egy viszonylag kevésbé ismert, kihalásra ítélt nyelv nyelvjárási szótárának a megjelenése, éspedig nemcsak a finnugrisztika, hanem az általános nyelvészet szempontjából is.

2. Az írsor nyelvjárási szótár Helsinkiben, 1971-ben jelent meg a Finnugor Társaság kiadásában és sorozatában, a sorozat 18. köteteként. A tekintélyes, 746 oldalas kötet három részből áll. Az első részt a tartalomjegyzék (III), a bevezetés (Johdanto: V—XII), egy térkép, a szótár használói számára szóló útmutatások (Ohjeita sanakirjan käyttäjille: XIII—XIV), valamint a rövidítések, nevek, források és jelek jegyzéke és az írsor abc követi (XV—XVI). A második rész a tulajdonképpeni szótár (1—710), amelynek végén (702—710) a kiegészítések találhatók. A harmadik rész a finn nyelvű szómutatót tartalmazza (711—730). A szótárt R. E. NIRVI szerkesztette, aki mögött majd fél évszázados nyelvjárásgyűjtő tapasztalat áll. NIRVI 1930 óta vesz részt a Szótáralapítvány (Sanakirja-säätiö) munkájában (I. Castronianum. Forschungszentrum für Fennistik und Finnougristik. Helsinki, 1965. 20—2; Seulaset 1971/3: 20). Ő írta a szótár bevezetőjét, amelyben a következőkről van szó.

PORKKA munkája óta (Ueber den ingrischen Dialekt. Helsinki, 1885) az írsor nyelvjárásokat nem a finnhez, hanem a karjalaihoz kapcsolták (ma már önálló nyelvnek tekintik a kérdés eldöntésére hivatott specialisták, vö. például ARISTE: CFY. I: 183). Ezért SETÄLÄ annak idején nagy finn szótártervezetébe nem vette be az írsor nyelvjárásokat. Finn kollégáink ezért „csak” 1930 óta gyűjtik őket. LAURI KETTUNENÉ, a balti-finn nyelvek neves kutatójé a kezdeményezés érdeme. A gyűjtési munkálatok megindításában némiképp szerepe volt azonban a véletlennek is: KETTUNEN tudomására jutott ugyanis, hogy egy bizonyos SIMO MIKKONEN nevű, jó nyelvmesternek ígérkező parasztember került át Suomiba Soikkola (Szovjetunió) egyik falujából. 1932-től kezdve gyűjtött tőle KETTUNEN a Finn Irodalmi Társaság anyagi támogatásával. A megkezdett munkát KETTUNEN tanítványai: VILHO KOLJONEN, ARVO LARÖ s a nálunk is jól ismert PAAVO SIRO és ANTTI SOVIJÄRVI folytatták. A gyűjtés gyors ütemben folyt: naponta 6 órán keresztül faggatták MIKKONEN nyelvmestert, aki aztán annyira belejött a „nyelvészkedésbe”, hogy emlékezetből ő maga is leírt sok mindent, amiből végül is ezer cédulát be is dolgozhattak anyagukba a gyűjtők. 1934 tavaszáig 10 500 cédula készült el. A gyűjtők egy idő után változtattak gyűjtési módszerükön, s rátértek a fogalomkörök szerinti gyűjtésre. Újabb 6 ezer használható címszóval gyarapodott ily módon szóanyaguk. A II. világháború befejező szakaszában, majd befejeztével Finn- és Svédországba került írsóroktól gyűjtöttek. Ekkor kapcsolódott be a gyűjtőmunkálatokba NIRVI is, aki a Szovjetunióban, Svédországban és Finnországban gyűjtött. Megemlítendő MIKKONEN nyelvmesteren kívül KATJA NIKOLAJEVA is, akitől mintegy 11 ezer cédulányi anyagot gyűjtöttek Finnországban.

Az újabb gyűjtésekben azt a fonetikai följegyzés- és írásmódot használták, amelyet SOVIJÄRVI alkalmazott a „Foneettis-ännehistoriallinen tutkimus Soikkolan inkeroismurteesta” című munkája hangtörténeti részében. Ennek jellemzői: a zöngétlen mediák (*G, D* és *B*), néhány első szótagi hosszú magánhangzó zártsági fokának (*ĕ, ô* stb.), valamint a négyféle hosszúságnak (*tt, ũt, ï, t*) a jelölése. Néhány ponton azonban eltértek SOVIJÄRVI gyakorlatától: a diftongus félkarika jelét elhagyták a korábbi gyűjtésekből; a zöngétlen szövégi magánhangzók jelölésére szolgáló *A, Ū* helyett *a-t, o-t* írtak; a zöngés *s-t z-vel* helyettesítették. A kemény (vahvahälyinen) *h-t ħ-vel* jelölték (*vihma*). A szótárba bevettek nyomtatott forrásokból származó idézeteket és szavakat is.

A szótárban a címszavak nem a szócsaládosítás elve szerint vannak összeállítva. Minden tágabb értelemben vett lexikai egység, tehát a képzett szavak is, címszóként szerepel (személynevek is). Ez az eljárás — *hic et nunc* — egyértelműen helyeselendő. Annak eldöntésére ugyanis, hogy szinkron szempontból milyen tö- és származékszavak tartoznak egybe, csak a kompetens anyanyelvi beszélő lenne képes. Márpedig sem a gyűjtőknek, sem a szerkesztőknek nem anyanyelve az írsor. Ha a szócsaládosítás elvét követnék volna a szótár megalkotói, alapjában véve etimológiai elvet követtek volna, ami — tájszótárról, meghatározott mennyiségű szóanyag szinkron szempontú elrendezéséről lévén szó — problematikusabb lett volna (fontos, ezzel összefüggő kérdések tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk). A szótár jelöli az adatok származási helyét (a helyneveket rövidítve közli, a rövidítések feloldását l. XV.). Föltétlenül helyeselendő, hogy a szótár viszonylag sok példamondatot közöl (vö. B. LÖRINCZY: NyK. 73: 260). Számos etimológiai utalás is van a szótárban: jelölik ugyanis — korántsem a teljesség vagy egy etimológiai szótár igényével — az írsor nyelvjárások számos jövevényszavát, mindenekelőtt az orosz jövevényszavakat. Jól látható e szócikkek alapján, milyen sok orosz jövevényszó van az

izsór nyelvjárásokban. Az *s* kezdetű, valamivel több, mint 1100 címszó (köznév + tulajdonnév) közül (499—564) például 195, azaz a címszavak mintegy ötöde orosz jövevény (ez nagy valószínűséggel érvényes az egész szókincsre). Nem kevés a finn jövevény-szavak száma sem, észt ezzel szemben kevés van. A jövevényiszavak vizsgálata értékes adalékokat szolgáltat a témakör kutatóinak mind hangtani (hanghelyettesítés: *siletka* < or. *жулетка*, *sabla* < or. *уауля*, *sibliä* < or. *шунамь*, *saiikka* < or. *шайка*, *slüisia* < or. *служимь*), mind morfológiai (*seppi* < or. *уень*, *särittä* < or. *жапуть*, *skoulu* < or. *школа* × finn *koulu*) és jelentéstani szempontból is. A szótár fontos forrása lesz a balti-finn etimológiai kutatásoknak. — Jelölik az infinitívuszt, az igeképzőket, összetett szavak alkotóelemeit, névszóképzőket — bár ez utóbbiakat nem mindig — a | jellel; vö. például: *soi* | *ttä*, *soi* | *tto*, *elä* | *ttä*, *eläh* | *tä*, *emindi* | *mä*, *emän* | *dä*, *erroi* | *ssa* (ige; de: *erroitto*), *essü* | *ttä* (de: *estüä*), *emä* | *juri* (de: *emäkana*), stb. A tómorfémáknak a toldalékoktól való elválasztása nagy segítség a szótár használóinak.

A szótár tipográfiájáról annyit: megítélésem szerint jobb lett volna, ha a címszavakat — miként a Karjalai Szótárban — itt is kövérrel szedték volna, nem pedig kurzívval, ritkítva. Így bizony nem ugranak ki úgy a címszavak, ahogy azt például a Karjalai Szótárnál meglepéssel tudomásul vehettük. Ebben a szótárban viszont mindent nagyobb betűtípussal nyomtattak. Külön hangsúlyozandó és dicsérendő, hogy a szótárnak van finn nyelvű szómutatója. Annak számára, aki nem specialistája az izsór nyelvjárásoknak, ez a szómutató biztosítja több szempontból is — kis túlzással élve — a vele való sokoldalú foglalkozás lehetőségét (enélkül hetékig kereshetne, vadászhatna az ember egy-egy szót benne; vö. VEENKER: UAJb. 43: 221).

3. Az izsór nyelvjárások szótárának a megjelenése örvendetes eseménye a finn-ugrisztikának. Egy kihalásra ítélt nyelvről ad ez a szótár tengernyi megbízható információt. Hézagpótló mű, amely a balti-finn nyelvtudomány nélkülözhetetlen forrása — s az is marad. Köszönet és elismerés illeti mindazokat, akik anyagának gyűjtésében, szerkesztésében és kiadásában valamilyen formában közreműködtek.

KISS JENŐ

Диалектная лексика 1969

Szerk. F. P. FILIN és F. P. SZOROKOLETOV. Leningrád, 1971. 258 l.

A címűl írt kötet ismertetése azért ajánlatos folyóiratunk olvasói számára, mert olyan kérdésekről van szó benne, amelyek kivétel nélkül aktuálisak az egyes finnugor nyelvek nyelvtudományában is. A kötet tanulmányainak közvetlen eredményei első-sorban természetesen a szovjet nyelvtudomány, illetőleg a szlavisztika számára fontosak. Ismertetésünkben nem is ezekre, hanem a számunkra is tanulságos és megszívlelendő módszerbeli és témaválasztási kérdésekre fektetjük a fő súlyt. A kötet — mint címe is jelzi — a nyelvjárási szókincs különböző kérdéseit vizsgálja. Az utóbbi évtizedben a szókincskutatás a szovjet dialektológia egyik legintenzívebben művelt ága lett. Regionális tájszótárak megjelenése, az orosz nyelvatlasz-munkálatok s a nagyszabású, egyre jobban szervezett nyelvjárási gyűjtések tették ezt lehetővé (hasonló a helyzet némiképp a finn, az észt és a magyar nyelvtudományban is). A kötet 19 tanulmánya — nem egyforma színvonalúak — mindenekelőtt az említett források alapján íródott.

KOGOTKOVA a nyelvjárási szakszókincsnek az irodalmi nyelvi terminológiához való viszonyát vizsgálja (3—20). Fő mondanivalója: a köz- és irodalmi nyelv szakszókincsének bázisa nyelvjárási eredetű. Nyelvjárási elemek behatolása és elterjedése — természetes és mesterséges úton — ma is tart. A köznyelvi szakszókincs legszilárdabb nyelvjárási eredetű elemei azok, amelyek valamely, régen általános háziipari foglalkozással függnek össze. Az újabb keletkezésű iparágakban a nyelvjárási eredetű szavak száma minimális. A nyelvjárások szakszavai a tulajdonképpeni (nem szakszókincsbe tartozó) tájszavakkal szemben általában interdiálektálisak. A hagyományos háziipari ágak szakszókincsének bázisa az orosz nyelvjárásokban meglehetősen egységes. — KUZNYECOVA tanulmányában (21—26) a tájszavak osztályozásának, regisztrálásának és szótári feldolgozásának a problémáiról ír. Külön szól a tulajdonképpeni és a jelentés szerinti tájszavak kérdéseiről. Foglalkozik a szótárszerkesztés egyik legnagyobb problémájával: a tájszavak jelentésének a leírásával (hasonló gondokkal a finn, az észt és a magyar tájszótár készítői is küszködnek). Fölhívja a figyelmet az összetett szavak (az orosz nyelvjárások egyik legproduktívabb szóalkotási módja) és a frazeológiai egységek gyűjtésének és vizsgálatának szükségességére is. — POROHOVA hangtani kérdést vizsgál (27—48): mássalhangzó-

torlódásos és az ezt feloldó nyelvjárási szavakat elemzi. Vizsgálatát azzal zárja, hogy a szinkron összefüggésekből kielemezhető mozgás csak történeti vizsgálattal magyarázható meg. — KUZNYECOVA cikkében (49—60) a szókezdő *a* és *o* kiesését vizsgálja az orosz nyelvjárásokban, s ügyesen érvényesít nyelvföldrajzi szempontokat. — BALAHONOVA egy köznyelvi karriert befutott nyelvjárási szót elemez sokoldalúan: szótörténeti, etimológiai, nyelvföldrajzi tények figyelembevételével (61—73). Bevezetőben leszögezi, hogy a nyelvjárásokból nemcsak tősgyökeres orosz és a közös szláv szókinésbe tartozó szavak, hanem jövevényelemek is jelentős számban bekerültek az orosz köz- és irodalmi nyelvbe. Jó példa erre a szerzőtől behatóan elemzett *ишжур* 'füge, fügefű' szó, amely az oroszba a törökből került át, s a nyelvjárások közvetítésével vált köznyelvvé. — ЕТЧЕРЛЕЈ cikke (74—86) a *шнч* 'kártékony rovar, fereg' szó elemzésével szemlélteti egy nyelvjárási szó köznyelvbe kerülésének és elterjedésének útját, illetőleg az ilyen jellegű vizsgálat problémáit. A cikkben a nyelvföldrajzi tényekkel segített mikrofilológiai módszerű szótörténeti nyomozás hangsúlyozandó és követendő pozitívum. — МАРЕЦКАЈА a *веч(а)* 'tavasz' tömorfémájú nyelvjárási szavakat vizsgálja (87—102). Tanulmánya jól bizonyítja a nyelvjárási szóképzés köznyelvinél nagyobb produktivitását s kötetlenebb voltát. Figyelemreméltóak a fölvetett szemantikai kérdések is. — РОПОВА az igekötők tájszótárbeli leírásának nehézségeiről ír a *е* igekötő problematikája alapján (103—110). Ez is általános lexikográfiai probléma. Hogy melyik szótár, illetőleg szótáríró melyik megoldást tartja a legracionálisabbnak, több körülménytől is függ. — ЛУПОВА a kettős prepozíciókat, nyelvföldrajzi kérdéseiket, jelentésüket és használati körüket elemzi az orosz nyelvátlasz anyaga alapján (111—125). — РОПОВ terjedelmes cikkben (126—154) foglalkozik a *е* (*eo*) előtagú határozószókkal. Morfológiai szempontú csoportosításában több, mint 100 határozószót tárgyal. — АНДРЕЈЕВА-ВАСИНА a *нпу-* igekötő igekötős igékhez járulását vizsgálja az orosz nyelvjárásokban és népköltészeti alkotásokban (155—163). A *нпу* nagyon produktív igekötő, s mind a köznyelvben, mind a nyelvjárásokban az egyik legtöbb funkciójú igekötő. — ПАВЛЕНКО a *боз-* affixumos névszókát (164—170) és a *боз-* igekötős igéket (171—186) vizsgálja két cikkében, összehasonlítván a köznyelvi és nyelvjárási adatokat. Az *о* CÁРЕВА a *на-* affixumos nyelvjárási szavakkal foglalkozik (187—209). 312 szót tárgyal, amelyekből csak néhány ismert a köz- és irodalmi nyelvben. Megállapítja: ezek nagy része kimutatható a régi orosz nyelvből. — РОПОВ VASMER orosz etimológiai szótárának tájszómagyarázataihoz fűz kritikai megjegyzéseket (210—218). Megállapítja, hogy az orosz etimológiai szótárak tájszómagyarázatai fokozott kritikával olvasandók. Ennek az az oka, hogy az orosz tájszavak etimológiai feldolgozása csak most kezdődik. Az első, aki rendszeresen vizsgált jelentősebb számú orosz tájszót etimológiailag, VASMER volt. Az ő úttörő vállalkozása természetesen nem maradt hibák nélkül. РОПОВ VASMER tájszómagyarázatainak egynémelyikét veszi bonckés alá s foglal állást a rendelkezésre álló, lényegesen nagyobb nyelvjárási anyag alapján. E cikk figyelmeztetés egyúttal a magyar nyelvészetnek is: nekünk is komolyabban kellene foglalkoznunk tájszavak etimológiai vizsgálatával. — ФЕДОРОВ tanulmánya közvetlenül érinti a finnugrisztikát is, mert a nyugati orosz nyelvjárások finnségi jövevényiszavainak a problémáival foglalkozik (219—226). Azt vizsgálja a szerző, milyen változásokon mentek keresztül az orosz nyelvjárásokba átkerült balti-finn jövevényiszavak. Foglalkozik hangtani változásokkal, valamint alaktani és jelentéstani kérdésekkel is. Leszögezi, hogy a további kutatásban a nyelvjárások archaikus jelenségeinek vizsgálatától várhatók jó eredmények. Tisztázni kell a nyelvjárástörténeti viszonyokat mind orosz, mind finnugor vonatkozásban, hogy a jövevényiszó-kérdéseket kielégítő módon meg lehessen oldani. ФЕДОРОВ cikkében mintegy 30 balti-finn jövevényiszóról olvashatunk. Sajnos, a szerző nem jelölte meg, milyen forrásból meríti a vizsgált szavakat (minden bizonnyal a bevezetőben említett J. KALIMA munkájából: Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. MSFOu. 44.). Nem tüntette fel, hogy a finn szavak milyen nyelvváltozathoz valók (köznyelv vagy nyelvjárások), s nem adta meg jelentésüket sem legtöbbször. E szemebetűnő fogyatékoságokon kívül a szerzőpróbák további pontatlanságokra hívják fel a figyelmet: az orosz N. МЯИДА ФЕДОРОВ szerint egyszer a finn *mänty* (220), másszor a finn *mantu* (221) átvétele (ez utóbbi alak sajtóhiba). KALIMA könyvében viszont azt találjuk, hogy az orosz szó a karjalai *mändü*, lúd *mänd* szóból származik, amelyek a finn *mänty*-val függnek össze (171). ФЕДОРОВ szerint a *кунка* egyszer a finn *kuipakka* (221), másszor a karjalai *kuipakka* (223) átvétele. KALIMÁNál ez a szó a karjalai *kuipakka* átvételként szerepel (118). A *курк*-ot ФЕДОРОВ a karjalai *kurikk*-ből származtatja (221), KALIMA a lúd *kurikk*-ből (143). А НАША szó ФЕДОРОВnál a finn *naša* (sic!) átvételként szerepel (221), holott KALIMA ezt az orosz szót a zürjén *naša* szóval kapcsolja össze (175). ФЕДОРОВnál a *хонка* a finn *ponka* átvétele (221): ez sajtóhiba, helyesen: *honka*. ФЕДОРОВ a *ламба* szót a finn *lampi*-ből származtatja (221), KALIMA a karjalai *lambi*-ből (149). А *Кувя pohja* ФЕДОРОВnál

(220) sajtóhiba, helyesen *kuiva pohja*. FEDOROV az *edoma* szót a finn *eda maa* szóból származtatja (226). A finnben van *etämaa*; az *eda maa* vagy nyelvjárási változat vagy sajtóhiba, vagy nem is finn szó (KALIMA könyvében nem szerepel). E fogytékosságok ismeretében nem kell külön mondanunk, hogy FEDOROV tanulmányának adatai fokozott kritikával olvasandók. Kivétel nélkül mindegyik ellenőrzésre szorul. Az igaz ugyan, hogy FEDOROV nem új etimológiák felállításával vagy régiek cáfolásával, hanem elfogadott etimológiák alapján nyugati orosz nyelvjárások balti-finn jövevényszavainak az általános jellemzésével foglalkozik. Mégis: bizonyos iratlan filológiai törvények betartása csak javára szolgált volna egyébként nagyon is időszerű témát választó tanulmányának. — SZOROKOLETOV a régi orosz nyelv hadászati szókincsének nyelvjárási elemeiről ír (227—236). — BALAHONOVA az orosz tájszótárírás egyik múlt századi vállalkozásáról, SZREZNYEVSZKIJ nyelvjárási szótár-tervezetéről ír, közölve a SZREZNYEVSZKIJTÓL 1849-ben megfogalmazott szótártervezet irányelveit (237—242). — GYERJÁGIN nyelvjárástörténeti tanulmányában (243—256) 1618—1682-ből származó kéziratok szövegeket tesz közzé és elemez s kísér nyomon bennük néhány köznyelvi szót. Megállapítja, hogy a XV—XVIII. századi pontosan helyhez és időhöz kötött írott nyelvjárástörténeti emlékek az orosz nyelvjárási szókincs történetének legfontosabb forrásai. Ezekben jól nyomon követhető a közorosi terminológia (a hivatali nyelv) terjedése.

KISS JENŐ

Wilhelm Lang: Probleme der allgemeinen Sprachtheorie

Stuttgart, 1969. Ernst Klett Verlag. 124 l.

A gomba módra szaporodó nyelvelméleti munkák közül az ismertetendő könyv azzal tűnik ki, hogy nem egy újabb egyéni koncepcióval, hanem az eddigi, főként a germanisztikai szakirodalomból ismert eredmények sajátos összefoglaló válogatásával, bemutatásával lép a nyilvánosság elé. A könyv műfaját tekintve bevezetés. A szerző első sorban azoknak szánta könyvét, akik nyelvelméleti kérdésekben kevesebé vagy egyáltalán nem jártasak. Éppen ezért arra törekedett, hogy gondolatait világos, közérthető nyelven fejezze ki, kerülve a szakkifejezések túlzott mértékű használatát. E munka didaktikai szempontokat is érvényesítő sajátos ötvöze a számba vett irodalomnak és a szerző egyéni véleményének. Célkitűzését a szerző megvalósítja: bevezetést ad, s egyúttal jó hírverést csap a nyelvelméletnek. Munkáját a nyelvteória szakemberei is haszonnal forgathatják, már csak a lapaljban közölt terjedelmes, kommentált irodalmi utalások miatt is. A könyv használhatóságát a függeléként közölt címszójegyzék és tárgymutató növeli.

LANG a nyelvelméletet az általános antropológia egyik ágának tekinti (vö. ehhez: K. DITTMER, *Allgemeine Völkerkunde*. Braunschweig, 1954. 9; nálunk SZÉPE: MNyj. 7: 55, *NytudÉrt.* 70: 307 kk.), s feladatául a nyelvnek mint az emberi lét egyik jelenségének a vizsgálatát tűzi ki. A szerző koncepciójának megfelelően a nyelvelméletnek a grammatikán kívüli részei nagyobb hangsúlyt kapnak a könyvben. Munkája öt fejezetből áll: az első fejezetben (Voraussetzungen: 7—25) az emberi nyelv létrejöttének feltételeivel, a másodikban (Entstehung: 25—56) pedig keletkezésének problémáival foglalkozik. A harmadik fejezet (Entwicklung: 57—81) a nyelvfejlődés, a negyedik (Die Vollsprache: 82—102) a kialakult, kiművelt nyelvvel összefüggő kérdésekről szól. Az utolsó fejezetben (Einkordnung: 103—121) nyelvfilozófiai elmefuttatások olvashatók.

A nyelv keletkezésének kérdése közismerten régóta igaztja az embert. A nagy vállalkozás: a nyelv eredete földerítésének a kísérlete azonban sokszor kudarcba fulladt már. LANG a komplex kutatás eredményei alapján foglalkozik az ún. primitív nyelvek, valamint a majmok „nyelvének”, „gondolkodásának” a kérdéseivel, s elemzi az anatómia, főként az agyfiziológia eredményeit. Ugyancsak a majmok vizsgálatára támaszkodva elemzi az emberi nyelv keletkezéséhez fölteendő muzikális és hangállománybeli feltételeknek a kérdését is. Foglalkozik továbbá a gyermeknyelv problémáival. A nyelv keletkezésében LANG szerint is a munka játszotta a főszerepet. Véleménye szerint fontos nyelv előtti vívmány volt a gesztikuláció, különféle mutató mozdulatok és jelek kialakulása. Rámutat arra, hogy ezen a ponton találkozik föltevése a nyelvészet eredményeivel, amelyek szerint a nyelvfejlődés, illetőleg a formások kialakulásának kezdeti szakaszában a deiktikus, mutató névmások játszották a legfontosabb szerepet (l. erre nálunk BALÁZS JÁNOS vonatkozó kutatásainak eredményeit). A szavak keletkezésében LANG több lehetőséggel is számol: indulatszói elemek, onomatopoetikus szóegyedek és véletlen születő produktumok egyaránt gazdagíthatták a primitív ember szókincsét. A továbbiak során a nyelv absztraktabbá válásáról, szó és mondat viszonyáról, a mondat kialakulásáról és

a nyelv tökéletességének kérdéséről olvashatunk. A harmadik, a nyelvfejlődésről szóló fejezet a legjobb. Itt már zömmel konkrét nyelvi anyag vizsgálatára visszamenő megállapításokkal, igazolt törvényszerűségekkel, tényekkel van dolgunk. LANG itt van legjobban elemében: jól tömörítve sorjáztatja az alaposan kimunkált indoeurópai történeti nyelvészet itt hasznosítható eredményeit (mondat, formánsok, idő-aspektus kialakulása, szabály és kivétel, morfológia, hang- és jelentésváltozás stb.). Vezérfonalál az a HUMBOLDT-ta visszamenő megállapítás szolgált, hogy minden egyes nyelvi változás nemcsak „ergon”, hanem a rendszerben tovább működő, ható tényező: „energeia” is. Ez a fejezet módszertani szempontból is hasznos olvasmány — elsősorban nyelvtörténészeknek. A negyedik fejezet az alábbi kérdésekről szól: a nyelvet meghatározó komponensek viszonya, erőegyensúlya; a nyelvtől befolyásolt érdeklődés (itt lehetne vitatkozni a szerzővel), az anyanyelvi determináltság, az anyanyelv-központúság és következményei (nyelvtanárak számára hasznos megjegyzések), idegen nyelvek tanulása, nyelv és logika, a nyelv mint a környező világ visszatükröződése, nyelv és absztrakció, WEISBERGER ú. Zwischenwelttheorie-ja, különböző fogalmi szférák. Az utolsó fejezet a jelentés kérdéseit tárgyalja, foglalkozik a nyelv és a valóság, a természettudományok és a társadalomtudományok viszonyának a kérdésével, érinti az univerzálé-problematikát is, valamint a nyelv és a társadalom összefüggését, a nyelvfejlődés várható jövőbeli irányát és a mesterseges világnyelv kérdését.

KISS JENŐ

A. V. Бондарко: Грамматическая категория и контекст*

Ленинград, 1971. Изд. «Наука», 112 lap

1. BONDARKO e könyvét az orosz ige nyelvtani kategóriáinak, elsősorban az idő és az aspektus kategóriáinak szenteli. Nem törekszik egyetemes érvényű megállapításokra, egy konkrét elméletet mutat be, mely a tárgyalás folyamán egy nyelv (az orosz) s azon belül az ige kategóriáira támaszkodik. A nyelvi anyagot csak illusztrációnak szánja. Nem kívánja átfogni a nyelvtani kategóriák egész problematikáját, csak két kérdéskört érint. Az elsőben az ú. mezőket jellemzi (e mezők tartalmazzák mintegy magként a nyelvtani kategóriákat, s egyesítik a nyelv különböző szintű elemeit, melyeket a szemantikai funkciók részleges egyezése jellemez s fog össze). A második kérdéskör a kategóriák szemantikai tartalmának analizéséhez kapcsolódik (a kategóriák rendszerhez való viszonyát, valamint a kategóriák működését mutatja be a szerző a kontextussal való összefüggésükben). Csak az alaktanilag is kifejeződő kategóriákról esik szó a könyvben, s ez az egyik olyan pont, mely esetleges ellenvéleményre a leginkább okot adhat. E kategóriák jelentik BONDARKO számára a kiindulópontot a nyelvi elemek közötti funkcionális-szemantikai kapcsolatok megállapításához.

Az alaktani kategóriát a következőképpen határozza meg: „egynemű jelentéssel bíró nyelvtani alakok egymással oppozícióban álló sorainak rendszere”¹ (4).

2. A funkcionális-szemantikai kategória (a továbbiakban rövidítve: FSzK) fogalmáról. A szerző maga sem tartja sikerültnek a FSzK elnevezést. Fontosnak tartja, hogy nem „fogalmi” kategóriákra, hanem olyan nyelvi kategóriákra épít, amelyeknek megvan a nyelvi tartalmuk és nyelvi kifejezésük.

A FSzK meghatározása: „különbéle nyelvi eszközök rendszere, melyek képesek egymásra hatni bizonyos szemantikai funkciók teljesítése érdekében (pl. a temporális vagy modális viszonyok kifejezésére)” (8). E meghatározásból világossá válik a *funkcionális-szemantikai* terminus mindkét részének értelmezése is. A terminusban szereplő *kategória* szó itt csoportosítást jelent (az orosz *категория* szó ezt a jelentést is tartalmazza). E kategóriák struktúrájuk szerint *mezők*. Mint említettük, a FSzK-nak van tartalmi és kifejezési síkja. A kategóriák szemantikai tartalma analóg az alaktani kategóriák (ige-aspektus, idő, személy, mód) jelentésével. A kifejezési síkját a nyelv különböző szintjeihez és oldalaihoz tartozó nyelvi eszközök jelentik (így pl. morfológiai, szintaktikai, szóképzési, lexikai stb.).

* Jelen ismertetés az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1972. január 25-én elhangzott előadásom lerövidített változata. Az ismertető szándék lényegileg határozta meg mind az előadás, mind e változat jellegét. (F. M.)

¹ Itt és az alábbiakban idézett részeket magam fordítottam. A megértést könnyítő példák esetén nem törekedtem mindig a szerző eredeti példáinak bemutatására.

Az alaktani kategóriák és a FSzK-k közötti különbség nem abban van, hogy különböző (nyelvészeti és univerzális logikai) területekhez kapcsolódnak, hisz mindkettő „nyelvi”, hanem abban, hogy az alaktani kategóriák a nyelvnek csak egy oldalához, a morfológiához, s egy szinthez, a szóalakok szintjéhez kapcsolódnak; az FSzK-k pedig ennél szélesebb nyelvi szférát fognak át.

Az ige esetében a következő FSzK-król beszélhetünk BONDARKO szerint:

Temporalitás: az a FSzK, amely az idő kifejezésének legkülönbözőbb nyelvi eszközeit fogja össze: igealakokat, az idő olyan lexikális kifejezőit, mint pl. *éppen, most, holnap*, stb.

Modalitás: az a FSzK, amely átfogja az igemódok nyelvtani formáinak rendszerét, valamint a nyelvi nyilatkozat (высказывание) és a valóság viszonyát kifejező egyéb eszközöket.

Perszonalitás, FSzK, mely a személy kategóriájának igei és névmási kifejezéseit, valamint a személy kifejezésének más, szintaktikai és szemantikai eszközeit egyesíti.

Aspektualitás: az a FSzK, amely a cselekvés lefolyását jellemző különböző kifejezési formákat foglalja magában.

Mint később látni fogjuk, az aspektualitás sokkal szélesebb fogalom, mint maga az aspektus (igeszemlélet); az aspektuson kívül magában foglalja az aktionsartokat és a cselekvés lefolyásának egyéb (lexikai) jellemzőit.

Az orosz *залоговость* szónak nincs megfelelő magyar vagy nemzetközi terminusa, így esetleg „igenem szerinti jellemzők”-nek fordíthatjuk: az a FSzK, amely magában foglalja a ’zalog’ nyelvtani kategóriáját s az ugyanezen szemantikai szférához tartozó szóképzési, lexikai-szintaktikai és lexikai eszközöket.

A szerző szerint nagy különbség van a (valamilyen nyelvben) alaktani kategóriákban kifejezésre jutó, s az e tulajdonsággal nem jellemezhető FSzK-k között. Éppen ezért szükségesnek tartja, hogy a két típus ne kapjon azonos elnevezést. Így a szerző csak azokat a kategóriákat nevezi FSzK-knak, melyek alapjául (BONDARKO kifejezésével: magjául) alaktani kategória szolgál vagy szolgálhat (valamely nyelvben). A FSzK fogalmát BONDARKO szerint alkalmazni lehet összehasonlító tipológiai jellegű kutatásokra is; így az aspektualitás FSzK-ja, szélesebb fogalom lévén, biztosabb alap lehet az összehasonlításra, mint az aspektus nyelvtani kategóriájának a priori konstatálása. Ebben a szerzőnek valóban igaza is van, ugyanis ha megvizsgálánk az orosz nyelv aspektusrendszerének a magyarban való kifejeződését, igen furcsa és gazdaságosan nehezen leírható rendszert nyernénk. Az ilyen összevetést (akár a tipológia, akár a kontrasztív nyelvészeti kutatások szemszögéből) csakugyan megkönnyíti egy átfogóbb, esetleg univerzális kategóbevezetése.

A szerző maga is érdekesnek tartja a FSzK-k összehasonlító, több nyelv alapján elvégzett analízisének eredményeit, s lehetőknek tartja a FSzK-k tipológiájának megalkotását. Felveti azt a kérdést is: univerzálisak-e a FSzK-k? Válasza: néhány közülük feltehetően igen, így pl. a temporalitás vagy numeralitás.

Meg kell jegyeznünk, hogy BONDARKO szerint az FSzK-kal kapcsolatban csak induktív univerzálékról beszélhetünk, deduktívokról nem. Ahhoz, hogy valamely FSzK-ról meg tudjuk mondani, univerzális-e, végig kell vizsgálnunk lehetőleg az összes nyelvet.

A különböző nyelvekben különbségek lehetnek a funkcionális-szemantikai mezők (a továbbiakban rövidítve: FSzM) átfedéseiben, a FSzM-ek számában stb. A mai bolgár nyelvben pl. van egy ún. „elbeszélő” kategória, mely nyelvtani (alaktani) kifejezési eszközökkel rendelkezik. Az orosz nyelvben nincs ilyen „elbeszélő” kategória, bár nem lehet azt mondani, hogy egyáltalán nincsenek meg az eszközök ennek kifejezésére. Vannak, de nem alaktani, hanem lexikális eszközök, lásd: *мол* ’mondják’, *якобы* ’mintha’. Ugyanez kifejezhető megfelelő intonációval is. A szemantika fordíthatósága egyébként még nem bizonyíték valamely FSzK univerzalitása mellett.

Nem mondhatjuk azt, hogy minden nyelvben megvan az aspektualitás önálló kategóriája, mert az esetleg annyira összefonódhat a temporalitással, hogy egy egységes aspektualitás-temporalitás kategória feltételezésére van szükség.

A FSzK-k történetileg változnak, változik struktúrájuk, átrendeződnek a lexikális és nyelvtani elemek, változnak a különböző kategóriák egymáshoz való viszonyai, a köztük meghúzható határok. Így az FSzK diakrón síkban is használható.

A szláv igeaspektus keletkezését úgy is tekinthetjük, mint az aspektualitás lexikális és szóképzési kifejezési eszközeiből megszülető morfológiai mag kialakulását.

3. A mező elve a FSzK-ban. A vizsgálandó kategóriák struktúrája a mező elvén alapul. A FSzM struktúrájának alapvető jellemzői:

1. a mezőben kiválik egy *mag* (vagy 'centrum'), melyhez viszonyítva a mező többi komponense a *perifériát* alkotja;
2. a mezőre az jellemző, hogy elemei részlegesen átfedik egymást, s a különböző mezők is egymásra vetülnek;
3. a mezőn belül az egynemű és a különböző nyelvi eszközök szemantikai kapcsolata is képviselve van, a nyelvtani és lexikális eszközök kölcsönhatása tartalmi hasonlóságuk alapján megy végbe (erről még lentebb lesz szó).

A 2. pont nem a különbségek elmosását jelenti, hanem a dialektikus átmeneteket igyekszik megragadni, anélkül azonban, hogy ez érintené a matematikai értelemben diszkrét elemi egységek minőségi meghatározottságát. Az általunk vizsgált, ígével kapcsolatos FSzK-k esetén igen intenzív az egymásrahatás a temporalitás és az aspektualitás határán.

Csak akkor beszélhetünk FSzM-ről, ha világos az elemek egymásrahatása, ha valóban megvannak nemcsak az egynemű, de a különmemű, tehát a nyelvtani és a lexikai eszközök közötti kapcsolatok is. Ha ilyen kapcsolat, kölcsönhatás nem áll fenn, akkor mező nincs, ami pedig más megfogalmazásban a FSzK létezési módja.

4. A mag (centrum) és a periféria

Miért éppen az alaktani kategória az, amely a FSzK magját alkotja? Ez az alaktani kategóriák több tulajdonsága miatt van így:

1. Az adott FSzK-ra jellemző tartalom kifejezésére az alaktani kategóriának speciális eszközei vannak, más szavakkal éppen az alaktani kategóriában fejeződik ki a legjobban ez a tartalom (a lexikális eszközökben BONDARKO szerint csak egyedi, konkrét tartalom van).
2. Az alaktani kategória igen szervezett *zárt* rendszer, amelyben a szemantikai megkülönböztető jegyek egész komplexuma nyer koncentrált kifejezést (a lexikális eszközknél esetleg megtalálható jegyek nem koncentráltak, nincsenek zárt rendszerbe csoportosítva).
3. Az alaktani kategóriák kötelezőek az adott nyelvet beszélő számára, e kategóriák használata rendszeres.

Milyen módszerrel határozhatunk meg egy FSzK-t? BONDARKO a következő lépéseket emeli ki:

1. Veszünk egy morfológiai kategóriát, melynek általános és típusjelentései köré csoportosulnak majd az adott kategóriához hasonló szemantikájú kifejezési eszközök.
2. Tanulmányozzuk ezen alaktani kategória működését. Így kideríthetjük, hogy a kontextusok mely elemei vannak kölcsönhatásban vele, s vesznek részt a tagok funkcióinak realizációjában. Ezzel meghatározzuk az alaktani kategória FSzM-jét.
3. Meghatározzuk a FSzK tagjai kölcsönhatásának jellegét, a mag és a periféria szemantikai terheltségét, a lexikális és szóképző elemek hatását a formák paradigmájára — az alaktani kategória tagjaira. Tanulmányozzuk a mikromezőket, ezek átfedéseit, kölcsönhatásait.
4. Megvizsgáljuk és megállapítjuk az adott FSzK kapcsolatait a többi FSzK-val, kölcsönhatásukat, átfedéseiket.
5. A tanulmányozott FSzK-t egybevetjük a más nyelvekben levő, hasonló FSzK-kal.

5. Aspektualitás

Csak az aspektualitást vesszük közelebről szemügyre, mint számunkra a legérdekesebb FSzK-t, s bár BONDARKONál a többi FSzK-ról is találunk anyagot, ezek ismertetését most mellőzzük.

A szláv nyelvekben ezen FSzK-nak morfológiai magja az igeaspektus, a periféria legfontosabb komponensei pedig az aktionsartok (ha tetszik, cselekvési módok vagy ige-fajok, вö. or. способы действия).² A kifejezés síkján az aspektus és az aktionsart elvileg különböznek. BONDARKO elfogadja J. Sz. MASZLOV leningrádi aspektológus nézete erre vonatkozóan, melyek röviden a következők. Az aspektus nyelvtani kategóriájával akkor állunk szemben, ha van egy olyan szigorúan paradigmatisz jelleű grammatikai oppozíció, amely átfogja az egész igeállományt vagy legalábbis annak döntő részét, s kifejeződik vagy kifejeződhet ugyanannak a lexikai jelentésnek keretében. Az aktionsartok ezzel szemben nem alkotnak széleskörű, paradigmatisz oppozíciót, tehát nem is grammatikai kategóriák, az igeék közötti lexikai különbség szintjén maradnak. Az aspektus és

² Az orosz ige cselekvési módjairól elég jó útmutatást ad többek között A. V. BONDARKO és I. L. BULANYIN: Русский глагол (Leningrád, 1967) c. műve.

az aktionsartok eltérnek a kifejezés síkján, de közelednek vagy hasonlók egymáshoz a tartalmi síkon. Még egyszer összegezve: az aktionsartok képviselik a lexikai-szemantikai és szóképzési aspektualitást. Az aspektualitás perifériájára kell utalnunk az analitikus aktionsartokat is, mint pl. *начинать говорить — говорить* 'beszélni kezd' (inchoatív aktionsart).

Az aktionsartok két nagy lexikai-grammatikai csoportra oszlanak, az ún. *határolt* és *nem-határolt* igékre. A „határoltság” olyan absztrakció, amely a nyelvtani és lexikai szintek között van. Más, a szakirodalomban még előforduló elnevezésük: *terminatív* és *kurzív* igék.

E csoportosításnak grammatikai szinten nincs közvetlenül kifejezője, de hatása az aspektus-paradigmán keresztül érvényesül. Határolt igék pl. az oroszban a *дасать — дать* 'ad'; *подписывать — подписать* 'aláír', azaz az olyan igék, melyeknél a cselekvés természeténél fogva feltételeződik valamely végpont, 'határ'. A nem-határolt igék esetén ilyen határ, végpont nincs (or.: *спать* 'alszik'), ezért ezeknek az igéknek nincs is befejezett igeszemléletű párjuk. A határoltság/nem-határoltság kategóriája éppen az aspektus-paradigma hiányos voltán keresztül jut (közvetett) kifejezésre.

Az aktionsartok hatnak az aspektusjelentések realizációjára (másképpen megfogalmazva: az aspektusjelentések az aktionsartokon keresztül realizálódnak). Az aktionsartok és az aspektualitás lexikai kifejezői között a különbség abban rejlik, hogy az aktionsart magában az igében van, a kifejezés elválaszthatatlan magának a cselekvésnek a kifejezésétől, ezért az aktionsart az aspektualitás egyik alapvető eleme. Az aspektualitás nem igei, lexikai kifejezői mintegy mellékesen jellemzik a cselekvést, s tulajdonképpen hiányozhatnak is, csak másodlagos, kiegészítő szerepük van.

Az igeaspektusnak az aktionsartokhoz és az aspektualitás nem-igei kifejezőihez való viszonyáról ejtünk még néhány szót. Az igeaspektus kölcsönhatásban van az aktionsarttal mind a formaképzés (az aktionsarttól függ az aspektus-paradigma teljessége), mind az igealakok funkcionálásának folyamatában. Az aspektualitás nem-igei kifejezőivel az igeaspektus csak a kontextusban kerül kapcsolatba, az igealak funkcionálása során.

6. Az alaktani kategóriák járulékos funkcióiban. Bizonyos meghatározott szemantikai funkciók (temporalitás, aspektualitás stb. kifejezése) a beszédben az alaktani kategóriák nem saját funkcióban való használatával is realizálódhatnak. A közlésben realizálandó szemantikai funkciók halmaza nagyobb, mint a morfológiai kategóriák halmaza, ezért a morfológiai kategóriák alapfunkciójuk mellett más funkciókat is felvesznek. Az oroszban például az aspektus modális funkciókat is kifejezhet:

- (1) *Покажите ваши чемоданы* 'Mutassa meg a bőröndjeit'.
 (2) *Показывайте ваши чемоданы* 'Mutassa meg a bőröndjeit'.

A folyamatos ige ez esetben (de a példatípusban nem mindig) durvább felszólítást jelent, mint a befejezett.

A morfológiai kategóriák járulékos funkcióit úgy is értelmezhetjük, mint a nyelvi eszközök gazdaságosságra való törekvésének tendenciáját.

7. A grammatikai-kontextuális komplexumok. BONDARKO csak azokat az eseteket tárgyalja, amelyekben a nyelvtani forma csakis a kontextus segítségével tud kifejezni egy adott funkcióit. Itt a kontextus nem szorítkozik a grammatikai forma által kifejezett tartalom pontosítására, hanem azzal egyenrangú vagy éppen vezető szerepet játszik. Vö.: a kötőmód időjelentése az oroszban (3), közeli/távoli múlt/jövő kifejezése a magyarban (4).

- (3) i. *Я хочу, чтобы он пришел ко мне сейчас.* 'Azt akarom, hogy most hozzám jöjjön'.
 ii. *Я хочу, чтобы он пришел ко мне завтра.* 'Azt akarom, hogy holnap hozzám jöjjön'.
 iii. *Я хотел, чтобы он пришел ко мне вчера.* 'Azt akartam, hogy tegnap eljőjön hozzám'.
 (4) i. *Éppen most voltam moziban.*
 ii. *Tegnap moziban voltam.*
 iii. *Éppen most fogok moziba menni.*
 iv. *Holnap fogok moziba menni.*

Más típusú grammatikai-kontextuális komplexumok vannak az átvitt értelmű használat esetén, melynek lényege az, hogy a grammatikai forma jelentése nem egyezik meg a kon-

textus jelentésével (azaz a beszédszituáció jelentésével), úgyhogy a kontextus vagy beszédszituáció részvétele nélkül nem lehet meg az adott funkció kifejezése.

(5) *Képzeld el, hogy holnap megint találkozunk.*

Az (5) példában a jelen idejű *találkozunk* forma áll szemben a *holnap* határozószóval.

Eddig olyan komplexumokról volt szó, melyeknek grammatikai részét morfológiai forma képviseli. Vannak azonban nemcsak morfológiai-kontextuális, hanem szintaktikai-kontextuális komplexumok is.

(6) *Он надеялся перейти к нам будущей зимой.*
'Remélte, hogy átjön hozzánk a jövő télen.'

ahol az összetett igei állítmány múlt idejű és a határozó jövő idejű jelentése között éles különbséget figyelhetünk meg.

8. A FSz mikromező struktúrája

A mikromező meghatározása a következő: „a FSzK minimális eleme, mely önálló mind tartalmi, mind kifejezési síkon” (68). Több mikromező struktúrája a következő két elemből áll: *háttér* (фон) és *specifikátor* (спецификатор). Ez a struktúratípus a temporalitás, aspektualitás és modalitás kategóriáinál érvényes. *Háttér*: a mikromező azon eleme, mely megadja annak szemantikai alapját; nemcsak egy mikromezőhöz tartozik, többet is egyesít (68). *Specifikátor*: valamely háttérre vetülve éppen az adott mikromező szemantikai specifikumát határozza meg, mely elkülöníti a többi mikromezőtől.

(7) *Он дважды обжег руку.* 'Kétszer megégette a kezét'.

A *дважды обжег* kifejezést mint aspektualitási mikromezőt foghatjuk fel, amelyben a háttér a befejezett igealak, a specifikátor pedig a cselekvés ismétlődésének korlátozott számára utaló lexikális kifejezés: *дважды* 'kétszer'.

A háttérnek két fajtája van:

1. nyelvtani forma lép fel háttérként, s az adott mikromezőben ez a forma a FSzK morfológiai magja is (1. a (1) és a (7) példákat).
2. a háttér valamilyen perifériális komponens.

(8) *Вот-вот быть драке.* 'Most mindjárt verekedés lesz!'

Jelen esetben a háttér: főnévi igeneves szerkezet, a specifikátor pedig a *вот-вот*, amely a közeljövő mikromezőjére utal. A specifikátor fajtái:

1. A kontextus lexikai eleme vagy ezek együttese *határozószók*;
2. intonáció (ez különösen a modalitás mikromezőire jellemző);
3. beszédszituáció.

(9) *Боюсь, что до Гусева он уже не дойдет... (Вдали слышен шум электропоезда.)
Электричка!...*
'Félek, hogy Guszevig már nem jut el... (A távolban vonatzaj hallatszik)
Vonat!...'

Jelen esetben a konkrét jelenidő mikromezőjét a közbevetett szituációt leíró megjegyzés adja meg.

Bizonyos esetekben zéró-specifikátorról kell beszélnünk, így a (10) közeljövőt jelent, mert hiányzik a specifikátor:

(10) *Пойдемте гулять!* 'Menjünk sétálni'.
(11) *Пойдемте завтра гулять!* 'Holnap menjünk sétálni!'

Bizonyos esetekben a mikromező szemantikai alapja (a háttér) semleges marad. A perifériális komponens által képviselt háttér önmagában nem fejez ki egy meghatározott jelentést, csak a kontextus más elemeivel együtt kapja azt meg. Az ilyen háttér passzív jellegű, s csak mint előfeltételnek van fontossága a specifikátor aktív szerepe mellett.

Az oroszban a kötőmód formái — mint említettük — semlegesek a temporális jelentéssel kapcsolatban, így lehetnek a jelen, múlt és jövő mikromezőinek hátterei is (lásd: (3)).

A háttér és a specifikátor szerepe tehát fordítottan arányos egymással. Ha a háttérnek határozott jelentése van, akkor a specifikátor csak részletez, pontosít; ha a háttér semleges, a specifikátor a meghatározó.

A tartalmi síkon a FSz mikromező tulajdonképpen szemantikai komplexum, melyben kölcsönhatásba lép, egyesül a háttér és a specifikátor jelentése. Általában ezek megfelelnek egymásnak, de átvitt értelmű használat esetén ellentmondás van közöttük.

A történeti jelen mikromezőjét a következőképpen jellemezhetjük:

(12) *Képzeld, tegnap behív engem az igazgató a szobájába . . .*

Háttér — jelen idő; specifikátor — múlt idő.

A FSz mikromezők meghatározott rendszert alkotnak. A háttér, mely több mikromezőt egyesít, integráló szerepű, a specifikátorok pedig differenciáló, megkülönböztető szerepűek. Ugyanakkor különböző háttérű mikromezőknek lehet közös specifikátoruk is, így pl.: a közeljövő és közelmúlt mikromezőinek az oroszban, de a magyarban is.

(13) i. *Он сию минуту вернулся.* i. 'Ebben a pillanatban tért vissza'.
ii. *Он сию минуту вернется.* ii. 'Azonnal visszajön'.

(13a) i. *Péter éppen most tért vissza.*
ii. *Péter éppen most fog visszatérni*

Így a specifikátornak is lehet integráló szerepe, ekkor a háttér megkülönböztető szerepű.

A mikromezők tárgyalt struktúratípusa nem az egyedüli lehetséges, de a szerző a többi lehetséges struktúrát a könyvében csak úgy említi, hogy azokban nincs meg a háttér/specifikátor megkülönböztetés.

9. A mikromezők beszéd folyamatban történő mozgásáról. A FSz mikromezők a hallgatóban nem mint lineáris sor realizálódnak, a később megjelent elem visszahathat a korábbi elem(ek) interpretációjára.

(14) *Elvesztünk . . .*

A beszélő számára teljesen világos, hogy a múlt idő itt nem egyenes jelentésben szerepel, s ő a jövő idő mikromezőjét érti ezen.

A hallgató számára az *elvesztünk* szó időbeli vonatkozása másként jelenik meg (feltételezzük, hogy az előző szituáció nem tartalmaz semmilyen utalást a fenti mondat különleges értelmezésével kapcsolatban), mégpedig mint igazi múlt idő.

(14') *Elvesztünk, ha nem történik valamilyen csoda.*

Most, hogy a mikromező specifikátora is ki van fejezve, a hallgató számára azonnal világossá válik, hogy a (14) tulajdonképpen jövő időt jelöl. A hallgató kénytelen átértékelni az előzőleg másként értelmezett mikromezőt.

10. Általános jelentés (szemantikai tartalom)

Az általunk vizsgált igealakok szemantikai tartalmát úgy határozzuk meg, mint az alakok viszonyát az adott rendszer szempontjából releváns szemantikai megkülönböztető jegyekhez (a továbbiakban SzMJ). A SzMJ meghatározása: „az a minimális, tovább nem osztható szemantikai elem, melyhez viszonyítva a rendszernek legalább két tagja különbözik” (79).

Az orosz igeidőrendszerben a következő SzMJ-k vannak: 'egyidejűség', 'előidejűség', 'utóidejűség' — ezek a tiszta időjegyek (a viszonyítás kiinduló pontjához mérten), valamint az 'időbeli lokalizálhatóság' és 'perfektivitás', melyek már az aspektualitás-temporalitás jegyei. Mindegyik orosz igealakot jellemezhetjük a fenti öt SzMJ megfelelő értékeivel (lásd a táblázatot), de így még nem kapunk egységes jelentést, csak az adott igealak invariáns szemantikai lehetőségeit tárjuk fel. Valójában nem is egy jelentésről van itt szó, hanem a szemantikai funkciók egész komplexumáról.

Táblázat

Az orosz igealakok jellemzése szemantikai megkülönböztető jegyekkel

Idő	Aspektus-idő alakok	Szemantikai megkülönböztető jegyek				
		előidejűség	egyidejűség	utóidejűség	lokalizáltság	perfektivitás
Múlt	folyamatos múlt (открывал)	+	-	-	+/-	(+)/-
	befejezett múlt (открыл)	+	-	-	+	+/-
Jelen	folyamatos jelen (открываю)	-	+	-	+/-	-
	befejezett jelen-jövő (открою)	-	(+)/-	+/-	+/-	-
Jövő	folyamatos jövő (буду открывать)	-	-	+	+/-	-

Az egyik SzMJ a szemantikai tartalom *domináns jegye* lehet, mégpedig az a jegy, melynek az adott igeformában mindig jelen kell lennie. Néha egy szemantikai komplexum a domináns, mely több SzMJ-ből áll. *Állandó jegy* az, melynek jelenléte esetében az igealak jelentése nem függ a kontextustól. *Változó jegy* az, amelynek jelenléte esetén az igealakhoz feltétlenül hozzá kell tenni a kontextus jelentését is, mert csak együttesen tudják kifejezni az adott jelentést. A domináns jegy és az állandó jegy gyakran egybeesik, de nem feltétlenül. Ha van állandó jegy, akkor az lesz a domináns, de nem minden domináns jegy állandó is egyben.

A nyelvtani alak változó jegyei hozzák létre bizonyos grammatikai-kontextuális komplexumok kialakulásának és funkcionálásának feltételeit.

II. Graduális oppozíció a nyelvtanban. TRUBETZKOJ által a fonológiára kidolgozott oppozíciók közül kettőt R. JAKOBSON terjesztett ki a nyelvtanra, mégpedig a privatív és ekvipolens oppozíciókat. Velük kapcsolatos grammatikai példákra most nem térünk ki.

A TRUBETZKOJ-féle graduális oppozíció azzal jellemezhető, hogy tagjai ugyanazon jegynek különböző értékeit képviselik. A szláv nyelvi anyagra támaszkodó nyelvtani irodalomban ilyen típusú oppozíció nem fordult eddig elő, s BONDARKO az, aki először utalt ilyen oppozíció létezésére. Az orosz ige időkategóriáinak elemzése azt mutatja, hogy különböző típusú oppozíciók (köztöttük a graduális oppozíció is) fordulnak elő a nyelvtani formák egy rendszerén belül.

Graduális oppozíció akkor áll fenn, mikor az egyik nyelvi alak közömbösen viselkedik egy SzMJ-gyel szemben (azaz, lehet plusz és lehet mínusz értékű is; ennek jelölése: +/-), míg egy másik alak az adott szemantikai jegy nem kizárólagos meglétével vagy hiányával jellemezhető, azaz: plusz, de néha lehet mínusz is, vagy pedig: mínusz, de néha lehet plusz is. Jelölése a táblázatban: (+)/- vagy +/-(-).

Nézzük meg példaként a folyamatos múlt és a befejezett múlt értékeit a táblázat perfektivitás oszlopában. A folyamatos múlt csak kivételes esetekben képes kifejezni a perfektív jelentést:

(15) Он многое видел, образован. 'Sokat látott, művelt'.

Ilyenek még az orosz *слышать*, 'hall', *знать*, 'tud', *читать* 'olvas' s még néhány más ige, melyeknek lexikai jelentésében van egy sajátos rezultativitás. Mivel ebben az esetben nem egy SzMJ meglétéről vagy hiányáról van szó, hanem a megjelenési függetlenség mértékéről, az ilyen oppozíció emlékeztet TRUBETZKOJ graduális oppozíciójára. Mégsem szabad itt tiszta analógiát látnunk, s erre figyelmeztet BONDARKO is: TRUBETZKOJnál tisztán mennyiségi különbségről van szó, míg a mi esetünkben nemcsak a mennyiségi, de a minőségi különbség is nyilvánvaló.

Az előzőekben olyan oppozícióról is volt szó, amelyben kettőnél több tag van. Píen a három idő szembeállítás. A többtagú (pl. ternáris) oppozíció elfogadása szemben áll a következetes bináris osztás elvével, melyet JAKOBSON és sok más nyelvész védelmez. A binaritás elvének abszolútizálását többen is bírálták (MARTINET, DOKULIL, KRÍZKOVÁ, Шендельс, stb.), BONDARKO szerint igazságosan.

Itt futólag megjegyezhetjük, hogy a három idő BONDARKO által történt jellemzése gazdaságtalan, mert egy zárt jegyrendszer keretében két jegy felvétele is tökéletesen elegendő lett volna mindhárom igeidő jellemzésére.

12. A továbbiakban még több érdekes probléma kerül terítékre, így az általános és típusjelentés, ezek jellemzése, meghatározásuk módjai, a típusjelentés és az FSz mikromezők egymáshoz való viszonya stb. Ezek ismertetésétől itt el kell tekintenünk.

13. BONDARKO e könyvében kísérletet tesz arra, hogy bemutassa az orosz ige alaktani kategóriákban kifejezésre jutó FSzM-it. BONDARKO eddigi munkásságának hiányossága — túlzott morfológia-centrikussága (ez anyagválasztásával is szoros összefüggésben van), melyet további kutatásaiban — ígérete szerint — túl fog haladni. Jelentős újítást hozott viszont a „mező” fogalmának a nyelvészeti irodalomba történő újszerű bevezetése, mely különösen a tipológiai jellegű kutatások terén gyümölcsözhet a jövőben.

FÜREDI MIHÁLY

Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda

Redigerunt: J. SZABADFALVI—Z. ÚJVÁRY. Műveltség és Hagomány
(Studia Ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae, 13—14). Debrecen 1971
Kossuth Lajos Tudományegyetem. 756 l.

Az 1970—71-es esztendőik ünnepi éveik voltak a magyar néprajztudománynak. Három tanszékvezető professzort köszöntött az etnográfusok és folkloristák tábora egy-egy ünnepi kötettel hatvanadik születésnapján — ORTUTAY GYULÁT és TÁLASI ISTVÁNT 1970-ben, GUNDA BÉLÁT 1971-ben. Ezek a kötetek — túl a tiszteletadás meleg emberi gesztusán — a hálás tanítványok és tisztelő pályatársak által irt értékes tanulmányokkal a tudomány igazi ünnepi is egyben.

A tematika ilyenkor szokásos, viszonylagos kötetlensége és az a lehetőség, hogy a szerzők legkedvesebb témáikat dolgozhatják, ajánlhatják fel, igen megemelik a tanulmányok s így az egész kötet színvonalát.

Az az impozáns kötet is, melyet GUNDA BÉLÁnak, a debreceni egyetem néprajz professzorának hatvanadik születésnapjára ajánlottak, gazdag és változatos tartalmával tűnik ki. Megemlíthetjük IGLÓR ENDRE tanulmányát, amelyben magyarokra vonatkozó adatokat közöl egy XII. századi szláv krónikából, vagy azt a cikket, amelyben egy szovjet etnográfusnál beszámol a Szovjetunióban folyó regionális történeti-etnográfiai atlaszok munkálatainak állásáról. Sziléziából egy múlt századi, fából készített népies naptárt ismertet egy lengyel szerző.

ORTUTAY GYULA egy aratószerződést közöl, melyet az aratómunkások és a földesúr kötöttek (1937-ben). Cikkében rámutat arra is, hogy a két háború között, de korábban is milyen nagy jelentősége volt az aratómunkások vándorlásának a folklóralkotások diffúziója szempontjából, végül egy példával illusztrálja a munka és a költészet speciális kapcsolatát. (Erről a témáról GUNDA BÉLA is irt egy értékes összegezt. Munka és kultusz a magyar parasztságnál. Erdélyi Néprajzi Tanulmányok. 6. Kolozsvár.)

Jóllehet a kötet elsősorban etnográfiai és folklorisztikai témájú cikkeket tartalmaz, mégis ezeknek jó része a nyelvész érdeklődésére is számot tarthat. Így például egy cikk foglalkozik a svéd és norvég sajtófelégek neveivel és egy másik a lengyel népi teherhordó eszközök neveivel, de ezeken kívül is a témák jellegéből adódóan majd minden cikkben találhatunk értékes utalásokat a tárgyak és szavak történeti összefüggéseire. — BODROGI TIBOR az Észak-New-Ireland-i bennszülöttek *malangan* ritusának vallási jelentőségéről értekezett. Mint írja, a szónak két jelentése van: jelenti magát a ritust, melyet az elhunyt emlékére tartottak és egyben azoknak a faragványoknak is a neve, melyeket a halott emlékére készítettek. E tanulmány jó példa a tárgy és ritus, a szó és a társadalmi jelentés összefüggésének megvilágítására — a nemzetközi etnolingvisztikai szakirodalomban se túl sok a hasonló jellegű tanulmány. (Vö.: D. H. HYMES, Language in Culture and

Society. — A Reader in Linguistics and Anthropology. New York—Evanston—London, 1964. Harper and Row.)

Etnológiai érdekességű írás még a kötetben az, amelyik az észak-thaiföldi újévi ceremóniákat ismerteti. Ugyanebben a témakörben mozog JOHN GRANDLUND professzor írása, amelyben egy svéd tavaszi népszokást elemez, a tőle megszokott alaposággal. Szélesebb perspektívákat villant fel DÖMÖTÖR TEKLA, aki egy évkezdő (Szilveszter-éji) népszokásunk európai kapcsolataira mutat rá cikkében. Ugyanilyen mintaszerű alaposág jellemzi a klasszika-filológus BALLA LAJOS tanulmányát a Savariában talált keleti kultuszok emlékeiről, amelyeknek vallástörténeti hátterét is bemutatja. A szorosabban vett folklorisztika témaköréből meg kell említeni MANGA JÁNOS tanulmányát, amelyben a magyar népszokás-kutatás elméletének néhány értékes eredményét foglalta össze, valamint FERENCZI IMRE cikkét, amelyben történeti mondáink funkcionális elemzésével foglalkozott. ÚJVÁRY ZOLTÁN kandidátusi értekezésének egyik legérdekesebb fejezetét adta közre (német nyelven), azt, amelyben a maszkos-dramatikus népszokások összefüggéseit tárgyalja az agrárkultusszal. Elsőként azokat a színjátékszerű szokásokat, maszkos játékokat tárgyalta, amelyek összefüggésben állhattak a vegetáció kultuszával. Ezek közül elsősorban a temetést utánzó, halottat megjelenítő szokások szolgálnak a legtöbb tanulással — állapította meg ÚJVÁRY ZOLTÁN —, mert ezek a játékok a kutatások tanúsága szerint a vegetáció periodikus pusztulásával, a vegetáció szellemlyeinek halálával vannak összefüggésben. Ez a tanulmány a legszélesebb európai kapcsolatok bonyolult rendszerében nyújt iránymutató tájékozódást.

Több módszertani és elméleti jellegű tanulmány is olvasható a kötetben. Így MILOVAN GAVAZZI a balkáni és kárpáti kulturális kapcsolatokat vizsgálta, különös tekintettel a kulturális elemek migrációjának lehetőségeire. SZABADFALVI JÓZSEF az országon belüli, kisebb területeket átfogó migrációs formákkal foglalkozott. INGBERG WEBER-KELLERMANN német professzornő a tradíció és innováció manapság oly sokat vitatott kérdését elemezte. Ide kapcsolódik BARABÁS JENŐ tanulmánya is, amelynek címe: Innováció, innováció és belső fejlődés; melyben felhívja a figyelmet arra, hogy milyen fontos szerepe van a kommunikációs rendszernek a kultúra fenntartására, illetve hosszabb távon való alakítására.

A tárgyi etnográfia problémakörét érintő cikkek sok nyelvészeti érdekességű adatot tartalmaznak. Több tanulmány foglalkozik a népi építéssel és település kérdéseivel, a népi teherhordás formáit pedig a magyar nyelvterületen kívül — egy-egy tanulmány — svéd, lengyel, portugál és bolgár területekről is bemutatja. Ezekhez kapcsolható a téma hasonlósága miatt az észak ANTS VIRES gazdag anyagot felvonultató írása az egyes járom eurázsiai elterjedéséről (és elnevezéséről!).

Ismertetésünk végére hagytuk — de ezzel is jelentőségét szeretnénk kiemelni — DIÓSZEGI VILMOS tanulmányát: Hungarian Contributions to the Study of Shamanism. Szinte szimbolikus, hogy éppen ez a tanulmány volt az *utolsó*, amely még a tragikus hirtelenséggel elhunyt világhírű kutató halála előtt megjelent. Alkotó erejének teljében hagyta itt a világ legteljesebb sámán-archívumát, amelynek távlati terveiről, a samanizmus kutatásának soron levő feladatairól (amelyekből igen sokat magára szabott ki) szólt ez a tanulmánya is — nem rajta múlt, hogy a „magyar hozzájárulás” nem lett teljesebb — az így is impozáns bibliográfia tanúsága szerint.

SZABADFALVI JÓZSEF és ÚJVÁRY ZOLTÁN szerkesztők gondos munkáját dicséri a kötet szép kiállítása. — Összegezve, mind a magyar, mind a nemzetközi néprajzi szakirodalom értékes tanulmányokkal, kötetlettel lett gazdagabb.

HOPPÁL MIHÁLY

Social Anthropology and Language

Edited by EDWIN ARDERER. ASA Monographs 10. — London—New York—Sidney—Toronto—Wellington, 1971. Tavistock Publications 318 l.

1969. április 9—12 között a nyelvészet és szociálintropológia kérdéseiről konferenciát rendezett a sussexi egyetem a Brit Nemzetközösség legjelentősebb néprajzi társasága (Association of Social Anthropologists of the Commonwealth). A kötet anyagát nagyrészt azok a tanulmányok szolgáltatták, amelyeket a résztvevők erre a megbeszélésre készítettek. Két cikk később íródott, azért, hogy a legfrissebb kutatásokról adjanak beszámolót, ugyanilyen a kötet szerkesztőjének kisebb, monográfiának is beillő, kereken

száz oldalas bevezető esszéje, amelyben áttekinti a szociálintropológia és a nyelvészet közötti kapcsolatok szintjeit, lehetőségeit és eredményeit.

EDWIN ARDENER (az oxfordi St. John College tanára) a bevezetőben megállapította hogy az angol szociálintropológiai iskola, ellentétben az Amerikában kialakult kulturális antropológiával, az elmúlt néhány évtizedben nem fordított kellő figyelmet a nyelvi tények vizsgálatára. Teljesen lemaradt ezen a téren, annak ellenére, hogy a múlt század végén MAX MÜLLER mitológiai tanulmányaiban már rámutatott a nyelv és a mítosz kapcsolatának fontosságára. FERDINAND DE SAUSSURE gondolatai lényegében semmilyen hatással sem voltak az európai néprajzra, és ugyanez elmondható NOAM CHOMSKYRÓL is. A klasszikusok közül elsőnek LÉVI-STRAUSST idézi, azt a passzust, ahol a francia tudós meghatározta a szociálintropológia és a nyelvészet közötti kapcsolatok szintjeit. Ezek a következők: 1. egy meghatározott nyelv és egy meghatározott kultúra között; 2. kapcsolat a nyelv és a kultúra között; 3. kapcsolat a nyelvészet mint tudomány és az antropológia között. A kötet szerkesztője a maga részéről elismeri a nagy hatású francia kutató felosztásának szellemességét, de újat ajánl helyette, amely közvetlenebbül áll a célok szolgálatában.

Szerinte a kapcsolatokat három szinten lehet vizsgálni: 1. technikai szinten; 2. pragmatikai szinten; 3. a magyarázat szintjén. A technikai szint az írás nélküli nyelvek megtanulásakor fontos, hiszen MALINOWSKI óta a terepmunka *sine qua non*-ja az, hogy a néprajzos ismerje annak a népnek a nyelvét, amelyet vizsgál. Mert csak így tudja megérteni a mítoszok, a hiedelmek és a szimbólumok igazi jelentését. A nyelvészet oldaláról nézve a kérdést, tegyük hozzá, hogy sok esetben a nyelvészek viszont az etnográfiai és/vagy folklorisztikai tényeket nem ismerik eléggé, s ezért például az etimológiai munkák néha teljesen helytelen irányban tapogatóznak az egyes szavak eredetének fejtegetésekor.

A pragmatikai szint tulajdonképpen az adatok szintje. Ide tartozik a lexikostatisztika és a glottokronológia, vagyis a nyelvi anyag történeti felhasználása. Igen érdekesek azok a kapcsolatok, amelyek a nyelvi és néprajzi adatok egymásra vetítéséből nyerhetők. „A nyelv nem szimplán egy megnevező eszköz a való világ számára, hanem sokkal inkább néhány reláció azok között a kategóriák között, amelyeknek segítségével a világot felfogjuk és azok között a nyelvi kategóriák között, melyekkel a világot kifejezzük” — írja a bevezetőben ARDENER (XX. old.). (A klasszikus és agyonhivatkozott példákat idézi ő is: a szín-elnevezéseket.)

DE SAUSSURE tanításainak teljes negligálását azért is érthetetlennek tartja ARDENER, mert éppen a *Cours*-ban foglaltak jó része, különösen az, amit a szemlélogiáról mond, fontos minden olyan tudomány számára, amely az emberi társadalmakkal és azok életével foglalkozik. A kitűnő bevezető esszé szerzője a *társadalmi szemlélogikát* illetően megállapította, hogy önálló törvényszerűségei vannak, melyek csak részben vezethetők le a nyelvi rendszer törvényeinek mintájára. Külön részben foglalkozik a jelrendszer társadalmi funkcionálásával — a rituális és a nyelvi jelek működésén keresztül. Felhívja a figyelmet a brit etnológia történetéből EVANS-PRITCHARD, E. E. munkásságára, aki könyveiben (*The Nuer*. Oxford, 1940. — *Anthropology and History*. Manchester, 1961. — *Essays in Social Anthropology*. London, 1962. — *Theories of Primitive Religion*. Oxford, 1955.) eljutott a saussure-i elvek felismeréséig a francia tudóstól teljesen függetlenül, pusztán a néprajzi anyag vizsgálatából kiindulva. S ezzel mintegy példát mutatott a fiatalabb etnológus nemzedéknek, mégis úgy tűnik — állapítja meg ARDENER —, hogy a nyelvészet felé fordulás az újabb kutatásban inkább az amerikai „anthropological linguistics” hatására következett be, semmint a brit példák nyomán.

A kötet tanulmányait három csoportba osztotta a szerkesztő. Az első rész összefoglaló címe: Szociálintropológia, nyelv és szociolingvisztika. Ebben H. HENSON (*Early British Anthropologists and Language* 3—32) áttekinti a néprajz kialakulásának időszakát, 1850—1920, mégpedig abból a szempontból, hogy a nyelv és kultúra kapcsolatának problémája milyen szerepet játszott a kezdeti elméleti általánosításokban. Nem a szigorú időrendhez fogja az ismertetés menetét, hanem témák szerint csoportosította anyagát (rassz és nyelv, a primitív nyelvek, a nyelv eredete, a kognitív struktúrákról a nyelvben: ilyen pl. a mítosz vagy a rokonsági rendszer). — R. H. ROBINS (*Malinowski, Firth and the Context of situation*, 33—46) cikkében visszatekintett a CHOMSKY előtti időkre, amikor még J. R. FIRTH és tanítványai körében a *szituáció kontextusa* alapvető fogalom volt a jelentésemélet számára. Ezen nem kell csodálkozni, hiszen a fogalom MALINOWSKITÓL származik, aki tulajdonképpen elsőnek nézett szembe a kultúrák lefordíthatatlanságának problémájával. Ő mint valódi empirista etnológus, azt állította (és tanítványai követték ebben), hogy egy jelenséget csak a *teljes társadalmi kontextus* megfigyelésével lehet megérteni. Ezt a naiv empirizmust bírálja ROBINS tanulmányában, de azzal zárja fejtegetéseit, hogy mind ez ideig nem sikerült jobbat adni helyette.

DELL HYMES, aki az antropológiai nyelvészet legismertebb alakja (*Language in Culture and Society*. New York—Evanston—London, 1964. Harper and Row), hiszen ő adta ki a szociál- és/vagy kulturális antropológia és a nyelvészet közös kérdéseinek szentelt legjobb kézikönyvet; ebben a kötetben egy szociolingvisztikai tanulmánnyal szerepel (*Sociolinguistics and the Ethnography of Speaking*, 47—93). Bevezetésként elmondja, hogy ezt a közös kutatási területet, a nyelvészet és a néprajz határán, a 40-es évek elején elnevezték etnolingvisztikának, az 50-es években a pszicholingvisztika elnevezést használták, majd a 60-as évek elején jelent meg a szociolingvisztika kifejezés. Erről a korábbihoz hasonló „reader” jelent meg (GUMPERZ, J. J.—HYMES, D. eds: *Directions in Sociolinguistics*. New York 1972. Holt, Rinehardt and Winston). HYMES a mai amerikai nyelvészet egyik legsokoldalúbb alakja, a rövid kutatástörténeti bevezető után elhelyezi a saját elméleti felfedezését: az *ethnography of speaking* koncepcióját a korábbi nézetek sorában. Azt mondja, hogy míg SAUSSURE a szóval, CHOMSKY a mondatlappal foglalkozott, ő a beszéd-aktust helyezi a vizsgálat középpontjába (ez a szűkebben vett etnográfia területére alkalmazva azt jelenti, hogy nem lehet elég a kultúra egyes elemeinek vizsgálata, hanem hogy egy szemiotikai kifejezéssel éljünk, a pragmatikai szinten való bemutatás is szükséges). A szociálanropológia hozzájárulása a nyelvészeti kutatásokhoz éppen az lehet, hogy rámutat: a beszéd-szituációt sokkal alaposabban kell vizsgálni, hiszen ezen múlik a különféle szövegek (pl. mese, mítosz) megértése. Igen általánosan mondva: minden közösségben használatban van jónéhány „beszédmód”. A beszédminták elemzése feltárhatja egy kultúra nagy fontosságú elemeit, s a szociolingvisztika megadja a lehetőséget, hogy a nyelvészet és a néprajz még szorosabban együttműködjön ezen az új tudományok közötti területen.

A második rész a többnyelvűséggel és a társadalmi kategóriákkal, illetve ezek összefüggésével foglalkozik. WHITELEY, W. H. rövid jegyzetében néhány időszerű kutatási problémára hívta fel a figyelmet a többnyelvűséggel kapcsolatban. E. TONKIN igen gazdagon adatolt tanulmányában áttekinti azt a történelmi situációt, amely a *pidgin* nyelv (portugál és angol) kialakulásához vezetett Afrika nyugati partvidékén, majd összefoglalja e szociolingvisztikai tény kutatásának legfontosabb állomásait. Érdekes adatokat hozó esettanulmányok W. DENISON és D. CRYSTAL írásai. Ez utóbbi tanulmányból megtudható, hogy a szociális kategóriák nyelvi megfelelőinek kutatása korábban szinte kizárólag lexikai, grammatikai, illetve a jól szegmentálható fonetikai kategóriákra terjedt ki. A szerző írásában éppen arra mutat rá, hogy a szociális kategóriákat is figyelembe kell venni: így pl. a nemek közötti eltéréseket, az életkort, a státuszt, a foglalkozást. Ennek a tanulmánynak is fontos elméleti jelentősége van; rámutat arra, hogy a nyelv szemiotikájában a fonetikai szint mellett a kódok koegzisztenciája, valamint a közlés biztonságát szolgáló redundancia is mennyire fontos szerepet játszik.

A harmadik részt ARDENER tanulmánya vezeti be (*Social Anthropology and the Historicity of Historical Linguistics*. 209—241), amelyben azt bizonyítja, hogy a történeti nyelvészet, a strukturális nyelvészet, valamint a szociálanropológia alapvető módszerei azonosak (226. old.).

Sokkal érdekesebb G. B. MILNER tanulmánya (*The Quartered Shield: Outline of a Semantic Taxonomy*. 243—269): mintegy 1300 samoai szólást elemzett, és megállapította a strukturális elemzés segítségével, hogy mind a szintaktikai szerkezet, mind a szemantikai tartalom síkján teljes szimmetriát mutatnak, két nagy és azon belül még két kisebb részre lehet osztani a közmondásokat. A 60-as években a nyelvészetben és az antropológiában megnövekedett érdeklődéssel fordultak az ember kognitív viselkedésének vizsgálata felé. MILNER azt írja, hogy amit ismerünk, az nem több, mint egy jéghegy csúcsa, de a mélyben vannak a hatalmas ismeretlen dimenziók — ezért új módszereket kell kidolgozni a társadalmi és nyelvi aktivitások tudatos és tudattalan szintjeinek vizsgálatára. A hagyományos szólások (traditional sayings) strukturális elemzése hozzájárulhat e rejtett dimenziók feltáráshoz.

A kötet legérdekesebb tanulmánya CAROLINE HUMPHREY írása a burját *ongon*-okról, vagyis mágikus rajzokról (Some Ideas of Saussure applied to Buryat Magical Drawings. 271—290). A fiatal kutató abból indult ki, hogy minden kultúra magában foglal különféle rendszereket, pl. a tárgyak, a viselkedésminták rendszerét, melyek egyenértékűek lehetnek a nyelvvel, és ezért a nyelvészeti elemzés módszerei alkalmazhatók rájuk is. Azért választotta a mágikus tárgyak, a rajzolt ongonok rendszerét, mert a burját kultúra egészében jól elkülöníthető. Aránylag kevés eleme van e „nyelvnek” és végül minden burját számára határozott jelentéssel bírnak az ongonok (pl. szerencsét hoznak a vadászathoz, betegségtől védik, nehéz szülés esetén segítenek). Az ongonok elkészítéskor az egyén ismeri a mintákat (pattern), mert e tárgyakon állandóan visszatérő, ismétlődő elemek találhatóak, de mégsem hasonlítanak egymáshoz, viszont a használt jel-

rendszer, a kód mindig azonos. Vagyis a felhasznált színek, a figurák száma, jelentése és elhelyezkedése az, ami szigorúan meghatározott. SAUSSURE terminológiáját használva egy-egy elkészült ongon az a *beszéd*, és a minták, amelyek előírják azt, hogy milyennek kell lennie egy ilyen tárgynak, az pedig a *nyelv*. Azután, hogy sorra vette az ongon-jelrendszer elemeit, a különféle szimbólumokat és azok jelentését; megállapította, hogy ezek a jelentések (és maga az ongon mint tárgy) nagyon zorososan összefüggnek a mítosszal, olyanira, hogy létük a mítosz nélkül elképzelhetetlen. A kultúrában betöltött szerepüket tekintve az ongon készítése tulajdonképpen kiegészítő társadalmi cselekvés, a mítosz elmondásához (287. old.). Egy kultúrában több ilyen tárgyi (nyelv-) rendszer funkcionálhat egymás mellett. CAROLINE HUMPHREY eredeti jeleméleti megközelítése SAUSSURE-ból indul ki, de ismeri ROLAND BARTHES műveit is (Elements of Semiology. London, 1967. — Systéme de la mode. Paris, 1967.), így cikkét az egyik első igazán etnoszemiotikai tanulmányként lehet számontartani. Éppen ezért teljesen érthetetlen számunkra, hogy amikor 1968–69-ben Moszkvában és Leningrádban kutatásait végezte, nem ismerkedett meg a tartu—moszkvai szemiotikai kör tagjainak munkásságával, akik több tanulmányban is foglalkoztak hasonló jellegű problémák megoldásával. (Pl. V. N. TOPOROV: Jegyzetek a buddhista ikonográfiáról a kozmogóniai elképzelések szemiotikájának problémájával összefüggésben (orosz nyelvben). In: Works on Semiotics II. 221–230. Tartu, 1965. Transactions of the Tartu State University; és más cikkek a III. és IV. kötetekben. — Tartu, 1967. és 1969.)

A mintaszerűen szerkesztett kötetet a tanulmányok íróinak rövid pályaképe és főbb munkáiknak felsorolása mellett, a hivatkozott szerzők indexe és egy igen részletes tárgymutató zárja. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a kötetben érintett témák gazdagsága és a feldolgozás helyenkénti eredetisége (pl. a szemiotikai megközelítés) ellenére sem kapunk átfogó képet a szociálintropológiának a nyelvhez való viszonyáról. Erre már korábban, a konferenciaszervezésekor kellett volna gondolni, és akkor talán kevesebb lett volna a tanulmányok tartalmában az átfedés.

HOPPÁL MIHÁLY

Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai

Bukarest 1972, Kritérion. 601 l.

1. A szótörténeti vizsgálódások, az etimológiai kutatások a magyar nyelvtudományban mindig is számottevő ága volt, az utóbbi évtizedek során azonban az egyes szavak történetének feltárása mellett egyre inkább kibontakozik a szókincs valamely rétegének szintetikus elemzésére törekvő tendencia. Ebbe a sorozatba tartozik a kolozsvári egyetem professzorának, MÁRTON GYULÁNAK most megjelent műve is.

A könyv több szempontból is különleges érdeklődésre tarthat számot. Nem csupán arról van szó, hogy román jövevényszavainak vizsgálata a kolozsvári kutatók tevékenységét megelőzően meglehetősen háttérbe szorult, hanem inkább arról, hogy a moldvai csángó nyelvjárás a szorosabb értelemben vett, a nyelvközösség egészére kiterjedő két-nyelvűségnek jellegzetes példája, amelynek szókincsében a nyelvi interferencia számos jelensége a maga természetes talaján tanulmányozható. Mindehhez hozzájárul az is, hogy MÁRTON GYULÁNAK egészen sajátos anyag állott rendelkezésére: bár a teljesség igényével gyűjtötte fel mindazokat a forrásokat, amelyekben a moldvai csángó román kölcsönszavai megtalálhatók, könyvének alapja azonban a moldvai csángó nyelvjárás atlaszának az utóbbi két évtizedben összegyűjtött anyaga. Talán nem egészen felesleges ennek a jelentőségét kiemelni: általában véve a jövevényszó kutatás heterogén forrás- anyagra épül, bármilyen széles is a tanulmányozott művek sora, ezek egységes korpuszt természetesen nem alkothatnak. A mi esetünk azonban kivételes: a moldvai csángó nyelvjárás és a romániai magyar nyelvjárások atlaszának különféle kérdőfüzetei, amelyek négy kutatópontra 3340, de valamennyi a csángó nyelvjárást beszélő helységből legalább 1400 nyelvi adatot tartalmaznak (8–9). Az, hogy a kérdőívek összeállítása nem kizárólag a román elemek vizsgálatára irányult, még előnynek is felfogható; ugyanis a belőlük feltárható nyelvi kép bizonyos fokig objektívebbé, a nyelvi valóságot még adekvátábban tükrözővé válik. Mondani sem kell, hogy a szókölcsönzés, de általában a nyelvi kölcsönhatás elemzésében az ilyen természetű — ha zártnak nem is, de körülhatároltnak tekinthető — korpusznak mekkora jelentősége van. Magától értetődik tehát, hogy MÁRTON GYULA elsősorban erre az anyagra építette a maga vizsgálódásait, és külön szint, módszer-

tanilag is újat jelent a kölcsönszóanyag szinkrón jellegű, a történeti szempontokat kissé háttérbe szorító elemzése. Magának a vizsgálat anyagának a természete is az ilyen jellegű feldolgozásra ösztönöz.

2. „A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai” című mű szerzője nem elégedett meg magának az összegyűjtött jövevényszóanyagának a közreadásával, hanem ezt részletes, a nyelv egyes tartományait sorra vevő értekező rész előzi meg (1—163). Az „Előszó” és az „Előzmények” után a tulajdonképpeni feldolgozó-értékelő rész a „Szókészlettan” címet viselő második fejezettel (26—44) kezdődik. Különböző szempontok alkalmazásával a szerző azt vizsgálja, hogy a csángó szókészlet mely rétegeit és milyen mélységben érte a román hatás, sőt még abban az irányban is folytat vizsgálódásokat, hogy a csángó nyelvjárasterület három elkülönülő kisebb egységének melyek az idevonatkozó sajátságai. Mind az egész könyvre, mind erre a fejezetre a szintetikus látásmód a jellemző: MÁRTON óvakodik az elietett általánosításoktól, de nem elégszik meg az egyes jövevényszó elszigetelt vizsgálatával; az érdekli, hogy a román hatás milyen területeken és milyen mértékben módosította a moldvai csángó nyelvjárás rendszerét, az új elemek milyen helyet foglalnak el a szókincs egészében. Ennek érdekében a nyelvtudomány újabb kvantifikációs módszereit is hasznosítja. A jövevényszó meghonosodásának, az átvevő nyelv szókészletébe való beilleszkedésének egész folyamatát jellemzi az alakpároknak (ősi szó — kölcsönszó) a szerzőtől már régebben is bemutatott elemzése; az egykori idegen szó meghonosodásának fokát mutatja, hogy mekkora szócsaládot fejlesztett ki az őt befogadó nyelvben. Teljes mértékben igaz MÁRTONNAK az a megállapítása, hogy a fogalomkörü vizsgálata során egyenlő súlyúnak tűnő két nagy csoport (egyrészt a mindennapi életnek az anyagi javak megtermelésével, a szorosabb emberi kapcsolatoknak, a népszokásoknak és a népi hiedelmeknek a szókincse, másrészt a közigazgatási és hivatali nyelv, továbbá a szellemi művelődés szókincse) a tüzetesebb vizsgálat során eléggé elkülönül; sőt ez a különbség abban is megnyilvánul, hogy az első csoport tagjai a helyi román nyelvjárás jellemzőit mutatják, míg a második csoport elemei a román irodalmi nyelv ejtési normáit követik. Itt azonban talán utalni lehetett volna rá, hogy ezek az elemek magában a románban is műveltség szó jellegűek, felülről terjednek, tehát az átadó román nyelvjárásban, helyi nyelvben sem veszik fel a nyelvjárási ejtés jegyeit (pl. nem palatalizálódnak). Kétségtelen, hogy a moldvai csángó szókészletre gyakorolt román hatás más jellegű, jóval sokoldalúbb, mint az, ami az erdélyi magyar nyelvjárásokban megnyilvánul; mégis úgy gondolom, hogy éppen a MÁRTON GYULÁTÓL is felhasznált kvantifikációs módszerek alkalmazásával további művelődéstörténeti tanulságok is levonhatók.

Jelentéstani kérdéseket fejteget a következő fejezet (45—50). Egy ilyen jellegű fejezet beiktatását mindenképpen örömmel kell üdvözölni — ez is mutatja, hogy MÁRTON GYULA az adattárban összegyűjtött anyagnak mennyire sok szempontú értékelésére törekedett —, de ugyanakkor kár, hogy a szerző gazdag megfigyeléseiből ez alkalommal csupán ennyit kívánt közölni. Ezen a téren nem annyira az eredeti jelentésben az átvevő nyelvbe átkerült szavak története az érdekes, hanem az elkülönülő jelentésfejlődés, az eltolódás és a jelentésmegoszlás. Az adattár gazdag anyaga még további ilyen természetű értékesítésre vár.

Ez alkalommal MÁRTON GYULÁNAK azokra a megjegyzéseire szeretnék kitérni, amelyekből úgy tűnik, mintha az átadó nyelv tökéletlen ismeretének a jelentésváltozás létrejöttében túlságosan nagy szerepet tulajdonítana. A több csángó kutatópontra lejegyzett *bálásztru* 'kavics' elemmel kapcsolatban ugyanis megjegyzi, hogy a román átadó forrásnak csak ez az egy és bizonyos mértékig eltolódást szenvedett jelentése került át, ezért „a román irodalmi nyelv tökéletesebb elsajátítása s a szó meghonosodása ebben az esetben is maga után fogja vonni a román nyelvbeli jelentések pontos rögzítődését és megkülönböztetését” (47). Evvel azonos elvi álláspontra vall, amikor MÁRTON a szó-kölcsönzés során történő jelentésetolódást azokkal a hibákkal rokon jelenségként értékeli, amelyek az idegen nyelvet tanuló személy követ el (48). A magam részéről úgy gondolom, hogy a szó-kölcsönzés során történő jelentésváltozásokban a fogyatékos nyelvismeret valóban szerepet játszhat, de ennek éppen a nagymértékű bilingvizmust mutató csángó esetében a valószerűségi aránya eléggé csekély. Ismeretes jelenség, hogy az átadó nyelv több jelentésű szava az új közegben csak egyik jelentésében él tovább, az átvevő nyelv esetleg éppen ezért a jelentésért fogadta be, esetleg valamely új fogalmat vagy részfogalmat kell megnevezni, és ehhez kapóra jön az akárcsak megközelítően azonos jelentésű idegen elem. Mindez a szerző számára sem ismeretlen, számos ilyen jellegű észrevételt is tesz. A vitás esetekben talán arról van szó, hogy a román elem jelentését az átvevő egy adott, konkrét beszédhelyetből helytelenül vonta el, sőt az is lehetséges, hogy tulajdon-

képpen nincs is jelentésváltozás, hanem az idegen szó latens, szótározatlan, csak egészen partikuláris helyi jelentése folytatódik az átvevő nyelvben. Nem hiszem azt sem, hogy az idegen nyelv jobb megismerése egy már korábban átvett szónak az anyanyelvben való további sorsát komolyabban befolyásolná, hiszen maga MÁRTON több ízben és helyesen hangsúlyozza, hogy az átvett elem már kiszakadt eredeti talajából: *a c s á n g ó bálásztru* szempontjából már majdnem közömbös, hogy mint jelent a *r o m á n b a l a s t*.

Az ismertetett könyv anyagfeldolgozó részének legkidolgozottabb és legterjedelmesebb fejezete a „Hangtan” (52—139). MÁRTON GYULA ebben lényegesen többet nyújt, mint amit a hasonló jellegű művekben megszoktunk. Eredeti és maga elé tűzött feladatán messze túlmutatva a szerző voltaképpen a moldvai román és a moldvai csángó nyelvjáráások kontrasztív hangtanát alkotta meg. Igen alapos, az egyes hangok valamennyi pozicionális előfordulását módszeresen figyelembe vevő vizsgálatokat végez: ebben a kiindulópont az irodalmi román és a közmagyar hangrendszer, de magától értetődően a konkrét elemzés a két egybevetett nyelvjárásra irányul. A szerző módszere a következő: bemutatja, hogy a moldvai csángó nyelvjárás román jövevényszavaiban a tárgyalt hangnak az adott pozícióban a románban, szorosabban ennek moldvai nyelvjárásában milyen hang felel meg. Az egyezések esetén általában utal arra, hogy a csángó a helyi román ejtésváltozaton, nem pedig az irodalmi románon alapul. Az eltérések esetén azt vizsgálja, hogy mi lehet a hangváltozás oka: egyszerű hanghelyettesítés vagy pedig a jövevényszó hangtestének a csángó hangrendszerbe való teljes áthasonítása. Munkájának nagy hasznára válik, hogy a csángóéval párhuzamosan mutatja be a moldvai román nyelvjárás hangrendszerének sajátosságait, így az összevetés során a román hatás meggyőzően bontakozik ki.

Mélyreható hangtörténeti és dialektológiai ismeretei birtokában MÁRTON GYULA biztos kézzel választja szét a véletlen egyezéseket és egybeeséseket azoktól a kategóriáktól, ahol maga a csángó hangrendszer módosult, és benne jellegzetes új hangok jöttek létre. Ilyen többek között a román veláris-illabiális magánhangzók (*ă, î*) átvétele, továbbá egy egész sor kettőshangzó és jésített mássalhangzó megjelenése. A kétnyelvűség természetesen velejárója, hogy ezek túlnyomórészt csak román jövevényszavakban élnek, de a román hatás mélységét mutatja, hogy az *ă* hang már eredeti magyar elemek ejtése során is jelentkezik. Tanulságosak a szerzőnek azok az elemzései is, amikor rámutat, hogy azonos belső tendenciák (jésítés, *z* helyett *dz* ejtése stb.) mindkét összevetett nyelvjárásban egymástól függetlenül és párhuzamosan is megnyilvánulnak. MÁRTON számára magától értetődik, hogy ilyen esetekben a belső előzmény az idegen hatás befogadását megkönnyítette, nézetem szerint azonban ez nem csupán a megterheltség arányainak eltolódásával, hanem új minőségek létrejöttével is jár. Így nem tudom osztani a szerzőnek egy másik fejezetben foglalt nézetét arról, hogy a román hatásra meghonosodott új hangok „egyelőre eredeti hangok realizációi, variánsai, korántsem fonéma értékűek” (161).

Az „Alaktan” című ötödik fejezetben (140—152) MÁRTON GYULA többek között azt vizsgálja, hogy nagyszámú román jövevényszónak a moldvai csángóba történt átvétele a nyelv ezen területén is járt-e olyan mélyreható változásokkal, mint a hangállományban, és arra az eredményre jut, hogy: „a román névszói és igei kölcsönelemek mind szervesen beilleszkedtek a csángó nyelvjárás hagyományos morfológiai rendszerébe és struktúrájába anélkül, hogy sajátos román nyelvi morfológiai kategóriáikból és morfémáikból valamit is megőriztek és a csángóban meghonosítottak volna” (152). Elemzésre kerül a probléma ellentettje is: az egyes román morfológiai osztályok hogyan viselkedtek a beilleszkedés során, milyen alakjukban honosodtak meg, és milyen változások mentek végbe? A főnevek alanyesetben, néhány kivételtől eltekintve egyes számú alakjukban kerültek át. A beilleszkedés során történtek bizonyos változások, ezek részint a magyar tótípusokba való besorolódást szolgálták, másrészt a magyar nyelvérzéknek a működését mutatják: egyes román végződéseknél magyar toldalékként (tárgyrag, birtokosrag stb.) való felfogása és ezt követő elhagyása, illetve evvel párhuzamosan a magyar birtokosragnak a román szó eredeti tövéhez való hozzáforrása. Az igék esetében a román igtetőhöz a magyar *-l* igekepző járult, de ezen a téren figyelemre méltó, hogy a nem *a* tövű román igék is általában *-al* végződést kapnak. E jelenségnek MÁRTON számos okát említi: már magában a románban is többségben vannak az első igeosztályhoz tartozó elemek, belejátszhat ebbe a hangrendi illeszkedés, sőt egyes esetekben a külön is átvett posztverbális származékok *-ala* végződése.

Az ismertetés keretei nemigen engedik meg, hogy bővebben foglalkozzam a fejezet tanulságos elemzéseivel, két kérdésre azonban kissé részletesebben kitérek. MÁRTON GYULA különös gonddal foglalkozik a román végartikulusnak a csángóban való jelentkezésével és célravezető módszert választott, amikor az egyes román tótípusokat külön-külön vizsgálja. Helyesen ismeri fel a legáltalánosabb jelenséget: valamennyi osztályban végartikulusos

és pusztá toálakok egyaránt átkerültek, sőt nem egy példa van rá, hogy ugyanazon főnévnek mindkét alakja is előfordul. Hasonló a helyzet az *-ã* végződésűeknél is (142). Ennek ellenére a magyarban jelentkező *-a* végződés nyomán (ez hangtéstében azonos a román határozott alakkal) a szerző úgy véli, hogy az „*-ã* végű nőnemű főnevek többsége . . . határozott végartikulus alakjában honosodott meg a csángóban” (uo.). Nézetem szerint ez a megállapítás túl sommás: a román *ã* helyén jelentkező *a* nem szükségszerűen a végartikulus meglétének az ismérve, hanem éppen úgy számba jöhet a hanghelyettesítés vagy a hangrendi illeszkedés. Nem is igen indokolható, hogy ez a talán legszámottevőbb osztály miért viselkedne a többitől eltérően.

A moldvai csángó nyelvjárás egyik érdekes alakulatára, az *-lt* végű melléknevekre joggal hívja fel a figyelmet a szerző (147–8; egyes tagjait: *blenült*, *képtusult* stb. az adattári részben még külön is vizsgálja). Fejtegetései során azonban kissé elmosódik, hogy ezek a románból átvett szavak valamennyien igei tövekből származnak, és eredetükben múlt idejű melléknévi igenevek. MÁRTON felteszi, hogy egyes esetekben maga az alapige is átkerült a csángóba, és a múlt időt jelölő *t* a magyarban járult hozzá. Egy második szakaszban ezek mintájára a románból átvett *-t* végződésű múlt idejű melléknévi igenevekhez a magyarban egy *-l* is betoldódott. Érvelése tetszetős, azonban az adattárban hiába keressük az értekező részben említett *csupul*, *képtusul*, *nékészul* igéket. Úgy gondolom, hogy a MÁRTON feltette két szakaszra nincs feltétlenül szükség: a románul is tudó kétnyelvű csángók az eredeti román igenevet vették át, jól érezték ennek igei természetét, és ennek hatására következtek ki a valóságban nem létező magyar igét. Ilyen módon ezek az *-lt* végű alakok a kétnyelvűség jellegzetes termékeként értékelhetők. Maga a jelenség Erdélyben is jelentkezik: *elävészált* < r. *adäväsít*, *jertált* < r. *iertat*, *kószült* ~ *kovaszált* < r. *coväsít*, *lapadált* < r. *lápádat*, *zepecsült* < r. *zöpäcüt*; ezekben is csak az igenév került át a magyarba, amelyhez a minden bizonnyal kétnyelvű átvevő vagy átvevők „megalkották” az igét.

„A román nyelvi hatás fontosabb következményei” című fejezettel (153–163) zárul a mű értekező része. Ennek során a szerző összegezi a moldvai csángó nyelvjárás román jövevényszavainak sokoldalú vizsgálatából fakadó eredményeit, majd — mint ahogy a hangtan esetében láttuk — ezen túllépve a román hatásmak a csángó nyelvtani rendszerben megnyilvánuló jelenségeivel foglalkozik. A bemutatott példák különféle természetűek, de lényegében a tükörfordítás és a részfordítás körébe vágnak: a birtokos névmás használata a birtokos személyrag helyett (*zerdó a zövé* 'erdeje'); egyes magyar határozóragoknak, névutóknak román előljárók mintájára történő használata (*-nál* r. *la: jábrikánál* 'gyárban', *karácsonynál* 'karácsonykor'; *után* — r. *după: zajtó után* 'ajtó mögé'). Ilyen és hasonló jelenségek kétnyelvű nyelvközösségekben mindennaposak, és ezek az alapjai a későbbi, az egyik nyelv rendszerét is érintő változásoknak. Nem egészen világos azonban számomra, hogy a MÁRTONTól említett példáknak mekkora a társadalmi és a forgalmi értéke, mennyiben érintik magát a rendszert, és mennyiben irányulnak az eredeti magyar szintetikus nyelvszemléletnek analitikussá alakítására. Így nehéz nyilatkozni róla, hogy ezek nem is csupán a rendszert, hanem az ennél is alapvetőbb struktúráját érintik-e, mint a szerző gondolja (162), vagy pedig a kétnyelvűség talaján termő egyedi, de a rendszer lényegéig nem ható jelenségek. Úgy tűnik, hogy maga MÁRTON is inkább efelé hajlik, hiszen könyvének végső summázata: „Nagyon erős a szókészletet ért hatás, lényegesen gyengébb a jelentéstani rendszert és hangrendszert, egészen gyenge fokú a szorosabb értelemben vett nyelvtani rendszert ért hatás” (163).

3. MÁRTON GYULA a maga sok szempontú elemzését a mind mennyiségében (2730 szó), mind gazdag adatolásában kiemelkedő adattári rész (164–601) anyagán végzi el. Ez a tény önmagáért beszél. Szólni kell azonban arról is, hogy ez az adattár nem egyszerű adathalmaz, hanem világos szempontok szerint rendezett. A szerző különös gondot fordított az átadó forrás, a moldvai nyelvjárás megfelelő elemének román dialektológiai jellemzésére is, mivel a kölcsönszók tekintélyes része a románban is tájszó, és a hangtani megfelelés is csak nyelvjárásai alapon állapítható meg. Az adattári tétel egyedi sajátságait, hangtani vagy jelentéstani specialításait a szócikk második részében igen gyakran külön megjegyzések világítják meg. Az az érzésem, hogy ezekben sok az olyan észrevétel, amely horderejénél fogva bekerülhetett volna az értekező részbe, így az adattár figyelmes forgatása olykor elvi vagy általánosabb tanulságokkal is jár.

Az előszóban és az előzmények ismertetése során MÁRTON GYULA beszámol róla, hogy gyűjtése során a mai nyelvatlasz munkálatok eredményeképpen összegyűjt anyagon kívül milyen forrásokra támaszkodhatott, hogy feldolgozta nemcsak a nyelvészeti, hanem „a csángókra vonatkozó egész néprajzi, népköltészeti és más természetű szakirodalmat” (9). A bibliográfiai utalásokból és az adattár elején közölt forrásjegyzékből is

hiányzik azonban néhány, az utóbbi évtizedekben Magyarországon megjelent mű (pl. BELÉNYESY MÁRTA, *Kultúra és tánc a bukovinai székelyeknél*. Bp. 1958; DÉGH LINDA, *Kakasdi népmesék*. Bp. 1960. Új magyar népköltési gyűjtemény 9.). Mindenképpen kár, hogy ezek a művek nem állottak rendelkezésére, mert ezeknek az anyaga a kötet további gazdagodásához járult volna hozzá. Ennek ellenére a szerzővel egybehangzón állíthatjuk, hogy „az adattár a moldvai csángó nyelvjárás hagyományos szókincsének legfontosabb román kölcsönszavait a legfontosabb alakváltozatokkal és nyelvföldrajzi vonatkozásokkal együtt tartalmazza” (10). „Az egybehordott anyag azonban a felhasznált források nagy száma és változatosága ellenére sem mondható teljesnek” — írja a szerző (10). Ez magától értetődik, hiszen a szókészlettel foglalkozó munkában csak törekedni lehet a teljességre, ezt elérni nem lehetséges. A tárgyalt kölcsönszavak igen nagy száma (az adattár 2730 elemet tartalmaz!) már önmagában is tanúskodik arról a jelentős munkáról, amit MÁRTON GYULA végzett. Éppen az e tevékenység iránti tisztelet vezeti az ismertető tollát, ha néhány, a kötetben nem szereplő román jövevényszóra hívja fel a figyelmet: *ápatáre* 'kénsav' < r. *apă tare*, *rudzsinár* 'festék neve' < r. *rugini*, *keptenusz* 'kenderfésülő szerszám' < r. *pieptenusz*, *szumánár* 'szokmánykészítő' < r. *sumănar* (ld. Lükő, Moldvai csángók kendermunkája: NéprÉrt. 26: 96–101); *bobol* 'szitán rázott kukoricaszemekből jósol' < r. *bobi* (Ethn. 18: 290; ehhez még: *boboló* 'jövendőmondó' Nyr. 31: 83), *gelemus* 'nedves göröngy' < r. *gălămoz* (Nyr. 37: 200), *deréc* 'oszlop, cölöp' < r. *dreg*, *direg* 'eine der Säulen die das Vordach des Bauernhauses tragen' Tiktin (HEGEDŰS, Moldvai csángó népmesék 261).

4. A recenzió műfajával együtt jár, hogy általában többet foglalkozik a bemutatott mű olyan részeivel, amelyekkel nem ért egyet, vagy amelyeket vitathatónak tart. Az egyetértés vagy méltatás kevesebb helyet igényel, mint a vitáé, viszont a lényeges eredményeket felmutató mű igazi megbecsüléséhez az is hozzátartozik, hogy a nyitva maradt problémákra is felhívjuk a figyelmet. Remélem, hogy a fentiek során MÁRTON könyvének értékeire sikerült rámutatnom, és azoknak a kérdéseknek a sora is, amelyeket ön némiképp másképpen látok, mint a szerző, arról tanúskodik, hogy a mű tartalmilag mennyire gazdag.

BAKOS FERENC

TARTALOM

PAPP FERENC: Тбсзókincsünk etimológiai rétegenkénti hangstatisztikája [Звуковая статистика этимологических пластов корневых слов венгерского языка]	3
KISS LAJOS: Huszonhárom magyar szófejtés [Dreiundzwanzig ungarische Wortdeutungen]	41
KASSAI ILONA: A magánhangzó-mennyiség és a hangszín összefüggése a mai magyar köznyelvben. [La corrélation du timbre et de la quantité vocalique dans le hongrois moderne]	57
WACHA IMRE: Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései [System and Relations of Text-phonetic Means in Related Speech]	77
LIZANEC, P. N.: A nyelvföldrajzi aspektus a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában [Лингвогеографический аспект в исследовании межъязыковых контактов]	103
KENESEI ISTVÁN: Egyes névmások generálásáról [On the Generation of Some Pronouns]	125
KOMLÓSY ANDRÁS: A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése [Падежи глубинной структуры и некоторые вопросы эргативности]	155
MÁRTONFI FERENC: Vannak-e szófajok a kínai nyelvben? [Has the Chinese language Parts of Speech?]	177

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	205
MÁRK TAMÁS: Tazi szölkup toldaléktár [Sölkupisches Suffixverzeichnis aus dem Tas-Dialekt]	209
ZSOLDOS JENŐ: Sajátos melléknévképzés Heltai Gáspár bibliafordításában [Spezifische Adjektivbildung in der Bibelübersetzung des Gáspár Heltai]	217
BOROS REZSŐ: Beszéddallamok (Elméleti kérdések: dallam, hangsúly és ritmus) [Ungarische Sprachmelodien]	220
BESE LAJOS: A tiltás és tagadás etimológiájáról a mongolban [On the Etymology of Prohibition and Negation in Mongolian]	227
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: A nyelvi modell és a nyelvi kommunikáció néhány kérdése [Несколько замечаний о модели языка и языковой коммуникации]	232

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

PAULA PALMEOS: A finnugor nyelvek kutatása az Észti SZSZK-ban	247
ÖMER ASIM AKSOY: Nyelvújítási munkálatok Törökországban	257
RÉDEI KÁROLY: В. И. Лыткин—Е. С. Гуляев, Краткий этимологический словарь коми языка	263

KISS JENŐ: Eesti murrete sõnaraamatu prospekt	270
KISS JENŐ: <i>Mart Mäger</i> , Eesti linnunimetused	272
KISS JENŐ: Inkeröismurteiden sanakirja	274
KISS JENŐ: Диалектная лексика 1969	276
KISS JENŐ: <i>Wilhelm Lang</i> , Probleme der allgemeinen Sprachtheorie	278
FÜREDI MIHÁLY: <i>A. B. Бондарко</i> , Грамматическая категория и контекст	279
HOPPÁL MIHÁLY: <i>Studia Ethnographica et Folkloristica in Honorem Béla Gunda</i>	286
HOPPÁL MIHÁLY: <i>Social Anthropology and Language</i>	287
BAKOS FERENC: <i>Márton Gyula</i> , A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai	290

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sós Attila
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. III. 9. — Terjedelem: 26,25 (A/5) ív

73.74763 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

AZ
AKADÉMIAI KIADÓ
gondozásában jelent meg
IMRE SAMU
FELSŐŐRI TÁJSZÓTÁR

A munka a felsőőri (oberwarti) nyelvjárás érdekes és változatos tájszavait mutatja be több mint 4000 szócikkben. A szótár az egyes szójelentéseket gazdagon illusztrálja példamondatokkal, s emellett a szócikkek sok néprajzi, művelődéstörténeti anyagot is tartalmaznak.

174 oldal · Kötve 35,— Ft

*

ÖRDÖG FERENC
SZEMÉLYNÉVVISZGÁLATOK GÖCSEJ
ÉS HETÉS TERÜLETÉN

A kötet a néprajzi és nyelvi szempontból nagyjából egységes zalai táj, Göcsej és Hetés személyneveit mutatja be. Ördög Ferenc legfőbb érdeme, hogy következetesen valósítja meg a névanyag szinkron vizsgálatát. Gyűjtését nem korlátozza csupán nyelvi síkra: lélektani, művelődéstörténeti stb. szempontokat is figyelembe véve dolgozta fel a hatalmas anyagot.

620 oldal · Kötve 115,— Ft

*

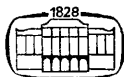
Előkészületben

SOMOGY MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI

Szerkesztette Papp László és Végh József

A mű Somogy megye minden községének és városának földrajzi neveit tartalmazza.

Kb. 1200 oldal · 250 térkép · Kötve kb. 240,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest

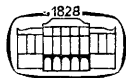
AZ
AKADÉMIAI KIADÓ
1974. évi újdonsága

Szemere Gyula

AZ AKADÉMIAI HELYESÍRÁS TÖRTÉNETE (1832—1954)

A magyar helyesírást nyolc évszázad írásgyakorlatának tarkasága és egyenetlensége után először a Magyar Tudós Társaság normalizálta az 1832-ben kiadott „Magyar Helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai” című füzetével. Mai írásrendszerünk szerves folytatása ennek az első szabályzatnak. A szerző bevezetőben áttekinti a helyesírás „külső” történetét: mindazokat az eseményeket, amelyek az egyes szabályzatok kiadását megelőzték, majd a „belső” történettel foglalkozik külön-külön fejezetet szentelve a helyesírási alapelvek, a betűrendszer, a kezdőbetű, a szókapcsolatok írásmódja, a tulajdonnévírás és általában valamennyi részterület tartalmi fejlődésének.

Kb. 320 oldal · Kötve kb 48,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
B u d a p e s t

MUNKATÁRSAINKHOZ

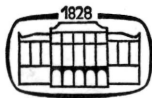
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalra gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), = kapitálchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tesznek.*

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX : 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST